

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

9(05)

მ-362

აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი

მ ა ს ა ლ ე ბ ი

საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის

М А Т Е Р И А Л Ы

ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ И КAVKAZA

ნაკვ. 32 Вых.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი—1955

9(05)

2-362

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

აქად. იმ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტი

მ ა ს ე ლ ე ბ ი

საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის

МАТЕРИАЛЫ

ПО ИСТОРИИ ГРУЗИИ и КAVKAZA

ნაკვ. 32 Вых.

p-15537

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა

თბილისი—1955

შ ი ნ ა ა რ ს ი

1. თ. ყაუხჩიშვილი — ჰეროდოტეს ზოგიერთი ცნობის შესახებ	5
Т. С. Кау х ч и ш в и л и — По поводу некоторых сведений Геродота	11
2. მ. ინაძე — შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოსახლე ტომთა ისტორიისათვის	13
М. П. И н а д з е — К истории племен восточного причерноморья (Гетиохии)	20
3. თ. მიქელაძე — ფასიანების საღაფრობისა და ადგილსამყოფელის გარკვევის საკითხისათვის	23
Т. К. М и к е л а д з е — К вопросу об этнической принадлежности фасианов	35
4. ბ. ლომოური — კლავდიოს პტოლემეისი, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“ ცნობები, საქართველოს შესახებ	39
Н. Ю. Л о м о у р и — Клавдий Птолемей, „Географическое руководство“, известия о Грузии	64
5. მ. ლორთქიფანიძე — ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელენი (გაბაშვილი)	67
М. Д. Л о р д к и в а н и д з е — Придворные чиновные люди грузинской феодальной монархии	73
6. თ. სოსელია — საგლეხო ვალდებულებანი დასავლეთ საქართველოში XVII ს.	75
О. Н. С о с е л и а — Крестьянские повинности в Западной Грузии в XVII в.	83
7. გ. აკოფაშვილი — აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის საკითხისათვის XV—XVIII სს. საქართველოში	85
Г. Д. А к о ф а ш в и л и — К вопросу правового положения социального слоя азнауров в XV—XVIII вв.	109
8. ვ. გაბაშვილი — იოსებ ქართველი—XVIII ს-ის დიპლომატი და ისტორიკოსი	111
В. Н. Г а б а ш в и л и — Иосиф Грузин—историк и дипломат XVIII в.	111
9. იანე ცინცაძე — XVIII საუკუნის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის არქივიდან	123
И. З. Ц и н ц а д з е — Из архива истории русско-грузинских взаимоотношений XVIII в.	151
10. შ. ხანთაძე — სახელმწიფო პურის გადასახადი (სურსათი) ქართლ-კახეთში მე-19 საუკუნის დამდეგს	153
Ш. А. Х а н т а д з е — Государственная хлебная подать (сурсати) в Картии-Кახети в начале XIX в.	153

11. ელ. დოჩანაშვილი — მასალები ადიშის ოთხთავის წარმოშედ-
ლობის საკითხისათვის 177
 Е. И. До ч а н а ш в и л и — М а т е р и а л и к в о п р о с у о п р о и с -
х о ж д е н и и А д и ш с к о г о Ч е т в е р о г л а в а 211
12. შ. შესხია — მასალები კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის
XVIII ს. საქართველოს ქალაქებში 213
 Ш. А. М е с х и а — М а т е р и а л ы п о и с т о р и и к л а с с о в о й б о р ь б ы в
г о р о д а х Г р у з и и X V I I I в 213
13. ბ. ლომინაძე — „იესე ბარათაშვილის ცხოვრება-ანდერძის“ ახა-
ლი გამოცემის გამო 221
 Б. Р. Л о м и н а д з е — П о п о в о д у н о в о г о и з д а н и я « З а в е ш а н и я »
И е с е я Б а р а т а ш в и л и 221

ჰეროდოტეს ზოგიერთი ცნობის შესახებ

ბერძენ ავტორთაგან ჰეროდოტე ერთ-ერთი უძველესთაგანია მათ შორის, რომელთაც შემოგვინახეს ცნობები ქართველთა წინაპარი ტომებისა და მათი მეზობლების შესახებ. მართალია, ჰომეროსის პოემებში, მიმნერმეს ელეგიებში, პინდარეს ოდებში, ლოგოგრაფოსების თხზულებათა ფრაგმენტებში აქა-იქ ვხვდებით ჩვენთვის საინტერესო მასალას, მაგრამ ამას მაინც არა აქვს ის ხასიათი, რაც ჰეროდოტეს „ისტორიაში“ დაცულ ცნობებს. ჰეროდოტე, როგორც ისტორიკოსი, ბევრი, მის მიერ აღწერილი, ამბის მომსწრე და მხილველი, გვაწვდის საერთოდ ზღვა მასალას არა მარტო ისტორიიდან, არამედ გეოგრაფიიდან და ეთნოგრაფიიდან. საქართველოს ისტორიის სპეციალისტები ხშირად მიმართავენ, იყენებენ და აანალიზებენ ჰეროდოტეს ცნობებს საქართველოს შესახებ, ამ მხრივ გასაკეთებელი თითქოს აღარაფერი არის. მაგრამ არის ზოგი ცნობა, რომლებზედაც მინდა ურადღების შეჩერება:

1. ჰეროდოტეს „ისტორიაში“ დამოწმებულ ქართველურ ტომთა შორის ჩვეულებრივ იხსენიებენ: კოლხებს, სასპეგრებს, მაკრონებს, მოსხებს, ტიბარენებს, მონიციკებს, მარებს. მათ მონათესავე ტომთაგან: ალაროდელეებს, ამაძონებს...

დამატებით მინდა შევნიშნო: ჰეროდოტეს ტექსტში ქართველურ ტომთაგან კიდევ „ხალიბები“ არის ნახსენები. სპეციალისტები, ჩვეულებრივ, ამ ადგილს არ იმოწმებენ ხოლმე. *„ἄχρῶν δὲ ἐπιεισομένους καὶ κατεστραμμένους σχεδὸν πάντας τὴν ἐντὸς Ἄλσος ποταμοῦ οἰκημένους πλὴν γὰρ Κιλικίαν καὶ Λυκίαν τὸν δὲ ἄλλος πάντας ἔπειτα ἔειπε κατὰστροφάμενος ὁ Κροίσος“* *εἰσὶ δὲ οἷνε Λυδοί, Φρύγες, Μυσοί, Μαριανδοῖσι, Χάλλες, Παφλαγῆνες, Θυρῆες οἱ Θυνοί τε καὶ Βιθυοί, Κῆρες, Ἰωνες, Δαρῆες, Αἰολῆες, Πάμφυλοι*“ („ღორთა ვითარებაში (კრებვებ) მდ. ჰალისის აქეთ მცხოვრები თითქმის ყველა ხალხი დაიმორჩილა, რადგან გარდა კილიკიელებისა და ლიკიელებისა სხვა ყველა თავის ხელში ჰყავდა კრებეს. ხოლო ესენი არიან: ლიდელიები, ფრიგიელები, მიზიელები, მარიანდინები, ხალიბები, პაფლაგონელები, თრაკიელები, თვინებიცა და ბითვინიებიც, კარიელები, იონიელები, დორიელები, ეოლიელები და პამფილიელები“ I, 28). თუ ამ ადგილას შევცდომა არ არის და ნამდვილად „ხალიბები“ არიან ხსენებული, უნდა გავიზიაროთ თ. მიშჩენკოს შენიშვნა: *«Халли-бы... жили по ту, а не по сю сторону р. Галиса, т. е. там, куда не про-стиралась завоевания Креза»*¹.

ამასთანავე უნდა დავსძინოთ ისიც, რომ შტიანის აზრით მთელი მეორე ნაწილი ამ ციტატის („ხოლო ესენი არიან: ლიდელიები, ფრიგიელები, მი-

¹ Геродот, История в девяти книгах, том II. Москва, 1888, стр. 609.

ზიელები, მარიანდინები, ხალიბები, პაფლაგონელები, თრაკიელები, თენებიცა და ბითინებიც, კარიელები, იონიელები, დორიელები, ეოლიელები და პამფილიელები“) არის უფრო გვიანდელი ჩანართი.

ხალიბებს (ალიბებს) იცნობს ჯერ კიდევ ბერძნული ეპოსი. ამდენად, სავარაუდებელია, რომ ჰეროდოტეც იცნობდა მათ და სრულიად თავისუფლად შეეძლო მათი ხსენება. ხალიბებს იცნობენ ჰეროდოტეს შემდეგი დროის მწერლებიც. გეოგრაფიული პერსპექტივი ჰეროდოტეს საერთოდ ცოტა დარღვეული აქვს (შდრ. მაგ., მისი მსჯელობა მდ. არაქსის შესახებ, რომელიც მატინებში კი იწყება, მაგრამ შემდეგ კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით მიემართება მასაგეტების ქვეყანაში), ამდენად, ხალიბები პალისის აქეთ არიან თუ იქით, შეიძლება ზუსტად არ განსაზღვრა.

რაც შეეხება იმას, ეს ადგილი ნამდვილია, თუ მერმინდელი ჩანართია, ძნელია ამაზე მსჯელობა, რადგან ყველაზე ძველი ხელნაწერიც კი მხოლოდ X ს-ისა არის. ხელნაწერებში კი ეს ადგილი ყველგან ასე იკითხება.

VII წიგნის 61—80 თავები წარმოადგენს სპარსელთა ჯარში შემავალი ცალკეული ტომების დახასიათებას. ჩამოთვლილი არიან: სპარსელები, მიდიელები, ასირიელები, ბაქტრიელები, საკები, ინდოელები, არიები, პართელები, კასპიები, არაბები, ეთიოპები, ლიბიელები, პაფლაგონელები, ფრიგიელები, მატინები, მარიანდინები, სირიელები, არმენიელები, ლიდიელები, მიზიელები, თრაკიელები, კაბალები, მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინიკები, მარები, კოლხები, ალაროდები და სასპეირები.

76-ე თავის დასაწყისი დაზიანებულია, აქ უნდა წერებულყო რომელიღაც ტომის სახელი. შტაინი აგებს ამ ადგილს: Πισιδαι δὲ... პიზიდოელები... თ. მიშჩენკო—Xაღსაჲს ძე... ხალიბები.

თუ შევედარებთ ამ ადგილს I, 28-ს, მაშინ Xაღსაჲს არც თუ უადგილო უნდა გვეჩვენოს. ორივეგან (I, 28 და VII, 76) გვხვდება ერთი და იმავე ტომთა სახელები. I, 28-ში მეტი არის Xაღსაჲს, Kაჲრჲს და Πάμφυλοι. ამ სამი სახელიდან ხელნაწერის დაზიანებული ადგილის მიხედვით ყველაზე მეტად საფიქრებელია Xაღსაჲს (Kაჲრჲს მოკლე სიტყვა არის, ხოლო Πάμφυλοι უფრო ვრძელი). Xაღსაჲს და Πισιδαι შეიცავენ ასოთა თანაბარ რაოდენობას. შტაინი არ დასწერდა Xაღსაჲს-ს, რადგან I, 28 მას საერთოდ გვიანდელ ჩანართად შიაჩნია. თუ დავუშვებთ იმას, რომ I, 28 არის ისეთივე ნაწილი ჰეროდოტეს თხზულებისა, როგორც რომელიმე სხვა, მაშინ საფიქრებელია, რომ VII, 76 არის ხალიბთა ტომის აღწერილობა, რასაც ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში აქამდე ყურადღებას არ აქცევდნენ. ეს ტომი ასეა დახასიათებული: „[Xაღსაჲს] ἀπίδα δὲ ἀμοιβίνας εἶχον σμαράδας, καὶ προβήλοισ δὲ λυαοεργείας ἔκαστος εἶχε, ἐπὶ δὲ πῆσι κεφαλήσι κρένα χάλκεια πρὸς δὲ τοῖσι κρένεσι ἄτὰ τε καὶ κέρεια περιστῆναι δὲ χάλκεια, ἐπηϊαν δὲ καὶ λφοί τὰς δὲ κήμας ῥάκισσ φουκίεσσι καταειλάτο· ἐν τοῖσισι τοῖσι ἀνδράσι Ἄρεός ἐστι χροισίριον“ [„ხალიბებს“] პატარა ფარები ჰქონდათ გამოუქნელი ხარის ტყავისა; თითოეულს ჰქონდა ორი თუბი ლიკიური ხელობისა, ხოლო თავზე სპილენძის მუზარადები ეხურათ. მუზარადებზე იყო ხარის ყურები და რქები სპილენძისაგან ნაკეთები. აქვე იყო ბიბლოც. მუხლები ძოწველის ნაჭრებით ჰქონდათ შემოხვეული. ამ ხალხს აქვს არვისის სამისნო“ (VII, 76).

2. მართალია, „ქუთაისის“ სახელი ბერძნულ მწერლობაში მხოლოდ ძვ. წ. ა. III ს-დან ჩანს (კალიმაქე, აპოლონიოს. როდოსელი), მაგრამ ფრიქსეს,

შვილის სახელი, *Κυτίσθαρως*, უკვე ჰეროდოტესთან არის დამოწმებული (VII, 197). შემდეგი დროის მწერლებთან (მაგ., სტრაბონთან) ეს სახელი და მისი მსგავსი გეოგრაფიული სახელი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე არა ერთგზის გვხვდება. ვიქრობ, აქაც იგივე *Κυτ* — ძირია, რაც არის სიტყვაში *Κύτταια* (ქუთაისი). *ισ* — სუფიქსი უნდა იყოს. *σθ* წინ სხვადასხვა ხმოვნით ხშირია გეოგრაფიულ სახელთა წარმოებისას (შდრ. *Ἰσσα*, *Ἄντισσα*, *Ἀρτάμισσα*; *Ἰδήςσασα*; *Ἐριμισσασα*, *Φοιμισσασα*). *ρσ* — სუფიქსი (წინ უხმოვნოდ და სხვადასხვა ხმოვნით) ძველ ბერძნულში სახელთა მაწარმოებელია (მაგ., *μᾶριος* — სიგრიძე; *μακρῶς* — გრძელი; *ταφ* — ძირიდან; *φάπασα* — ვფლავი; *τάφριος* — თხრილი. *φασ* — ძირი, *φασία* — გაჩენ, ვაცხადებ, *φασερός* — ცხადი, ნათელი და სხვა). დაბოლოება *ς* ჩვეულებრივია სახელობით ბრუნებაში მამრობითი სქესის სახელებისათვის. ამგვარად, სახელი *Κυτίσθαρως* დაახლოებით იმასვე ნიშნავს, რასაც შემდეგში ქართულად „ქუთათელი“.

კვტისორეს სახელი მოყვანილია არგონავტების მითთან დაკავშირებით (*μειλιότων μιν* (ე. ი. *Ἀμφύματα τὸν Αἰῶλου*) *φύειν ἀπὸ τῶν ὄντων ὁ Κυτίσθαρως ἐξ Ἀἴης τῆς Κογχῆδος ἐρράσαστο* — „როდესაც ათამანტს, ეოლოსის ძეს, მსხვერპლად შეწირავს უპირებდნენ, მოვიდა ეს კვტისორე აია-კოლიბიდიდან და გაათავისუფლა იგი“).

როგორც ცნობილია, არგონავტების მითი ერთ-ერთი უძველესი თქმულებაა თვით ბერძნული ფოლკლორის თვალსაზრისითაც. მისი არაერთი ვერსია არსებობდა და ძველი ბერძენი მწერლები სიამოვნებით ამუშავებდნენ მას (მაგ., ცნობილია პინდარეს ოდა, აპოლონიოს როდოსელის სიმემა და სხვ.).

ჰეროდოტეს „ისტორიაში“ დაცულია საკმარისად ღივი ნაწილი არგონავტთა თქმულებისა, რომელიც ავტორის ცნობით აქეის ალოსში (თესალიაში) მოსულ ქსერქსეს უამბეს (VII, 197).

3. აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ჰეროდოტეს, რომელიც არსებითად ნამდვილი ბერძენია (განათლებით, განწყობილებით), ემჩნევა ღივი გატაცება აღმოსავლეთის, განსაკუთრებით კი ეგვიპტური, კულტურით. რაც კი რამ არის საბერძნეთში, თითქმის ყველაფერი ეგვიპტიდან არის შემოტანილი, ბევრი რამ ბერძნებმა ეგვიპტელთაგან ისწავლეს¹. აზრია, რომ ბერძნული კულტურის სათავეები ხშირად აღმოსავლეთის სამყაროს სინამდვილეში არის საძებარი. ბევრი რამ ჰეროდოტესთან ზღაპრულ ხასიათს ატარებს, მაგრამ ზოგის შესახებ შეიძლება ითქვას, რომ ჰეროდოტე არც მაინცდამაინც სცდებოდა. მაგ., ჰეროდოტეს აზრით დიონისეს კულტი, რომელსაც მის დროს იმოღვანა მნიშვნელობა ჰქონდა საბერძნეთისათვის, ბერძნებმა ეგვიპტელთაგან გადაიღეს. ბერძნებს ეგვიპტელთაგან არ გადაუღიათ დიონისეს კულტი, მაგრამ უდავოა, რომ იგი ადგილობრივი, ბერძნული არაა, შემოტანილია ისეთი ქვეყნიებიდან, სადაც ენახის კულტურა განვითარებული იყო. ფრიგიელების სახელი სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე დაბეჭდილებით ისმის, მაგრამ ფრიგია შეიძლება მხოლოდ გზა იყო. საქმე ისაა, რომ ჰეროდოტეს დროს იყო გაღმოცემები, ცნობები იმის შესახებ, რომ ზოგი ამბავი საბერძნეთში შემოტანილია აღმოსავლეთიდან. ეს აღმოსავლეთი მასთან უპირატესად ეგვიპტის სახით დაზუსტდა.

¹ С. Лурье. Геродот, Москва—Ленинград, 1947, стр. 52—55.

ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა, თუ რატომ უკავშირებს ჰეროდოტე კოლხებს ეგვიპტელებს. შესაძლებელია მას მართლაც რაიმე გადმოცემა მოეპოვებოდა, რომლის მიხედვითაც კოლხები ეგვიპტელები იყვნენ (ამ გადმოცემის საფუძველი ნათელი მაინც არაა). შესაძლებელია მას ცნობა ჰქონდა, რომ კოლხები იმ ტერიტორიაზე, სადაც ისინი მას დახვდნენ, ყოველთვის არ ყოფილან, მაშასადამე, საიდანაც მოვიდნენ. საიდან არიან მოსულნი? ისევე, როგორც საბერძნეთში თითქმის ყველაფერი ეგვიპტიდან არის მოსული, კოლხებიც საიდან იქნებიან, თუ არა ეგვიპტიდან. კოლხების ეგვიპტელობა ჰეროდოტესთან მესმის, როგორც შედეგი მისი საერთო ეგვიპტოფილური კონცეფციისა.

საინტერესოა, თუ რა მიანიხილავს სტრაბონს იმ ცნობების საფუძველად, რომ ეგვიპტელები და კოლხები ნათესავეები არიან (წყარო ამ ცნობისა უქვეყნლად ჰეროდოტე უნდა იყოს, თუმცა არ ასახელებს მას სტრაბონი). „*ἢ δὲ λυσιπυγία καὶ τειρησλήτων καὶ γὰρ· εἰς τοὺς ἕξαι ἐπαχμαῖον, Καὶ τινες βουλιμνοι σαργυεῖαιδαν τινὰ τοῖς Κόλχοις πρὸς τοὺς Ἀγυπτίους ἐμφανίζειν ἀπὸ τούτων πιστεύονται...*“ (ხოლო სელის დამუშავება განთქმულიც კი არის <იგულისხმება—კოლხებში—თ. ყ.> და რადგან <ქვეყნის> გარეთ <მდებარე იდგილებშიც> კი გააქვთ <სელი>, ამიტომაც, რომ ზოგიერთებს სურთ გვეჩვენონ კოლხების რაღაცა ნათესაობა ეგვიპტელთა მიმართ და ამის მიხედვით ამტკიცებენ“, Geographica, XI, 2, 17). ე. ი. სტრაბონის აზრით კოლხებისა და ეგვიპტელების ნათესაობის შესახებ მხოლოდ იმიტომ ლაპარაკობენ, რომ ორსავე ქვეყანაში სელის დამუშავება ძალიან არის განვითარებული. უქვეყნლად მნიშვნელოვანია ის ამბავი, თუ როგორ ესმოდათ ამ ორი ხალხის ნათესაობის საკითხი ჯერ კიდევ ამ 19 საუკუნის წინ.

ამასთან დაკავშირებით ისმის საკითხი იმის შესახებ, იყო თუ არა ჰეროდოტე კოლხიდაში.

როგორც ცნობილია, ჰეროდოტეს ბევრი უმოგზაურია. მოგზაურობის მიზეზად ზოგს მეცნიერული ცნობისმოყვარეობა მიანიხილავს, ზოგს კი სავაჭრო მიზნები. უმოგზაურია მას საბერძნეთში, მცირე აზიის სანაპიროებზე, კოლხიდაში, სკვითებში (ეგებელიოვი, ბოლტუნოვა, Jacoby, Legrand, Powell), თრაკიაში, მაკედონიასა და სიცილიაში. ა. ბოლტუნოვა წერს: „Геродот лично посетивший Колхиду“ (ВДИ, 1952, № 4, стр. 178: К обследованию проспекта „Всемирной истории“).

ამ აზრს იგი არ ასაბუთებს, მოჰყავს როგორც უცილობელი ფაქტი, მისთვის მაინც. ზოგი ავტორი კი (მაგ., ს. ლურიე) მის სკვითებში (და საერთოდ ჩვენს ქვეყანაში) ყოფნას არ სცნობს.

როგორც ვხედავთ, ამ საკითხში აზრთა სხვადასხვაობა არის. მე პირადად მხარს ვუჭერ იმ აზრს, რომ ჰეროდოტე იყო სკვითების ქვეყანაშიც და კოლხიდაშიც. ჰეროდოტე ჩვეულებრივ გაარჩევს ხოლმე: თვით მას რაც უნახავს, რაც სმენია უშუალოდ, რის შესახებაც თვით ასკენის და რასაც სხვათა სიტყვის მიხედვით ამბობს. ამის მიხედვით კავკასიის შესახებ იგი ამბობს:

„*τὰ μὲν δὴ πρὸς ἑσπέρην τῆς Φαλάσσης τούτης τῆς Κασπίης καλεομένης δὲ Κασπίας ἀπέργει, τὰ δὲ πρὸς ἣν τε καὶ ἦσιον ἀνατέλλοντα πεδίον ἐδέχεται πλεῖστος ἀπειρον ἐξ ἀποψιῶν...*“ („ამ ზღვის, კასპიისად წოდებულს, დასავლეთის მხრივ კავკასიონი აქვს, ხოლო აღმოსავლეთისაკენ, მზის აღმოსავლისაკენ; გყვრის მას შესახებდავად <ἐξ ἀποψιῶν> უსაზღვრო სივრცის დაბლობი“. I,

204). ე. ი. ის აღვილი, სადაც მისაგეტები ცხოვრობენ, მას თვითონ უნახავს.

კიდევ: «φαίνονται μὲν γὰρ ἔόντες οἱ Κόλχοι Αἰγύπτῳ. νοήσας δὲ πρότερον ἀντὶς ἢ ἀκούσας ἄλλων λέγω ἃς δὲ μοι ἐν φρονεῖν ἐγένετο, εἰρήμην ἀφοτέρους, καὶ μᾶλλον οἱ Κόλχοι ἐμαυτάσιν τῶν Αἰγυπτίων ἢ οἱ Αἰγύπτῳ τῶν Κόλχων... ἀντὶς δὲ εἰκόσθη τῆδε καὶ ὅτι μελάγχρους εἶσιν καὶ ὀσπέρηδες...» (ცხადია, რომ კოლხები ეგვიპტელები არიან. მივხვდი ამას მე თვით უწინვიდრე მოვისმენდი სხვათაგან და ისე ვიტყვოდი. და რადგანაც ეს მე ფიქრებში მქონდა შევეკითხე <აქრემი> ორივეს, კოლხებს უკეთ ახსოვდათ ეგვიპტელები, ვიდრე ეგვიპტელებს კოლხები... ხოლო თვით მეც ასევე მეჩვენებოდა (εἰκόσθη), რადგან კოლხები შავგვრემანები¹ არიან და ხუჭუჭთმიანები», II, 104). ამ აღვილის მიხედვით ცხადია, რომ ჰეროდოტეს სხვათა სიტყვის მიხედვით კი არ გვაწვდის ცნობებს, არამედ რომ ის თვით შეეკითხა (კოლხებსაც და ეგვიპტელებსაც) და მას თვით ეჩვენა კოლხი შავი, თუ შავგვრემანი.

კოლხების „მუქკანიანობას“, „მუქპირსახიანობას“ აღნიშნავს პოეტური დარეცვა, რომელიც ჰეროდოტეს უფროსი თანამედროვეა (იხ. მისი IV პითიური ოდა, 211—213 ტ.): «ἔνθα μελαίνωπασσι Κόλχοισιν βίαν μίξην Ἀθήνα παρ' ἄστειν» (არგონაუტები „იქ შეებრძოლნენ მუქპირსახიან კოლხებს აეტთან“).

ივ. ჯავახიშვილს კოლხების მუქკანიანობაცა და ხუჭუჭთმიანობაც, დადასტურებული ჰეროდოტესთან, „კოლხთა გარეგნული თვისების უტყუარ აღწერილობად“ მიაჩნია («საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები», გვ. 15). ივ. ჯავახიშვილისავე აზრით, ასეთი გარეგნობის კოლხებად მღ. რიონის აუზის კოლხებს გულისხმობდა ჰეროდოტე (იქვე, გვ. 16. დაზუსტება ხდება იმიტომ, რომ განსვენებული მკვლევრის აზრით ჰეროდოტეს დროს კოლხებს ძალიან ვრცელი მიწაწყალი ეკავათ).

თუ როგორ მოხვდა ჰეროდოტე კოლხიდაში, ამაზე გადაჭრით თქმა ჭირს, მაგრამ ერთი უდავოა: მან კარგად იცის ფაზისი. კოლხიდასა და ფაზისის ერთად ახსენებს ხოლმე. მე აქ მინდა გავიმეორო ეთნოლოგიის სიტყვები: „Как правильно замечает Якоби, у Геродота при его путешествиях вошло в обычай в той стране, языка народа которой он не знает и путешествие по которой представляет затруднения, выбрать наиболее значительный город в ней в качестве постоянного местопребывания, получать в нем необходимую для себя информацию от проживающих в городе туземцев и греков и предпринимать из него большие или небольшие выезды“ («Севверное Причерноморье», стр. 317).

ეს დაკვირვებები უმკველად სამართლიანია: ჰეროდოტე რომ კოლხეთშია ნამყოფი, ამას თქმა არ უნდა. მას ცნობები აქვს არა მარტო ზღვისპირე-

¹ μελάγχρους-ს ამ კონტექსტში ჩვეულებრივ „შავკანიანად“ სთარგმნიან ხოლმე. ვიქტორბ, უფრო სწორია „შავგვრემანი“. შდრ. Pape, Griechisch-deutsches Handwörterbuch, 1864: μελάγχρους—vñ schwarzer, dunkler Farbe, schwarzer, dunkelfarbiger Haut, bes. von der bräunlichen, kräftigen Gesichtsfarbe des viel im Freien lebenden Mannes... Liddell, Scott: A Greek-english lexicon, 1897: μελάγχρους—black-skinned, bronzed, swarthy, of sunburnt persons... of a hero's complexion...

თის შესახებ, არამედ მთის შესახებაც, ადვალს კი ფაზისის მეტს არაფერს ასახელებს. ძვ. წ. ა. V საუკუნისათვის კი ფაზისის გარდა შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს სხვა ადგილებიც (მაგ., დიოსკურია) ცნობილი უნდა ყოფილიყო საქართველოში მოსული ბერძნისათვის. ე. ი. კოლხიდაში ის აღწინასწარ ფაზისის იმიტომ, რომ მას იცნობს კარგად. მან თავისი თვალთ ნახა, რომ ფაზისის მნიშვნელოვანი მდინარეა. სხვა მდინარეებიც შეიძლება ნახა, მაგრამ არ მიიჩნია მნიშვნელოვნად და არ აღნიშნა (ჰეროდოტე ხომ შრომის დასაწყისშივე გვპირდება მნიშვნელოვანი ამბების აღწუსხვას).

4. სამეცნიერო ლიტერატურაში ყოველთვის ესმის ხაზი იმ გარემოებას, რომ უკვე ჰეროდოტეს დროს სახელგანთქმული იყო კოლხური სელი (II, 104). ნაკლებ საინტერესოდ არ მეჩვენება ჰეროდოტეს „ისტორიის“ ის ადგილები, რომლებიც მოწმობენ იმას, რომ ევქსინის პონტოს მიდამოების ქვეყნები პურით იყო მდიდარი და აქედან ეზიდებოდნენ პურს. „*ἐὰν γὰρ ἐν Ἄβυδῶν δὲ Σέρειξ εἰδὲ πλῖται ἐκ τοῦ Πόντου σιταγὰς διεκπέσσονται*“ („*Ἐλλήσποντος, εἰς τὴν Ἀΐγιον καὶ Πελαγονίαν ἀπέμειψεν*“) („ქსერქსე რომ აბილოსში იყო, ნახა პონტოდან ჰელესპონტისაკენ მიმავალი პურით დატვირთული ხომალდები, რომლებიც მიდიოდნენ ეგინასა და პელოპონესში“ VII, 147).

შესაძლებელია იგივე პური მიჰქონდათ ხომალდებს პონტოდან, რომელთაც იჭერდა ჰისტეიოსი, მილეტელი ტირანი: „... οἱ δὲ *πληρώσαντες ὄνας τρηγῆρας ἔπλεον ἄμα Ἰσωάδου ἐς Βυζάντιον. ἐνθαῦτα δὲ Ἰζήμιονι τὰς ἐκ τοῦ Πόντου ἔμπλεουσας τῶν γυνῶν ἑλάμψανον*“ („*ლესბოსელებმა > აავსეს 8 ტრიერი და გასტურეს ჰისტეიოსთან ერთად ბიზანტიონში, დასხდნენ იქ და პონტოდან მომავალ ხომალდებს იპყრობდნენ*“ VI, 5). „*ταῦτα μὲν δὲ οὕτως ἐγίνετο, Ἰσωάδου δὲ τῶν Μιλησίων ἐόντι περὶ Βυζάντιον καὶ συλλαμψάνουσι τὰς Ἰώνων δὲ ἀπέμειψεν ἔμπλεουσας ἐκ τοῦ Πόντου...*“ („*ეს რომ ეგრე მოხდა, ჰისტეოსი მილეტელი ბიზანტიონთან იმყოფებოდა და იჭერდა იონიურ საბარგო ხომალდებს, რომლებიც პონტოდან მოდიოდნენ*“ VI, 26).

მართალია, ამ ცნობებში გარკვეულად არაფერია ნათქვამი, რომელი ქვეყნისა იყო პონტოზე მომავალი პური (და საერთოდ კი ცნობილია, რომ შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროები ამარაგებდნენ სხვადასხვა ქვეყნებს პურით), მაგრამ ჰეროდოტეს ტექსტის ამ ადგილებში ჩვენი ქვეყანაც არ უნდა იყოს გამორიცხული. მით უმეტეს, რომ არქეოლოგიური მასალის შესწავლის საფუძველზე დადასტურებულია ის გარემოება, რომ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ გვიანი ბრინჯაოს და აღრეული რკინის ხანაში სოფლის მეურნეობა, კერძოდ კი პურეული კულტურა, განვითარების მაღალ დონეზე იმყოფება¹.

¹ ნ. ხ. ო. შ. ა. რ. ი. ა., დიხა-გუძება კოლხეთის დაბლობის ძველი მოსახლეობა. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, 1944, ტ. 5, № 2.

თ. ყ ა უ ხ ნ ი შ ვ ი ლ ი, მიწისმოქმედების იარაღები დასავლურ ქართულ კულტურაში. თსუს შრომები, 1953, ტ. 49.

Т. С. КАУХЧИШВИЛИ

ПО ПОВОДУ НЕКОТОРЫХ СВЕДЕНИЙ ГЕРОДОТА

Резюме

Некоторые сведения Геродота, касающиеся Грузии, требуют дополнительного исследования.

1. Из упоминаемых в „Истории“ Геродота картвельских племен в специальной литературе обычно говорят о Колхах, Саспейрах, Макронах, Мосхах, Тибаренах, Моссивиках, Марах. Нужно отметить, что у Геродота упомянуто еще одно картвельское племя: «Халибы» (I, 28). 61—80 главы VII книги «Истории» представляет собой описание отдельных племен принимавших участие в походах персов. Начало 76 главы повреждено, не хватает названия племени. Штайн дополняет лауну словом: Πισίδαί δὲ. Ф. Мищенко — Χαλύβες δὲ...

По палеографическим данным и привлекая материал I, 28, надо восстановить форму Χαλύβες. Следовательно, VII, 76 является описанием халибского племени.

2. Имя сына Фрикса *Κυτίστωρος* встречается в VII книге „Истории“ (VII, 197). Имена (собственные и географические) с аналогичным корнем, засвидетельствованы у более поздних авторов. Надо полагать, что *Κυτίστωρος* одного корня с именем *Κύτσια* (Кутаси), встречающимся только с III в. до н. э. (Каллимах, Аполлоний Родосский). В имени *Κυτίστωρος* хот-корень, *ιστ* и *ρσ* суффиксы, *ς* — окончание именительного падежа. Следовательно, *Κυτίστωρος* приблизительно значит тоже, что и грузинское «Кутатели» (Кутанский).

3. Геродот — поклонник восточной, в частности египетской культуры. Все что хорошего в Греции, заимствовано у египтян. Многие из этого носит у Геродота мифический характер, но в общем это, по-моему, сводится к тому, что истоки греческой культуры, по мнению Геродота, надо искать и на Востоке.

С этой египтофильской концепцией Геродота связываю то обстоятельство, что Геродот считает колхов родственными египтянам. Возможно, что у него имелось сведение о том, что колхи не всегда обитали там, где он (Геродот) их видел. Следовательно, они пришли из какой то другой земли. Так же, как в Греции все из Египта, откуда могли придти Колхи, как не из Египта?

В связи с этим ставится вопрос, был Геродот в Колхиде или нет. Большая часть ученых того мнения, что Геродот лично посетил Колхиду. Он знаком как с побережьем, так и с горной частью Колхиды, но, как ни странно, упоминает лишь Фаис (в его «Истории» не видно ни других рек, ни населенных пунктов Колхиды). Это обстоятельство, вслед за С. Жебелевым, можно объяснить тем, что у Геродота при его путешествиях вошло в обычай останавливаться в наиболее значительном городе для постоянного местопребывания и оттуда предпринимать выезды. Следо-

зательно, в Колхиде он отметил Фазис, как реку наибольшего значения в чем он и сам убедился (Ведь в начале же своей «Истории» он обещает нам описать самые значительные вещи).

4. В VII, 147 «Истории» говорится определенно о том, что из Понта в Гелеспонт везли полные хлебом суда. Надо полагать, что VI, 5 и VI, 26 содержат сведения того же порядка.

Конечно, в этих данных нет определенного указания на то, именно из какой страны везли хлеб (напр., общеизвестен факт, что Северное Причерноморье снабжало хлебом другие страны), но по тексту Геродота и Колхида не исключена, как страна, доставлявшая Греции хлеб. Тем более, что по археологическим данным в Западной Грузии еще в поздне-бронзовый и ранне-железный век сельское хозяйство, в частности культура хлебных злаков, находилась на высоком уровне развития.

შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მოსახლე ტომთა
ისტორიისათვის

(ჰენიოხები)

ჰენიოხები დასავლეთ საქართველოს უძველეს მოსახლეობას უნდა წარმოადგენდნენ.

ჰენიოხთა ტომის სიძველეს, უპირველეს ყოვლისა, თვით ამ სახელწოდების დაბოლოება—ხი სუფიქსი უნდა მოწმობდეს, რომელიც, როგორც ცნობილია, დამახასიათებელია ხური-ურარტული ენობრივი სამყაროსათვის (შეადარე ქართველ უძველეს ტომთა სახელწოდებებს მსგავსი დაბოლოებით: კარლუხი, ტაოხი, მესხი, კოლხი)¹.

ამასვე უნდა მოწმობდეს ის გარემოება, რომ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მოსახლე უძველეს ტომთაგან დაბადების პირველ წიგნში მხოლოდ ჰენიოხები არიან მოხსენებულნი. კერძოდ, „შესაქმეთა“ წიგნის IV თავში, სადაც აღნუსხულია ადამ და ევას შთამომავლობა, კენის შვილად დასახელებულია ენოხ². იგივე ენოხ, ამავე წიგნის V თავში დაცული ნუსხის მიხედვით, წარმოგიდგება კაინანის შვილიშვილის შვილად³.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი „შესაქმეთა“ წიგნის ენოხში, საესებით სამართლიანად, ჰენიოხთა სატომო სახელწოდებას ხედავდა⁴.

ჰენიოხთა უძველესი ისტორიის გარკვევასთან დაკავშირებით მეტად საყურადღებო მოსაზრება აქვს წამოყენებული ურარტოლოგ პ. უშაკოვს წერილში „К походам урартийцев в Закавказье“, რომელშიაც ავტორი ურარტული ლურსმული წარწერების მდიდარი მასალის საფუძველზე ცდილობს შეაფასოს ძველ ბერძენ ავტორებთან დაცული ცნობები ამიერ-კავკასიის, კერძოდ კი კოლხეთისა და მის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიაზე მომინადრე ქართველი ტომების შესახებ.

პ. უშაკოვის მიერ გამოთქმული მოსაზრების თანახმად ურარტუს მეფეთა არკვიზისა და სარდურის წარწერებში მოხსენებული იგანის ქვეყანაში უნდა იგულისხმებოდეს იმ ტომთა პოლიტიკური გაერთიანება, რომლებსაც ბერძენი მწერლები ჰენიოხებს უწოდებდნენ⁵.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, დამატება I, თბილისი, 1951, გვ. 403; გ. მელიქიშვილი, ურარტუ, თბილისი, 1951, გვ. 82.

² დაბადება, ნაწილი პირველი, თავი IV, ტფ. 1884, გვ. 8.

³ იქვე, თავი V, გვ. 9.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, იქვე, გვ. 401.

⁵ П. Ушаков, К походам урартийцев в Закавказье, ВДИ, 1946, № 2, стр. 38.

იგანიებთა (ანუ ჰენიოხთა) პოლიტიკური გავრთიანების ძირითადი რაიონები ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეებში, როგორც პ. უშაკოვი ვარაუდობს, დიაუზების, ბიკერუხებისა და შემდეგში კულხას სახელწოდებით ცნობილ ლუშას და კატარხას ქვეყნების ჩრდილოეთით მდებარეობდნენ¹, ე. ი. დაახლოებით დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე, რადგან ჩამოთვლილ ქვეყნებს IX—VIII საუკუნეებში, როგორც გ. მელიქიშვილი აღნიშნავს, (იშფუინისა და მენუას დროს) ეპირათ სამხრეთ ამიერ-კავკასიის ტერიტორია².

იგანიებთა, ანუ ჰენიოხთა ეთნიკური მასის განსახლების ძირითადი რაიონების შესახებ პ. უშაკოვის მიერ გამოთქმულ ვარაუდს კარგად ადასტურებს ძვ. წ. IV—III საუკუნის ბერძენი მწერლის ჰერაკლიდეს პონტოელისადმი მიწერილ შრომაში, „სახელმწიფოთა შესახებ“, დაცული ერთი მეტად საყურადღებო ცნობა ფაზისელთა სახელმწიფოს შესახებ, სადაც ვკითხულობთ:

„ფაზისის გაყოლებით თავდაპირველად ცხოვრობდნენ ჰენიოხები, ... მერე კი მილეტელები. ესენი იმდენად სტუმართმოყვარენი არიან, რომ გემდამსხვრეულ ხალხს სახსრებით ამარაგებენ და გზად წასვლისას სამ-სამ მნას აძლევენ“³.

მოტანილ ცნობაში განსაკუთრებით საყურადღებოა ის, რომ ავტორი შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ცენტრალური რაიონების (ფაზისის გაყოლებით) „თავდაპირველ“, ე. ი. უძველეს, მცხოვრებლებად ასახელებს არა კოლხებს, არამედ ჰენიოხებს.

გარდა ამისა, ცნობა საყურადღებოა იმ მხრივაც, რომ იგი გვაძლევს საშუალებას განვსაზღვროთ აღნიშნულ ადგილებში ჰენიოხთა ბინადრობის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარი. სახელდობრ, ცნობიდან ირკვევა, რომ ჰენიოხებს ამ ადგილებში უცხოვრიათ მილეტელთა (იგულისხმება ბერძენ კოლონიზატორთა) აქ მოსვლამდე (ძვ. წ. VII საუკუნემდე), ე. ი. სწორედ იმ დრომდე, ვიდრე შავი ზღვის აღმოსავლურ სანაპიროზე მდებარე ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი მოექცეოდა კოლხთა გაძლიერებულ სამეფოს ფარგლებში⁴.

ამრიგად, როგორც დაეინახეთ, ჰერაკლიდეს ზემომოტანილი ცნობა ჰენიოხთა მერმინდელი კოლხეთის ცენტრალურ რაიონებში ბინადრობის შესახებ ბერძენთა კოლონიზაციამდე და ე. ი. კოლხეთის ძლიერი სამეფოს ჩამოყალიბებამდე, სავსებით ეთანხმება ურარტული წყაროების საფუძველზე პ. უშაკოვის მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას იგანიებების, ანუ ჰენიოხების განსახლების შესახებ.

გარდა ამისა, ურარტული წარწერებიდან ირკვევა, რომ ჰენიოხები, ანუ იგანიებები ფართოდ იყვნენ გავრცელებულნი შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ტერიტორიაზედაც. კერძოდ, მათი გავრთიანების ფარგლებში შედიოდა ქ. მაკალთუნი (ჩილდირის ტბასთან)⁵ და დიაუხთა ქვეყნის ნაწილი, რომელიც, როგორც პ. უშაკოვი ვარაუდობს, დიაუხთა პოლიტიკური გავრთიანების დასუსტების შემდეგ უნდა დაეპყრო იგანის მეფეს. ამის დამამ-

¹ П. Ушаков, К походу Урартийцев в Закавказье, ВДИ, 1946, № 2, стр. 36—37.

² გ. მელიქიშვილი, ურარტუ, თბილისი, 1951, გვ. 68.

³ კ. მიულერი, Fragmenta Historicorum graecorum. II. Parisiis, 218.

⁴ გ. მელიქიშვილი, ურარტუ, გვ. 142.

⁵ იქვე, გვ. 70.

ტკიცებლად პ. უშაკოვს ის გარემოება მიაჩნია, რომ სარდურის ქრონიკაში დიაუხების მეფედ დასახელებულია ივანიები, ვინმე დიუცინი¹.

ივანიებთან, ანუ ჰენიოხთა მიერ თავიანთი განსახლების ძირითადი რაიონებიდან დიაუხის სამეფოს, ე. ი. მდ. ქოროხისა და შავი ზღვის სანაპიროების, მიმართულებით² წარმოებული დაპყრობითი ომების დროს უნდა მომხდარიყო აღნიშნულ ადგილებში მობინადრე წვრილი და შედარებით სუსტი ტომების შერევა გაბატონებულ ჰენიოხებში და ამ ტომებზე ჰენიოხთა სატომო სახელწოდების გავრცელება. ნიშანდობლივია ამ მხრივ V საუკუნის ანონიმური ავტორის ცნობა, რომ ჰენიოხები (იფულისხმება მდ. აფსაროსის, ანუ ქოროხის სამხრეთით მცხოვრები ჰენიოხები) „შერეულტომიანი“ (μειγυμένη) იყვნენ³.

ჰენიოხთა ტომების ბინადრობას შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე რაიონებში უნდა მოწმობდეს პლინიუსის ის ცნობაც, რომ „მდ. კიროსი სათავეს იღებს ჰენიოხთა მთებშიო“⁴. ამ ცნობიდან ჩანს, რომ ოდესღაც მდ. კიროსის, ე. ი. მტკვრის, სათავეებთან ცხოვრობდნენ ჰენიოხები, რომელთა სახელწოდება აქ მდებარე მთებზე გავრცელდა.

ამრიგად, ურარტული წარწერებისა და ანტიკურ მწერალთა ცნობების საფუძველზე შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ძვ. წ. IX—VIII საუკუნეებში ჰენიოხები ფართოდ ყოფილან გავრცელებულნი შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ცენტრალურ და სამხრეთ რაიონებში (ჩილდირის ტბისა და მდ. ქოროხის მახლობლად).

ურარტული წარწერებიდან ირკვევა, რომ ჰენიოხებს, ანუ ივანიებებს აღებულ ხანაში აქ ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანება ჰქონდათ შექმნილი.

ჩვენი აზრით, სწორედ ამ გაერთიანების ძლიერება უნდა იყოს ასახული მითში არგონავტების ეაში ლაშქრობის შესახებ.

ამ მხრივ საყურადღებოა ის გარემოება, რომ ძვ. წ. VII ს-ის დამდგამდე ბერძენ მწერლებთან (პომპროსი, ჰესიოდე), რომელთაც დაცული აქვთ აღნიშნული მითის ფრაგმენტები, არსად სახელწოდება „კოლხი“, „კოლხიდა“ არ არის მოხსენებული, ამ სახელწოდების მაგიერ ისინი ხმარობენ ტერმინს „აია“⁵.

ტერმინი „კოლხი“, „კოლხეთი“ პირველად გვხვდება ეფილესთან⁶, რომელსაც VIII საუკუნის მიწურულსა და VII საუკუნის დასაწყისში უნდა ეცხოვრა. სახელწოდება „კოლხი“, „კოლხიდა“ მითში არგონავტების შესახებ შეტანილი უნდა იყოს მერმინდელ ხანებში, იმის გამო, რომ ახლა იმ ქვეყანას, სადაც არგონავტების ლაშქრობის მითში მოთხრობილი ამბავი გათამაშდა, ბერძნები უკვე კოლხეთის სახელწოდებით იცნობდნენ.

ჰენიოხთა ამ ვრცელ პოლიტიკურ გაერთიანებას ბოლო, როგორც ჩანს, კოლხთა სამეფომ მოუღო.

კულხას, ანუ კოლხთა მსხვილმა გაერთიანებამ, რომლის ცენტრიც, გ. მელიქიშვილის გამოკვლევით, დიაუხის სამეფოს ჩრდილოეთით, მერმინდელ კოლას ოლქში იყო, VIII საუკუნის შუა ხანებში შეიერთა განადგურებული

¹ П. Ушаков, К походам урартийцев в Закавказье, стр. 38.

² გ. მელიქიშვილი, ურარტუ, გვ. 33.

³ ანონიმური ავტორი პერიპლუსი, 49. SC, II, 1 გვ. 276.

⁴ პლინიუსი, ბუნების ისტორია, წიგ. VI, § 26, SC, III, გვ. 181.

⁵ პომპროსი, ოდისეა, X, 133—139, SC, I, 2, გვ. 300.

⁶ ეფილესი, frag. 2 v. ap. Schol. Pind. Ol. XIII, 74, SC, I, 2, გვ. 330.

დიაუხის სამეფოს ტერიტორიის ნაწილი და VII საუკუნისათვის ძლიერი სამეფო შექმნა¹.

აღებული ხანისათვის გაძლიერებულმა კოლხებმა თავის სამეფოს ფარგლებში მოაქციეს შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე მდებარე ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილი² და გაბატონდნენ აქ მოსახლე ტომებზე. ამრიგად, კოლხთა სატომო სახელი, როგორც პოლიტიკური შინაარსის მატარებელი სახელწოდება, ვრცელდება ამ ტომებზე და მთლიანად ფარავს შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს.

ნიშნდობლივია ამ მხრივ ის გარემოება, რომ ძვ. წ. V საუკუნეში ჰეროდოტე მთელ ამ სანაპიროზე მოიხსენიებს მხოლოდ ერთ ხალხს, კოლხებს³.

ამავე ხანებში (VII საუკ.) უნდა მომხდარიყო კოლხთა გაბატონება შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ცენტრალურ და სამხრეთ რაიონებში მოსახლე ჰენიოხებზედაც და ამ უკანასკნელებზე კოლხთა სატომო სახელის გავრცელება.

ამით უნდა აიხსნას სწორედ ის გარემოება, რომ ამდროინდელი ბერძნული წყაროები შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ცენტრალურ და სამხრეთ რაიონებში მოსახლე ჰენიოხ ტომებს (ისევე, როგორც აქ მოსახლე მაკრონებსაც) არ მოიხსენიებენ. ჰენიოხთა ტომებს აღნიშნული წყაროები მხოლოდ შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე ასახელებენ.

კერძოდ, ძვ. წ. V საუკუნის ლოგოგრაფოსი ჰელანაკე მიტილენელი ჰენიოხებს მოიხსენებს შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე მომხინდრე ტომების კერკეტების, კორაქსებისა და სხვათა გვერდით⁴.

ჰენიოხთა განსახლების შესახებ აღნიშნულ ადგილებში უფრო ზუსტი ცნობები აქვს დაცული ძვ. წ. IV საუკუნის ავტორის ფსევდო სკილაქს კარიანდელს. ამ ცნობების მიხედვით ჰენიოხები მოსახლეობდნენ კოლხების, კლენებისა და კორაქსების ჩრდილოეთით⁵. ხოლო, რადგანაც თვით ფსევდო სკილაქს კარიანდელისა და სხვა ავტორთა (პტოლემე და სხვ.) ცნობებიდან ვიცით, რომ კოლხებსა და კორაქსებს ეკირათ დიოსკურიის, ანუ დღ. სუხუმის ჩრდილოეთით მდებარე ადგილები (დაახლოებით ბიჭვინტასთან)⁶, თვით დიოსკურია კი კოლხთა მიწა-წყლის ფარგლებში შედიოდა⁷, ამდენად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ჰენიოხები V—IV საუკუნეებში მოსახლეობდნენ კავკასიონის ქედის უკიდურეს ჩრდილო კალთებთან მდებარე ზღვის სანაპირო ვიწრო ზოლში ბიჭვინტამდე — დაახლოებით სოქისა და ადღერის რაიონებში.

მომდევნო ხანებშიაც (ძვ. წ. II—I საუკ.) ჰენიოხთა მიწა-წყალი განისაზღვრებოდა დღევანდელი სოქისა და ადღერის რაიონებით, ბიჭვინტის ჩრდი-

¹ გ. მ ე ლ ი ქ ი შ ვ ი ლ ი, ურარტუ, გვ. 142.

² იქვე.

³ ჰეროდოტე, ისტორია, წიგ. IV, თ. 37, SC, I, გვ. 20—21.

⁴ იხ. სტრუბანე ბიზანტიელი, ეთნიკა, SC, I, 1, გვ. 270.

⁵ ფსევდო სკილაქს კარიანდელი, ფრაგ. 76, 77 და 78. SC, I, 1, გვ. 85.

⁶ ფსევდო სკილაქს კარიანდელი, ფრაგ. 76, 77 და 78. SC, I, 1, გვ. 85.

⁷ პტოლემეს ცნობიდან ვიცით, რომ კორაქსის შუების სახელწოდებას კავკასიონის ქედის დასასრულში მდებარე შუების ატარებდნენ. რაც იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ ამ ადგილებში კორაქსთა ტომებს უნდა ეუბოფრათ (პტოლემე, გეოგრ. სახელმძღვანელო, წ. V, VIII, 14 SC, I, 1, გვ. 238).

⁸ ფსევდო სკილაქს კარიანდელი, ფრაგ. 81, SC, I, 1, გვ. 85.

ლოეთით. სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ დაკულ ძვ. წ. II საუკუნის გეოგრაფოსის არტემიდორე ეფესელის ცნობით (შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე) კერკეტები ვრცელდებოდნენ 850 სტადიონის მანძილზე, მათ სამხრეთით აჭვევლები 500 სტადიონი ეკავათ, ხოლო მათ შემდეგ 1000 სტადიონის მანძილზე ჰენიოხები ბინადრობდნენ, რომელთა შემდეგ (იგულისხმება სამხრეთით) იყო ქ. პიტეუსი¹.

ის გარემოება, რომ ძვ.წ. VI ს-ის ბერძენი ლოგოგრაფოსი ჰეკატე მილეტელი ჰენიოხებს ჯერ კიდევ არ იხსენიებს შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე და ეს ტომი აღნიშნულ ადგილებში მხოლოდ ძვ. წ. V ს-ის წყაროებში ჩნდება—მაზე უნდა მიგვითითებდეს, რომ ჰენიოხები ამ სანაპიროს უძველეს მოსახლეობას არ წარმოადგენენ და მათ ამ ადგილებში მტკიცედ მხოლოდ ძვ. წ. V საუკუნიდან უნდა მიეკიდათ ფეხი.

როგორც უნდა ვივარაუდოთ, ჰენიოხთა მოსახლეობა შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე გაჩნდა კოლხთა მიერ დასავლეთ საქართველოს ცენტრალურ ადგილებზე გაბატონების შემდეგ, კერძოდ, გაძლიერებულ კოლხთა დაწოლით ჰენიოხთა ერთი ნაწილის ჩრდილოეთით გადანაცვლების შედეგად.

P-15531

ჰენიოხთა მოსახლეობის ამ ნაწილმა შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს კლდოვან ადგილებში შეხიზნით შესძლო კოლხთა ბატონობისაგან თავის დაღწევა და თავისი დამოუკიდებლობის შენარჩუნება. ამიტომაც იყო, რომ ჰენიოხთა ამ ეთნიკურ ჯგუფზე კოლხთა სახელწოდება არ გავრცელებულა და ძვ. წ. V ს-ის წყაროებში ჰენიოხების სახელწოდება მხოლოდ ამ ადგილებში შემორჩა.

დასავლეთ საქართველოს ცენტრალური რაიონებიდან ჩრდილოეთით გადმოსახლებული ჰენიოხები მეტად არახელსაყრელ ეკონომიურ ვითარებაში აღმოჩნდნენ. მკაცრი ბუნებრივი პირობები არავითარ შესაძლებლობას არ ძლევოდა კულტურული მეურნეობის განვითარებისათვის. ამის გამო პოლიტიკურად დასუსტებული ჰენიოხები ძვ. წ. V საუკუნიდან მოკლებულნი იყვნენ სოციალურ-ეკონომიური განვითარების შესაძლებლობას. სტრაბონის ცნობიდან ირკვევა, რომ ძვ. წ. I საუკ-სათვის კავკასიონის უკიდურეს ჩრდილოეთ კალთებთან ზღვის სანაპიროს მთიან ადგილებში მცხოვრები ჰენიოხები ძირითადად ზღვაზე თარეშითა და ტყეფთა ვაჭრობით ირჩენდნენ თავს², ხოლო მიწის დამუშავებას მისი უნაყოფობის გამო, როგორც ამას სტრაბონი აღნიშნავს³, ჩანს მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა ჰქონდა მათ ცხოვრებაში.

მიუხედავად განვითარების არახელსაყრელი ეკონომიური პირობებისა, ჰენიოხები ძვ. წ. I საუკუნემდე ინარჩუნებდნენ თავიანთ პოლიტიკურ ორგანიზაციას. სტრაბონი მოგვითხრობს, რომ დამარცხებული მითრიდატე ევპატორის მოსფორში გაქცივის დროს (ე. ი. ძვ. წ. 65 წ.) ჰენიოხებს ოთხი მეფე ჰყოლიათ⁴.

¹ სტრაბონი, გეოგრაფია, XI, თ. 1, § 14, SC, I, 1, გვ. 135.
² სტრაბონი, გეოგრაფია, წ. XI, თ. II, § 12, SC, I, 1, გვ. 133, 134.
³ იქვე.
⁴ იქვე.

მაგრამ, სტრაბონის ცნობებიდანვე ირკვევა, რომ ჰენიოხთა ფაქტიურ მბრძანებლებად გამოდიოდნენ უკვე არა მეფეები, არამედ ე. წ. სკებტუხები¹. ამას უნდა ამტკიცებდეს სტრაბონის შემდეგი სიტყვები: „ისინი (ე. ი. ჰენიოხები—მ. ი.) არიან ე. წ. სკებტუხთა მბრძანებლობის ქვეშ, რომლებიც თავის მხრივ ექვემდებარებიან ტირანებს, ანუ მეფეებს“².

როგორც ეს აკად. ს. ჯანაშიას მიერ არის გარკვეული, სტრაბონისეულ სკებტუხებში უნდა იგულისხმებოდეს ტომთა პოლიტიკური ორგანიზაციები, რომლებიც ჩნდებიან გარკვეული პოლიტიკური გაერთიანების დაშლის შედეგად. აქედან გამომდინარე თვით სიტყვა „სკებტუხი“ შეგვიძლია განვმარტოთ, როგორც ამ ორგანიზაციის მეთაური, მთავარი.

ამრიგად, ზემოთქმულიდან გამომდის, რომ ჰენიოხთა პოლიტიკური გაერთიანებანი I საუკუნისათვის უკვე დაშლილი იყო ცალკეულ ტომთა ორგანიზაციებად, რომლებსაც ტომის მთავრები—სკებტუხები მბრძანებლობდნენ. აღნიშნული სკებტუხები მართალია ამ ხანებში ჯერ კიდევ მეფეებს ექვემდებარებოდნენ, მაგრამ უნდა ვფიქროთ, რომ ჰენიოხთა გაერთიანების ტომთა ერთეულებად დაშლის შედეგად ეს უკანასკნელი მხოლოდ ნომინალურად ინარჩუნებდნენ თავიანთ ძველ ძალაუფლებას, ტომთა ორგანიზაციების ფაქტიურ მბრძანებლებად კი ახლა უკვე ზემოხსენებული სკებტუხები გამოდიოდნენ.

ჰენიოხთა ცალკეულ ტომებად დაქუცმაცებაზე უნდა მიუთითებდეს ახ. წ. I ს-ის მწერალი პლინიუსიც, რომელიც მოიხსენიებს „მრავალსახელწოდებანი ჰენიოხ ტომებს“—„multis nominibus Heniochorum gentes“³.

პლინიუსის ცნობიდან ჩანს, რომ აღებულ ხანაში (ძვ. წ. I ს.—ახ. წ. I ს.) საერთო სატომო სახელწოდება „ჰენიოხ“-თან ერთად არსებობდა მრავალი სხვა სახელწოდება, რომელსაც ატარებდა ცალკეული ჰენიოხი ტომი. ეს სახელწოდებები, როგორც საფიქრებელია, ძველადაც არსებობდა, მაგრამ ვინაიდან ჰენიოხთა გაერთიანება იმ ხანაში ჯერ კიდევ მყარი იყო, საერთო სატომო სახელი „ჰენიოხი“ ჰფარავდა დანარჩენებს. ჰენიოხთა გაერთიანების დაშლის შემდეგ კი ცალკეულ ჰენიოხ ტომთა სახელწოდებანი უკვე პლინიუსის დროისათვის საერთო სატომო სახელწოდება „ჰენიოხის“ გვერდით თანდათან მოიპოვებენ მოქალაქეობრივ უფლებას.

მომდევნო ხანებში სხერთო სახელწოდება „ჰენიოხი“ სავსებით იდენება ცალკეულ სატომო სახელწოდებათა მიერ. ასე მაგალითად, ფლავიუს არიანე, რომელმაც ახ. წ. 131 წელს თვითონ იმოგზაურა ჰენიოხთა ძველი ტერიტორიის მახლობელ ადგილებში, ამ სახელწოდების ტომს აქ აღარ მოიხსენიებს. მათ ადგილას არიანე ასახელებს ჯიქებს, რომლებიც მოსულნი უნდა იყვნენ ჩრდილოეთიდან, და სანიგებს⁴.

ის გარემოება, რომ არიანესთან ჰენიოხები შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე უკვე აღარ არიან მოხსენებული, არ ნიშნავს იმას, რომ აქ ჰენიოხი მოსახლეობა აღარ არსებობდა და მისი ადგილი მთლიანად

¹ სტრაბონი, გეოგრაფია, წ. XI, თ. 11, § 12, SC, I, 1, გვ. 133, 134.

² იქვე, გვ. 134.

³ პლინიუსი, ბუნების ისტორია, წ. VI, § 14, SC, II 1. გვ. 179.

⁴ არიანე, პერიპლუსი, Bibliotheca scriptorum graecorum et Romanorum Teubneriana. A. G. Roos. Lipsiae. 1928. გვ. 121.

სანიგებსა და ჩამოსულ ჯიქებს ჰქონდათ დაკავებული. ცხადია, I საუკუნის შუა წლებში უკანასკნელად აქ პლინიუსის მიერ დადასტურებული ჰენიოხი ტომები II საუკუნის დასაწყისში—არიანეს დროსაც განაგრძობდნენ ცხოვრებას, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ აღნიშნულ ტერიტორიაზე II საუკუნისათვის უკვე სანიგებს ჰქონდათ მოპოვებული გაბატონებული მდგომარეობა და არიანე, რომელიც ჩვეულებრივ მხოლოდ იმ ტომებს იხსენიებს, რომლებსაც ვარკვეული პოლიტიკური წონა ჰქონდათ, სწორედ ამ უკანასკნელებს ასახელებს.

ჰენიოხი ტომები I—II საუკუნის წყაროებში მოხსენიებული არიან შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს სამხრეთ რაიონებში.

ასე მაგალითად, პლინიუსი ჰენიოხებს მოიხსენიებს ჯერ სანებთან ერთად ქ. ტრაპეზუნტის მახლობლად (მდ. პიქსიტთან), ხოლო შემდეგ მდ. აბსაროსთან, ანუ დღევანდელ ჭოროხთან. იგი წერს: „ტრაპეზუნტამდე ნაპირის გასწვრივ მდ. პიქსიტი, მის შემდეგ სანთა ჰენიოხთა ტომი. ტრაპეზუნტიდან 140 ათასი ნაბიჯის დაშორებით მდ. აბსაროსი ამავე სახელწოდების სიმაგრითურთ შესართავთან. ამ ადგილებში, მთების ვადალმა მდებარეობს იბერია, ნაპირის გაყოლებით კი ცხოვრობენ ჰენიოხები, ამპრეეტები, ლაზები“¹...

დაახლოებით ამ ადგილებში, კერძოდ, მდ. ოფისსა და არქაბეს შორის, მოიხსენიებს ჰენიოხებს არიანეც და ანონიმური ავტორიც. არიანე მოგვითხრობს, რომ მისი მოგზაურობის დროს 131 წელს ჰენიოხებს მაკრონებთან ერთად მეფედ ჰყოლიათ ვინმე ანხიალი². ეს უკანასკნელი ჰენიოხების მეფედ ჩანს ჯერ კიდევ იმპერატორ ტრაიანეს დროს. ისტორიკოსი დიონ კასიუსი მოგვითხრობს, რომ ჰენიოხთა მეფე ანხიალი იმპერატორ ტრაიანეს დაუსაჩუქრებია ქ. არსამოსატის ალბის შემდეგ³.

შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს სამხრეთ რაიონებში ჰენიოხთა ტომის პოლიტიკური დაწინაურება და აქ „სამეფოს“ წარმოქმნა, ჩვენი აზრით, დაკავშირებული იყო კოლხეთის სახელმწიფოებრივი გაერთიანების დაშლასთან, რასაც ძვ. წ. II საუკუნის დასასრულს ჰქონდა ადგილი.

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნავდით, რომ კოლხთა პოლიტიკურ გაერთიანებაში სამხრეთ ჰენიოხებთან ერთად შევიდნენ ცენტრალურ რაიონებში მცხოვრები ჰენიოხები. როგორც ჩანს, შავი ზღვის ცენტრალურ რაიონებში, რომლებიც თვით კოლხთა ძირითადი ეთნიკური კოლექტივის მიერ იქნენ დაკავებულნი, დარჩენილი ჰენიოხი მოსახლეობა საბოლოოდ შეირწყა კოლხებში.

ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ ჰენიოხთა კვალი აქ საბოლოოდ ქრება. ხოლო რაც შეეხება სამხრეთით მოსახლე ჰენიოხებს, მათზე კოლხურ ეთნიკურ კოლექტივს შედარებით ნაკლები გავლენა მოუხდენია. მათი ასიმილაციის პროცესი, რომელიც საუკუნეების მანძილზე მიმდინარეობდა, აქ ჯერ დასრულებული არ ყოფილა, რომ თვით კოლხთა პოლიტიკური გაერთიანება დაიშალა. ამ გარემოებამ შესაძლებლობა მისცა ჰენიოხთა ტომებს, რომლებზედაც კოლხთა ბატონობა ძირითადად პოლიტიკურ სფეროს არ გაცხილებია, გამოკოცხლებულიყვნენ და დამოუკიდებელი პოლიტიკური ცხოვრებაც დაეწყათ.

¹ პლინიუსი, ბუნების ისტორია, წ. VI, § 12, SC, II, გვ. 178 „სანთა ჰენიოხთა ტომში“, ჩვენი აზრით, იგულისხმება სანთა და ჰენიოხთა ნარვეი მოსახლეობა.

² არიანე, პერიპლუსი, 11, გვ. 113.

³ დიონ კასიუსი, ისტორია, XVIII, 18.

* * *

რაც შეეხება ჰენიოხთა ვინაობის საკითხს, სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია რაც აღნიშნულია, რომ ჰენიოხები უნდა წარმოადგენდნენ სანურ, ანუ ქანურ ტომებს. ამის დამამტკიცებლად მკვლევართ (ი. ორბელი, პ. ინგოროყვა) უმთავრესად ის გარემოება მოაქვთ, რომ პლინიუსი იხსენიებს „სანთა ჰენიოხთა ტომს“¹.

საგულისხმოა აგრეთვე პ. ინგოროყვას ის დაკვირვებაც, რომ ჰენიოხებზე რიზე-ათინას მხარეში მოსახლეობდნენ², ე. ი. იქ, სადაც ამჟამადც ქანებოცხოვრობენ.

ჰენიოხებისა და ქანური ტომების ნათესაობაზე შესაძლებელია მიგვიითმებდეს ის ფაქტიც, რომ I საუკუნისათვის ჰენიოხთა ვაერთიანების ცალკეულ ტომთა პოლიტიკურ ერთეულებად დაშლას ემთხვევა მათ ტერიტორიაზე ლაზურ-ქანური მოღმის ტომის სანიგების (ანუ წანების³) გაჩენა. ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ სანიგების აღნიშნულ ადგილებში მოხსენიება დაკავშირებული უნდა იყოს ჰენიოხთა ტომურ ერთეულებად დაშლასთან. კერძოდ, შესაძლოა სანიგები წარმოადგენენ ჰენიოხთა ერთ-ერთ ტომთაგანს, რომელიც ყველაზე მეტად გაძლიერდა და გაბატონდა აქ მცხოვრებ დანარჩენ ჰენიოხ ტომებზე, გაავრცელა რა ამ უკანასკნელებზე თავისი სატომო სახელი.

ყოველივე ამას თუ დაეფუძებთ იმ ფაქტსაც, რომ რფისსა და არქაბეს შორის მცხოვრები ჰენიოხები II ს-ში მაკრონებთან (ე. ი. ქანურ ტომთან) ერთად ერთ „სამეფოს“ შეადგენდნენ, ჩვენის აზრით, გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ თვით ჰენიოხები მართლაც ლაზურ-ქანურ მოღმასთან არიან გენეტიურად დაკავშირებულნი.

М. П. ИНАДЗЕ

К ИСТОРИИ ПЛЕМЕН ВОСТОЧНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ (ГЕНИОХИ)

Резюме

В работе дана попытка объяснить то обстоятельство, что греческие и римские авторы упоминают гениохов как в северных районах Восточного Причерноморья (V в. до н. э.—I в. н. э.), так и в южной части этого побережья (I—II вв. н. э.).

В результате изучения литературы вопроса и источников, автор приходит к заключению, что основными районами первоначального расселения гениохов были центральные и южные области Восточного Причерноморья.

После усиления к VII в. до н. э. в центральных районах Восточного Причерноморья колхов, часть проживавших здесь гениохов была вытесне-

¹ И. Орбели, Город близнецов ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΑΣ и племя воинов ΗΝΙΟΧΟΙ-ЖМНП, 1911 г. № 4, стр. 213, 214; პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე. „მნათობი“, 1950 № 3 გვ. 13.

² იქვე.

³ ს. ჯანაშია, თბალ-თუბალი, ტიბარეზი, იბერი. ენიმკის „მოამბე“, I, 1937, გვ. 192, 197.

на колхами, переместилась к северу и осела в горных местах северо-восточного побережья Черного моря, где их и упоминают с V в. до н. э. греческие источники. Оставшиеся в центральных районах население гениохов полностью смешалось с господствующими здесь колхами.

Что касается проживавших в южных районах гениохов, которые были подчинены лишь политическому влиянию колхов, после распада самого Колхидского царства (во II в. до н. э.), они снова «ожили» и ко II веку н. э. создали собственное «царство» вместе с племенем макронов (Арриан).

Те места, где гениохы продержались сравнительно долго (северо-восточное и юго-восточное Причерноморье), в последующее время были заселены лазскими (чанскими) племенами (на юге чаны, на севере саниги, или санины).

То обстоятельство, что на северо-восточном побережье Черного моря в результате распада этнического коллектива гениохов появляются саниги, а на юго-восточном побережье в одно «царство» наряду с гениохами входили и макроны (чанское племя), которые впоследствии достигают здесь полного господства, дает основание для предположения, что и сами гениохы являлись лазско-чанскими племенами.

ფასიანების საღაშრობისა და ალგილსამყოფელის ბარკამვის
საქითხისათვის

ცნობებს ფასიანების შესახებ, შეიძლება ითქვას, მხოლოდ ქსენოფონტის „ანაბასისში“ ვხვდებით¹. ამასთანავე „ანაბასისში“ სხვადასხვა ტომზე არსებულ ცნობათა სიმდიერის მხრივ პირველ რიგში ფასიანები გამოირჩევიან. მართალია, ეს გარემოება, ერთი მხრით, ართულებს საქმის ვითარებას, მაგრამ ამავე დროს რამდენადმე ხელს გვიწყობს ამ ტომის ლოკალიზაციის დადგენის საქმეში.

ფასიანების ალგილსამყოფელის განსაზღვრისათვის საჭიროა ათიათასი ბერძნის უკანდახვეის (ე. წ. კატაბასისის) მარშრუტის ერთი ნაწილის განხილვა მაინც. მაგრამ რაკი ეს საკითხი ცალკე კვლევის საგანს შეადგენს, ამიტომ ჩვენ ორიოდ სიტყვით აღენუსხავთ ბერძენთა მსვლელობის მხოლოდ ძირითად მომენტებს მდ. კენტრიტიდან ფასიანების ქვეყნამდე².

მდ. კენტრიტი, რომელიც ქსენოფონტის ცნობით არმენიას კარღუხების ქვეყნისაგან გამოყოფს (ანაბ. IV, 3,1), სხვა არა არის რა, თუ არ დღევანდელი ბოტანი-ჩაი, რომელიც ტიგროსის მარცხენა შენაკადია და ქურთისტანისა და ე. წ. თურქეთის არმენიის საზღვარს წარმოადგენს.

კენტრიტ-ბოტანი-ჩაის გადალახვის შემდეგ ბერძენ მოქირავენთა მარშრუტი, „ანაბასისის“ ტექსტუალური ანალიზის, მანძილებისა და ფიზიკურ-გეოგრაფიული მონაცემების დამთხვევის შედეგად, შემდეგნაირად არის გასააზრებელი: კენტრიტიდან მდ. ბითლის-სუს (-ქსენოფონტისეულ ტიგროსს) სათავეებამდე; შემდეგ აღმოსავლეთ ევფრატის შენაკადამდე—ყარა-სუმდე (=ქსენოფონტისეულ ტელეზოასს); შემდეგ ბულანიკის ველის გავლით, ქ. კარაკო-სემდე, სადაც ბერძენებმა გადალახეს ევფრატი-მუთად-ჩაი. აქედან ბერძენებმა იარეს ალაშკერტის ველით დაახლოებით სოფელ კაიაბეკამდე; შემდეგ სოფ. ამატის (არმენიელი კომარხოსის სოფელი, შდრ., ანაბ., IV 5, 9—10) გავლით ბერძენები მივიდნენ მდ. არაქსთან (ქსენოფონტისეული ფასისი) ქ. კაგიზმანის მიდამოებში.

მდ. ფასის-არაქსთან თავდება არმენიის სატრაპია, რომელსაც ქსენოფონტი დასავლეთ არმენიას უწოდებს.

¹ ცნობილი ბერძენი ისტორიკოსი ქსენოფონტი ცხოვრობდა ძვ. წ. V საუკუნის უკანახკნელ მეოთხედსა და IV საუკუნის პირველ ნახევარში. იგი ათიათას ბერძენ მოქირავენსთან ერთად მონაწილე იყო ლაშქრობისა, რა მელიც კიროს მეცხრემ მოაწყო თავისი ძმის სპარსეთის მეფე არდაქსერქსე II მნემონის წინააღმდეგ და რომლის აღწერასაც წარმოადგენს მისი ერთ-ერთი თხზულება „ანაბასისი“.

² ხსენებული მარშრუტის ვრცელი მიმოხილვა, მანძილის სახომთა მიმოხილვითურთ, იხ. ჩვენს საკანდიდატო დისერტაციაში— „ქსენოფონტის „ანაბასისი“ და მისი ცნობები კართველ ტომების შესახებ“ (სტალინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 1952), გვ. 58—148.

მდ. ფასის-არაქსი ბერძენმა ქ. კაგიზმანის მიდამოებში გადალახეს და განაგრძეს გზა დასავლეთით ამ მდინარის პირშელმა. თითქმის 175 კმ გავლის შემდეგ ისინი მივიდნენ ფასიანთა ქვეყანაში, დაახლოებით ქ. ჰასანყალას (ბასიანი ქართული წყაროების) მიდამოებში. აქედან ბერძენთა არმიამ იარა ჯერ ჩრდილო-დასავლეთით გურჯი-ბოლახის (ქართლის ყელი-ქართული წყაროებისა) დასაწყისამდე, ხოლო შემდეგ ჩრდილოეთით, ვიდრე არ წააწყდა ტაოხების, ხალობებისა და ფასიანების კოალიციას; ეს უნდა მომხდარიყო სოფ. შინეკის მახლობლად მთის გადასასვლელთან, რომელიც ბასიან-ჰასანყალადან დაბა ჰინისის გავლით დაახლოებით 20 კმ-ით არის დაშორებული. ეს მანძილი კარგად ემთხვევა ქსენოფონტის 10 ფარასანგს (შღრ. ანაბ., IV, 6,5).

ამ მონაცემების მიხედვით, შევეცადოთ ფასიანების ადგილსამყოფელის განსაზღვრას. როგორც აღნიშნული იყო, ქსენოფონტს ფასიანების შესახებ ძალიან ცოტა ცნობები მოეპოვება იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ მას ამ ტომის მიწა-წყალზე ან არ გაუფლია, ან, უკეთ, მან ფასიანების ქვეყნის მხოლოდ ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი გადასერა. აშენად ამ ქვეყნის ჩრდილოეთი საზღვრის დადგენა დაახლოებით მაინც არის შესაძლებელი. მიხედვით შეიძლება დავადგინოთ ამ ტომის გავრცელების აღმოსავლეთი საზღვარიც. შედარებით ძნელია ფასიანების ქვეყნის შემოსაზღვრა სხვა მხარეებიდან, თუმცა უიმედოდ არც ეს საქმე უნდა ჩაეთვალოს.

როგორც აღვნიშნეთ, ათათასმა ბერძენმა ფასის-არაქსის შორიხლო დასავლეთი მიმართულებით იარა ქ. ჰასანყალამდე, ისე რომ ფასიანებს არ შეხვედრია. ეს დაკვირვება უფლებას გვაძლევს ფასიანების აღმოსავლეთი საზღვარი დაახლოებით ქ. ჰასანყალას ხაზზე გავავლოთ. ჩრდილოეთის საზღვარი, რომელიც ფასიანებს ტაოხებისა და ხალიბებისაგან გამოყოფდა, იქ არის გასავლელი, სადაც ბერძენები ამ ტომებს შეეჯახნენ, ე. ი. დაახლოებით სოფ. შინეკის ხაზზე.

რაც შეეხება დანარჩენ საზღვრებს, მათი გარკვევის დროს ანგარიში უნდა გაუწიოთ ერთ გარემოებას. „ანაბასისში“ ქსენოფონტს ნახსენები ჰყავს აგრეთვე ჰესპერიტების ტომი. ამასთანავე ჰესპერიტები მოხსენებულია ძალიან საინტერესო კონტექსტში; სახელდობრ, „ანაბასისში“ ჩამოთვლილია მეფის კუთვნილი პროვინციები მათი მმართველების დასახელებით; ამ პროვინციებს შორის ფასიანებისა და ჰესპერიტების მმართველად ტირიბაზია დასახელებული (ანაბ., VII, 8,25).

რაკი ეს ორი ტომი (ფასიანები და ჰესპერიტები) ერთად იხსენიება და, რაც მთავარია, მათ ერთი მმართველიც ჰყლიათ, ცხადია, ისინი ურთი-ერთის უშუალო მეზობლები უნდა ყოფილიყვნენ. ჰესპერიტებს რომ ფასიანების აღმოსავლეთით ეცხოვრათ, მაშინ ქსენოფონტს მოუხდებოდა მათ მიწა-წყალზე გავლა ფასიანების საზღვართან მისვლამდე. „ანაბასისიდან“ კი ირკვევა, რომ ბერძენებს ჰესპერიტების ქვეყანაზე არ გაუფლიათ. რაც შეეხება ფასიანების ჩრდილოეთ მხარეს, როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, იქ ტაოხები და ხალიბები ბინადრობდნენ. მაშასადამე, ჰესპერიტების მეზობლობა ამ მხრითაც გამორიცხულია. დიარა ფასიანელთა სამხრეთი და დასავლეთი მხარეები, მაგრამ ვიდრე ამ მიდამოებში ჰესპერიტების არსებობის შესაძლებლობას შევხებოდეთ, საქიროდ მიგვაჩნია ამ ტომის ვინაობის საკითხი გამოვარკვევით.

ამგვარი სატომო სახელწოდება (Ἐπαριτωί) ანტიკურ წყაროებში მხოლოდ ქსენოფონტთან გვხვდება. ამასთან ერთად, ქსენოფონტიც ამ ტომს

მხოლოდ ასახელებს, გვეუბნება, რომ ის ტირიბაზს ემორჩილება. და არა-
ფიქრობს სხვა ცნობას არ გვაწვდის. ამგვარად, ამ ტომის ვინაობის გასარკვე-
ვად, მისი სატომო სახელწოდების გარდა, სხვა საშუალება არ მოგვეპოვება.

ჰესპერიტების ვინაობის საკითხს სათანადო ყურადღება აქვს დათმობი-
ლი სამეცნიერო ლიტერატურაში. მკვლევართა უმრავლესობა ქსენოფონტი-
სეულ ჰესპერიტებს აიგივებს ჰეროდოტესა და აგრეთვე სხვა მწერლების სას-
პეირებთან¹. ეს გაიგივება ჩვენც მართებულად მიგვაჩნია.

ჰეროდოტეს ცნობით, სამხრეთის ზღვიდან ჩრდილოეთის ზღვამდე ცხო-
ვრობდა ოთხი დიდი ხალხი: სპარსელები, მიდიელები, სასპეირები და კოლ-
ხები (ჰეროდ., IV, 37). ზოგიერთი კომენტატორის აზრით, სასპეირების მი-
წა წყალი მდ. არაქსის სათავეებთან მდებარეობდა². ამგვარი ლოკალიზაცია
ცოტა უხეშია, თუმცა სინამდვილეს მთლად დაშორებული არ არის. ზოგადად,
სასპეირებს მართლაც ამ მიდამოებში უნდა ეცხოვრათ.

როდესაც ჰესპერიტებზე ვლაპარაკობთ, განსაკუთრებით კი, როდესაც გვინ-
და ჰესპერიტ-სასპეირების იგივეობა დავასაბუთოთ, არ უნდა დავივიწყოთ
სტრაბონის მითითებანი იმ პროვინციის შესახებ, რომელსაც იგი სვისპირიტს
უწოდებს. ცხადი უნდა იყოს, რომ ეთნიკური ჰესპერიტ-სასპეირი და სტრა-
ბონისეული სვისპირიტი გეოგრაფიულად ერთსა და იმავე ტერიტორიას გუ-
ლისხმობს. ამ სახელწოდებებს ძირიც ერთი და იგივე უნდა ჰქონდეთ (სპერ-
სპირ), რაც შემონახულია როგორც ქართულ ტომონიმიკაში (შდრ. სპერი,
ისპირი), ისე ეთნიკურ სახელწოდებაშიც—ჰიპერიტებში.

ისმის კითხვა: სად ეფულება სტრაბონს სვისპირიტი? ამ პროვინციას
იგი თავის შრომაში სამგან იხსენიებს: XI, 4,8; XI, 14, 9 და XI, 14,12.

მკვლევართა ერთი ნაწილი (მარკვარტი) სტრაბონის მიერ პირველ (XI,
4,8) და მესამე (XI, 14,12) ადგილას ნახსენებ სვისპირიტს აიგივებს ტიგრო-
სის ხეობაში არსებულ მხარესთან, რომელსაც დღესაც ისპარუტ (isparut), ის-
პერტ (ispert) ეწოდება. ამავე აზრს ადგას აღონცი³. რაც შეეხება სტრა-
ბონის შრომის მეორე ადგილს (XI, 14,9), იქ ნახსენებ სვისპირიტს თითქმის
ყველა მკვლევარი საქართველოს სპერთან აიგივებს. ს. ჯანაშიას მტკიცებით
სტრაბონის მიერ სამივე ადგილას მოხსენიებული სვისპირიტი ქართულ
სპერად არის ასალიარებელი⁴.

ამგვარად, ქსენოფონტისეული ჰესპერიტები (=სასპეირებს) საძიებელია
სტრაბონის სვისპირიტიდაში, რომელსაც, ჩანს, სახელი ამ ტომის სახელწო-
დებისაგან მიენიჭა. მაგრამ სვისპირიტის ზოგადი ლოკალიზაცია, ცხადია, ვერ
დაგვეზარება ჰესპერიტების სამოსახლოს ზუსტ შემოფარგვლაში. ამის გამო
იძულებული ვართ ვკლავ სტრაბონს მიემართოთ. იგი ვადმოგვცემს: „...სხე-
ბი დასახლდნენ სვისპირიტში კალახენემდე⁵ და აბიადენამდე არმენიის საზღვ-
რებს გარეთ“ (სტრაბ., XI, 14,12). სიტყვები „არმენიის საზღვრებს გარეთ“⁶,

¹ Lehmann-Haupt, Segl. vom Kentrites bis Trapezunt, Gnomn Bd. IV, Heft. 6, Berlin, 1928. გვ. 348. აგრეთვე იხ. RE, ტ. VIII, სათანადო სიტყვა.

² იხ. ВДИ, 1947, № 2, გვ. 265. შენ. 4.

³ Н. А. Дониц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, გვ. 348, №5. 1.

⁴ ს. ჯანაშია, იბერიის (ქართლის) სამეფოს პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის უძვე-
ლეს პერიოდში, საქართველოს სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, III, № 7, გვ. 729.

⁵ სტრაბონის კალახენე შესაძლოა გამოძახოს პოულობდეს სოფ. კულხანის სახელწო-
დებაში, რომელიც სვისპირიტის საეარუდებელ მხარეში მდებარეობს.

ჩანს, არმენიის დასავლეთ საზღვარს უნდა გულისხმობდეს. ამას სხვათა შორის „ანაბასისი“ ერთი ადგილიც შესანიშნავად ადასტურებს. ქსენოფონტი გადმოგვცემს, რომ „...ტელეზოასის მახლობლად მრავალი სოფელია. ეს მხარე იწოდება დასავლეთ არმენიად. მას განაგებდა ტირიბაზი, რომელიც მეფის მეგობარი იყო“ (ანაბ., IV, 4,4).

აქედან ნათლად ჩანს, რომ ტირიბაზი განაგებდა არა ორ, ფასიანების და ჰესპერიტების (შდრ. ანაბ., VII, 8,25), პროვინციას, არამედ სამს, დასავლეთ არმენიის მთელით. ტირიბაზს კი იმ შემთხვევაში შეეძლო სამი პროვინციის გამგებლობა, თუ ისინი ერთიმეორის მეზობლად მდებარეობდნენ. „ანაბასისიდან“ ირკვევა, რომ ათიათასი სამხრეთიდან მოემართებოდა და დასავლეთ არმენიაში მოსვლამდე მან ჯერ კარღუხების ქვეყანა, ხოლო შემდეგ არმენია გაიარა. მაშასადამე, დასავლეთ არმენიის სამხრეთით მდებარეობდა არმენია, რომელსაც ორონტი განაგებდა, ხოლო კიდევ უფრო სამხრეთით კარღუხების ქვეყანა იყო. ამრიგად, აქ ჰესპერიტების არსებობა გამოსარიცხია. დასავლეთ არმენიაში მოსვლის შემდეგ ბერძენმა მოქირავენებმა გადასერეს მთელი დასავლეთი არმენია, დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, მაგრამ აქ ისინი ჰესპერიტებს არ შეხვედრიან. მაშ, ცხადია, ჰესპერიტების ქვეყანა არც აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებოდა დასავლეთ არმენიას. ჩრდილოეთით, ბინგიოლ-დალის მთიანი სისტემის გადაღმა, სადაც ფასის-არაქსის სათავეები და პასინის ველია, ფასიანები მოსახლეობდნენ; ასე რომ, ჰესპერიტები არც დასავლეთ არმენიის ჩრდილოეთით არიან სამიხებლნი. დარჩა ერთადერთი მხარე დასავლეთი, სადაც ქსენოფონტი არ ყოფილა და სწორედ იმის გამო, რომ არ ყოფილა, ჰესპერიტების შესახებაც არავითარი ცნობები არ მოეპოვება. მხედველობაში არ ვიღებთ ცნობას ჰესპერიტების პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ, რადგან ამის გაგება ქსენოფონტს შეეძლო დასავლეთ არმენიაში ყოფნის დროს, შესაძლოა, თვითონ ტირიბაზისაგანაც. საფიქრებელია, რომ დასავლეთ არმენიის დასავლეთი საზღვარი მდ. ტელეზოასზე (დღევანდელი კარა-სუ, მურად-ჩაის მარცხენა შენაკადი) გადიოდა. ამრიგად, ჰესპერიტების (რომლებიც სტრაბონისეულ სვისპირტში მოსახლეობდნენ) აღმოსავლეთი საზღვარი, როგორც ჩანს, იწყებოდა მდ. ტელეზოასის ხაზზე და გრძელდებოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთით ბინგიოლ-დალამდე, რომელიც ბუნებრივ საზღვრად არის მისაჩნევი.

ყოფილი უნდა იქცეოს ერთი გარემოება: საშუალო საუკუნეების დასაწყისში სპერი სამ ზონად იყოფოდა: ზემო სპერი, შუა სპერი და ქვემო სპერი. ამჯერად ჩვენ გვაინტერესებს ზემო სპერი, რომელიც, როგორც ცნობილია, მოიცავდა ქოროხის ხეობის სათავეებს. შემთხვევითი როდი უნდა იყოს, რომ ქოროხის ხეობამ თავის დასაწყისშიც შეინარჩუნა სახელწოდება სპერი, რომელიც ჰესპერიტ-სასპერიების ნაკვალევზე უნდა მიგვიბრუნებდეს. ჩანს, ეს ტომი უფრო ჩრდილოეთით თუ არა, ქოროხის სათავეებამდე მაინც ყოფილა გავრცელებული.

ამგვარად, გამოიკვეთილად უნდა ჩავთვალოთ ფასიანების სამხრეთი და დასავლეთი საზღვრები. ამ მხრით ფასიანებს ჰესპერიტები ესაზღვრებოდნენ. სასაზღვრო ხაზი სავარაუდებელია სამხრეთით და სამხრეთ-დასავლეთით ბინგიოლ-დალის მთიან სისტემაზე, ხოლო დასავლეთით ქოროხის სათაგის ხაზზე, დაახლოებით მდ. სერჩელმე-ჩაის გაყოლებით.

მიახლოვებით რომ სწორედ ეს მხარეა სავარაუდებელი ფასიანების გავრცელების არედი, ამას მოწმობს ამ ტომის ეთნიკური სახელის სპეციფიკურობაც, რაც ამ მხარის გეოგრაფიულ თავისებურებებთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

სიტყვით „ფასიანი“ ამ ნახევარი საუკუნის წინ რამდენადმე დაინტერესდა პროფ. მ. ჯავახიშვილი. მან ვახუშტი ბატონიშვილის „გეოგრაფიის“ კომენტარების დროს გამოთქვა მოსაზრება, რომ სახელწოდება „ბასიანი“ სახენაცვალის ფორმა უნდა იყოს სახელწოდებისა „ფასიანი“, რომელიც, თავის მხრით, წარმომდგარი უნდა იყოს სიტყვისაგან „ფშა“, „ფშანი“ (= წყარო, სათავე) და „ფშიანი“, რაც წყარობით, სათავეებით და, საერთოდ, წყლით მდიდარ ან ქაობიან ადგილს ნიშნავს¹.

ს. ორბელიანის მიხედვით, „ფშა“ არის „მდინარისაგან წყარო მუნვე ახლო გამოდენილი“, „ფშანი“ კი „მრავალ ფშა“²; ამასთან ერთად, „უკეთეს მდინარისა მახლობლად მისგანვე გამოდიან წყარონი, არა უწოდთ წყაროდ; არამედ ფშად“³. საგულისხმოა, რომ ამავე ძირის სიტყვა „ფშატალა“ საბას განმარტებით „გაზაფხულ წყალი თოვლნარევი“ არის⁴. აკად. ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს, რომ ამ შემთხვევაში, ...სიტყვის მთავარი დედააზრი წყლის სიმცირის ცნების გამომატველი არ უნდა ყოფილიყო, ამას ქართული გეოპიდროგრაფიული სახელებიც ცხადყოფენ. ცნობილია, რომ ქ. გორი ირწყვება „ფშანით“, რომელიც სრულებით წყაროს მსგავსად პატარა არ არის, არამედ საკმაოდ მოზრდილია, ისე რომ იქაურ ბაღებსა რწყავს. ასეთი სახელი ამ პატარა მდინარეს მხოლოდ იმიტომ ეწოდება, რომ მდ. ლიახვის გამოწვეთონ მდინარეს წარმოადგენს“⁵.

მაშასადამე, „ფშა“ ფუძიანი სახელები დღემდე იხმარება ქართულ მეტყველებაში და თავისი ზოგადი შინაარსით წყალთან არის დაკავშირებული, ხოლო კონკრეტულად მდინარის ტოტს აღნიშნავს. უფრო ადრე კი მეგრულ-ქანურ მეტყველებაში წყლის ან მდინარის სახელი, როგორც ჩანს, მხოლოდ „ფშა“ || „ფსა“ ფუძიანი სიტყვებით გადმოიცემოდა. ამას უნდა მოწმობდეს ქართული სიტყვის „სილა“-ს უფრო ადრეული ფორმა, რომელიც დაცული აქვს მეგრულს „ფსილა“-ს სახით⁶. საგულისხმოა, რომ ყაბარდოულად დღესაც წყალს „პსი“ ეწოდება, ზერქეზულად კი „პსე“⁷.

ამგვარად, „ფშა“-„ფსა“ ფუძიანი სიტყვები, რომელიც წყალს, მდინარესა და მსგავს ცნებებს აღნიშნავს, ძველთაგანვე ხმარებაში ყოფილა იბერიულ-კავკასიურ ენებში და მისი ოდნავ სახეშეცვლილი ფორმა ძირითადად იმავე შინაარსით დღემდე დაუცავს ქართულს. ამრიგად, ჩვენი აზრით, ეს სიტყვა არ შეიძლება ჩაითვალოს მარტოოდენ ჩრდილო-კავკასიურ (ზერქეზულადილურ) ენათა კუთვნილებად.

¹ Шаревич Влхуштин, География Грузии, введение, перевод и примечания М. Г. Джанашивили, Зап. КОИРГО, кн. XXIV, вып. 5-й, Тифлис, 1904, გვ. 183, შვშ. 529. შესაძლოა ფშა ძირისაგან მომდინარეობდეს ქართული სატომო სახელიც ფშავი (შდრ. მ. ჯავახიშვილი, იქვე).

² სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, ტფილისი, 1928, გვ. 360.

³ იქვე, გვ. 442.

⁴ იქვე, გვ. 360.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტ.-ეთნოლოგიურა პოპულაციები, 1950, გვ. 3ა.

⁶ იქვე, გვ. 41.

⁷ იქვე, გვ. 41.

ახლა საკითხი ისმის ფუძეების ფსა და ფას (რომლისგანაც ნაწარმოებია ანტიკური მწერლების ფასისი) ურთიერთმიმართების შესახებ. საგულსხმოა, რომ არც აკად. ს. ჯანაშია გამორიცხავდა საესებით ამ ფუძეთა ურთიერთდამთხვევის შესაძლებლობას¹. ფას ფუძიდან ნაწარმოები ბერძნული ფაჯად აშკარად ელინიზებული ფორმაა ადგილობრივი სახელწოდებისა. ამ სიტყვაში აც ბერძნულ სუფიქსად გამოიყენება. ხოლო ფორმა „ფასისი“ ბერძნულის გზით ჩანს შემოსული ქართულში (ფასისი + ქართული სახ. ბრ. ნიშანი ი). არ არის გამორიცხული სიტყვის პირველი ნაწილის ელინიზაცია. ის ფაქტი კი, რომ „ფასისი“ უპირატესად მდინარეებს აღნიშნავდა, ამავე დროს არა ერთ მდინარეს, არამედ ბევრს (მაგ., არაქსს, კოროსს, რიონს), თავისთავად მოწმობს იმას, რომ ეს სიტყვა არ წარმოადგენდა საკუთარ სახელს და იგი უფრო ზოგად ცნებას, სავარაუდოა, წყლის ცნებას გამოხატავდა.

რაც შეეხება სატომო სახელის-ფაძაძის წარმოებას, აქ საქმე შემდეგში მდგომარეობს: საესებით აშკარაა, რომ ამ სიტყვაში სუფიქსი იც ბერძნული სახელობითი ბრუნვის მრავლობითი რიცხვის დაბოლოებას წარმოადგენს. მაშასადამე, სიტყვის ადგილობრივი ხმარების ფორმა უნდა ყოფილიყო ფაძაძ, რომელსაც ბერძნულთან არავითარი კავშირი არა აქვს. თუ ეს ვარაუდი დასაშვებია, მაშინ ცხადია, რომ ამ სიტყვის ფუძეა ფაძა², მაშინ როდესაც ავ-სუფიქსის მოვალეობას უნდა ასრულებდეს. რომ ანტიკურ პერიოდში ქართველური ენებისათვის დამახასიათებელი იყო „ან“-სუფიქსი და რომ ეს სუფიქსი დღემდე შემორჩენილი ქართულში, კერძოდ, გვარის სახელებში და განსაკუთრებით კი ზოგიერთი ტომის სახელწოდებაში (მაგ., სვანი, ქანი და სხვ.), ეს ნათლად დასაბუთებულია აკად. ს. ჯანაშიას გამოკვლევაში „თუბალთაბალი, ტიბარენი, იბერი“³.

საინტერესოა გავიგოთ რა მნიშვნელობას ანიჭებდა ეს სუფიქსი სიტყვას. აკად. ს. ჯანაშიას გამოკვლევით „ეს არის ქართველურ ენებში ფართოდ გავრცელებული ან სუფიქსი (ფონეტიკური ვარიანტების მქონე, როგორც ქვემოთ იქნება ნაჩვენები), რამდენიმე ურთიერთ შორის მჭიდროდ დაკავშირებული მნიშვნელობით: ა) კრებითობისა, მრავლობისა, კოპორაციული, ბ) თვისების ქონებისა (კითხვაზე: რიანი?), გ) წარმოშობა სადაურობისა, დ) ტოპონიმიკური, ე) სიტყვათ-წარმოებითი. კერძოდ, კნინობითობისა“⁴.

ამ მნიშვნელობათაგან ამჯერად ჩვენ გვინტერესებს „ან“ სუფიქსის თვისების ქონებისა და კრებითობა-კოპორაციული მნიშვნელობა.

უკანასკნელის შესახებ აკად. ს. ჯანაშია წერს: „სუფიქსის მნიშვნელობათაგან განსაკუთრებით საყურადღებოა პირველი—კრებითი. ამ მნიშვნელობის გამოხატვაში ჩვენ ვხედავთ სუფიქსის პირვანდელსა და უძველეს ფუნქციას. ეს მნიშვნელობა ფორმანტისა ნათლად არის წარმოდგენილი ქართველურ გვარის სახელებში, რომელთაც სათანადო დაბოლოება მოეპოვებათ.“

¹ ს. ჯანაშია, ჩერქეზული (ადიღური) ელემენტი საქართველოს ტოპონიმიკაში, ასურ მეც. აკადემიის საქ. ფილიალის მოამბე, ტ. I, № 8, გვ. 623—627.

² შესაძლოა ფუძე იყოს ფაძ, ა-კი ის ერთ-ერთი ინფიქსი, რომლის მეშვეობითაც სიტყვათწარმოების დროს „ან“-სუფიქსი ფუძეს უკავშირდება ხალხმე (შეად., ს. ჯანაშია, თუბალთაბალი, ტიბარენი, იბერი, ენიმეის მოამბე, 1937, ტ. I, გვ. 210).

³ ენიმეის მოამბე, 1937, ტ. I, გვ. 210—220.

⁴ ს. ჯანაშია, დასახ. შრომა, გვ. 210.

გვარისსახელების ეს დაბოლოება თავდაპირველად გავრცელებული იყო, ჩანს, ყველა ქართველ ტომში, და ქართველურს პატრონომისტრიულ მორფოლოგიაში იგი ერთი ყველაზე ადრინდელი მოვლენათაგანია¹.

უფრო ქვემოთ კი ავტორი ფართო მასალის ანალიზის შედეგად დაასკვნის: „ამრიგად, შეიძლება უძველესად მივიჩნიოთ, რომ რიგი (უმრავლესობა) ქართველი ტომები ატარებდნენ (და ზოგი ახლაც ატარებს) ისეთ სატომო სახელებს (სე-ან-ი, ზ-ან-ი, წ-ან-ი (წ-ენ-ი) და სხვ.), რომელთაც ერთგვარი სტრუქტურა, კერძოდ ერთგვარი ფორმა ჰქონდათ. შეიძლება ამიტომ ვიფიქროთ, რომ განვითარების გარკვეულ საფეხურზე ეს ფორმა საერთოდ ქართველური ფორმა იყო სატომო სახელთა წარმოებისათვის“².

კონკრეტული მასალის კრიტიკულ ანალიზზე აგებული ეს ზოგადი დებულება, ცხადია, ძალაშია სატომო სახელის ფას-ი-ან-ის მიმართაც, ახლა, თუ გავიხსენებთ, ერთი მხრით, იმას, რომ „ან“-სუფიქსით ნაწარმოები სიტყვები უპასუხებენ კითხვაზე რიანი?, ხოლო, მეორე მხრით, იმას, რომ იგივე „ან“-სუფიქსის ისეთივე დანიშნულება აქვს, როგორც სუფიქსებს ელი||იელი და სხვ., მაშინ სატომო სახელს ფას-ი-ან-ი ნათელი და კონკრეტული სახე მიეცემა.

დაუბრუნდეთ ამ სიტყვის ფუძის მნიშვნელობას. როგორც დავინახეთ, იგი წყალს აღნიშნავდა და ეს მნიშვნელობა ან ძასთან დაახლოებული შინაარსი მან ქართულ, ქართველურ (გაიხსენეთ: ქართული ფშანი, ფშატლა, ფოხო, ფა(ა)სელი; მეგრული—ფსილა) და სხვა მონათესავე კავკასიურ ენებში (ყაზარული—ჰსი, ჩერქეზული—ჰსე) შემოინახა. მაშასადამე, შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ სატომო სახელწოდება ფას-ი-ან-ი წყლით მდიდარ ქვეყანაში მცხოვრებ ხალხს აღნიშნავს.

ეს ვარაუდი, როგორც ვხედავთ, მხოლოდ სატომო სახელის ანალიზზეა დამყარებული. ჩვენ კი ზემოთ აღნიშნული გეჰქონდა, რომ როგორც გეოგრაფიული, ისე სატომო სახელების ეტიმოლოგიის გარკვევა არ შეიძლება მოცემული გარემოს გეოგრაფიული თავისებურებების გათვალისწინების გარეშე. ამის გამო გადავხედოთ იმ მხარის თავისებურებებს, სადაც ფასიანების სამოსახლოა საგულეველი. მართლაც, მცირე აზიაში ძნელი მოსანახია წყლებით (მდინარეები, წყაროები, ტბები, ჭაობები) მდიდარი ისეთი მხარე, როგორც ფასიანების ქვეყანა იყო. ჩვენ დავინახეთ, რომ ეს ტომი ბინადრობდა არზრუმის, პასი(ა)-ნის ან ბასიანის ველებზე და ბინგიოლ-დაღის ჩრდილოეთ თხემებზე. არზრუმის ველი ირწყვება ეფფრატით და მისი უამრავი შენაკადებით, ამასთანავე იგი ძველთაგანვე ცნობილია უზარმაზარი ჭაობებით. ასევე წყლით მდიდარია პასი(ა)ნის ველი, აქ გაღის ფასის-არაქსის ზემოწელი თავისი აურაცხელი ტოტებით. რაც შეეხება ბინგიოლ-დაღს; იქ თავს იყრის ფასის-არაქსის, მისი შენაკადების და მრავალი სხვა მდინარის სათავეები. ამავე დროს ეს მთიანი სისტემა ცნობილია უამრავი ტბებით და თვით მისი სახელი ბინგიოლ-დაღი ათასი ტბის მთას ნიშნავს. საგულისხმოა ისიც, რომ ბინგიოლ-დაღის სამხრეთ ფერდობზე ახლაც არსებობს სოფელი, რომლის სახელია ჰაზუ. შესაძლოა ეს სახელწოდება „ფასი“-ს დამახინჯებული ფორმა იყოს. ამის სასარგებლოდ იქნებ ისიც მეტყველებს, რომ ამ სოფლის ახლოს მდებარეობს მონასტერი ჩანგელი, რომლის უძველესი სახელი, ლინჩის ცნობით, ინაკენიან.

¹ ს. ჯანაშია, დასაბ. შრომა, გვ. 211.

² იქვე, გვ. 220.

ვანქია, რაც სომხურად ცხრაწეაროს ნიშნავს¹. ცხადია, ვარაუდი იმის შესახებ, რომ ასეთ მხარეში მოზინადრე ხალხის სატომო სახელი შესაძლებელია ამ მხარის ხსენებულ თავისებურებათა მიხედვით შექმნილიყო, საფუძველს არ უნდა იყოს მოკლებული².

ყურადღებას იქცევს ერთი გარემოებაც: ქსენოფონტი ფასიანებს ორჯერ ახსენებს, თუ არ მივიღებთ მხედველობაში „ანაბასისის“ დასკვნით ნაწილს, სადაც ჩამოთვლილია ყველა ის ტომი, რომელნიც ჩვენს ისტორიკოსს ერთ-ხელ მაინც ყავს მოხსენებული. აქამდე ჩვენ ფასიანების ხსენების პირველ შემთხვევას ვეხებოდით. მეორედ კი ქსენოფონტი ფასიანებს მაშინ იხსენიებს, როცა ბერძნები შავი ზღვის სანაპიროზე იმყოფებიან: „... რაკი ხომალდები არის, — მიმართავს ქსენოფონტს სტრატეგოსების ერთი ნაწილი, — უმჯობესია გავცუროთ ფასისისაკენ და დავიპყროთ ფასიანთა ქვეყანა. იქ ახლა აივტის შთამომავალი მეფობს“ (ანაბ. V, 6, 36—37). როგორც ვხედავთ, ამ შემთხვევაში სხვა ფასიანებზეა ლაპარაკი, აქ შეუძლებელია ორი აზრის არსებობა: ფასისი, თუ მდინარეზეა ლაპარაკი, რიონია, ხოლო თუ ქალაქზე — ფოთი. ფასიანებში კი საყოველთაოდ ცნობილი კოლხები უნდა ვიფიქსირებოდეთ. ეს ცნობა ორი მხრით მაინც არის საინტერესო.

უპირველეს ყოვლისა, ისმის კითხვა: შეიძლება თუ არა შეეფერებოდეს სახელწოდება ფასი-ი-ან-ი, ამ სიტყვის ისეთი გავებით, როგორც მას ზემოთ მივანიჭეთ, ფოთ-რიონის მხარეში მცხოვრებ ხალხს? ვფიქრობთ, რომ არა თუ შეეფერება, არამედ ის ზუსტად გადმოგვცემს ხსენებული მხარის თავისებურებასაც. მართლაც, მხოლოდ ქ. ფოთის შედარებით მცირე ტერიტორია ჰქვეყნის წყალ-მრავალი რიონი, აქვეა მოზრდილი ტბა პალისტომი, იქვე მიეძინება მდინარე კაპარკინა, ხოლო დასავლეთიდან მას შავი ზღვა აკრავს. ამას შეიძლება დაემატათ კიდევ ის უზარმაზარი ჭაობები, რომელსაც საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებამდე თითქმის მთელი კოლხეთის დაბლობი ეკავა. ამის შემდეგ ცხადი უნდა იყოს, რომ ამ მხარეში მცხოვრებ ხალხსაც შეეძლო წყლით მდიდარი ქვეყნის მცხოვრებთა სახელი მოეხვეჭა.

ყურადღების ღირსია ისიც, რომ სატომო სახელი ფასი-ი-ან-ი ფუძისეული ფორმით რიონის ხეობასა და მეზობელი მხარეების ფაგრაფიულ სახელებში დღემდეა შემონახული. ასე მაგალითად, მდ. რიონი თავის სათავეებს ფასის მთაში პოულობს, ასეთივე სახელწოდების მთა არსებობს კურორტ წყალტუბოს მახლობლად. ამ მთაში აქვს სათავე პატარა ნაკადულს, რომელიც წყალტუბოს ჩაუდის. ბოლოს, თვით კურორტ წყალტუბოს (რომელიც თავის წყლებითაა განთქმული) სახელი ეტიმოლოგიურად თუ არავითარ კავშირში არ არის სიტყვასთან „ფასი“, სემანტიკურად მას ამ სიტყვასთან მიეყვება.

აქვეა აღსანიშნავი, რომ ქართული ბასიანი³ და თურქული პასინი ან პასინდერი, ბერძნულ-ბიზანტიური ფასისის თუ ფასიანის სახენაცვალი

¹ Лич, Армения, т. II, гл. 231.

² აღსანიშნავია, რომ ამგვარი გზით სატომო სახელების მიღება ქართული სათავეების უცხო არ არის და არც გამონაკლისს წარმოადგენს. საქმარსია გავისხენით ისეთი სატომო სახელები, როგორცაა მთიულე ანდა მონვეე (ჩვენ აქ მუხედველობაში არ ვიღებთ „ფშაუს“, რომელიც შესაძლოა ფასიანის სინონიმს წარმოადგენს). ექვ გარეშეა, რომ ეს სახელწოდებანი ხსენებული ტომების დასახლებული მხარეების გეოფიზიკური თავისებურებების მიხედვით არის წარმომდგარი.

³ როდესაც ვიხილავდით „ან“-სუფიქსის მნიშვნელობებს, დავინახეთ, რომ იგი ტოპონიმიკური მნიშვნელობის მატარებელიც არის. ამასთანავე, აღნიშნული იყო, რომ მისი კრებო-

ფორმა (ეს საკითხი დიდი ხნის დამტკიცებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში). ამასთან დაკავშირებით კი ნიშანდობლივია, რომ ვახუშტი ბატონიშვილისათვის ორი ბასიანია. ცნობილი. ერთი წარმოადგენს იმ პროვინციის (ქ. ჰასანყალას რაიონი) შუა საუკუნოვან სახელს, სადაც ქსენოფონტისეული ფასიანები მოსახლეობდნენ, ხოლო მეორე იმ მთისა და ხეობის სახელს, რომლებშიც ვახუშტის ოსეთში ეგულება¹. სწორედ ვახუშტის მიერ ოსეთში ნაგულები ბასიანის მთის მიდამოებიდან, სახელოვანი გეოგრაფის ცნობით, იღებს სათავეს რაიონი. საგულისხმოა ისიც, რომ ბასიანის მთა ვახუშტი ბატონიშვილთან დახასიათებულია როგორც მდინარის სათავეთა აუზი, ხოლო ბასიანის ხეობა, როგორც „ხეობა დიდი, რომელსა შინა დის მდინარე, გამოდინარე რაქისა და ბასიანს შორისის კავკასილამ...“².

ამრიგად, მოტიანილი მასალის და მისი ანალიზის შედეგად, თუ დავუკვირდებით საძიებელი სახელის ფუძისეულ ფორმას ფას-ს, რომელიც ვლინდება, ერთი მხრით, ელინიზებულ გეოგრაფიულ სახელწოდებაში (ფასისი), ხოლო, მეორე მხრით, სატომო სახელში (ფას-ი-ან-ი), მას გავრცელების ტერიტორიულად თანმიმდევრული და საინტერესო არე აქვს: ფასის-არაქისის სათავეებიდან, სადაც ფას-ი-ან-ები მოსახლეობდნენ ჰარ(ფ)ას-აკამ-ფასის-ქოროხის³ ხეობით კოლხეთის დაბლობამდე, სადაც აგრეთვე ფას-ი-ან-ები ბინდრობდნენ და, ბოლოს, ფასის-რაიონის ხეობით ფასის-ბასიანის (ე. ი. რაქის) მთებამდე.

ამ დაკვირვებამ ჩვენ წინაშე შემდეგი საკითხი დააყენა: სახელწოდება ფას-ი-ან-ი ეთნიკური ცნების გამომატებელია თუ იგი გეოგრაფიულ ტერმინს წარმოადგენს?

ზემოთ ნაჩვენები იყო, რომ „ან“-სუფიქსის კორპორაციულ-კრებითი „მნიშვნელობის გამოხატვაში“ აკად. ს. ჯანაშია ხედავდა „სუფიქსის პირვანდელსა და უძველეს ფუნქციას“. მაგრამ, საფიქრებელია აგრეთვე, რომ ამ მნიშვნელობის პარალელურად ხსენებულ სუფიქსს იმთავითვე ჰქონოდა თვისების გამომატებელი (კითხვაზე: რიანი?) მნიშვნელობაც. ამ გარაუდის დაშვების შემთხვევაში უფლება გვეძლევა ვიფიქროთ, რომ სახელწოდება ფას-ი-ან-ი თავდაპირველად ქვეყანას აღნიშნავდა, ხოლო შემდეგ თანდათან ამ მხარეში მცხოვრები ხალხისათვის სატომო სახელის უფლება მოიპოვა. ქსენოფონტი, როგორც აღვნიშნეთ, ფასიანების ორ ტომს იცნობს: ერთი ის არის, რომლის საზღვრებიც ათიათასმა გადალახა, ხოლო მეორე — მონტოსპირელი ფასიანებია, რომლებსაც ანტიკური ისტორიოგრაფია ჩვეულებრივ კოლხებს უწოდებს. ქსენოფონტის ცნობის დიდი მნიშვნელობა, მეორე მხრით, სწორედ იმაში მდგომარეობს, რომ სხვებისაგან განსხვავებით: იგი კოლხეთის

თი-კორპორაციული შინაარსი უმთავრესი და უძველესია. როგორც ჩანს, სუფიქსის ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა დროთა ვითარებაში ტომონიმიკურ შინაარსს იძენს, რასაც თვალსაჩინოდ უნდა აღვიდეს სატომო სახელისაგან ფას-ი-ან-ი ტომონიმიკური ბასიანის წარმოშობა.

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 116—117; აგრეთვე, გვ. 147, 162, 172.

² იქვე, გვ. 117.

³ „ბანაბასისში“ ჭოროხი ჰარპასოსად (*Ἁρπασος*) არის მოხსენებული. ჩვენის აზრით, ეს სახელი გადამწერთა მიერ არის დამახინჯებული. მისი თავდაპირველი სახე, ვფიქრობთ, უნდა ყოფილიყო *Ἁρ[ρ]ασις*. ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ჩვენი საკანდიდატო დისერტაცია, გვ. 125—129.

დაბლობზე მცხოვრებ ხალხს ფასიანებად იცნობს. მაგრამ, თუ ამგვარი ცნობის მოწოდების მხრივ ქსენოფონტი პირველია, სამაგიეროდ იგი უკანასკნელად ვერ ჩაითვლება. ჰენსიხე ალექსანდრიელი ფასიანებს უწოდებს რომელიმე ფრინველებს, თუმცა დასძენს—ზოგიერთები ასე პონტოელებს უწოდებენ¹. იულიუს ჰონორიუსი კი თავის „კოსმოგრაფიაში“, რომელიც ახ. წ. მე-5 საუკუნის ძველად არის აღიარებული, ჩრდილოეთის ოკეანის ტომებს შორის კოლხების ტომთან ერთად და მის შემდეგ ასახელებს კიდევ ერთ ტომს, რომელსაც ფასისს (phasis gens) უწოდებს². მაშასადამე, იულიუს ჰონორიუსი ერთიმეორისაგან ასხვავებს კოლხებისა და ფასისის ტომს. თუ ჰენსიხეს ცნობა მისგან არ მომდინარეობს და თუ ზგი „ზოგიერთის“ აზრს გადმოგვცემს და შესაძლოა ამ „ზოგიერთში“ ქსენოფონტის გულგებაც არის საჭირო, იულიუს ჰონორიუსის ცნობა, ჩანს, მისსავე ავტორს უნდა ეკუთვნოდეს და უნდა ასახავდეს გარკვეული დროის ისტორიულ ვითარებას.

ამრიგად, ცხადი უნდა იყოს, რომ კოლხეთშიც არსებობდა ტომი, რომელსაც ფას-ი-ან-ებს (resp. phasis) უწოდებდნენ. ეს კი იმის მაჩვენებელია, რომ რაკი ერთი და იმავე დასახელების ორი ტომი (ან ქვეყანა) არსებობს და ეს სატომო-გეოგრაფიული სახელწოდება გარკვეულ (ბუნებრივია, ამ ტომების) დიალექტზე ამ ქვეყნების გეოგრაფიული სპეციფიკის ამსახველ ერთსა და იმავე შინაარსს გამოხატავს, ცხადია, აქ საქმე გვაქვს ეთნიკურად ერთსა და იმავე ხალხთან, რომელიც დროთა ვითარებაში ორ სხვადასხვა ტერიტორიაზე აღმოჩნდა.

დავუბრუნდეთ ზემოთ წარმოდგენილ დაკვირვებას. აღნიშნული იყო, რომ ფუძე „ფას“-ი ტოპონიმიაში, გარკვეული ტერიტორიული თანმიმდევრობის დაცვით, ფართოდ არის გავრცელებული არაქსის სათავეებიდან რიონის სათავეებამდე. ეს კი მოწმობს იმას, რომ ფასის-არაქსის სათავეებიდან მოყოლებული მთელ ჰარ(ფას)-აკამ-ფასის-ჰოროხის აუზში ვიდრე ფასის-რიონის სათავეებამდე მოსახლეობდნენ ერთი მოდგმის ტომები, რომელთაც პირობითად შეიძლება ფას-ი-ან-ები ვუწოდოთ. ე. ი. მთელი ეს ტერიტორია ერთი მოდგმის ტომებით დასახლებულ ერთ ქვეყანას წარმოადგენდა. მაგრამ ვიდრე შევხებოდეთ სხვა საბუთებს, რომელიც წამოყენებულ ვარაუდს განამტკიცებდა, გავარკვიოთ კიდევ ერთი საკითხი.

მთელი ანტიკური საისტორიო ტრადიციის მიხედვით, როგორც ცნობილია, ფასის-რიონის მხარეში მოზინადრე ხალხს კოლხები ეწოდება. სახელწოდება კოლხი, როგორც ეს უკვე დასაბუთებულია, კრებითი მნიშვნელობის მატარებელია³. ამ სახელწოდებას გარკვეულ დროს ატარებდა ერთი ტომი, რომელმაც შემდგომ თავისი სახელი მიანიჭა მთელ ქვეყანას, სადაც მოსახლეობდნენ სხვა მონათესავე ტომებიც. ერთ-ერთ ასეთ ტომად, რომელიც კოლხების შედგენილობაში შევიდა, ფას-ი-ან-თა ტომია მისაჩნევი. ამას უნდა მოწმობდეს ისიც, რომ მაშინაც კი, როდესაც ფასის-რიონის ქვეყნის აღსანიშნავად დიდიხნის დამკვიდრებული იყო სახელწოდება კოლხეთი, ქსენოფონტი მას ფასიანთა ქვეყანას (χάσις) უწოდებს (შდრ. ანბ., V, 6, 36). აღსანიშნავია ისიც, რომ კოლხები და ფასიანები არა თუ მონათესავე ტომები ყოფილან,

¹ В. Латышев, Известия..., т. 1, вып. 3-й, гл. 855.

² იქვე..., т. II, вып. 2-й, гл. 43.

³ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, გვ. 12.

არამედ ბერძნულ მითოლოგიაში (რომლის საწყისები ალბათ კოლხურ მითებშია საძებარი) ისინი ერთსა და იმავე ხალხად არის აღიარებული. ძვ. წ. III საუკუნის ბუკოლიკური პოეტის თეოკრიტეს სქოლიოებში ასეთ ცნობას ვაწყდებით: „მნასეასი ამბობს, რომ კოლხებმა თავისი სახელწოდება მიიღეს კოლხისაგან, რომელიც ფასისის ვაჟი იყო“¹. თესალონიკელი მიტროპოლიტი ევსტატე იმავე მითს იმეორებს ღიონისეს „ქვეყნის აღწერის“ კომენტარებში². მაშასადამე, ცხადი უნდა იყოს, რომ ფას-ი-ან-ი აღნიშნავდა კოლხურ ტომს, ამასთანავე, ერთ ყველაზე დიდ ტომს, რომელიც, როგორც ჩანს, კოლხებად წოდებული ეთნიკური გაერთიანების ძირითად ბირთვის წარმოადგენდა. ამავე დროს საფიქრებელია ისიც, რომ ფას-ი-ან-ი კოლხზე უწინარეს გაჩენილი ზოგადი მნიშვნელობის ეთნიკურ-გეოგრაფიული ცნება იყოს.

ამგვარად, ზემოთ წარმოდგენილი დაკვირვება ფას-ი-ან-ების ტომის, ან ამ ეთნიკური ცნების ტერიტორიული გავრცელების შესახებ რეალური ვითარების ამსახველი უნდა იყოს. მართლაც, ქსენოფონტის მიერ მოხსენებულ ფასის-რონისპირელ ფას-ი-ან-ებსა და ფასის-არაქსისპირელ ფას-ი-ან-ებს შორის ტერიტორიული ვათიშვა რომ არ არსებობდა, ამას, გარდა ქოროხის სახელწოდებათა თავისებურებებისა, ისიც მოწმობს, რომ ეს ტერიტორია ძველთაგანვე კოლხური ტომებით ყოფილა დასახლებული. ჯერ კიდევ, ძვ. წ. პირველი ათასწლეულის დასაწყისში ქოროხის აუზში ურარტული წყაროებით დამოწმებულია კულხას (=კოლხს) დიდი გაერთიანება³. აკად. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, აქვე მდებარე ქართული თემის კოლას და კოლხების „სახელები ერთმანეთთან უნდა იყოს დაკავშირებული“⁴.

დასასრულ, ვიდრე ჩვენი მსჯელობიდან დასკვნებს გამოვიტანდეთ, საჭიროდ მიგვაჩნია კიდევ ერთ საკითხს შევხვით. ზემოთ აღნიშნული იყო, რომ „ფას-ი-ან-ი“, როგორც ეთნიკურ-გეოგრაფიული ცნება, რომელიც წყლით მდიდარ ქვეყანას ან წყლით მდიდარ ქვეყანაში მცხოვრებ ხალხს აღნიშნავს, წარმოიშვა გარკვეული მხარის თავისებურებათა შედეგად. ცხადია, ამ მხარის ჩსენებულ თავისებურებებს არ შეიძლება ზეგაუღენა არ მოეხდინა ადამიანთა შემეცნებაზედაც. შესაძლოა სწორედ ამ უკანასკნელმა ფაქტორმა დასაბამი მისცა ეთნიკურ ცნებას „ფას-ი-ან-ი“. ჩვენ გაკვრით ვთქვით, რომ ბერძნულ მითოლოგიაში არსებობს მითი კოლხების ეთნარქოსის კოლხის შესახებ, რომელიც ფასისის შვილად არის აღიარებული. ცხადია, ამ მითის საწყისები ადგილობრივი თქმულებებიდან უნდა მომდინარეობდეს. ამის დასაბუთებას ჩვენ ვპოულობთ სხვა მწერლების ცნობებში, სადაც ფასისის ვინაობაც ვლინდება. ფილოსტრატე უმეროსი გვატყობინებს: „არგო, რომელმაც გაიარა ბოსფორი და ქსიმპლეგადი და რომელსაც მოყავდა ორომოდაათნი, ახლა ღვას ფასიდში. ზედავ თავად მდინარის ღმერთსაც, ხშირ ლერწამში მწოლარეს. მას აქვს მყაცრი გარეგნობა: ყალყზე დამდგარი ხშირი თმა; საზარელი წვეკრი და ღია ფერის თვალები. უხვი ნაკადი მოედინება ქურჭლიდან კი არა, როგორც ამას

¹ Л а т ы ш е в, Известия..., т. I, вып. 2-й, стр. 398.

² об. ВДН, 1948, № 1, стр. 252.

³ გ. მელქიიშვილი, ურარტუ, თბილისი, 1951, გვ. 142. აგრეთვე მისი ივე, უძველესი ჩაბეფო სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, საქ. სსრ მეცნ. აკად. ისტ. ინსტიტუტის მიმოხილველი, ტ. II, 1951, გვ. 206—207.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ისტ.-ეთნოლოგიური პირობებები, გვ. 12.

ჩვეულებრივ გამოსახვენ ხოლმე, არამედ მთელი მისი სხეულიდან და წარმოსადგენს ხდის, თუ რაოდენი ძალა აქვს მის ვარდნას პონტოში¹.

მაშასადამე, ფასისი, რომლის შვილი იყო კოლხების ეთნარქოსი კოლხი, ღმერთი ყოფილა. როგორც მისი გამოსახულების აღწერილობიდან ნათლად ჩანს, იგი წყლის ღმერთს წარმოადგენდა. ასეთივე ღვთაების გამოსახულება უნახავს ფასისი-რიონის შესართავთან არიანეს, ოღონდ მისი აღწერილობიდან ირკვევა, რომ იგი ქალღმერთი იყო, რომელიც გარეგნულად ძალიან გავს რეას². პროფ. ბ. კუფტინი ამ ქალღმერთს აიგივებს მცირე აზიურ ღვთა-ღვთაება კიბელასთან³, რომლის სახელი იე. ჯავახიშვილის მიერ ქართულ „კოპალე“-სთან იყო დაკავშირებული⁴, ოღონდ ამ დაკვირვებას, სახელოვანი მეცნიერის აზრით, რამდენადმე ხელს უშლის ის გარემოება, რომ კიბელა ჩვეულებრივ ქალღმერთად არის წარმოდგენილი, მაშინ როდესაც კოპალე შამაკია და ხშირად წმინდა გიორგისთან არის დაკავშირებული⁵. თუ გავიხსენებთ, რომ ღმერთი ფასისი ერთ შემთხვევაში წარმოდგენილია შამაკიად, ხოლო მეორე შემთხვევაში ქალღმერთად, შესაძლოა კოპალე-კიბელას სახესხვაობას გარკვეული საფუძველი მოენახოს.

ერთი სიტყვით, ასეა თუ ისე, აშკარაა, რომ არსებობდა ღმერთი ფასისი, რომელიც წყლის ღვთაებას წარმოადგენდა და რომელიც, შესაძლოა, გააზრებული იყო აგრეთვე, როგორც ნაყოფიერების ღვთაება. ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან რომ მართლაც გაბატონებული იყო წყლის კულტი, ამას ერთი ფაქტი მოწმობს: უკანასკნელ ხანებში მკვლევართა ყურადღება მიიქცია დიდმა ქვის სტელებმა, რომლებიც მოფენილია სამხრეთ საქართველოში და სამხრეთ ამიერკავკასიის სხვა რაიონებშიც და რომლებიც თევზების გამოსახულებებს წარმოადგენენ. ადგილობრივი მოსახლეობა მათ „ვეშაპებს“ || „ვიშაპებს“ უწოდებს. ქვის ასეთი გამოსახულებანი, ჩვეულებრივ, წყაროებთან დგანან. ყოველივე ეს გაითვალისწინეს სპეციალისტებმა და მივიღენ იმ დისკვანამდე, რომ მათი სახით ჩვენ საქმე უნდა გვქონდეს საკულტო გამოსახულებებთან, რომლებიც დაუდგამთ წყლისა და ნაყოფიერების ღვთაებისათვის⁶. საკულო-სხმაა, რომ როგორც ქართველების, ისე სომხების თქმულებებში ფართოდ არის გავრცელებული წარმოდგენა ვეშაპებზე, რომლებიც წყალში მცხოვრებ არსებებად არიან წარმოდგენილნი. ამასთან დაკავშირებით, ყურადღებას იქცევს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება იმის შესახებ, რომ უნდა არსებობდეს გარკვეული კავშირი ჩვენს ვეშაპებსა და ხურიტულ ღვთაებას შორის, რომელსაც „ვიშაპაპ“-ს (ან „ვიშაპაპ“-ს) უწოდებდნენ. მკვლევართა აზრით, უდავოა, რომ ამ ღვთაებას თაყვანს სცემდა სამხრეთ ამიერკავკასიის ხურიტული მოსახლეობაც, რომლის რელიგიაც დაელო საფუძვლად ქართველებისა და სომხების წარმოდგენას ვეშაპების შესახებ⁷.

ვეშაპებს გარდა, როგორც წყლის ღვთაებათა კულტის გადმონაშთი, საქართველოში ბოლო დრომდე არსებობდა წარმოდგენა წყალში მცხოვრებ

¹ Латышев, Известия..., т. I, вып. 3-й, стр. 644.

² Б. Куптин, Материалы к археологии Копхиды, т. I, 1949, стр. 251.

³ იქვე, стр. 251—252.

⁴ იე. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, 1913, стр. 144.

⁵ იქვე, стр. 143—145.

⁶ Н. Я. Марри Я. И. Смирнов, Вышаны, 1931.

⁷ Г. А. Меликишвили, О происхождении грузинского народа, Тбилиси, 1952, стр. 27—28.

-არსებობდა შესახებ. აფხაზებს სწამთ „...განსაკუთრებით წყლის ალ-ქაჯებზე, რომელთაც „წყლის დედას“, წყლის მფლობელს უწოდებენ“¹. ცხადია, ამ წარმოდგენის საწყისები უძველესი ადგილობრივი მოსახლეობის რელიგიაში უნდა ვეძებოთ. საგულისხმოა ისიც, რომ ქართული თქმულებების დალი სეანურად „აფხად“-ადაც იწოდება². ამ სახელწოდებაში აშკარად მორჩანს ფუძისეული „ფს“, რომელიც „ფასის“, „ფას-ი-ან“-ის ფუძეს ეხმაურება. მართალია, დალი მონადირეობასთან დაკავშირებული ღეთაებაა, მაგრამ მის სამყოფელად ხშირად წყალია ხოლმე მიჩნეული.

ამგვარად, წარმოდგენილი მსჯელობის შემდეგ შესაძლებლად მიგვაჩინია დავასკვნათ: 1. სახელწოდება „ფას-ი-ან-ი“ ეთნიკურ-გეოგრაფიული ტერმინია. 2. ამ სიტყვაში ფუძე-სიტყვაა „ფას“, რაც ზოგადად წყალს ნიშნავს, „ი“ ინფიქსი უნდა იყოს, ხოლო „ან“ —სუფიქსი, რომელიც კრებით-კორპორაციული შინაარსის მატარებელია და შეესატყვისება ქართულ სუფიქს იელი || ელი. 3. მაშასადამე, სახელწოდება „ფას-ი-ან-ი“ წყალ-უბვი ქვეყნის და იქ მცხოვრები ხალხის აღმნიშვნელი სიტყვაა. ამას ასაბუთებს: ა) ამ სატომო სახელის და დღემდე როგორც ქართულსა და ქართველურში, ისე სხვა კავკასიურ ენებში შემორჩენილი მსგავსი სიტყვების მორფოლოგიური და სემანტიკური ნათესაობა; ბ) გეოგრაფიული გარემოს სპეციფიკურობა, რომლის შესტ ასახავს უნდა წარმოდგენდეს საძიებელი ტერმინი; გ) ადგილობრივი ტოპონიმიკა, რომლის შედგენილობაში „ფას“ ძირი და მისი სახენაცვალი ფორმანტები („ბას“, „პას“, „პაზ“) დღემდეა დაცული; დ) წყლის კულტის ფართო გავრცელების დამოწმება როგორც წერილობითი წყაროებით, ისე მატერიალური კულტურის ძეგლებით, კულტისა, რომელიც წინაანტიკურ პერიოდში ხურითული რელიგიის გავლენით ჩაისახა და რომლის გადმონათობი ბოლო დრომდე არსებობდა ქართველი ხალხის წარმოდგენებში. 4. ტოპონიმიკის საფუძველზე მოსახერხებელი ხდება ფასიანთა ტომების გავრცელების საზღვრების დადგენა. ამ ტომების განსახლების სამხრეთი საზღვარია ფასის-არაქსის სათავეები, ხოლო უკიდურეს ჩრდილოეთ საზღვრად მისაჩნევია კავკასიონის ქედის ის ნაწილი, სადაც ვახუშტი ბატონიშვილისეული ბასიანის მთა და კლუხორის (კოლხორის სახენაცვალი ფორმა) გადასასვლელი მდებარეობს, ე. ი. იქ, სადაც საძებნელია ჰეკატესეული კოლხური მთები (Κολχιδίη).

Т. К. МИКЕЛАДЗЕ

К ВОПРОСУ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ФАСИАНОВ

Р е з ю м е

«Анабасис» Ксенофонта, можно сказать, является единственным источником, которому знакомы фасианы. Хотя он содержит весьма скудные сведения о них, все-же представляется возможным установить этническую принадлежность и границы расселения фасианов.

¹ ი. ვ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტ., წ. I—II, 1913, გვ. 143.

² ივემ, იგივე, 148.

Восточная граница фасианов должна была проходить вдоль Басиан-Хасанкала, северная же граница — по линии Шинска. Некоторые места «Анабасиса» (IV, 4, 4 и VII, 8, 25) показывают, что с юга страна фасианов граничила с Западной Арменией, а с юго-запада и с запада — со страной гесперитов. Эта последняя находилась в страбоновском Сиспирите, который, надо предполагать, был расположен у истоков Тигра и по местной ономастике простирался до верхнего течения р. Чорох (по грузинским источникам — р. Спера).

В выяснении этнической принадлежности фасианов важную роль играет племенное название их, а также и ряд других данных.

Из племенного названия *φασιανῶν* совершенно ясно, что «ос» является окончанием множественного числа греческого именительного падежа. Значит, форма местного употребления слова есть *φάσιον*. В данном слове *ιον* представляет широко распространенный в картвельских языках суффикс, являющийся носителем собирательно-корпоративного содержания и обозначающий в то же время происхождение народа.

Таким образом, в искомом слове словом-основой является «фас». Оно и ее видоизмененные формы в картвельских и иберийско-кавказских языках в общем обозначают воду. Следовательно, название «фаси-ап» является названием, обозначающим многоводную страну и проживающий там народ. Это, между прочим, подтверждается и специфичностью географической обстановки страны. В самом деле, в современной Турции трудно найти местность с таким обилием воды (озера, реки, болота, родники), как тот район, где должны были проживать фасианы. Это предположение о местопребывании племени фасианов подтверждается еще и тем обстоятельством, что в местной топонимике и поныне сохранились слово-основа «фас» и его видоизмененные формы бас, пас, паз. Наряду с этим следует отметить, что в выработке этнического понятия «фаси-ап» должны были принять участие и религиозные воззрения фасианов, что опять-таки было обусловлено географическими особенностями местности. И действительно, на территории, где мы предполагаем локализацию фасианов, до настоящего времени широко распространены древнейшие изображения божеств воды. В связи с этим следует иметь в виду, что Ксенофонт знаком с двумя племенами фасианов: одно племя — это вышеупомянутые фасианы, а другое — фасианы, проживающие по побережью р. Фасиса-Риона («Анабасис», V, 6, 36 — 37); это — народ, который в греко-латинской историографии, обычно, называется колхами. Название — «фасианы» для этого народа также не является случайным, ибо его страна также характеризуется большим обилием воды (море, озера, болота, реки). Это обстоятельство, как видно, и здесь оказало влияние на религиозное сознание народа. Филострат Младший указывает, что у р. Фасис-Рион стояло изображение божества воды. Такое же изображение было найдено у устья Фасиса-Риона Аррианом.

Таким образом, оба племени фасисов — картвельские племена, месторасселения которых, как показывает анализ топонимике, простиралось от окрестностей Басиан-Хасанкала до истоков Фасиса-Риона.

Наконец, следует сказать, что слова со словом-основой «фас» имеют широкое распространение в различных районах Грузии. Они представлены укоренившимися не только в топонимике и вообще в ономастике, но имеют широкое употребление и в народной речи. Поэтому законно было бы считать, что это слово по своему происхождению не черкесское, а иберийско-кавказское, получившее одинаковое распространение как в черкесско-адыгейском, так и грузинском и картвельских языках.

6. ლომოური

კლავდიოს პტოლემეისი, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“,
ცნობები საქართველოს შესახებ

(ტექსტი თარგმანითურთ, წინასიტყვაობა და განმარტებები)

მეცნიერი გეოგრაფოსის და ასტრონომის კლავდიოს პტოლემეისის „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“ (Γεωγραφικὴ ἡγετική) იმ ნაშრომთა ოცხვში შედის, რომლებიც გვაწვდიან ცნობებს ძველი საქართველოს შესახებ.

პტოლემეისი ეკუთვნოდა სახელგანთქმულ ალექსანდრიის სამეცნიერო სკოლას და თავისი მრავალმხრივი მოღვაწეობით ამ სკოლის წარმომადგენელთა შორის საპატიო ადგილი ეკავა.

როგორც პტოლემეისის ასტრონომიული ტრაქტატიდან — „ალმაგესტი“-დან და, აგრეთვე, უფრო გვიანდელ ავტორთა (თეოდორე მელიტენელი, სვიდა და სხვ.) ცნობებიდან ირკვევა, პტოლემეისი ახ. წ. II საუკუნის 20—60-იან წლებში მოღვაწეობდა ქ. ალექსანდრიაში.

ვიდრე კოპერნიკამდე პტოლემეისი ითვლებოდა ასტრონომიული და გეოგრაფიული ცოდნის ურყვე ავტორიტეტად, მისი სისტემა გაბატონებული იყო როგორც საყოველთაოდ აღიარებული, ერთადერთი სისტემა. უდავოა, ესოდენ სახელმძღვანელო მეცნიერის ცნობების შესწავლა თავისთავად დიდ ინტერესს იწვევს, მის მონაცემთა საფუძველზე ჩვენ შეგვიძლია ვიმსჯელოთ, თუ რამდენად იცნობდა ბერძნულ-რომაული სამეცნიერო საზოგადოება ამა თუ იმ ქვეყანას და კერძოდ-კი საქართველოს.

ამას გარდა, „გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“ ღირსშესანიშნავია თავისი მდიდარი, მრავალფეროვანი ნომენკლატურით და ახალი, მანამდე უცნობი, მონაცემებით. რომის იმპერიის გამოსვლა მახლობელი აღმოსავლეთის პოლიტიკურ ასპარეზზე, იმპერიის ომები მითრიდატე ევპატორთან და მისი შემდგომი ექსპანსია აღმოსავლეთში იწვევს დასავლეთში აღმოსავლური ქვეყნების შესახებ ახალი ცნობების გაჩენას. პტოლემეისი უკანასკნელი იყო, რომელმაც შეაჯამა და ქალაქზე გადაიტანა რომის ახალი მონაპოვარი.

საქართველოს ძველი ისტორიის მეკლევარი ვერავითარ შემთხვევაში ვერ აუვლის გვერდს პტოლემეისის ცნობებს და ჩვენი მეცნიერები (აკად. ი. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, პროფ. ს. კაკაბაძე, ს. გორგაძე, პ. ინგოროყვა და სხვ.) კიდევ იყენებენ პტოლემეისის მონაცემებს, მაგრამ ეს გამოყენება ხდებოდა ფრაგმენტალურად, მხოლოდ ცალკეული ფაქტების დადგენისას. იმ ცნობების ერთიანი, მონოგრაფიული შესწავლა, რომლებიც საქართველოს ეხება, არავის უცდია. არ არსებობდა, აგრეთვე, საქართველოს შესახებ პტოლემეისის ნაშრომში დაცული ცნობების ქართული თარგმანი, ხოლო რუსული თარგმანი, რომელიც აკად. ვ. ლატიშევის „Scythica et Caucasia“-ში შევიდა, სრული არ არის.

„გეოგრაფიული სახელმძღვანელო“ თავისი ხასიათით მათემატიკური ჩაწარმოებია, რომელშიაც თითოეული გეოგრაფიული პუნქტი აღნიშნულია

მათემატიკურად გამოთვლილი კოორდინატების მიხედვით. მაგრამ, პტოლემე-მაიოსის მკდარმა გეოცენტრისტულმა სისტემამ განაპირობა ჩვენი მეცნიერის ნიერ გრადუსის სიგრძის არასწორი გამოთვლა. ამას ხელ დაერთო გაზომვითა არასისხუსტე. უკვე ამ ორმა მიზეზმა ძალზე გააძნელა პტოლემემაიოსის კოორდინატების გამოყენება; ხოლო, როდესაც ჩვენ საქმე გვაქვს ალექსანდრიიდან ესოდენ მოშორებული ჭყეყნის აღწერასთან, როგორც კავკასია არის, რომლის შედგენისას ავტორს ხელთ ჰქონდა არა ასტრონომიული გაზომვების მონაცემები, არამედ საეკვო სიხუსტის საგზაო ჩანაწერები, მოგზაურთა, ვაჭართა და სამხედრო პირთა ნაკლებად სანდო გადმოცემები და სხვა ამგვარი წყაროები, მისი კოორდინატები სრულიად გამოუყენებელი ხდება. პტოლემე-მაიოსის ცნობების შესწავლისას ეს კოორდინატები სრულიად უნდა უგულვებელვყოთ და „გეოგრაფიული სახელმძღვანელოს“ მონაცემთა ინტერპრეტაცია მოეხადინოთ ამ მონაცემთა სხვა, ძველ ავტორთა ცნობებთან შეჯერება-შედარების გზით. ამასთან, აუცილებელია ადგილობრივი ტოპონიმიკური მასალის გათვალისწინებაც. გარდა ამისა, მხედველობაში უნდა იყოს მიღებული ის გარემოებაც, რომ ჩვენი ავტორის ნაშრომი შედგენილია სხვადასხვა დროის და რიგის წყაროების საფუძველზე; ისეთ ძველ წყაროთა გვერდით, როგორცაა პეროპლოტეს, ლაგოგრაფოსების, ფსევდო-სკილაქს კაირიანდელის ნაწარმოებები, პტოლემემაიოსი იყენებს მის ხანასთან უფრო ახლოს მდგომ ავტორებს—სტრაბონს, პლინიუსს და, აგრეთვე, თანამედროვეს—ფლავიუს არიანეს. მხოლოდ ამ კრიოლოგიური დანაშრეგების მხედველობაში მიღებით შესაძლებელი გახდება პტოლემემაიოსის ცნობების გარკვევა.

წინამდებარე ტექსტი წარმოადგენს „გეოგრაფიულ სახელმძღვანელოს“ ნარჩევ აღილებს, რომლებიც საქართველოსა და მისი მეზობელი მხარეების აღწერილობას შეიცავს. ჩვენ მიზანშეწონილად დავინახეთ, გარდა საკუთრივ კოლხეთისა და იბერიის აღწერილობისა, გვეთარგმნა და წარმოგვედგინა ალბანიის, არმენიის და აგრეთვე, სარმატიის სამხრეთ ნაწილის და კაპადოკიის პონტოს ჩრდილო ნაწილის აღწერილობაც, რადგან ნაწილი ტერიტორიისა, რომელიც პტოლემემაიოსის მიხედვით იბერია-კოლხეთის გარეთ არის მოქცეული, ისტორიულად საქართველოს ეკუთვნოდა. ამის გარდა, ამიერკავკასიის და მისი მიმდგომი აღილებების ერთიანი აღწერა საშუალებას მოგვცემს უფრო სრულად გავიგოთ პტოლემემაიოსის მონაცემები.

ტექსტის თარგმნისა და დამუშავების დროს ჩვენს ხელთ იყო „გეოგრაფიული სახელმძღვანელოს“ შვიდი ძირითადი გამოცემა. უმთავრესად ვეყრდნობით კ. მიულერის გამოცემას¹, გარდა ამისა, გამოყენებული გვქონდა პ. მონტანოს, ფრ. ვილბერგის, ფრ. ნობეს, ედ. სტევენსონის გამოცემები² და ორი ხელნაწერის ფოტოტიპური პუბლიკაცია³.

¹ Claudii Ptolemaei, Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione Indicibus, tabulis instruxit Carolus Müllerus. Vol. I, pars II, Parisit, 1901.

² Cl. Ptolemaei Alexandrini, Geographiae libri octo, ed. Petro Montano, Amsterodami, 1605; Cl. Ptolemaei, Geographiae libri octo, ed. Dr. Fr. Guil. Wilberg, Essendiae, 1838; Ptolemaeus Claudius, Geographia, ed. C. Fr. A. Nobbe, Lipsiae, 1843—45; Edw. Luth. Stewenson, Geographie of Cl. Ptolemy, transl. in English. New-York, 1932.

³ Geographie de Ptolémée. Reproduction photolithographique du manuscrit graec du monastère de Vatopédi au monts Athos. Paris, 1867; Claudii Ptolemaei Geographiae. Codex Urbinae Graecus 82; Ed. Jos. Fischer. [Codices e Vati canis selecti, vol. XIX], Lugduni-Batavorum Lipsiae, 1932.

აღნიშნული გამოცემების მიხედვით წედგენილი გვაქვს კრიტიკული აპარატი, არ ვიძლევიტ მხოლოდ კოორდინატა ციფრების კითხვა-სხვაობებს, რადგან ეს კოორდინატები, როგორც აღვნიშნეთ, გამოუყენებელია, ხოლო ზელნაწერებში გრძედისა და განედის ციფრები იმდენად განსხვავებულია, რომ ეს ძალზე ვადატვირთავდა გამოცემას.

კრიტიკულ აპარატში მიღებული შემოკლებები:

1. A—Codex Parisiensis № 1401
2. B—Codex Parisiensis № 1402
3. C—Codex Parisiensis № 1403
4. D—Codex Parisiensis № 1404
5. E—Cod. Paris. Supplem. № 119
6. F—Cod. Paris. Coislinianus № 337
7. G—Codex Venetus № 388
8. H—Codex Venetus № 516
9. I—Codex Vaticanus № 177
10. K—Codex Vatic. Palatinus № 314
11. L—Editio Argentinensis anni 1513
12. M—Editio Lugdunensis anni 1535
13. Urb. Gr. 82—Codex Urbinas Graecus 82
14. Vat.—Geographie de Ptolémée. Reproduction photolith. du maniscrit grec du monastère de Vatopédie
15. Mont.—Cl. Ptolemaei Alexandriini, Geographiae... ed. P. Montano.
16. Wilb.—Cl. Ptolemaei Geographiae... ed. Fr. Wilberg.
17. Stew.—Geographie of Ptolemy... Stevenson's გამოცემა.

ΚΑΛΥΔΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΥΦΗΓΗΣΕΩΣ

βιβλίον πέμπτον

ΚΕΦ. 5'

Καππαδοκίας θέσις
(Ἀσίας πινάξ α')

1. Ἡ Καππαδοκία περιοριζέται ἀπὸ μὲν ὄσσεως Γαλατίας καὶ μέρει Παμφυλίας κατὰ τὴν ἐκτεθειμένην ἀπὸ τοῦ Πόντου γρομμῆν μέχρι τοῦ πέρατος, ὃς ἡ θέσις ἐπέχει μοίρας 38° 17' ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῆς τε Κιλικίας κατὰ τὴν ἐντεσθεν διὰ τοῦ Γαύρου ἕρους μέχρι τοῦ Ἀμανοῦ ἕρους γρομμῆν ἕως πέρατος, ὃς ἡ θέσις 0° 17', καὶ μέρει Συρίας τῶς ἐντεσθεν διὰ τοῦ Ἀμανοῦ ἕρους ἐπὶ τὸ τοῦ Εὐφρατοῦ τμήμα τὸ ἐπέχον μοίρας 0° 17'. ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν Ἀρμενίας Μεγάλης παρὰ μὲν τὸν

კლავდიოს პტოლემეოსის

„გეოგრაფიული

სახელმძღვანელო“

წიგნი მეხუთე

თავი მმმმს

კაპადოკიის მდებარეობა
(ახის I რუკა)

1. კაპადოკია ისაზღვრება დასავლეთიდან გალატიითა და პამფილიის ნაწილით იმ ხაზზე, რომელიც მიემართება პონტოდან, ვიდრე წერტილამდე, რომელიც მდებარეობს 64°—37° 40' ქვეშ. სამხრეთიდან კილიკიით, ხაზით [რომელიც მიემართება] აქედან ტავროსის მთებზე [გადავლით] ვიდრე ამანოსის მთებამდე, წერტილამდე, რომელიც მდებარეობს 70°—37° 20' ქვეშ, [შემდეგ] სირიის ნაწილით, აქედან ამანოსის მთების გაყოლებით ევფრატის იმ ადგილამდე, რომელიც 71° 20'—38°

Εὐφράτην ἀπὸ τοῦ εἰρημένου τμήματος μέχρι τῆς ἀρκυκατάτης αὐτῶν πρὸς ἀνατολὰς ἐπιστροφῆς, ἣ ἐπέχει μίρας ὄα—μ^βΛ'; μετὰ δὲ ταῦτα τῆ παρὰ τὰ Μοσχικὰ ὄρη γραμμῆ μέχρι πέρατος, ὅς ἡ θείαις ὄγ—μ^δΛ'δ', καὶ τῆ ἐν-τεῦθεν ἐπιξευγυούσῃ τὸ εἰρημένον πέρας γραμμῆ. ἀπὸ δὲ ἄρκτων μέρει τοῦ Εὐξείνου Πόντου τῷ ἀπὸ Ἄμισου τῆς Γαλατίας μέχρι πέρατος, ὅς θείαις ὄβγ'—μ^δΛ'δ'.

2. Ἡ μὲν οὖν παράλιος τούτου τοῦ τμήματος ἔχει περιγράφην τοιαύτην·

...5. Πόντου Καππαδοκικοῦ παρὰ μὲν τὴν Σιδηγήν.

Ἰσχοπόλις ¹	ξ ^γ η γ'—μ ^γ γ'
Κερασσοῦς	ξ ^γ η λ' γ'—μ ^γ γ γ'
Φαρνακιά	ξ ^β θ γ'—μ ^γ γ' β'
Ἰύσσου λιμὴν ²	ο ^λ Λ' δ'—μ ^γ γ γ'
Τραπεζοῦς	ο ^λ Λ' γ'—μ ^γ γ' β'

6. Παρὰ δὲ τοὺς Κισαίους·

ἸΟφιοῦς ³	ὄα—μ ^γ γ γ' β'
Ῥιζοῦς λιμὴν	ὄα ζ'—μ ^γ γ λ' β'
Ἄθηνων ἄκρον	ὄα—μ ^γ γ λ' δ'
Κορδύλη ⁴	ὄα γ'—μ ^γ γ λ' δ'
Μόρθουλα ⁵	ὄα γ ο'—μ ^γ γ λ' δ'
Ἀρχάβιος ποτ. ἐκβολαί	ὄβ—μ ^δ δ
Χυλίγη	ὄβ β'—μ ^δ δ ζ'
Κίσινα ποτ. ἐκβολαί	ὄβ ζ'—μ ^δ δ γ'
Ἀφὸρῶρος	ὄβ γ'—μ ^δ δ γ'
Ἀφὸρῶρου ποτ. ἐκβολαί	ὄβ γ'—μ ^δ δ γ ο'

Καθ' ὃ σιζίεται εἰς τὸν Γλαυκὸν ποταμόν καὶ εἰς τὸν Λύκον ὄβ λ'—μ^γ γ λ' δ'

αὶ πεγαὶ τοῦ Ἀφὸρῶρου ποταμοῦ...

...ὄβ λ' δ'—μ^γ γ

αὶ πεγαὶ τοῦ Λύκου	ὄα δ'—μ ^γ γ
Σεβαστόπολις	ὄβ γ'—μ ^δ Λ' δ'

ქვეშ მდებარეობს; აღმოსავლეთიდან დიდი არმენიით ევფრატის გასწვრივ. ნახევნები ზღვარიდან აღვილამდე, სადაც [ევფრატი] ყველაზე ჩრდილოეთით უზვევს აღმოსავლეთისაკენ; ეს ადგილი მდებარეობს 71°—42°30' ქვეშ. აქედან მოსხურო მთების¹ ხაზზე წერტილამდე, რომელიც მდებარეობს 73°—44°45' ქვეშ, ხოლო აქედან ნახევნებ ზღვართან შემაერთებელი ხაზით. ჩრდილოეთიდან [ისაზღვრება] ევქსინის პონტოს ნაწილით ვალატის ამისოდან ვიდრე ზღვარამდე, რომელიც მდებარეობს 72°20'—44°45' ქვეშ.

2. ამ ნაწილის სანაპიროს აქვს შემდეგი აღწერილობა:

...5. კაპადოკიის პონტო, სიდენეს გასწვრივ:

ისხოპოლისი ²	68°20'—43°20'
კერასუსი ³	68°50'—43°20'
ფარნაკია ⁴	69°20'—43°05'
ნავთსადგური ჰისოსის ⁵	70°45'—43°20'
ტრაპეზუსი ⁶	70°50'—43°05'

6. მდ. კისიუსის გასწვრივ:

ოფიუსი ⁷	71° —43°25'
ნავთსადგ. რიძუსი ⁸	71°10'—43°35'
ათენის ციხე ⁹	71° —43°45'
კორდილე ¹⁰	71°20'—43°45'
მორთულა ¹¹	71°40'—43°45'
მდ. არხაბიოსის შესართავი ¹²	72°—44'
ქსილინე ¹³	72°05'—44°10'
მდ. კისის შესართავი ¹⁴	72°10'—44°20'
აფსოროსი	72°20'—44°20'
მდ. აფსოროსის შესართავი ¹⁵	72°20'—44°30'

ამისგან გამოიყოფა მდინარეები გლაუკოსი და ლიკოსი¹⁶ 72°30'—43°45' ქვეშ.

მდ. აფსოროსის სათავე 72°45'—43°

მდ. ლიკოსის სათავე	71°15'—43°
სეზასტოპოლისი ¹⁷	72°20'—44°45'

1. Ἰσκόπολις—Urb. Gr. 82; 2. Ἰύσσου—C; 3. Πιπύσσα—Urb. Gr. 82, D; Ἰοπίους—Μοα; 4. Χοόουβη—Urb. Gr. 82, Χορδύλη—Mont.; 5. Μόρθουλα—Mont.

ΚΕΦ. II'

Σαρματίας τῆς ἐν Ἀσίᾳ θῆσις
(Ἀσίας πίναξ γ')

თაბო მგრბო
ახიის სარმატიის
მდებარეობა
(ახიის III რუკა)

...7. ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῶν τε ἐν-
τεῦθεν μέρει τοῦ Ἐδρείνου Πόντου μέχ-
ρι Κόρακος ποταμοῦ καὶ τῆ ἐντεῦθεν
γραμμῆ Κολχίδος καὶ Ἰβηρίας καὶ Ἀλ-
βανίας· μέχρι τῆς Ἰρκατίας τῆς καὶ
Κασπίας θαλάσσης· ἥς πλευρᾶς ἡ περι-
γραφή ἔχει οὕτως·

7. სამხრეთიდან [ახიის სარმატიის
ისაზღვრება] ეგქსინის პონტოს ნაწი-
ლით, ვიდრე მდ. კორაკოსამდე და
კოლხეთის, იბერიისა და ალბანიის
სასაზღვრო ხაზით, რომელიც პირკა-
ნიის ანუ კასპიის ზღვამდე მიემართე-
ბა; ამ მხარის აღწერილობა შემდეგია:

8. μετὰ δὲ Κοροκοιδάρην ἐν τῶν
Πόντῳ πάλιν.

8. კოროკონდამის შემდეგ ივრცე
პონტოში:

Ἐρμωνάα	ξ ⁷ η—μ ⁷ ζ L'
Σινδικὸς λιμὴν ¹	ξ ⁷ η L'—μ ⁷ ζ L' γ'
Σίνδα κόμη	ξ ⁷ ς—μ ⁷ η
Βάτα λιμὴν	ξ ⁷ ς L'—μ ⁷ ζ γο'
Βάτα κόμη	ξ ⁷ ς γ'—μ ⁷ ζ L'
Ψυχροῦ ποτ. ἐκβολαί	ξ ⁷ ς γο'—μ ⁷ ζ L'

პერმონასა ¹	65° —47°30'
სინდების ნავთსადგ. ²	65°30'—47°50'
სოფ. სინდა	66° —48°
ნავთსადგ. ბატა	66°30'—47°40'
სოფ. ბატა ³	66°20'—47°30'
მდ. ფსიურხროსის ⁴ შესართავი	66°40'—47°30'

Ἀχάια κόμη² ξ⁷ς—μ⁷ζ L'
9. Κερκῆτιδος κόλπος ξ⁷ς L'—μ⁷ζ γ'

სოფ. ახაია⁵
9. კერკეტილის ყურე⁶

Τάζος πόλις	ξ ⁷ η—μ ⁷ ζ L'
Τορευτικὴ ἄκρα	ξ ⁷ η—μ ⁷ ζ
Ἀμφαλις πόλις	ξ ⁷ η L'—μ ⁷ ζ δ'
Βούρκα ποτ. ἐκβολαί	ξ ⁷ θ—μ ⁷ ζ δ'

ქ. ტაძოსი ⁷	68° —47°30'
ტორეტიკის კონცხი ⁸	68° —47°
ქ. ამფსალიდა ⁹	68°30'—47°15'
მდ. ბურკას შესართავი ¹⁰	69° —47°15'

Οὐνάνθεια ξ⁷θ γο'—μ⁷ζ δ'
10. Θεασύριος ποτ. ἐκβολαί

ოინანთია¹¹
10. მდ. თესირიოსის¹² შესართავი

ξ⁷θ γο'—μ⁷ζ

69°40'—47°15'
69°40'—47°

Καρτερὸν Τεῦχος σ⁷—μ⁷ζ L' γ'

კარტერონ ტეიხოსი (ძლიერი კედე-
ლი)¹³

Κόρακος ποτ. ἐκβολαί σ⁷ L'—μ⁷ζ

70° —46°50'

τὸ ἐντεῦθεν ἐπὶ τὴν πλευρὰν τῆς
Κολχίδος πέρας σ⁷ε—μ⁷ζ

მდ. კორაკოსის შესართავი¹⁴
70°30'—47°
შემდეგ კოლხეთის კიღურა მიჯნასთან
მდებარე ზღვარი 75°—47°

11. τὸ ἐφεξῆς ἐπὶ τὸ τέλος τῆς Ἰβη-
ρίας ἐν ᾧ καὶ αἱ Σαρματικαί· Πύλαι
σ⁷ζ—μ⁷ζ.

11. შემდეგ [საზღვარი მიჰყვება],
იბერიის მიჯნას. აქ მდებარეობს სარ-
მატიის კარი¹⁵ 77°—47° ქვეშ.

...14. Διέζωκε δὲ καὶ ἕτερα ὄρη τὴν
Σαρματίαν καὶ ὀνομάζεται τὰ τε Ἴπτικὰ
καὶ τὰ Κεραύνια καὶ ὁ Κόραξ ὄρος,
εἰς ὃ περαιοῦται τὰ διὰ τῆς Κολχίδος

...14. სარმატიის ჰევეთენ აგრეთვე
მოეძი, რომლებიც ჰიპიოსა¹⁶ და კე-
რავნისად¹⁷ იწოდება და აგრეთვე
კორაქსის მთა¹⁸, რომლითაც მთავრ-

1. Σινδὸς λιμὴν—L; 2. Ἀχῆαι κόμη—A, B; Ἀχῆαι κόμη—Urb. Gr. 82.

και της Ἰβηρίας ἀνίοντα ὄρη καλοῦ-
 μενα δὲ Καυκάσια. καὶ ἐπὶ ἣ ἐπὶ τὴν
 Ἰβηρίαν θάλασσαν αὐτῶν ἐπιτροπὴ
 Καύκατος καλουμένη και αὐτή.

15. Τὰ μὲν οὖν τῶν Ἰπτικῶν ὄρέων
 ἄκρα ἐπέχει μοίρας $\sigma^{\delta}-\nu^{\delta}$ και
 $\pi^{\alpha}-\nu^{\beta}$
 τὰ δὲ τῶν Κεραινῶν $\pi^{\beta}L^{\prime}-\mu^{\theta}L^{\prime}$
 και $\pi^{\theta}-\nu^{\beta}$
 τὰ δὲ τοῦ Κόρακος $\zeta^{\theta}-\mu^{\eta}$ και
 $\sigma^{\epsilon}-\mu^{\eta}$
 τὰ δὲ τοῦ Καυκάσου $\sigma^{\epsilon}-\mu^{\zeta}$ και
 $\pi^{\epsilon}-\mu^{\eta}$
 αὶ δὲ Σαρματικά: Πύλαι $\pi^{\alpha}-\mu^{\eta}L^{\prime}$
 Ἀλβάνια δὲ Πύλαι $\pi^{\alpha}-\mu^{\zeta}$

...17. Ἰπὸ δὲ τοὺς Σαρδῆνους Χαι-
 νίδες, και ἀπ' ἀνατολῶν τοῦ Ῥά ποτα-
 μῶς Φθειροπάγιο και Ματῆρο: και ἡ
 Νεσιῶτις χώρα: εἶτα ὑπὸ μὲν τοὺς Ἰαξα-
 μάτας Σαρακηνοί, μεταξύ δὲ τῆς Μαι-
 ῶτιδος λίμνης και τῶν Ἰπτικῶν ὄρέων
 μετὰ τοὺς Σαρακηνοὺς Ψήσιοι¹, εἶτα
 οἱ Θαιμεῶται², ὑφ' οὗς Τυράμβαι,
 εἶτα Ἀστουρικανοί, εἶτα μέχρι τοῦ
 Κόρακος ὄρους Ἄριχοι και Ζίγχοι...

...25. μεταξύ δὲ τοῦ Καυκάσου ὄ-
 ρους και τῶν Κεραινῶν Τοῦσκοι³ και
 Δίδουροι: και παρὰ τὴν Καπτιαν θάλασ-
 σαν Οὐδαί⁴, και Ὀλόνδαι⁵ και Γέρροι:
 ὑπὸ δὲ τὰς ὄρεινὰς ῥάχεις Βοσπορανοί
 μὲν ἐφ' ἐκείτερα τοῦ Κιμμερίου Βοσ-
 πόρου, παρὰ δὲ τὸν Πόντον Ἀχαιοί: και
 Κερκίται και Ἠνίοχοι και Σουανόκολ-
 χοί⁶ ὑπὲρ δὲ τὴν Ἀλβανίαν Σαντραῖτοι.

ΚΕΦ. Θ'
 Κολχίδος νῆσις
 (Ἀσίας πέναξ γ')

1. Ἡ Κολχίς περιρρίζεται ἀπὸ μὲν
 ἄρκτων τῶν εἰρημένω μέρει τῆς Σαρμα-
 τίας

დებია იბერიასა და კოლხეთზე გამავა-
 ლი მთები—კავკასად წოდებული და
 აგრეთვე ამ მთების ტოტი, რომელიც
 პირკანის ზღვისავე მიემართება და
 იწოდება აგრეთვე კავკასად.

15. პიპისის მთების კიდურა წერ-
 ტილებს აქეთ შემდეგი მდებარეობა—
 $74^{\circ}-54^{\circ}$ და $81^{\circ}-52^{\circ}$
 კერავნისას— $82^{\circ}30'$ — $49^{\circ}30'$ და $84^{\circ}-$
 52°
 კორაკისას— $69^{\circ}-48^{\circ}$ და $75^{\circ}-48^{\circ}$
 კავკასიისას— $75^{\circ}-47^{\circ}$ და $85^{\circ}-48^{\circ}$

სარმატიის კარებს— $81^{\circ}-48^{\circ}30'$
 ალბანიის კარებს¹⁹— $81^{\circ}-47^{\circ}$

...17. [სარმატიაში მოსახლეობენ]
 სვარდნებს ქვევით ხინილები, ხოლო
 მდ. რას აღმოსავლეთით ფთეიროფა-
 გები, მატრები და აქვია ნესიოტიდა
 (კუნძულების ქვეყანა); შემდეგ, იაქსა-
 მატებს ქვევით—სირაკენები, ხოლო
 სირაკენებს იქით, მეოტილის ტბასა და
 პიპის მთებს შორის—ფსიები, შემ-
 დგ თემეოტები, მათ ქვევით—ტრიამ-
 ბები, შემდეგ ასტურიკანები, შემდეგ
 კორაკისის მთებამდე—არიხები²⁰ და
 ზინხები²¹ (ჯიქები)...

...25. კავკასიის მთასა და კერავნის
 მთებს შორის—ტუსკები და დიდურე-
 ბი²²; კასპის ზღვის გასწვრივ—შლე-
 ბი, ოლონდები, ისონდები²³ და გე-
 რები²⁴; მთის ქედების ძირში, კიმე-
 რიული ბოსფორის ორივე მხარეს—
 ბოსფორანები, ხოლო პონტოს გასწვ-
 რივ ხაიოლები²⁵, კერკეტები²⁶, ჰენი-
 ოხები²⁷ და სუანოკოლები²⁸; ალბა-
 ნიის იქით—სანარები²⁹.

თახი მხცხად
 კოლხეთის მდებარეობა
 (ახის III რუკა)

1. კოლხეთის¹ ესაზღვრება ჩრდი-
 ლოეთის მხრიდან სარმატიის შემოხსე-
 ნებული ნაწილი;

1. Ψήσιοι—A, E; 2. Θαιμεῶται, A, B; Θαιμῶται—E; Θερμαῖοι—F. 3. Τοῦσκοι—G;
 4. Οὐδαί—D, E; 5. Ὀλόχοι—H; 6. სეკა—Urb. Gr. 82, B, C, D, E, F; დანარჩენები Σουανόχοι.

ἀπὸ δὲ δὺσεως τῆ ἀπὸ Κόρακος ποτα-
μοῦ μέχρι τοῦ κατὰ Φάειν μυχῶ ἑμέ-
ρει τοῦ Εὐξείνου Πόντου κατὰ περιγγρα-
φὴν τοιαύτην·

2. Διοσκουριὰς ἡ καὶ Σεβαστοπόλις¹
Ἴππου ποτ. ἐκβολαί· ὄαε'—μ'νL'δ'
Κυανέου ποτ. ἐκβολαί ὄαL'—μ'εL'
Σιγάνεον² ὄαL'—μ'εL'δ'
Νεάπολις ὄαL'—μ'εL'γ'
Αἶα πόλις³ ὄβ—μ'εL'
Χαριούστου⁴ ποτ. ἐκβολαί ὄβ—μ'εδ'
Φάσιος ποτ. ἐκβολαί ὄβL'—μ'ε

Φάσις πόλις ὀβL'—μ'δL'δ'
3. ἀπὸ δὲ μεσημβρίας τῆ ἐντεσθῆν
Καππαδοκικῆ Πόντου παρα τὴν ἐκτεθει-
μένην γραμμὴν καὶ τῶ ἐξῆς μέρει τῆς
Μεγάλης Ἀρμενίας διὰ τῆς αὐτῆς γραμ-
μῆς μέχρι πέρατος οὗ θέσις ὄβ—μ'δγ'

4. ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν Ἰβηρίας κατὰ
τὴν ἐπιξευγνύουσαν τὰ ἐκτεθειμένα πέ-
ρατα διὰ τῶν Καυκασίων ὁρέων γραμ-
μὴν ἕως ὄε—μ'ε

5. Κατέχουσι δὲ τὰ μὲν ἐπὶ θαλάσσει
τῆς Κολχίδος Ἀάζοι⁵ τὰ δὲ ὑπερκείμενα
Μάνραλοι καὶ οἱ κατὰ τὴν Ἑκρητικὴν⁶
χώραν·

6. Μεσάγειοι δ' ἐν αὐτῇ λέγονται πό-
λεις καὶ κῶμαι·
Μεγλεσσός⁷ ὄδL'—μ'εL'δ'
Μαδία ὄδδ'—μ'εδ'
Σαράκη ὄγ—μ'ε
Σούριον ὄγγ'—μ'δγ'
Ζαδρίς ὄδ—μ'δγ'

დასავლეთიდან ევქსინის პონტოს ნა-
წილი მდ. კორაკოსიდან², ვიდრე კუთ-
ხემდე, რომელსაც ფაზისი ქმნის ზღვას-
თან შეერთებისას, შემდეგი აღწერი-
ლობით:

2. დიოსკურია ანუ სებასტოპოლისი²
71°10'—46°45'
მდ. ჰიპოსის შესართავი⁴
71°—46°30'
მდ. კიანეოსის შესართავი⁵
71°30'—46°10'
სივანეთი⁶
71°30'—46°45'
ნეაპოლისი⁷
71°30'—46°40'
ქალაქი აია⁸
72°—45°30'
მდ. ხაროუსტოსის შესართავი⁹
72°—45°15'
მდ. ფაზისის შესართავი¹⁰
72°—45°

ქ. ფაზისი¹¹ 72°30'—44°45'
3. სამხრეთიდან [კოლხეთს] აღნიშ-
ნული ხაზით ესაზღვრება კაპადოკიის
პონტო და მისი მომდევნო დიდი არ-
მენიის ნაწილი, იმავე ხაზით, ვიდრე.
74°—44°40' ქვეშ მდებარე წერტი-
ლამდე¹².

4. აღმოსავლეთიდან—იბერია, ხა-
ზით, რომელიც აერთებს აღნიშნულ
ზღვარს კავკასიის მთებზე¹³ გადავლით
75°—47° ქვეშ მდებარე წერტილთან.

5. კოლხეთის ზღვისპირა ნაწილში
მოსახლეობენ ლაზები¹⁴, ზევით
მდებარე ადგილებში მანრალები¹⁵.
და ეკრიოი [კ]ტიოკის¹⁶ ქვეყნის
მცხოვრებნი.

6. მის ზიგნით ნაჩვენებია ქალაქები
და სოფლები:
მეგლესოსი¹⁷ 74°30'—46°45'
მადია¹⁸ 74°15'—46°15'
სარაკე¹⁹ 73°—45°
სურთონი²⁰ 73°20'—44°40'
ძადრისი²¹ 74°—44°40'

1. აქლას ἡ καὶ Σεβαστοπόλις—C, D, L; 2. Σιγάνεον—Vat.; Γηγάνεον—A. 3. Γαϊάπο-
λις—L; Νεάπολις—Mont.; 4. Χαρίσιον—Mont.; 5. Ζάϊται—Mont.; Wilb. 6. Ἑκρητικὴν—A, B,
C, E, F, Urb. Gr. 8; Ἑκρητικὴν, „S. C.“; Νεκρητικὴν—Mont.; 7. Μαγλεσσός—G; Μεγλεσσ-
ός—Stew.

ΚΕΦ. I'

Ἰβηρίας θέσεις
(Ἀσίας πίναξ γ')

1. Ἡ Ἰβηρία περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων τῶν ἐκτεθειμένων τῆς Σαρματίας μέρει· ἀπὸ δὲ δύσεως Κολχίδι· παρὰ τὴν εἰρημένην γραμμὴν· ἀπὸ δὲ μεσημβρίας μέρει τῆς Μεγάλῃ Ἀρμενίας τῶν ἀπὸ τοῦ πρὸς τῇ Κολχίδι ἕρσιου μέχρι πέρατος, οὗ ἡ θέσις ἐπέχει μίαιρας ὄζζ'—μ'δ'γο'· ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν Ἀλβανία κατὰ τὴν ἐπιξυγύουσαν τὰ ἐκτεθειμένα πέρατα γραμμὴν ἕως ὄζζ'—μ'ζ'.

2. Εἰσι· δ' ἐν αὐτῇ πόλεις καὶ κῶμαι αἷδε·

Λούβιον κῶμη ¹	ὄεγο'—μ'ζ'L'γ'
Ἄγινα	σε—μ'ζ'L'
Ὀδάσα·βα ²	ὄζζ'—μ'ζ'γ'
Ὀυαρία	ὄεγ'—μ'ζ'
Σούρα ³	ὄε—μ'εγ'
3. Ἀρτάνισσα ⁴	ὄεγο'—μ'ζ'
Μεστλήτα ⁵	ὄθ'γο'—μ'ε
Ζάλισσα ⁶	ὄζζ'—μ'θ'γο'
Ἀρμάκτικα ⁷	ὄε—μ'δ'L'γ'

ΚΕΦ. ΙΑ'

Ἀλβανίας θέσεις
(Ἀσίας πίναξ γ')

1. Ἡ Ἀλβανία περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἄρκτων ἐκτειμένων μέρει τῆς Σαρματίας· ἀπὸ δὲ δύσεων Ἰβηρία κατὰ τὴν ἀφωρισμένην γραμμὴν· ἀπὸ δὲ μεσημβρίας Ἀρμενίας τῆς Μεγάλῃς μέρει τῶν ἀπὸ τοῦ πρὸς τῇ Ἰβηρίᾳ πέρατος μέχρι τῆς Ἰρκανίας θιλάσσης κατὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Κύρου ποταμοῦ εἰς ἐπέχουσι μίαιρας ὄθ'γο'—μ'δ'L'. ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τῶν ἐντεθειμένων μέχρι Σοάνα τοῦ ποταμοῦ τῆς Ἰρκανίας θιλάσσης μέρει κατὰ περιγραφήν τοιαύτην·

თავი მათე

იბერიის მდებარეობა
(ახის III რუკა)

1. იბერია ისახვრება ჩრდილოეთიდან სარმატიის დასახვლებული ნაწილით¹, დასავლეთიდან—კოლხეთით—ნახევნებ ხაზზე²; სამხრეთიდან დიდი არმენიის ნაწილით, რომელიც მოლის კოლხეთის სახვრედან წერტილამდე, რომლის მდებარეობა არის 76°10'—44°40'³, აღმოსავლეთიდან აღბანიით, ხაზზე, რომელიც აერთებს ამ ზღვარს 77°—47° ქვეშ მდებარე წერტილითან⁴.

2. ქალაქები და სოფლები [იბერიაში] შემდეგია:

სოფელი ლუბიონი ⁵	75°40'—46°50'
აგინა ⁶	75° —46°30'
უასაილა	76° —46°20'
უარიკა ⁷	75°20'—46°
სურა ⁸	75° —45°20'
3. არტანისსა ⁹	75°40'—46°
მესტლეტა ¹⁰	75°40'—45°
ძალისა ¹¹	76° —44°40'
ჰარმაკტიკა ¹²	75° —44°50'

თავი მეთერთმეტი

აღბანიის მდებარეობა
(ახის III რუკა)

1. აღბანია¹ ისახვრება ჩრდილოეთიდან სარმატიის აღწერილი ნაწილით, დასავლეთიდან—იბერიით—ნახევნებ ხაზზე, სამხრეთიდან—დიდი არმენიის ნაწილით, [რომელიც მოლის] იბერიის სახვრედიან ჰირკანის ზღვამდე, მდ. კიროსის შესართავამდე, რომელიც მდებარეობს 79°40'—44°30' ქვეშ; აღმოსავლეთიდან—ჰირკანიის ზღვის ნაწილით, რომელიც [ვრცელდება] აქედან მდ. სოანამდე, შემდეგი აღწერილობით.

1. ასეა—K; დაწარჩენებში—Νοῦβιον; 2. Ὀδάσδα—E, H, I; 3. Mont—გარდა ამ Σοθრა'ნი Ἀρτάνισσα'ს შემდეგ Σοθრა'ნი იგივე კოორდინაციებით; 4. Ἀρτάνισσα—Urb. Gr. 82; 5. Μεσλήτα—C, D; Μέζλητα—F; 6. ასეა—D, Mont, Wilb. Ζάλισσα—დაწარჩენებში; 7. Ἀρμάκτικα—Vat, H, I; Ἀρμάικα—F.

2. μετὰ τὴν τοῦ Σοάνα ποτ. ἐκβολῆν·		2. მდ. სოანას იქით:
Τέλαιβα πόλις ¹	π'ε—μ'ζο'	ქ. ტელიობა 85° —46°40'
Γέρβρου ² ποτ. ἐκβολαί	π'δΛ'—μ'ζΛ'	მდ. გეროსის შესართ. 84°30'—46°30'
Γέδρα πόλις	π'γ—μ'ζΛ'	ქ. გელლა 83° —46°30'
Κασίου ³ ποτ. ἐκβολαί	π'βΛ'—μ'ζ	მდ. კასიუსის შესართ. 82°30'—46°
'Αλβάνα πόλις	π'αγο'—μ'εΛ'γ'	ქ. ალბანა 81°40'—45°40'
'Αλβάνου ποτ. ἐκβολαί	π'Λ'—μ'εΛ'	მდ. ალბანოსის შესართავი 80°30'—45°30'
Γατάρρα πόλις	ο'ϕΛ'—μ'ε	ქ. გაიტარა 79°30'—45°
μεθ' ἧν αἰ τοῦ Κύρου ποταμοῦ ἐκβολαί		რომლის იქით არის მდინარე კირო-
ο'ϕγο'—μ'δΛ'		სის შესართავი 79°40'—44°30'
3. Πόλεις δὲ εἰσιν ἐν τῇ 'Αλβανίᾳ		3. ქალაქები და სოფლები ალბანია-
καὶ κῶμαι μεταξὺ μὲν τῆς Ἰβηρίας καὶ		ში შემდეგია: იბერიისა და მდინარეს
τοῦ ποταμοῦ τοῦ ἀπὸ Καυκάσου εἰς τὸν		შორის, რომელიც გამომდინარეობს
Κύρον ἐμβάλλοντος, ὅς παρ' ἄλλην τὴν		კავკასიიდან და უერთდება კიროსს ² ,
τε Ἰβηρίαν καὶ τὴν 'Αλβανίαν ῥεῖ διο-		რომელიც მიედინება მთელ იბერიასა
ρῖζων τὴν 'Αρμενίαν ἀπ' αὐτῶν·		და ალბანეთს, გაჰყოფს რა მათგან
		არმენიას:
Τάγωδα ⁴	ο'ζΛ'—μ'ζΛ'γ'	ტაგოდა 77°30'—46°50'
Βακρία ⁵	ο'ζ—μ'ζΛ'	ბაკრია 77° —46°30'
Σανούα	ο'ζγο'—μ'ζγο'	სანუა 77°40'—46°40'
Δηγάλη ⁶	ο'ζγ'—μ'εΛ'δ'	დგვლანა 77°20'—45°45'
Νίγα	ο'ζγγ'—μ'εδ'	ნიგა 77°20'—45°15'
4. μεταξὺ δὲ τοῦ εἰρημένου καὶ τοῦ		4. აღნიშნულ მდინარესა და მდინარე
'Αλβάνου ποταμοῦ, ὅς καὶ ἀπὸ τοῦ Καυ-		ალბანოსის შორის, რომელიც აგრეთვე
κάσου ῥεῖ·		კავკასიიდან მოედინება:
Μόσγηα	ο'ϕ—μ'ζ	მოსეგა 79° —47°
Σαμουნიς	ο'ϕ—μ'ζγο'	სამუნისი 79° —46°40'
'Ιβουλα	ο'η—μ'ζγ'	იობულა 78° —46°20'
'Ιούνα	ο'ϕ—μ'ζ	იუნა 79° —46°
'Εμβόλαιον ⁷	ο'Λ'—μ'εγο'	ემბოლაიონი. 78°30'—45°40'
5. Ἀδίαβα	ο'ϕ—μ'εΛ'	5. აღიადლა 79° —45°30'
'Αβλάνα ⁸	ο'η—μ'εδ'	აბლანა 78° —45°15'
Μαμεχία ⁹	ο'ϕΛ'δ'—μ'εγο'	მამეხია 79°45'—45°40'
᾽Οσαια	ο'ζΛ'—μ'δΛ'	ოსიკა 77°30'—44°30'
Σιόδα	ο'ηδ'—μ'δγο'	სიოდა 78°15'—44°40'
Βαρούα	ο'ϕγ'—μ'δγο'	ბარუკა 79°20'—44°40'
6. ἐπέχουσι δὲ καὶ αἱ 'Αλβάνια Πύ-		6. ამას გარდა ალბანიის კარები ³ ,
λαι μοίρας, ὡς εἰρηται π'—μ'ζ· μεταξὺ		როგორც აღნიშნული იყო, მდებარე-
δὲ τοῦ 'Αλβάνου καὶ τοῦ Κασίου ποτα-		ობს 80°—47° ქვეშ, მდ. ალბანოსისა და
μοῦ·		მდ. კასიუსის შორის:
Χαβάλα ¹⁰	π'—μ'ζ	ხაბალა 80°—47°

1. Τέλαιβα—Mont; 2. Γέρουτος—A; 3. Κασίου—Urb. Gr. 82; 4. Τετάρρα—Mont; 5. Βαυχία—Urb. Gr. 82; 6. Δηγάλη—E; 7. Ἐβλαία—Mont; 8. Ἀβλάνια—L; 9. Καμυχία—Mont. 10. სიო—Urb. Gr. 82, A, B, E; Χαλίβα—დანარჩენებში.

Χωβῶτα ¹ .	π ¹ L'—μ ¹ ζ L' δ'	ხობოტა	80°30'—46°45'
Μοζιάτα ² .	π ¹ —μ ¹ ζ γ'	მობიატა	80° —46°20'
Μισία	π ¹ α—μ ¹ ζ γ'	მიზია	81° —46°20'
Χαδάχα ³ .	π ¹ α—μ ¹ ζ	ხადახა	81° —46°
* Ἄλαμος	π ¹ β—μ ¹ ζ δ'	ალამოსი	82° —46°15'
7. μεταξὺ δὲ τοῦ Κασίου ποταμοῦ καὶ Γεργίου ποταμοῦ ⁴		7. მდინარე კასიუსა და მდინარე გეგროსს შორის:	
Θίαυα	π ¹ β δ'—μ ¹ ζ γ ο'	თიაუნა	82°15'—46°40'
Θαμβιλία ⁵ .	π ¹ β L' δ'—μ ¹ ζ L' γ'	თამბილაკა	82°45'—46°50'
μεταξὺ δὲ τοῦ Γεργίου ποτ. καὶ τοῦ Σόαγα ποταμοῦ ⁶		მდინარე გეგროსსა და მდინარე სოანას შორის:	
Θαλβίς ⁶ .	π ¹ δ δ'—μ ¹ ζ L' γ'	თილბისი	84°15'—45°50'
8. Νῆσος δὲ παράκεινται τῇ Ἄλβανίᾳ δύο ἐλώδεις, ὧν τὸ μεταξὺ ἐπέχει μοίρας π ¹ ζ L'—μ ¹ ε		8. აღმანის მახლობლად ძვეს ორი კობიანი კუნძული, რომელთა შორის [სივრცე] მდებარეობს 87°30' — 45° ქვემ.	

ΚΕΦ. IV.

Ἄρμενίας Μεγάλης θέσις
(Ἀσίας πένταξ γ')

1. Ἡ Μεγάλη Ἀρμενία περιορίζεται ἀπὸ μὲν ἀρκτων τῷ τε τῆς Κολχίδος μέρει καὶ Ἰβηρίας καὶ Ἀλβανίας κατὰ τὴν ἐκτεθειμένην διὰ Κύρου τοῦ ποταμοῦ γραμμῆν.

2. ἀπὸ δὲ δὴσεως Καππαδοκίᾳ παρὰ τὸ ἐκτεθειμένον τοῦ Εὐφράτου μέρος καὶ παρὰ τὸ ἐκκείμενον τοῦ Καππαδοκικοῦ Πόντου μέχρι τῆς Κολχίδος διὰ τῆς τῶν Μοσχιῶν ὁρέων γραμμῆς.

3. ἀπὸ δὲ ἀνατολῶν τῆς τε Ἰρკანίας θαλάσσης μέρει τῷ ἀπὸ τῶν τοῦ Κύρου ποταμοῦ ἐκβολῶν μέχρι πέρατος, ὅς ἡ θέσις ὀ¹ β L' δ'—μ¹ γ γ'.

...5. Ὅρη δὲ τῆς Ἀρμενίας ὀνομάζεται τὰ τε καλούμενα Μοσχικά διατείνοντα παρὰ τὸ ὑπερκείμενον μέρος τοῦ Καππαδοκικοῦ Πόντου καὶ ὁ Παρσάδρης ὄρος, ὅς τὰ πέρατα ἐπέχει μοίρας ὀ¹ ε—μ¹ γ γ' καὶ ὤ¹ ζ—μ¹ β.

თავი მეოთხეტი

დიდი არმენიის მდებარეობა
(აზიის III რუკა)

1. დიდი არმენია ისაზღვრება ჩრდილოეთიდან კოლხეთის ნაწილით, იბერიითა და აღმანით შემოსხენებულ ხაზზე, რომელიც მიჰყვება მდინარე კიროსს¹.

2. დასავლეთიდან — კაპადოკიით — ევფრატის დასახლებული ნაწილის გასწვრივ და კაპადოკიის პონტოს ხეობით მოსხურ მთებზე² გადავლით კოლხეთამდე.

3. აღმოსავლეთიდან პირკანიის ზღვის ნაწილით, მდინარე კიროსის შესართავიდან 79°45' — 43°20' ქვემ მდებარე წერტილამდე.

...5. არმენიის მთებიდან აღმანისწინა ვია ე. წ. მოსხური მთები³, რომლებიც მიჰყვებიან კაპადოკიის პონტოს დასახლებულ ნაწილს, და მთა პარსადრის⁴, რომლის კილურა წერტილებს აქვთ მდებარეობა: 75° — 43°20' და 77° — 42°.

1. Χοβῶτα—Urb. Gr. 82, A, B, E; Χοβῶτα—F; 2. Εοζιάτα—Mont; 3. Χαδάχα—Urb Gr. 82; Χαδάχα—Mont; Χαδάχα—C, D, H, K; 4. Θαμβιλία—F; 5. Θάλβις—A, B, E, F; Θάλβις—L; Θαλβίς—Mont, Vat.

Γλίσμα	ო ^რ γ ^ი —μ ^ι γγ ^ο	გლისმა	78°20'—43°40'
Χαλουάτα	ο ^ρ η ^λ δ ^ι —μ ^ι γγ ^ο	ხალუატა	78°45'—43°40'
Σακάλβινα	ο ^ρ θ ^ς —μ ^ι γγ ^δ	საკალბინა	79°10'—43°15'
Ἀρααράτα	ο ^ρ θ ^ι Λ ^ι —μ ^ι γγ ^δ	არსარატა	79°30'—43°15'

BIBAIION H'

ΚΕΦ ΙΘ'

('Ασίας πίναξ γ')

...3. Τῶν μὲν οὖν ἐν τῇ Κολχίδι διασημῶν πόλεων ἡ μὲν Διοσκουριὰς ἔχει τὴν μεγίστην ἡμέραν ὥρων ἰσημερινῶν ἴεΛ'δ' καὶ διέστηκεν Ἀλεξανδρείας πρὸς ἀνατολὰς γ' καὶ ἰε' μᾶς ὥρας ἰσημερινῆς.

4. ἡ δὲ Φάσις ἔχει τὴν μεγίστην ἡμέραν ὥρων ἴεΛ' καὶ διέστηκεν Ἀλεξανδρείας πρὸς ἀνατολὰς ἦμισι καὶ πρὶν μᾶς ὥρας.

5. Τῆς δὲ Ἰβηρίας ἡ μὲν Ἀρτάνισσα ἔχει τὴν μεγίστην ἡμέραν ὥρων ἴε Λ'ϛ' καὶ διέστηκεν Ἀλεξανδρείας πρὸς ἀνατολὰς ὥρα μᾶ.

წიგნი მმგზ

თაზი მმგზამამ

(ახის III რუკა)

...3. ცნობილ ქალაქთაგან კოლხეთში დიოსკურიას აქვს ყველაზე გრძელი დღე 15 საათისა და 45 წუთის ტოლი და დაცილებულია ალექსანდრიას აღმოსავლეთისაკენ 1/3 და 1/5 საათით.

4. ფაზისს ყველაზე გრძელი დღე აქვს 15 საათისა და 30 წუთის ტოლი და დაცილებულია ალექსანდრიას აღმოსავლეთისაკენ 1/2 და 1/3 საათით.

5. იბერიის [ქალაქებიდან] არტანისსას აქვს ყველაზე გრძელი დღე 15 საათისა და 35 წუთის ტოლი და დაცილებულია ალექსანდრიას აღმოსავლეთისაკენ ერთი საათით.

გ ა ნ მ ა რ ტ მ ბ მ ბ ი

თაზი მმგზამ

1. აღმოსავლეთ პონტოს მთავრების ნაწილი გადაქიმილი ჭოროხის ქვემო წელიდან, ვიდრე ტრაპეზუნტ-ბაიბურდის ხაზამდე (ს. ჯანაშია, პარიადრი, სკიდიისი, მოსტური მთები. შრომები, II, გვ. 261—270).

2. საძიებელია თანამედროვე გირესუნის მახლობლად მდ. მელანტიას ნაპირას. იხსენიება სტრაბონთან (გეოგრაფია, XII.3.17).

3. თანამედროვე გირესუნი.

4. მდებარეობდა, როგორც ჩანს, იმავე ადგილას, სადაც მერმინდელი კერასუნტი, ან მის მახლობლად.

5. ტრაპეზუნტის სამხრ.-დასავლეთით, ამ სახელწოდების პუნქტი წყაროებში ცნობილი არ არის. შესაძლოა იგი შეეფერებოდეს არიანეს მიერ მოხსენებულ ჰისოსის ნავსაღვურს, რომელიც ტრაპეზუნტის მომდევნო პუნქტი იყო აღმოსავლეთისაკენ (პერიპლუსი, § 8). არიანეს ჰისოსი, რომელსაც V ს-ის ანონიმი აგრეთვე სუსარმიას უწოდებს (პერიპლუსი § 38), უკავშირდება სიურმენეს, ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით.

6. თანამედროვე ტრაპეზუნტი.

7. უკავშირდება არიანეს მდ. ოფიუსს (პერიპლუსი, § 8) და Tab. Peut. ოპიუნტს (It. Romana, 648). არიანეს მანძილის მიხედვით კარგად ემთხ-

ვევა ტრაპეზუნტის აღმოსავლეთით 47—48 კმ-ით დაშორებულ დასახლებულ პუნქტს ოფს.

8. ნახსენებია არიანეს „პერიპლუსში“ (§ 8) და შეეფარდება ქ. რიზეს.

9. სახელითაც და არიანესთან მოცემული მანძილის მიხედვითაც უდრის ქ. ათინას (პარაზი).

10. არიანეს აღწერილობაში არ გვხვდება. ზუსტი ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება. სამაგიეროდ V საუკუნის ანონიმს მოხსენებული აქვს თავის „პერიპლუსში“ პუნქტი კორდილა (Κόρδισλα), ათენიდან 80 სტადიონის დაშორებით (6—7 კმ) დასავლეთით ზღვის სანაპიროზე. აღსანიშნავია, რომ იგივე პუნქტი „კორდილს“ სახელით მოხსენებულია XI ს-ის ქართულ სეზანქსარში (იხ. ხელნაწერი A—97) და მოთავსებულია ზღვის სანაპიროზე რიზეს (რიზენს) და აფსარონს შორის (გეოგრაფია, IV, 2, გვ. 413—415).

11. მიულერის აზრით ამ პუნქტის სახელის სწორი წყაითხვა არის Πέρουσα (Cl. Ptolemaei, Geographie, Ed. C. Müllerus, 1, 2, 869). ამ კონიექტურით შეიძლება დაკავშირდეს არიანეს „პერიპლუსში“ მოხსენებულ მდ. პრიტანისს და ფსევდო-სკილპას კარიანდელის „პერიპლუსში“ ნახსენებ მდ. პორდანისს; პრიტანის-პორდანისი—კი უნდა გაიგივებულ იქნეს აწინდელ ფორტუნა-სუსთან, ანუ მდ. ფურტუნასთან (აკად. ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი; ენიშკის მოამბე, ტ. I, გვ. 201).

12. არიანესთან—არხაბისი („პერიპლუსი“ § 8) სამეცნიერო ლიტერატურაში გაიგივებულია დღევანდელ მდ. არხაბესთან

13. ამ პუნქტის ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება.

14. გვხვდება Tabula Peutingeriana-ზე, მხოლოდ აქ ამ სახელით აღნიშნულია სადგური აბგაბესა (დამახინჯებული არხაბეს) და აფსარონს შორის. მიულერისა და რუგეს აზრით, უნდა შეეფარებოდეს ეხლანდელ სოფ. კასესს, რომელიც ხოფას სამხრეთით მდებარეობს, ზღვის სანაპიროზე (Itineraria Romana, K. Miller, Stuttgart, 1916, S. 16; R. E. XI Band, S. 517).

15. სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებულია, რომ მდ. აფსარონის (აფსარუნტის) სახელით აღინიშნებოდა მდ. კოროხის, ხოლო ომონიმური ქალაქი-კი კოროხის მახლობლად, თანამედროვე გონიოს ადგილზეა საძიებელი. (იხ. Успенский, Ф. Старинная крепость на устье Чороха. ИАН, 1917, стр. 163—169; ს. ჯანაშია, შრომები, II, 271—272).

16. იგულისხმება აფსარონის, ანუ კოროხის ორი შენაკადი. სახელები არაფერს გვაძლევს იმის გასარკვევად, თუ რომელ შენაკადებს გულისხმობს პტოლემეისი. მხოლოდ ის ფაქტი, რომ ორივე ეს მდინარე ერთ წერტილში გამოიყოფა (ანუ უერთდება) აფსარონს, გვაძლევს საბუთს ვივარაუდოთ აქ მდინარეები ოლთუჩაი და თორთუმი.

17. არ უნდა ავრიოთ სებასტოპოლის-დიოსკურიში, რომელიც პტოლემეისის და სხვა ბერძენ ავტორებს კოლხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში აქვთ დასახლებული. არქანჯელო ლამბერტის სიტყვით, ფაზისის (მდ. რიონი) შესართავთან არსებობდა ქ. სებასტოპოლისი, რომელიც მის დროს წყლის ქვეშ ყოფილა მოქცეული (Описание Колхиды... СМОНПР 43, 1913 стр. 189—190). კიპერტიც აღნიშნავს, რომ იმპერატორ ტრაიანეს დროიდან სებასტოპოლისის სახელით ქ. ფაზისიც აღინიშნებოდა (Kippert, H. Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878, S. 88). არც ლამბერტს, არც კიპერტს არ

მოჰყავთ ამ მტკიცების საბუთი. რას უნდა მივაწეროთ სებასტოპოლისის ამ ადგილას მოთავსება გაურკვეველია.

თავი მარცხე

1. მოხსენებულია ფსევდო-სკილაქს კარიანდელის „პერიპლუსში“ (G. G. M. I, 58—59), აგრეთვე სტრაბონის „გეოგრაფიაში“ (XI, 2, 10). მისი ადგილმდებარეობა სავარაუდებელია აწინდელ ტამანის ნახევარ კუნძულზე.

2. უკავშირდება ქ. გორგობიას (სტეფანე ბიზანტიელი იხ. Στάσιος, რომელსაც სტრაბონი სინდების ტომის დედაქალაქს უწოდებს; „გეოგრაფია“, XI, 2, 10). აღწერილობის მიხედვით უნდა თანამედროვე ანაპას უდრიდეს (იხ. Брун, Ф. Черноморье, II, стр. 259).

3. სოფელსა და ნავთსადგურ ბატას იცნობს სტრაბონიც (XI, 2, 14). მისი დაახლოებითი ლოკალიზაცია ხერხდება აწინდელი გელენჯიკის მახლობლად.

4. სხვა წყაროებისათვის უცნობი მდინარე. მისი ადგილმდებარეობის გარკვევა ვერ ხერხდება.

5. „ძველი ახაიას“ სახელით მოხსენებულია არიანეს „პერიპლუსში“ (§ 28). არიანეს მიერ მოცემული მანძილების მიხედვით საძიებელია გელენჯიკსა და ტუაფსის შუა, პირველიდან 64—65 კმ-ის მანძილზე (Брун, Ф. Черноморье, II, 268).

6. ამ ყურის ზუსტი განსაზღვრა არ ხერხდება, საძიებელია სადღაც მდ. შაფსუხოს რაიონში.

7. მიულერის აზრით ეს სახელი უნდა შესწორდეს „ლაზოს“-ად (Λαζός) და დაუკავშირდეს არიანესთან მოხსენებულ „ძველ ლაზიკას“ (Παλαιά Λαζική; იხ. G. G. M. I, 393, შენ. 15). ეს უკანასკნელი ანონიმის გადმოცემით ნიკოფსისად ან იწოდებოდა (პერიპლუსი, § 58). ქართული წყაროებისათვის კარგად ცნობილი ნიკოფსისის სახელი შენახული უნდა იყოს მდ. ნიკაფსუხოს სახელწოდებაში (იხ. აკად. ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, 1948 წ. გვ. 48; Брун, Ф. Черноморье, II, 259). ამ მდინარის მახლობლად, მდ. ფსებეს ნაპირას, სოფ. ნოვო-მიხაილოვსკიას გვერდით. შერჩენილია დიდი ტყით დაფარული ნაქალაქარი, პროფ. ბ. კუფტინის აზრით, ნიკოფსისის ნაშთი (Материалы к археологии Копхидии, I, стр. 104).

8. ამ კონცხის სახელწოდება უკავშირდება ტორეტების ტომის სახელს. შესაძლოა ტუაფსის კონცხს უდრიდეს.

9. ტომაშეკის აზრით მდ. შახეს ნაპირას, გოლოვინის კონცხთან (R. E. II Band, S. 1890).

10. დასახლებულია არიანესთან ბორჯისის ფორმით („პერიპლუსი“, § 27) — ამ მდინარის უფრო გვიანდელ სახელს — „მიზიგოსს“ (Μιζιγός) გვაძლევს ანონიმი („პერიპლუსი“, § 58). ტომაშეკისა და ბრუნის აზრით, უდრის მდ. მზიმთას (R. E. I Band, S. 1980; Брун, Ф. Черноморье, II, стр. 257).

11. საერთო აღიარებით შეეფერება არიანეს ნიტიკას და უდრის აწინდელ გაგრას (Брун, Ф. Черноморье, II, 257; R. E. XIV Band, S. 913; Dubois de Mantpéroux, Voyage... I, p. 86).

12. სხვა წყაროებში არ გვხვდება, ამიტომ მისი ზუსტი განსაზღვრა ვერ ხერხდება.

13. პროფ. ბ. კუფტინის საკმაოდ დამაჯერებელი მოსაზრებით, აღნიშნავს აწინდელ ბიკეინთას (ბერძნული წყაროების პიტიუნტი; იხ. В. Куптин, Материалы... I, стр. 123—124).

14. მეცნიერთა ნაწილი აიგივებს მდ. კოდორთან (Mannert, K. Geographie d. Griechen und Römer, IV, Leipzig, 1820, S. 330; Dubois, Voyage... I, p. 86; R. E. V Band, S. 1124; ВДМ, 1948, 2, 244). მაგრამ, ეს გაიგივება სრულიად მიუღებელია, რადგან პტოლემეოსი ამ მდინარეს დიოსკურია-სებასტოპოლისის (აწ. სუხუმი) ჩრდილოეთით უჩვენებს. ამავე მიზეზით არ არის სარწმუნო მისი დაკავშირება მდ. კელასურთან (პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, მნათობი, 1950 წ. № 3, გვ. 150). უნდა უდრიდეს მდ. ბზიფს, ან, ყოველ შემთხვევაში, ბზიფსის სექტორის რომელიმე მდინარეს (შეად. В. А. Куптин, Материалы... I, стр. 124)

15. მდებარეობის მიხედვით უნდა აღნიშნავდეს დარილის კარს.

16. აზიის სარმატიაში ნაჩვენები ეს მთები პტოლემეოსის მოთავსებული აქვს კავკასიონის მთებიდან 6°-ით ჩრდილოეთით. როგორც დამაჯერებლად არკვევს კისლინგი, სინამდვილეში ისინი კავკასიონის მთაგორების ნაწილია, დაახლოებით, იალბუზიდან აღმოსავლეთით ცენტრალურ კავკასიონამდე, ე. ი. ის ნაწილი, საიდანაც სათავეს იღებს მდ. ცხენისწყალი (ბერძნ. ჰიპოსი) იხ. Kissling, Hippika ბრყ, R. E. VIII Band, S. 1715—1717.

17. სტრაბონის ნიშანდობლივი აღწერილობით კავკასიონის უკიდურესი აღმოსავლეთი, კასპის ზღვის მახლობელი ნაწილი („გეოგრაფია“, XI, 4, 5). პტოლემეოსმა მოსწყვიტა ისინი კავკასიონს და მოათავსა ჩრდილოეთით, აზიის სარმატიის შიგნით. ამ შეცდომის ასხნა იხ. Kissling, დასახ. სტრტია. R. E. VIII Band, S 1716.

18. პტოლემეოსის მიხედვით, დაახლოებით, იბერია-კოლხეთის საზღვართან იწყება, მიემართება დასავლეთისაკენ და დაახლ. მდ. ბურკას გასწვრივ წყდება. მდ. ბურკა უდრის მდ. მზიმთას (იხ. ზევით, შგნ. 10). ეს მონაცემები მიუთითებს იმაზე, რომ კორაქსის მთების ქვეშ ჩენი ავტორი კავკასიონის ქედის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილს უნდა გულისხმობდეს.

19. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „ალბანიის კარები“ ყოველთვის ეწოდება „დარუბანდის კარს“ (გეოგრაფია, II, გვ. 43). პტოლემეოსის მონაცემები ამ კარის შესახებ საეჭვოს ხდიან მის დაკავშირებას დარუბანდის გადასასვლელთან: ეს კარი ალბანიის ჩრდილოეთ საზღვარზე, დაახლოებით მის შუა ადგილას არის ნაჩვენები. შესაძლოა, აღნიშნავდეს ერთ-ერთს იმ მრავალრიცხოვან გადმოსასვლელთაგან, რომლებიც ჩრდილო და ამიერკავკასიის აკავშირებენ.

20. ყველა ეს ტომი ჩრდილო კავკასიის სკვითურ-სარმატული მოდგმის ტომებია.

21. იგივეა, რაც სტრაბონის ზიგები (Ζύγοι), არიანეს ზიკებები (Ζύχοι), ანონიძის ზიხები (Ζύχοι). ამ სახელით უნდა აღინიშნებოდეს ქართული წყაროებისთვის კარგად ცნობილი ჯიქების ტომი. სტრაბონის წინააღობილელი მწერლები (ჰეკატე მილეტელი, ფსევდო-სკილაქსი, არტემიდორე, პლინიუსი) შავი ზღვის ჩრდ.-აღმოსავლეთ სანაპიროზე არსად არ ახსენებენ ამ ტომს. სტრაბონი პირველი მწერალია, რომელიც მას აღნიშნულ სანაპიროს მცხოვრებთა შორის ასახელებს („გეოგრაფია“, XI, 2,1; XI, 2,12). ამის შემდეგ ჯიქები განუწყვეტლივ გვხვდებიან წყაროებში სწორედ ამ სანაპიროზე

(არიანე „პერიპლუსი“, § 27; ანონიმი „პერიპლუსი“, §§ 60, 61; პროკოპი კესარიელი, გეორგია, II, გვ. გვ. 72 და 105). ზემოაღნიშნულის გამო, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს ტომი არ წარმოადგენდა შავი ზღვის ჩრდ.-აღმოსავლეთ სანაპიროს მკვიდრ მოსახლეობას, იგი შემდგომ, დაახლ. ჩვ. წ. დასაწყისისათვის, დასახლებულა აქ. ამ გადმოსახლების გარკვეული ტრადიცია შენახულია ქართულ წყაროებში (ლეონტი მროველი, ანასეული ქცა, გვ. 27; ჯუანშერი, ანასეული ქცა, გვ. 103; შეად. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, მნათობი, 1950, 3, 124). პტოლემეოსი ჯიქებს სარმატიის ტომებს შორის ასახელებს და უთმობს მათ ადგილს მდინარეების ყუბანისა და ლაბასსათავეებთან (R. E. VIII Band, S. 263); საფიქრებელია, რომ ამით ჩვენი ავტორი გვიჩვენებს ჯიქების ძველ ადგილსამყოფელს, მათი ჩრდილო კავკასიიდან გადმოსახლებამდე. უდავოა, ეს ცნობა მას ძველი წყაროებიდან უნდა ჰქონდეს ნასესხები. შესაძლოა, ასეთი წყარო პლინიუსის „ბუნების ისტორია“⁶ ყოფილიყო: პლინიუსი ჯიქებს მეოტურ ხალხებს შორის ასახელებს (N. H. VI, 19).

22. თუშები და დიდოელები (აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 402; ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, გვ. 136; R. E. V. Band, 436).

23. ძველი ალბანიის ტომები.

24. აკად. ივ. ჯავახიშვილის მოსაზრებით, უკავშირდება ჰერების ტომს (ქართული წყაროების „ჰერეთი“; იხ. შესავალი... წ. I, გვ. 50).

25. სტრაბონის (XI, 2, 12), დიონისესა („დასახლებული ქვეყნ: აღწერა“, § 652—710) და სხვა ანტიკურ მწერალთა მიხედვით, ბერძენ ახალთა ჩამომავალი, რომელთა დასახლება შავი ზღვის ნაპირს არგონავტებისა და ტროადის ომის მითებს უკავშირდება. ახაიელების ბერძნულ ჩამომავლობას ძნელია მკვიდრი მეცნიერული საფუძველი მოეძებნოს. ამ ტომის ეთნიკური კუთვნილება ჯერ კიდევ საკვლევი საგანია.

26. სახელის მიხედვით უნდა აწინდელ ჩერქეზებს აღნიშნავდნენ.

27. ახაიელებთან ერთად ესენიც ბერძნული ჩამომავლობის ტომად არიან ცნობილი (სტრაბონი, XI, 2, 12; დიონისე, § 652—710). ი. ორბელმა ჰენიოხთა სახელი დაუკავშირა სანიგების სახელს (Ж. М. Н. Пр., 1911 г., Апрель, стр. 200—208). იგივე აზრი გაიზიარა ნ. მარშაკი (ИЗВ. А. Н. 1913, стр. 327). არც ორბელს, არც მარსს, გარდა რთული და საექვო ლინგვისტური კომბინაციებისა, ამ ორი ტომის იდენტურობის შესახებ არავითარი საბუთი არ გააჩნია. ჰენიოხებისა და სანიგების იდენტურობას ცნობს პ. ინგოროყვა (გიორგი მერჩულე, მნათობი, 1950, 3, გვ. 122 და შემდ.). მაგრამ მის მიერ დამოწმებული წყაროები ამ იგივეობას სრულიადაც არ ასაბუთებენ. აკად. ივ. ჯავახიშვილს ჰენიოხები ჰან-მეგრელთა მოდგმის ტომად მიაჩნია (ქართველი ერის ისტორია, ტ. I, გვ. 401). ეს აზრი იმდენად ჩანს გამართლებული, რომ ჰენიოხთა სახელს ჩვენ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ვხვდებით სწორედ ჰანურ-მეგრულ ტომებთან კავშირში; არიანე და პლინიუსი შავი ზღვის სანაპიროზე, ჭოროხის სექტორში ასახელებენ მაკრონ-ჰენიოხთა და სან-ჰენიოხთა ტომს (არიანე, „პერიპლუსი“, § 15; პლინიუსი, N. H. VI, 12). ძვ. წ. IV—III ს-თა მწერლის ჰერაკლიდეს პონტიელის გადმოცემითაც, „ფაზისის გაყოლებაზე ძველად ჰენიოხები ცხოვრობდნენ“ (Φαζις ἐξ ἀρχῆς Ἦνιοχοι κατέκισυ. F. H. G., II, 218). შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ჰენიოხები თავდაპირველად დას. საქართველოს სამხრეთ

ნაწილში ბინადრობდნენ და შემდგომ თანდათან გადაიწიეს შავი ზღვის ჩრდ.-აღმოსავლეთ სანაპიროზე. საინტერესოა, ამასთან დაკავშირებით, პ. ლუშაკოვის მოსახრება, რომ ჰენოზებში უნდა იყვნენ იგივე ურარტული წყაროების იგანი იეხები, რომლებიც კულხას და დიაუხის სამეფოთა ჩრდილოეთით მოსახლეობდნენ, ე. ი. დაახლოებით დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე (П. Ушаков, К походам урартийцев в Закавказье в IX и VIII вв. до н. э. ВДИ, 1946, 2, стр. 37—38).

28. სხვა ძველი წყაროებისათვის უცნობი ტომი. ამ სახელის ორივე კომპონენტ (სუან- resp. სან- და -კოლ) ქანურ-მეგრულ შტოს ეკუთვნის და ამდენად, საფიქრებელია, ამ შტოს ერთ-ერთ ტომს უნდა გულისხმობდეს.

29. შეეფერება ქართულ, სომხურ და არაბულ წყაროთა წანარებს. წანარების ტომის სამოსახლო ადგილად ცენტრალური კავკასიონი, დარიალის ხეობის რაიონია საგულეებელი (ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 302; С. Какабадзе, О племени ианар. Сислторიო კრებული, III, 1928, გვ. 102). თუმცა ჩვენს ავტორს, როგორც ჩანს, შეცდომით აქვს მოცემული წანარების სამოსახლო ადგილი, მაინც აღსანიშნავია, რომ პტოლემეისი ერთადერთია ანტიკურ მწერალთა შორის, რომელიც ამ ტომს ასახელებს.

თავი მეხრამ

1. პტოლემეისი ინახავს ერთიანი კოლხეთის სახელს. ამავე დროს, როგორც ირვევია პტოლემეისის თანამედროვე წყაროებიდან, ახ. წ. II ს-თვის ლაპარაკი ერთიან, პოლიტიკურად კონსოლიდირებულ კოლხეთზე უკვე აღარ შეიძლება. ამ დროისთვის კოლხეთის სამეფოს ტერიტორიაზე წარმოქმნილია რამდენიმე დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული (იხ. ს. ჯანაშია, შრომები, I, გვ. 211).

2. იხ. ზევით, თავი VIII, შენიშვნა 14.

3. წყაროების მონაცემების მიხედვით, რომელთაც არქეოლოგიური მასალაც ამაგრებს, მდებარეობდა აწინდელი ქ. სუხუმის ადგილას. ძველი ქალაქის ტერიტორია, როგორც ჩანს, ამჟამად ნაწილობრივ ზღვით არის დაფარული (იხ. В. Сизов, «Восточное побережье Черного моря». МАК. вып. II, 1889, стр. 40—41; М. Иващенко, «К вопросу о местонахождении Диоскурии древних», Изв. Абх. научн. Об-ва, 1926, IV, стр. 93—103; М. Трапш, Мраморный барельеф из Сухуми, ВДИ, 1954, № 1, стр. 163—165).

4. არ უნდა ავრიოთ მდ. რიონის შენაკად ცხენისწყალში. იგავება, რაც არიანეს ჰიპოსი («პერიპლუსი», § 14). არიანეს მიერ მოცემული მანძილებისა და აღწერილობის მიხედვით უნდა აწინდელ მდ. კოდორს აღნიშნავდეს.

5. არ უნდა ავრიოთ პლინიუსსა (N. H. VI, 5) და სტეფანე ბიზანტიელთან (გეორგია, III, გვ. 274) მოხსენებულ მდ. კიანოსში, რომელიც მდ. ფაზის—რიონის შენაკადს წარმოადგენდა. არიანეს აღწერილობაში მდ. კიანოსი არ გვხვდება. მდ. ჰიპოსის სამხრეთით პირველი მდინარე, არიანეს მიხედვით, არის მდ. ტარსუროსი («პერიპლუსი», § 14), ანონიმი დამატებით გვადგვს ცნობას, რომ ტარსუროსი მის დროს მოხუხად (Μόχυα) იწოდებოდა («პერიპლუსი», § 47). ეს ცნობა საშუალებას იძლევა არიანეს ტარ-

სური აწინდელ მდ. მოქეთან გავაიგიოთ. ამავე დროს, სწორედ მდ. მოქეის შესართავის მახლობლად არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილ იქნა ნანგრევები ძველი ქალაქისა, რომელსაც სკილაქს კარიანდელის სახელით ცნობილი ძველი ქ. გუენოსის უწოდებს (G. G. M. I, § 81; შეად., B. A. Купфин, Материалы, ... т. I, стр. 106—107; т. II, стр. 259—264). ამდენად, იმავე ფსევდო-სკილაქსის მიერ დასახლებული მდ. გუენოსის სწორედ მდ. მოქეს უნდა აღნიშნავდეს. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ მდ. გუენოსს გულისხმობს პტოლემეაიოსი კიანეოსის ქვეშ. როგორც ჩანს, არიანეს დროს ქ. გუენოსი აღარ არსებობდა, გამქრალი იყო მდ. გუენოსის სახელიც და არიანე მდ. მოქეს ტარსურის სახელით ახსენებს. პტოლემეაიოსს კი ხელთ ჰქონდა ძველი წყარო (შესაძლოა, იგივე ფსევდო-სკილაქსი), რომლის მიხედვით მდ. მოქეი გუენოსად იწოდებოდა და მან არიანეს ტარსურის ნაცვლად სწორედ ეს ძველი სახელი იხმარა. მხოლოდ, როგორც ჩანს, არიანესთან ნახსენები მდ. ჰიპოსის ზეგავლენით ჩვენმა ავტორმა იხმარა სახელი კიანეოსი; ამ სახელწოდების მდინარე სხვა წყაროებში ყოველთვის რიონის შენაკად ჰიპოსთან (ტენისწყალთან) წყვილში მოიხსენიება.

6. უკავშირდება არიანესთან დასახლებულ მდ. სინგამს („პერიპლუსი“, § 14; ანონიმის ცნობით სინგამი აგრეთვე ზიგანეუმად იწოდება „პერიპლუსი“, § 47). არიანეს სინგამი მეცნიერთა უმეტესობის აზრით (ფ. ბრუნი, ს. ჯანაშია, ბ. კუფტინი) უდრის მდ. ენგურს. მაგრამ, არიანეს მონაცემთა მიხედვით, უფრო სარწმუნო ჩანს ამ მდინარის გაიგივება მდ. მდ. ოქუმ-ერისწყალის საერთო შესართავთან. სწორედ მდ. ერისწყალის ნაპირას მდებარეობს სოფ. გულაეა (ძველი გულაეა), რომელთანაც XI ს-ის ქართული სვინაქსარის სქოლიო აიგივებს პუნქტს ზიდანელსს (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ენიმკის მოამბე, X, 1941, გვ. 299; გეორგიკა IV, 2, გვ. 413—415).

7. სხვა წყაროებში არ გვხვდება და მისი ადგილმდებარეობის გარკვევა ვერ ხერხდება.

8. კოლხეთის მითური დედაქალაქი, ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება.

9. უნდა შეფიქრებოდეს აწინდელ მდ. ხოფს. ამას, არიანეს მანძილების გარდა, უნდა მოწმობდეს მდ. ხოფის ნაპირას მდებარე სოფ. ქარიატასა და ხოფის შენაკადის მდ. კორათის წყლის სახელი.

10. აწინდელი მდ. რიონი ყვირილათი.

11. საძიებელია აწინდელი ქ. ფოთის რაიონში, საფიქრებელია ძველად ფოთის აღმოსავლეთით მდებარეობდა (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, ქალაქ ფაზისის ლოკალიზაციისათვის, თბ. უნივე. შრ., XXIII, 1942, გვ. 1—15).

12. როგორც აღნიშნული გვქონდა, პტოლემეაიოსი ინახავს ერთიანი კოლხეთის მცნებას. მის სამხრეთის საზღვარს იგი ქ. ფაზისთან ატარებს და კოლხეთის მოსაზღვრედ სამხრეთიდან კაპადოკიის პონტოს აცხადებს. ამავე დროს, ძველი კოლხეთის ტერიტორია, ყოველ შემთხვევაში, მდ. ქოროხის აუზსაც მოიცავდა (ფსევდო-სკილაქსი, G. G. M. I, § 81. სტრაბონი, „გეოგრაფია“, XI, I, 1; XI, I, 14). ამრიგად, თუ ჩვენ აქ ძველი კოლხეთის სამხრეთის საზღვარს ვივარაუდებთ, აშკარა შეცდომასთან გვექნება საქმე. მაგრამ, უკვე ის ფაქტი, რომ პტოლემეაიოსი კაპადოკიის პონტოს ახსენებს, მოწმობს, რომ მას უფრო ახალი წყაროების ზეგავლენით, ზოგ შემთხვევაში, მისი თანამედროვე სიტუაცია აქვს აღნიშნული: კაპადოკიის პონტოს პროვინცია

შეიქმნა იმპერატორ ტრაიანეს დროს, II ს-ის დასაწყისში. შეიძლება გვეფიქრა, რომ პტოლემეისის ხანაში კაპადოკიის პონტოს ტერიტორია მართლაც აღწევდა მდ. ფაზისის მიდამოებამდე, მაგრამ, სამისო მტკიცების საბუთი ჩვენ არ მოგვეპოვება, ხოლო არიანეს აღწერილობა, რომლის მიხედვით მდ. ფაზისზე მოსახლე ლახებმა და კაპადოკიის პონტოს შორის კიდევ სამი დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული არსებობდა („პერიპლუსი“, § 15), ნიშანდობლივ უნდა მიუთითებდეს იმაზე, რომ კაპადოკიის პონტოს ტერიტორია ქ. ტრაპეზუნტის სანახებს დიდად არ უნდა გასცილებოდა.

ამრიგად, პტოლემეისის მიერ მოცემული კოლსეთის სამხრეთის საზღვარი არც ძველი კოლხეთისათვის არის სწორი და არც ჩვენი ავტორის თანამედროვე სიტუაციას უნდა გადმოსცემდეს მართებულად.

13. ლიხის ნთა, ანუ სურამის ქედი.

14. დასავლეთ საქართველოს ეს ძირითადი ტომთაგანი პირველად იხსენიება პლინიუსთან (N. H. VI, 12).

15. მერმინდელი მეგრელების სახელის დამახინჯებული ფორმა (ი. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ. I, 418; ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი... ენიშქის მოამბე I, გვ. 189, შენ. 1). აღსანიშნავია, რომ მეგრელთა ტომის სახელი ასეთი ფორმით, პტოლემეისის გარდა, არც ერთ ავტორს არა აქვს მოცემული.

16. ეგრისის სახელის მცირედ დამახინჯებული გადმოცემა, ისევე როგორც პლინიუსის „Cecritice“ (N. H. VI, 12; შეად. ივ. ჯავახიშვილი, იქვე, გვ. 418; ს. ჯანაშია, იქვე, გვ. 189).

17. ერთ-ერთი ხელნაწერი ინახავს ამ სახელის განსხვავებულ ფორმას — *Μεχρεπὸσ* (Stewenson, Edw. Geographie of Cl. Ptolemy. transl. in English, New-York, 1932, 318). ასეთი წყითხვით ეს პუნქტი შესაძლოა დაუკავშირდეს ბიზანტიელი მწერლების, კერძოდ პროკოპი კესარიელის, ნაშრომში მოხსენიებულ ქ. მოხირისს, რომელიც იმავე სახელწოდების მხარეში მდებარეობდა (გეორგიკა, II, 90 და 72). ხოლო ქ. მოხირისის ადგილმდებარეობა უნდა ემთხვეოდეს აწინდ. სამტრედიის რაიონში, სოფ. დაბლაგომის მახლობლად მდებარე მუხურის-ციხეს (გეორგიკა, II, 178).

თუ ეს მოსაზრება გამართლდა, ეს იქნება მერმინდელი ლაჭეთის ამ ღირსშესანიშნავი მხარისა და ქალაქის პირველი, უძველესი მოხსენიება.

18. უკავშირდება პლინიუსის ქ. მათიუმს (Matium, N. H. VI, 12). არც მათიუმის და არც მადიას ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება.

19. საფიქრებელია, უნდა წარმოადგენდეს შორაპანის ციხის (ბერძნულად *Σαφρανας*) სახელის შერყევილ ფორმას.

20. მოხსენებულია პლინიუსის „ბუნების ისტორიაში“ ამავე სახელის მქონე მდინარის ფაზისთან შეერთებისას (N. H. VI, 13). ლოც. ს. ერემიანი დამაჯერებლად ფაიციებს სოფ. სვირთან (С. Т. Еремян, Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов. ВДИ, 1939, № 1, стр. 92—94).

21. ამ პუნქტის ადგილმდებარეობის მოძებნა ვერ ხერხდება.

თავი მათე

1. იბერიის ჩრდილოეთის საზღვრის მიმართულება ზუსტად ემთხვევა კავკასიონის ქედის ხაზს. სინამდვილეში, როგორც ჩანს ანტიკურ ავტორთა ცნობებიდან, ჩრდილოეთით იბერიის სამეფოს საზღვარი კავკასიონის მთავარი ქედის გადაღმა გადიოდა (იხ. ს. ჯანაშია, შრომები II, გვ. 251—252).

2. იბერიის დასავლეთის საზღვარი, ანუ საზღვარი კოლხეთსა და იბერიის შორის, პტოლემეოსის მიხედვით, გასდევს ლიხის ანუ სურამის ქედს. სტრაბონის ცნობების თანახმად, ეს საზღვარი სინამდვილეში სურამის ქედის დასავლეთით, ციხე-ქალაქებზე—სკანდასა და შორაპანზე გადიოდა („გეოგრაფია“, XI, 3, 4; XI, 2, 15; XI, 2, 17; იხ. ს. ჯანაშია, შრომები, II, 253).

3. ქვევით, დიდი სომხეთის აღწერისას (V, 11, 1), პტოლემეოსი კიდევ უფრო აზუსტებს ამ საზღვარს; მისი სიტყვით, საზღვარი იბერიისა და კოლხეთს შორის მდ. კი რ ო ს ს, ანუ მტკვარს მიყვებოდა. როგორც აკად. ს. ჯანაშიამ გამოარკვია, სტრაბონის, პლინიუსისა და დიონ კასიუსის ცნობების თანახმად, ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისისათვის იბერიის საზღვარი მტკვრის სამხრეთით გადიოდა საკმომ მანძილზე, „მტკვრისა და არაქსის წყალთგანსაყარ მთებზე“ (შრომები, II, 225). ამავე დროს, სამხრეთ-დასავლეთით იბერიის ტერიტორია კოროხის აუზამდე უწყვედა (იქვე, გვ. 256—257). ჩვენ არა გვაქვს არაერთი საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ამის შემდეგ იბერიის ტერიტორია შევიწროვებულყო და მისი სამხრეთის საზღვარი მდ. მტკვრამდე ამოწეულიყო. პირიქით, სწორედ I—III სს. ახ. წ. არის იბერიის სამეფოს განსაკუთრებული გაძლიერებისა და, საფიქრებელია, ტერიტორიული გაფართოების ხანა (ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. ერის ისტ. I⁴, გვ. 168—171; ს. ჯანაშია, *Об одном примере искажения исторической правды...* Тб., 1947, стр. 14).

საინტერესოა, რომ თვით პტოლემეოსისაც მოეპოვება ცნობა, რომ იბერიის მიწა-წყალი მდ. კოროხის აუზამდე აღწევდა: იბერიის ქალაქების ჩამოთვლისას, იგი ასახელებს ქ. ა რ ტ ა ნ ი ს ს ა ს (*Αρτανάσας*), რომელიც, როგორც ქვევით დავინახავთ (შენ. 9) ქ. ა რ ტ ა ნ უ ჯ ს უ ნ და აღნიშნავდას.

4. იბერიის სამეფოს აღმოსავლეთის საზღვრის ზუსტი დადგენა ადვილად პერიოდში (და საერთოდ ძველ ხანაში), პირდაპირი ცნობების უქონლობის გამო, ძნელდება. აკად. ივ. ჯავახიშვილი იბერიის აღმოსავლეთის საზღვრად მდ. ა ლ ა ზ ა ნ ს ვარაუდობს (ქართ. ერის ისტორია, I⁴, გვ. 422—423); პრიფ. ს. კაკაბაძეს ამ საზღვრად მდ. ი ო რ ი მიაჩნია („ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები“, საისტორიო მოამბე, 1924, I, გვ. 29—31). ეს უკანასკნელი მოსაზრება სრულიად უსაფუძვლო ჩანს. არ უნდა იყოს ზუსტი აკად. ი. ჯავახიშვილის ვარაუდიც. ამ საკითხის გარკვევისთვის საინტერესოა სტრაბონის ერთი ცნობა: იგი აღნიშნავს, რომ იბერიაზე მომდინარე მტკვარი „ვიწრო ხეობაზე გავლის შემდეგ შედის ალბანიაში. წყალმრავალ მდინარედ გაივლის რა მის (ე. ი. ალბანიის, ნ. ლ.) და სომხეთს შორის მდიდარ საძირებზე და შეიერთებს რა კიდევ დიდ რაოდენობა მდინარეებს, მათ შორის ა ლ ა ზ ა ნ ი ო ს ს ... უერთდება კასპიის ზღვას“ („გეოგრაფია“, XI, 3, 2). როგორც კონტექსტიდან ამჟღავნებს ჩანს, ალბანია დასახელებულია მტკვრის შენაკადად მას შემდეგ, რაც ეს უკანასკნელი ალბანიაში შედის. ამრიგად, ალბანია ალბანიის მდინარე ყოფილა. გარდა ამისა, ალბანია-იბერიის საზღვარი რომ მდ. ალბანზე ყოფილიყო, სტრაბონი ვეღარ იტყოდა მტკვარი „ვიწრო ხეობაზე გავლის შემდეგ შედის ალბანიაში“, რადგან მტკვრის დინების გასწვრივ ასეთი ვიწრო ხეობა, აღმოსავლეთისაკენ უკანასკნელი, თავდება თბილისის მახლობლად, ხოლო ალაზნის მიაღწეობა ადგილები ფართო ველებს წარმოადგენს.

აქვე უნდა მოვიტანოთ ქართულ წყაროებში დაცული ცნობა ჰერეთის (ანუ იგივე ალბანეთის) ადგილმდებარეობის შესახებ. ეს ცნობა ეხება კაკაბა-

სიელი ტომების ეთნარქ-გეონიშთა განსახლებას, შენახულია ლენტი მროველის თხზულებაში და შემდეგ უფრო დაზუსტებულია ვახუშტი ბაგრატიონის „საქართველოს გეოგრაფიაში“. ამ აღწერილობის მიხედვით ჰერეთსა და ქართლს (თუ ქართლს კახეთ-კუხეთსაც მივათვლით) შორის საზღვარი იწყებოდა ქ. ხუნანთან (მდ. ხრამის მტკვართან შეერთების ადგილზე); აქედან მიდიოდა ჩრდილოეთისაკენ ვიდრე სოფ. ხაშმის მახლობლად მდებარე სამების ხევამდე, გადადიოდა გომბორის უღელტეხილზე, მიჰყვებოდა მდ. თურდოს, სოფ. გულგულასთან ჰყვებოდა ალაზნის და სტორის ხეობის გაყოლებით მიადგებოდა კავკასიონს (ანასეული ქ. ცა, გვ. გვ. 2 და 5; ვახუშტი, გეოგრაფია, გვ. გვ. 86, 90, 100 და 101).

მართალია, ჩვენ არ შეგვიძლია ანტიკური დროის ალბანეთის საზღვრები. ზუსტად განესაზღვროთ ამ გვიანდელი წყაროების ჩვენებით, მაგრამ, რამდენადაც აქ აღწერილი საზღვრები გულისხმობენ იმ პერიოდს, როდესაც ჰერეთი და ქართლი ცალ-ცალკე პოლიტიკურ ერთეულებს წარმოადგენდნენ, ხოლო პერეთი—კი ყოველ შემთხვევაში V ს.-დან უკვე ქართლის სამეფოში შემოდის (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, მიმომხილველი, III, გვ. 67). ამდენად, ეს ცნობები V ს-ის წინააღმდეგ მდგომარეობას ასახავენ. თუ ჩვენ ამ აღწერილობას სტრაბონის ზემომოტიანილ ცნობას შევადარებთ, შეგვეძლება დავასკვნათ, რომ ქართულ წყაროებში შენახული აღწერილობა ქართლ-ჰერეთის საზღვრისა დაახლოებით სწორედ უნდა გადმოსცემდეს იბერიის აღმოსავლეთის საზღვრის მდებარეობას ძველ ხანაში.

საინტერესოა, რომ პტოლემეისის ალბანიის აღწერაში დასახელებული აქვს უსახლო მდინარე (V, 11, 3), როგორც ქვევით დავინახავთ (თავი XI, შენ. 2), შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს მდინარე ალაზნის უდრის. თუ ეს ვარაუდი მართებულია, მაშინ პტოლემეისის მონაცემებითაც აშკარა იქნება, რომ იბერიის აღმოსავლეთის საზღვარი ალაზნის დასავლეთით გადიოდა.

5. სახელის მიხედვით უკავშირდება პლინიუსთან დასახელებულ ლუპენიების ტომს (N. H. VI, 29) და სომხური წყაროების ლბინების ტომს (M. Kaganკათავი, История Агван, пер. с арм. К. Патканьяна, СПб, 1861, стр. 191—192). ეს ტომი, როგორც ჩანს, მოსახლეობდა ალაზნის ზემოწელზე, მისი სათავეების მახლობლად (С. Т. Еремян, ВДИ, 1939, стр. 85). ამდენად, ამავე რაიონშია საძიებელი სოფ. ლუბიონი. უფრო ზუსტი ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება.

6. ტომაშეკის ახრით, უნდა შესწორდეს ძაგინად (Záginax) და აღნიშნავდეს მდ. ფცის ფრონეს ზემოწელზე მდებარე სოფ. ძაღინას (R. E. I Band, 815), სადაც ვახუშტის მოწმობით „არს ლითონი ვერცხლისა, არამედ აწ უსარგებობისათვის დაუტევეს“ (გეოგრაფია, გვ. 80).

7. ამ ორი პუნქტის ლოკალიზაცია სავარაუდოდაც არ ხერხდება.

8. სახელის მიხედვით შესაძლოა აწინდელ სურამს დაუკავშირდეს (Dubois, Voyage... III, p. 348; П. Йоселиани, Города... стр. 62).

9. პროფ. ს. კაკაბაძე და პ. იოსელიანი აიკვივებენ ქ. არტანთან (საისტ. მოამბე, 1924, წ. I, გვ. 34; П. Йоселиани, Города... стр. 21). უფრო სარწმუნო ჩანს ტომაშეკის მოსაზრება, რომ ამ სახელით ქ. არტანუჯი აღინიშნება (R. E. II Band. S. 1305—1306). ამას გვაფიქრებინებს თვით ამ სახელის დაწერილობა: ბოლო ორი სიგმა (—თ) უნდა მიუთითებდეს აქ რაიმე აფრიკატის არსებობაზე და ბუნებრივია, ვივარაუდოთ ჯ.ანი. აღსანიშნავია.

რომ პტოლემეაიოსის ნაშრომის ერთ-ერთ ხელნაწერში (Codex urbinas Graecus, 82) შენახულია ამ სახელის განსხვავებული ფორმა—'Αρταύισσα. ვფიქრობთ, რომ—ა—კომპლექსი მიღებული უნდა იყოს გრაფიკული შეცდომის შედეგად კომპლექსიდან—ა—, ანუ „უ“ და ეს სახელი ამგვარი წაკითხვით—'Αρταύισσα—ზემნიშვნით შეეფერება არტანუჯის სახელს.

10. მიულერის კონიექტურით მესხეთა (Mezchia; იხ. Cl. Ptolemaei, Geographie, ed. C. Müllerus, I, 2, 927) აღნიშნავს ქ. მცხეთას. ამ სახელით ქ. მცხეთა პირველად მოიხსენება სწორედ პტოლემეაიოსთან.

11. უდრის სოფ. მუხრანის ჩრდ.-აღმოსავლეთით, ხუთიოდე კმ-ის მანძილზე მდებარე სოფ. ძალისს.

12. იბერიის სამეფოს დედაქალაქის აკროპოლისი, ცნობილი სტრაბონთან, პლინიუსსა და სხვა ანტიკურ მწერლებთან; ქართული არმაზციხე მდებარეობდა მცხეთის მახლობლად, არმაზის ბორცვზე.

თავი მეთერთმეტი

1. ალბანიაში პტოლემეაიოსი განსაკუთრებით მრავალრიცხოვან გეოგრაფიულ პუნქტს ასახელებს. ამასთან ამ პუნქტების უმეტესობა სხვა წყაროებისათვის უცნობია, რის გამო ალბანიაში მითითებული ქალაქებისა და სოფლების ლოკალიზაცია ძნელდება. ამ ლოკალიზაციისათვის აუცილებელია იმ მდინარეების დადგენა, რომელთა შორისაც პტოლემეაიოსი სოფლებსა და ქალაქებს ათავსებს, მაგრამ მეცნიერები დღემდე სხვადასხვა ინტერპრეტაციას აძლევენ ამ მდინარეებს და ამდენად სხვადასხვაგვარად განმარტავენ დასახელებულ პუნქტებსაც. ალბანიაში დასახელებული პუნქტებისა და მდინარეების ლოკალიზაციის ცდა იხ. მანერტთან (Geographie der Griechen und Römer, IV, 1920) პაული-ვისოვა-კროლის „Realenzyklopedie“-ში აგრეთვე А. Яновский, «О древней Кавказской Албании» (ЖМН Пр. 1846, Октябрь, стр. 91—206), С. Юшков, К вопросу о границах древней Албании (Исторические записки, том I, 1937).

2. ტომაშეკის (R. E. I Band, S, 1299), აკად. ივ. ჯავახიშვილის (ქართველი ერის ისტ-ის შესავალი, წ. I, გვ. 50) და სხვათა აზრით უდრის მდ. ალაზანს. ეს გაიგივება შესაძლოა იმაზე იყოს დამყარებული, რომ სტრაბონთანაც და პლინიუსთანაც მოხსენებული მდ. ალაზანი ძნელი საფიქრებელია პტოლემეაიოსის გამორჩენილი. გარდა ამისა, პლინიუსი მდ. მტკვრის ანუ კიროსის ერთადერთ შესართავად ალაზანს ახსენებს (N. H. VI, 26), ასევე პტოლემეაიოსთან. პლინიუსი, ლაპარაკობს რა მდ. ალაზანზე, უმატებს, „რომელიც მომდინარეობს კავკასიონიდან და მდ. კიროსს უერთდება“ (N. H. VI, 26); პტოლემეაიოსიც ზუსტად ამ სიტყვებით განმარტავს თავის უსახელო მდინარეს.

3. იხ. ზევით, თავი VIII, შენ. 19.

თავი მეთორმეტი

1. იხ. ზევით, თავი X, შენ. 3.

2. იხ. ზევით, თავი VI, შენ. 1.

3. აკად. ს. ჯანაშიას განმარტებით—აღმოსავლეთ პონტოს მთაგრეხილის უკიდურესი დასავლეთი ნაწილი ტერმეს რაიონიდან დასავლეთისაკენ

გადაქიშული (შრომები, II, გვ. 266), პტოლემეისის კოორდინატებით შუა-სომხეთში ექცევა, მაგრამ ყველა დანარჩენი წყაროს მიხედვით მტკიცდება აკად. ს. ჯანაშიას განმარტება.

4. Müller-ის (ibid, I, 2, 937), Marquart's (Eranasahr ... S. 116) და Hübschmann's (Die altarmenischen Ortsnamen, S. 212) აზრით წარმოადგენს კალარქენეს (Καλαρξηνή) შერყენილ ფორმას, ხოლო კალარქენე კი ქართულ და სომხურ წყაროთა კლარჯეთს აღნიშნავს.

5. კავშირშია მდ. ჭოროხის სომხურ სახელთან — ეოხ (Marquart, იქვე, გვ. 116; Hübschmann, იქვე, გვ. 212).

6. ხელნაწერებში დატულია ამ სახელის კითხვასებობანი: 'Ωβαρქიუ, 'Ωβარქიუ, Τωααρηქიუ, მეცნიერთა აზრით, სტრაბონთან მოხსენებული გოგარქენეს, ანუ ქართული გუგარქეთის შერყენილი ფორმა (Müller, იქვე, გვ. 937; Marquart, იქვე, გვ. 116; Hübschmann, იქვე, გვ. 212). გუგარქეთი აკად. ივ. ჯავახიშვილის განმარტებით უდრიდა მერმინდელ ბორჩალოს სამხრეთ-ნაწილს და მოიცავდა ქოქქანის, ბოლნის-დმანისის, ლოქის ხეობებს, ტაშირს, აბოცს და თრიალეთის სამხრეთ ნაწილს (საქართველოს საზღვრები, გვ. 16—17). გუგარქეთი, ისევე როგორც კლარჯეთი, სტრაბონის მიხედვით, ძვ. წ. II ს-ში სომხებმა იბერებს წაართვეს („გეოგრაფია“ XI, 14, 5), მაგრამ ახ. წ. I ს-თვის კლარჯეთი და გუგარქეთი (ყოველშემთხვევაში ამ უკანასკნელის ნაწილი — თეზისა და თრიალეთის ოლქები) უკვე ისევ იბერებსა ჰქუთუნებიათ (ს. ჯანაშია, შრომები, II, გვ. 256—257; ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., I, გვ. 423); რომ კლარჯეთი II ს-თვის იბერიის ფარგლებში შემოდის, ამას, როგორც აღნიშნეთ, თვით პტოლემეისიც ამოწმებს, ასახელებს რა იბერიის აღწერილობაში ქ. არტანუჯს. ის ფაქტი, რომ ჩვენი ავტორი კლარჯეთსა და გუგარქეთს სომხეთის ოლქებად სთვლის, უდავოა მის თანამედროვე სიტუაციას არ ასახავს და უფრო ძველი (ახ. წ. წინადროინდელი) წყაროებიდან უნდა მომდინარეობდეს.

7. ეს სახელი ზოგიერთ ხელნაწერში წარმოდგენილია ოტქენეს ფორმით (Ωρქი), ამის საფუძველზე მას აკავშირებენ სომხურ პროვინციასთან უტი, რომელიც მტკერის ქვემო დინებაზე მდებარეობდა (Hübschmann, იქვე, 212).

8. სომხეთის არცაბის პროვინციის ერთ-ერთი ოლქი — კოლთი (იხ. Армянская география VII в. по Р. X., издан К. П. Патканов, СПб., 1877, стр. 50).

9. უნდა უდრიდეს სომხეთის სიუნიკის პროვინციის ერთ-ერთ ოლქს — სოტკს (იქვე, გვ. 49).

10. აირარატის პროვინციის ოლქი შირაკი (იქვე, გვ. 53).

11. ჯტის პროვინციის ოლქი შიკაშენე (იქვე, გვ. 51).

12. ყველა ჩამოთვლილი პუნქტის ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება ზუსტად, პუნქტების უმეტესობას განმარტავს ტომანეკი (იხ. R. E. შესაფერი სტატიები). ზოგიერთის ლოკალიზაციას გვაძლევენ აგრეთვე აკად. ი. მანანდიანი (О торговле и городах Армении, Ереван, 1930 და Главные пути Армении по Пейтингеровой карте. Ереван, 1936) და დოც. ს. ერეშიანი (დასახ. ნაშრ., ВДН, 1939, № 1).

Н. Ю. ЛОМОУРИ

КЛАВДИЙ ПТОЛЕМЕЙ, «ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО»,
ИЗВЕСТИЯ О ГРУЗИИ

Резюме

К числу греческих и римских источников, повествующих о древней Грузии, принадлежит и «Географическое руководство» знаменитого александрийского ученого астронома и географа II в. н. э. Клавдия Птолемея.

«Географическое руководство» Птолемея является чисто математическим произведением, в котором каждый географический пункт отмечен посредством математически вычисленных координат. Однако, неправильное исчисление величины градуса и другие ошибки сделали эти координаты абсолютно непригодными и единственным способом интерпретации известий Птолемея является сравнение и сопоставление его данных с данными других античных авторов.

«Географическое руководство» замечательно своей обильной номенклатурой и новыми, до того не известными данными.

В V книге труда Птолемея уделено место описанию закавказских областей — Колхиды, Иберии, Албании и Армении.

Автор дает для каждой из этих стран точное указание границ, перечисляет географические пункты — города и сёла, реки и горы, находящиеся на их территории, называет племена, живущие там, или по соседству.

Несмотря на то, что ряд известий Птолемея ошибочны и являются следствием механического соединения данных разновременных источников, или недостаточного знакомства с данной местностью, в его труде, несомненно, много ценных и оригинальных данных о странах Закавказья и, в частности, о древней Грузии.

Целый ряд упоминаемых Птолемеем географических пунктов не встречается ни в одном источнике; некоторые из них впервые названы именно в «Географическом руководстве»; например, древняя столица Восточной Грузии — Мцхета впервые упоминается Птолемеем; точно также первый раз встречаются в «Географическом руководстве» такие пункты, как Мохирис в Западной Грузии и г. Артанудж в Иберии. Кроме того, упоминаше Артануджа в пределах Иберии дает нам возможность установить, что территория царства Иберии во II в. н. э. охватывала и часть Чорохского бассейна. Оригинален труд Птолемея и в отношении наименований некоторых племен; так, впервые встречаем мы здесь Манралов (Мергелов), Тусков (Тушинцев), Санарев (Цанаров).

Большое количество упоминаемых географических пунктов, оригинальность номенклатуры, разносторонность описания, а также ученый авторитет автора ко времени его деятельности, делают «Географическое руководство» одним из первостепенных источников для изучения исторической географии Закавказья, и в частности, Грузии.

Именно этим значением труда Птолемея руководствовались мы, когда взялись за публикацию всех известий Птолемея о Закавказьи.

При переводе мы руководствовались доступными нам изданиями, а также двумя фототипными публикациями рукописей «Географического руководства». Здесь же приводим сохранившиеся в многочисленных рукописях существенные разночтения. К переводу прилагаются краткие объяснения данных Птолемея, составленные на основании исследований отдельных ученых, а также наших наблюдений.

ქართული ფეოდალური მომხარკების კარის მოხელენი

(ვაზირი)

ქართული ფეოდალური მონარქიის კარის მოხელეთა შორის პირველი ადგილი ვაზირებს ეკავათ. როგორც ცნობილია, ტერმინი „ვაზირი“ ქართული წარმოშობის არ არის. ვაზირი არაბულ-სპარსული სიტყვაა. მეცნიერნი ფიქრობენ, რომ ეს სიტყვა არაბებს აზბასელების დროს სპარსელებისაგან, ვითარცა სასანელოთა ხანის განძი, უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული, მაგრამ ფაქტურ მწერლობაში იგი არა ჩანს (A. von Kremer, Kulturgeschichte I, 185)¹ — წერს აკად. ივ. ჯავახიშვილი. მაგრამ, განაგრძობს ის, „ეს გარემოება (ფაქტურ მწერლობაში მისი მოუხსენებლობა, მ. ლ.) თავისთავად შეურყეველ საბუთად ვერ გამოდგება იმიტომ, რომ ფაქტური საისტორიო მწერლობა თითქმის სრულებით შენახული არ არის“². და მართლაც, Kremer-ის ეს მოსაზრება, დამოწმებული აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ, სადღესოდ არაა გაზიარებული და დადასტურებულია, რომ ვაზირი vicir-ის ფორმით გვხვდება ავესტაშიც და ფალაურშიც (მოსამართლე, გადამწყვეტის მნიშვნელობით)³. დადასტურებულია, აგრეთვე, ვაზირის, როგორც გარკვეული სამოხელეო ინსტიტუტის, არსებობა სასანიანთა ირანის სახელმწიფოში.

ომიანთა სახალიფოში სამდივანმწიგნობროს განმეგებელი ქათიბი იყო, ვაზირი კი აბასიანთა დროინდელი ინსტიტუტია⁴. უმეკველია, ეს სიტყვა არაბებმა ირანელებისაგან გადმოიღეს, ხოლო შემდეგ, IX—X სს., სპარსულს ის არაბულიდან ხელახლა დაუბრუნდა გაზიარებული ფორმით (ვაზირი), როგორც გარკვეული არაბული სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტი.

პირველი აბასიანი ხალიფების დროს სახელმწიფოს უმაღლეს მოხელედ ვაზირია. მაგრამ შემდეგ, თავისებურ ვითარებაში, აბასიანთა სახალიფოში ვაზირის ხელისუფლება მნიშვნელობას კარგავს და მისი სამოხელეო ასპარეზი საგრძნობლად იზღუდება. ვაზირის ხელისუფლების აღორძინება სახალიფოს დაშლის შემდეგ ხდება. ამის პირველი ნიშნები სამანიანთა სახელმწიფოში შეინიშნება და სებოლოდ ჩამოყალიბებულ სახეს ვაზირის ინსტიტუტი თურქ-სელჯუკთა სახელმწიფოში იღებს. როგორც XI ს. ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწის, ნიზამ ალ-მულქის თხზულებიდან ჩანს—სახელმწიფოს მმართველობის

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 6. I, გვ. 117.

² იქვე.

³ Enzyklopedie des Islam.

⁴ A. Kremer, Kulturgeschichte des Orients, I. Wien, 1875, 83. 185.

ძირითადი საკითხები: ჯარი, გადასახადები, ფინანსები, მშენებლობა, ვარგზე სამყაროსთან ურთიერთობა, ყველაფერი ვაზირს ეკითხება.¹

XII—XIV სს. საქართველოში ვაზირის ინსტიტუტი თავისებურადაა წარმოდგენილი; როგორც ცნობილია (იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I), ჩვენში რამდენიმე ვაზირია და თითოეულ ვაზირს თავისი უწყება აქვს. ვაზირთა შორის ერთი, სახელდობრ მწიგნობართუხუცესი-ქჳონდიდელი, „ვაზირთა ყოველთა უპირველესია“. თუ აღმოსავლეთის მუსლიმანური სახელმწიფოების სამოხელეო წყობილებაში ვაზირი ერთი გარკვეული მოხელეა, ჩვენში ვაზირად იწოდება სახელმწიფოს რამდენიმე ძირითადი უწყების უპირველესი მოხელე. ვაზირია მწიგნობართუხუცესი-ქჳონდიდელი, ვაზირია ათაბაგი, ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი.

ქართულ წყაროებში ვაზირები XII ს. უწინარეს არ გვხვდებიან. მაგრამ საჭიროა აღინიშნოს, რომ ყველა ის ქართული პოლიტიკური ინსტიტუტი, რომლებიც XII ს.-დან არაბული ვაზირის სახელწოდებას ატარებენ, ჩვენში ადრევე არსებობდნენ. ცნობილია, რომ მწიგნობართუხუცესი მოხსენებულია უკვე X—XI სს.² XI ს. ძველებში იხსენიებიან მანდატურები, სპასალარი³. ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი კი მხოლოდ მეფე გიორგი III დროიდან გვხვდებიან წყაროებში⁴, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, აკად. ივ. ჯავახიშვილს ისინი, სრულიად სამართლიანად, ძველ ხელისუფლებად მიაჩნია⁵.

ის ფაქტი, რომ ეს ხელისუფლები ქართულ წყაროებში მეფე დავით აღმაშენებლისა და გიორგი III დრომდე არ გვხვდებიან, შესაძლებელია აიხსნას წყაროების ნაკლებობით და სახელმწიფოებრივ ცხოვრებაში მათი ადგილისა და როლის მცირე მნიშვნელობით. „XI საუკუნესთან შედარებით—წერს აკად. ნ. ბერძენიშვილი—XII—XIII საუკუნეებში საქართველოს სახელმწიფოს თითქმის ყოველი ხელისუფლის უფლება-მოვალეობა გაართულდა და გაიზარდა. ეს გამოწვეული იყო სახელმწიფოს იმ სწრაფი ზრდით, რომელსაც ამ დროს ჩვენი ქვეყანა განიცდიდა“⁶. მწიგნობართუხუცესი, ამირსპასალარი, მანდატურთუხუცესი და მსახურთუხუცესი ასეთი ხელისუფლებაგართულებული მოხელეები არიან. გარკვეული დროიდან ეს „უხუცესები“ არაბული „ვაზირის“ სახელწოდებას იღებენ. ამ არაბული სახელწოდების ქართული-სახელმწიფოებრივი ინსტიტუტის, ვაზირის, ქართულ სინამდვილეში შესწავლის მიზნით აუცილებელია ჩვენი ე. წ. „უხუცესთა“ ინსტიტუტის გათვალისწინება.

მწიგნობართუხუცესი და სხვა „უხუცესები“ ქართულ სინამდვილეში ადრევე არსებობდნენ. რომ „უხუცესობის“ ინსტიტუტი ჩვენში ძალიან ძვე-

¹ Сиасет-Намаз, Книга о правлении вазира XI столетия Низам-ад-Дин-Мулька. Перевод, введение и изучение памятника и примечания проф. Б. Захолера. М.—Л., 1949, გვ. 103.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნ. 1, გვ. 124; ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, „ენიმიკ“-ს მთაბეგ, V—VI, თბილისი, 1940, გვ. 392.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია. წ. II, ნ. I, გვ. 157, 141.

⁴ იქვე, გვ. 140, 157, 167, 187. აღსანიშნავია, რომ მათი ხელქვეშეთი მოხელენი XI ს. ძველებში არიან მოხსენებულნი.

⁵ იქვე, გვ. 141, 157, 167, 182.

⁶ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, გვ. 281.

ლი მოვლენა, ამის მაუწყებელია მათი („უხუცესების“) მოხსენიება უძველეს წერილობით წყაროებში¹. XII—XIII სს. ხდება ამ „უხუცესთა“ უშუალო დაკავშირება ქართულ სამოხელეო წყობილებასთან. XII—XIII სს. საქართველოს სამეფო კარზე სწორედ ეს „უხუცესები“, მწიგნობართუხუცესი, ამირსპასალარი (ესეც „უხუცესია“—სიტყვაწარმოება უცხოური), მანდატურთუხუცესი, მექურქლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი, მეღვინეთუხუცესი, მინადირეთუხუცესი, ტყისმცველთუხუცესი, არიან წარმოდგენილი მათი ხელქვეშეთი მოხელეებითურთ, იმავე XII—XIII სს. მანძილზე ხუთი ამ „უხუცესთაგანი“, სახელდობრ მწიგნობართუხუცესი, ამირსპასალარი, მექურქლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი, ვაზირად იქცევა².

როგორც ცნობილია, ყველა „უხუცესის“ გავაზირება ერთაზად არ მომხდარა. ყოველ შემთხვევაში, დანამდვილებით ვიცით, რომ მსახურთუხუცესი რუსულანმა შეიყვანა სავაზიროში³. თუმცა ჩვენი წყაროები სხვა „უხუცესების“ გავაზირებაზე პირდაპირ არას ამბობენ, მაგრამ იქნებ შესაძლებელი გახდეს უხუცესთა გავაზირების პროცესისათვის თვალის გადავხედვა.

უხუცესთა შორის ყველაზე ადრე უპირველესობა სხვა ხელისუფალთა შორის მწიგნობართუხუცესმა მოიპოვა. მწიგნობართუხუცეს-ყვონდილის გაუპირველდება, როგორც ცნობილია, ქართული ცენტრალური ხელისუფლების განმტკიცებას, დეიო აღმაშენებლის მოღვაწეობასა და მის გამოქას უკავშირდება. „დავით აღმაშენებელმა—წერს აკად. ნ. ბერძენიშვილი—ფეოდალური საქართველო სახელმწიფო განვითარების ახალ გზაზე გამოიყვანა. უპირველია, სახელმწიფო წყობილების ძლიერი გარდატეხისას სათანადო ცვლილება უნდა განეტყადა ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობასაც. სამწუხაროდ, ჯერ-ჯერობით ამ მხრით კვლევა ჭარბად უწარმოებია, რომ ეს ჩვენი *a priori* მსჯელობა საქირო საკლებით შეგვემაგრებინა. ამხელად ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ სპასალარობისა და მწიგნობართუხუცესობის მაგალითები მოვიშველიოთ. დიდგვარიანთა პოლიტიკური ბატონობის ხანის სპასალარის პირველობა ხელისუფალთა შორის ახალი სახელმწიფო წყობილებისათვის მიუღებელი იყო. ამიერიდან სპასალარს პირველობა უნდა დაეთმო გამარჯვებული ცენტრალური ხელისუფლების წარმომადგენლისათვის. ასეთი კი იყო მწიგნობართუხუცესი და ამიერიდან სწორედ ის იქნა „ვაზირი მეფისა“⁴.

ამგვარად, დავით აღმაშენებლის დროს მწიგნობართუხუცესი ვაზირია და ეს „ვაზირობა“ სხვა მოხელეთა შორის მისი უპირველესობის მაუწყებელი ნიშანია.

თუ მწიგნობართუხუცესის გავაზირება ცენტრალური ხელისუფლების გაძლიერება-განმტკიცებას უკავშირდება, სხვა ხელისუფალთა გავაზირება, ყოველ შემთხვევაში და პირველ რიგში ამირსპასალარის გავაზირება, მსხვილ ფეოდალებთან კიდილში ცენტრალური ხელისუფლების მარცხს უნდა უკავშირდებოდეს.

¹ მაგ., მხატვართუხუცესი მცხეთის IV ს. წარწერაში. იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული წარწერები საქართველოში, 1951, გვ. 255.

² ცნობილია, რომ ათაბაგიც ვაზირია. მაგრამ რადგან ათაბაგობა სხვა ხასიათის მოვლენა და ის ქართულ „უხუცესთა“ ინსტიტუტს არ უკავშირდება, ჩვენ აქ მას არ ვხედავთ.

³ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. I, გვ. 182.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, „ენიკის“ მთაბგ, X,

ამირსპასალარი (და შემდეგ ათაბაგი) მსხვილი ფეოდალების ინტერესების გამომხატველი ხელისუფალია. ის, როგორც მსხვილი ფეოდალების ინტერესების გამომხატველი, უპირისპირდებოდა მწიგნობართუხუცეს-ჟყონდიდელს, რომელიც მეფის ცენტრალური ხელისუფლების დასაყრდენი და მისი ინტერესების გამომხატველია. „ცენტრალური ხელისუფლების ასეთი დასუსტებისას—წერს აკად. ნ. ბერძენიშვილი—ადვილი გასაგებია, რომ ჟყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესის „ველის“ მნიშვნელობა კიდევ უფრო შესუსტდა. XIII ს.-ში პირველი ვაზირი, „ვაზირთა უხუცესი“ ნამდვილად არის არა ჟყონდიდელ-მწიგნობართუხუცესი, არამედ ათაბაგი, რომელიც ამავე დროს ამირსპასალარიც არის“¹. ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტება მსხვილ ფეოდალებთან ბრძოლაში, როგორც ცნობილია, თამარის გამეფების პირველ წლებში შეინიშნება. ვფიქრობთ, რომ ამირსპასალარის გაევაზირებაც ამ დროს ხდება.

თამარის ისტორიაში („ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი“) გიორგი III სიკვობლელში არც ერთი ხელისუფალი, მწიგნობართუხუცეს-ჟყონდიდელს გარდა, ვაზირობით არ იხსენიება². ნიშანდობლივია, და არა შემთხვევითი, რომ მწიგნობართუხუცესი-ჟყონდიდელი სულ ვეზირად იწოდება, მის გვერდით კი ამირსპასალარი (და არც სხვა ვინმე ხელისუფალი) არ იწოდება ვეზირად. „მოიხილეს გარემოს (გიორგი III გარდაცვალების ეპოქა—მ. ლ.) და იხილეს მიქაელ პატრიარქი, ყოველთა ეპისკოპოზთა თანა მღვდომი, და ვაზირი ანტონი და ამირსპასალარი ყუბასარ და სხუანი ჭელისუფალნი: ყუთლუ-არსლან მეჭურჭლეთუხუცესი, ვარდან დადიანი ჭუხჩარხი, კობერი მეჯინიბეთ-უხუცესი, აფრიდონ მსახურთ-უხუცესი...“³. ამგვარად, გიორგი III გარდაცვალების ეპოქაში ვაზირი მართო მწიგნობართუხუცესი-ჟყონდიდელია. მართალია, იგივე ისტორიკოსი გიორგი III მეფობის დროს ორ შემთხვევაში „ვაზირს“ მრავლობით რიცხვში ხმარობს, მაგრამ ვფიქრობთ—ეს ჩვენ მოსაზრებას არ ეწინააღმდეგება. ორსავე შემთხვევაში მრავლობითი რიცხვი ისტორიკოსს მჭერმეტყველების მაღალფარდოვანი სტილის დასაცავად ჰქირდება. ანისის აღების გამო ის წერს: „იხილა მეფემან „კონსტანტინე“ საყუარელნი და საკუთარნი ვაზირნი, სპასალარნი, ჭელისუფალნი და თავადნი, დიდებულნი, აზნაურნი, მონანი და მოყმენი“⁴. ხოლო მეორე შემთხვევაში, თამარ მეფის კურთხევის გამო ეკითხულობთ: „განრჩევითა და გამორჩევითა, განგებითა და გაგონებითა ზენისა მის ხუედრისა შარავანდელთა მნებებელისათა მეფე-ყო (გიორგი III-მ თამარი, მ. ლ.) თანადგომითა ყოველთა პატრიარქთა და ეპისკოპოსთა, დიდებულთა იმერთა და ამერთა, ვაზირთა და სპასალართა და სპასპეტთა“⁵. სტილის დაცვის მიზნით ჩვენი ავტორი ამირსპასალარსაც კი მრავლობით რიცხვში იხსენიებს: „ამირ-სპასალართა, დიდებულთა და ლაშქართა, ამთ აქაათ და მათ შუნით, აღინეს ლუარი სისხლისა“⁶. გასათვა-

¹ ნ. ბერძენიშვილი, საევაზირო ფეოდალურ საქართველოში. „ენიკის“ მთავრები, ტ. X, გვ. 293.

² ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, კ. კეკელიძის გამოცემა, თბ., 1941, გვ. 53—73.

³ ისტორიანი და აზმანი შარავანდელთანი, გვ. 72.

⁴ იქვე, გვ. 60.

⁵ იქვე, გვ. 69.

⁶ იქვე, გვ. 59.

ლისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ავტორი ამ თხზულებას იმ დროს წერს, როდესაც ვაზირები უკვე არიან მრავლობით რიცხვში. ასე რომ „ვაზირ-ნის“ ხმარება არ ეწინააღმდეგება მის ცნობიერებაში არსებულ ვაზირებს. თუმცა, როდესაც საკუთრივ რომელიმე ხელისუფალს ასახელებს, სანამ მათ ვაზირობა არა აქვთ მიღებული, არც უწოდებს არც ერთ მათგანს ვაზირს. მაგ., ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი ყუბასარი ვაზირი არაა.

მსხვილმა ფეოდალებმა ცენტრალურ ხელისუფლებასთან ბრძოლაში დიდი გამარჯვება მოიპოვეს და მიიღეს სახელმწიფო საქმეთა გადაწყვეტაში „ერთნებაობის და თანადგომის“ უფლება. ყუბასარის ხელისუფლებაც მათ მიიტაცეს. სწორედ ამის შემდეგ ამირსპასალარი ვაზირად ხდება „პირველად გარდაცვალებასა და გამორჩევასა შინა ორთა ვაზირთა და სპასპეტთასა თანადგომითა და ერთნებობითა (შვთავე სამეფოთა დიდებულთაჲთა), ბრძანადმტვიცებად ჭყონდილად, მწიგნობართა-უხუცესად და (ვაზირთა) ვიზირად ანტონი... და განაჩინა ამირ-სპასალარად სარგის მწარგრძელი, კაცი გუარიანი და აღზრდილი ლაშქრობათა შინა... და განაჩინა და უბოძა ჭიაბერს მანდატურთუხუცესობაჲ და მისცა აჩგანი ოქროსაჲ კელთა მისა“¹... აქ ერთი საკითხი დგება: „ორთა ვაზირთა გამორჩევა“ ჭყონდილდ-მწიგნობართუხუცესს და ამირსპასალარს ეხება, თუ ის (მწიგნობართუხუცესი)—იგულისხმება, რომ—უკვე ვაზირია და აქ ამირსპასალარის და მანდატურთუხუცესის გამორჩევაზეა ლაპარაკი? რომ ამირსპასალარი ვაზირი ვახდა ეს. ცხადია, მაგრამ მანდატურთუხუცესზე ამას გადაჭრით ვერ ვიტყვით. თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ კონტექსტი მანდატურთუხუცესის სასარგებლოდ ლაპარაკობს. მწიგნობართუხუცესის, ამირსპასალარის და მანდატურთუხუცესის გამორჩევის შემდეგ ავტორი წერს: „დასუეს სელებთა ოქრო-კედილებითა რომელნიმე მარჯუენით მისსა (ე. ი. მეფისა, მ. ლ.) და რომელნიმე მარცხენით“². ამის შემდეგ ისტორიკოსი მოუთხოვს, თუ ვის რა ხელისუფლება უბოძეს. მეტურქულეთუხუცესობა ვარდანის ძეს კახაბერს მისცეს, მსახურთუხუცესობა ვარდან დადიანს და სხვ. აღსანიშნავია, რომ მანდატურთუხუცესი მწიგნობართუხუცესსა და ამირსპასალართან ერთად ერთ ჯგუფშია გამოყოფილი. შემდეგაც ის პირველ სამთა ვაზირთა ჯგუფში შედის. ავტორის ცნობით, ეს სამი ხელისუფალი სელებით ოქროკედილ სკამებზე დასვენეს; მეტურქულეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი და ჩუხჩარხი, კი რომელთა გამორჩევაზე ცალკეა საუბარი, მხოლოდ სასთაულიან სკამებზე დასვენეს³. როგორც ვხედავთ, ის (მანდატურთუხუცესი) ვაზირების—მწიგნობართუხუცესის და ამირსპასალარის ჯგუფშია მოთავსებული. შესაძლებელია მან ვაზირობა ამირსპასალართან ერთად მიიღო. მაგრამ თუ ესაა არა, ძალიან მაღე ამის შემდეგ, ყოველ შემთხვევაში შამქორის ომის დროს; ის უკვე ნამდვილად ვაზირია. შამქორის გამარჯვების აღსანიშნავად „შეიქმნა დარბაზობაჲ, და დასხნეს ამირ-მირმან და შარფანშა თუთოელი თუქსა ადგილსა, ეგრეთვე ვაზირნი: მანდატურთ-უხუცესი და ამირ-სპასალარი და შემდგომნი წესისაებრ, რომელი აქუნდა წესი ჯდომისა და დგომისაჲ, დასვენეს“⁴. ე. ი. ამ დროს მანდატურთუხუცესი უკვე ვაზირია.

¹ ისტორიანი და ახმანი, გვ. 78.

² იქვე, გვ. 78—79.

³ იქვე, გვ. 79.

⁴ იქვე, გვ. 108.

არ ვიცი, როდის მიიღო ვაზირობა მექურქლეთუხუცესმა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ბევრად ადრე მსახურთუხუცესზე. „ველმწიფის კარის გარიგება“, ჩამოთვლის რა ვაზირებს, აღნიშნავს, რომ „ქონდიდელი ძველი ვაზირია, ათაბაგი კი ახალი. „ქონდიდელი მამა არს მეფისა, ათაბაგი ახალია“¹. ასევე, მსახურთუხუცესთან შედარებით, რომელიც რუსულანს შეუყვანია სავაზროში, მექურქლეთუხუცესი ძველი და საპატიო ვაზირია. „მექურქლეთუხუცესი ძველი ვაზირი არის, საბატოი და ვინ ამას იტყვს: მსახურთუხუცესი მანაგველი რუსულან მეფეს შეუყვანია სავაზროს“². აქედან ჩანს, რომ ქონდიდელი-მწიგნობართუხუცესი საერთოდ ყველაზე ძველი ვაზირია, მასთან შედარებით ათაბაგი, რომელმაც ვაზირობა თამარის მეფობის უკანასკნელ წლებში მიიღო, ახალია, ხოლო მექურქლეთუხუცესი ასევე ძველი ვაზირია-მსახურთუხუცესთან შედარებით, რომელმაც ვაზირობა რუსულანის მეფობაში მიიღო.

ნიშანდობლივია, რომ მწიგნობართუხუცესი-ქონდიდელი, ამირსპასალარი და მანდატურთუხუცესი, როგორც ადრე გავაზირობულნი, ქმნიან პირველ სამთა ვაზირთა ჯგუფს, ხოლო მექურქლეთუხუცესი და მსახურთუხუცესი კი მეორე ორთა ვაზირთა ჯგუფს. ამავე დროს გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ ათაბაგიც პირველ სამთა ვაზირთა ჯგუფში შედის. მაგრამ ათაბაგის საკითხი სხვაა. ჯერ ერთი, ათაბაგობა პირველ ათაბაგს (ივანე მხარგრძელს) ამირსპასალარობასთან ერთად ეძლევა³ და, რაც მთავარია, „ათაბაგობის შემორჩულს“ და მისი ქონდიდელ-მწიგნობართუხუცესისადმი დაპირისპირება ცენტრალური ხელისუფლების კიდევ ერთი დამარცხება იყო უმაღლეს ფეოდალებთან ბრძოლაში⁴. უმაღლეს ფეოდალთა ეს ხელისუფალი გავაზირდა და პირველ სამთა ვაზირთა ჯგუფშიც შევიდა.

ცნობილი გარემოებაა, რომ ამირსპასალარის როლი საქართველოში განსაკუთრებით თამარის მეფობაში გაიზარდა, მაგრამ ქართულ წყაროებში, როგორც აღნიშნულიც გვქონდა, ამირსპასალარი უკვე გიორგი III დროსაა დამოწმებული. მიუხედავად იმისა, რომ მხედართმთავრის მოვალეობას მეფე ასრულებს (გიორგი III), ამირსპასალარის ფუნქციები გიორგის დროს შეზღუდულად არ გამოიყურება. დავით აღმაშენებლის დროს დათრგუნულმა, ფეოდალთა ბატონობის ეპოქის სპასალარმა, გიორგი III დროს უკვე ამირსპასალარის სახით წამოიყო თავი. ნიშანდობლივია, რომ სწორედ ეს „სპასალართა თავი“ არა „უხუცესია“, არამედ „ამირსპასალარია“ — ეს „ველი“ ქართული „უხუცესთა“ ინსტიტუტიდან არ მოდის. ეს ახალი მოვლენაა, მეფის წინააღმდეგ მებრძოლ ფეოდალთა მიღწევაა. ნიშანდობლივია, რომ სწორედ გიორგი III დროს ის უკვე იჩენს თავს, ხოლო თამარის დროს კი მწიგნობართუხუცეს-ქონდიდელს ამოუდგება გვერდში როგორც ვაზირი. გამარჯვებული ფეოდალები ათაბაგის ინსტიტუტს აწესებენ, ათაბაგი თავის ხელში ამირსპასალარობასაც იკდებს და ის გარკვეული დროიდან იკავებს კიდევაც სახელმწიფოში პირველი პირის ადგილს.

¹ ველმწიფის კარის გარიგება. ვ. თაყაიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1920, გვ. 19.

² იქვე.

³ როგორც ცნობილია, ეს „ველი“ შემდეგაც ყოველთვის, როგორც წესი, სხვა „ველთაანა“ ხოლმე გაერთიანებული.

⁴ ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში. „ენიშის“ მთაბეჭ, ტ. X, № 289.

„უხუცესთა“ გავაზირების პროცესი გრძელდება, როგორც ვნახეთ. მანდატურთუხუცესი, მეჭურჭლეთუხუცესი, მსახურთუხუცესი ვაზირობას იღებენ. საფიქრებელია, რომ ეს მოვლენა ქართული ფეოდალური მონარქიის შექმნას უკავშირდება. მრავალ „უხუცესთა“ შორის ნაწილისათვის ვაზირობის მინიჭება მაუწყებელია მათი უშუალო მონაწილეობისა სახელმწიფოს მმართველობაში:

„უხუცესთა“ ინსტიტუტი აღვილობრივ ქართულ. ნიადაგზეა წარმოშობილი და განვითარებული. შემდეგ კი, როგორც ვნახეთ, ზოგი მათგანი თავისებურს ისტორიულ პირობებსა და ვითარებაში აღმოსავლური წარმოშობის ინსტიტუტის, ვაზირის სახელწოდებას იღებს, შინაარსს კი ქართულს ინარჩუნებს¹.

„უხუცესთა“ ნაწილისათვის ვაზირის სახელწოდების მინიჭების შემდეგ იქმნება სავაზირო, ვაზირთა საბჭო, რომელიც, შესაძლებელია, ცენტრალური ხელისუფლების მიერ შექმნილია უფლებავაზრილი დარბაზის საპირისპიროდ.

აღმოსავლეთში სავაზირო არ არის. სავაზიროს რთული შემადგენლობა და ორგანიზაცია ქართულ სახელმწიფოს შემდგომ განვითარებასთანაა დაკავშირებული. სავაზირო ქართულ ნიადაგზეა ჩამოყალიბებული და განვითარებული. არაბულიდან ნასესხები მხოლოდ ტერმინი „ვაზირი“ ჩანს.

თუ ერთის მხრით, ფეოდალური საქართველოს სავაზირო უკავშირდება არაბული სახელწოდების ტერმინს (ვაზირს), ხოლო ამ ტერმინში აღმოსავლურ შინაარსს გამოიტყავს, მეორეს მხრივ ის გენეტურად დაკავშირებულია ქართულ „უხუცესთა“ ინსტიტუტთან.

ამგვარად, ქართული ვაზირი და სავაზირო თავისთავადი მოვლენაა, აღმოცენებული ძირითადად ქართული „უხუცესთა“ ინსტიტუტიდან.

М. Д. ЛОРДКИПАНИДЗЕ

ПРИДВОРНЫЕ ЧИНОВНЫЕ ЛЮДИ ГРУЗИНСКОЙ ФЕОДАЛЬНОЙ МОНАРХИИ

(Вазирь)

Р е з ю м е

Среди придворных людей Грузинской феодальной монархии первое место занимали «вазирь».

Термин — «вазирь» персидско-арабского происхождения.

В халифате при первых Аббасидах наивысшими сановниками являлись вазирь. В дальнейшем, как известно, в халифате вазирь постепенно теряет свое значение. После распада Халифата происходит возрождение института вазира; первые признаки чего замечаются в государстве Саманидов, и окончательно оформляется должность вазира в государстве Турок-сельджуков.

В Грузии XII — XIV вв. институт «вазира» представлен своеобразно.

¹ თითოეული ამ მოხელის უფლება-მოვალეობაზე არას ვამბობთ, რადგან ეს საკითხი მათთანადად დაუმუშავებელია ქართულ ისტორიოგრაფიაში.

В отличие от восточно-мусульманского мира (где, как правило, в государстве один вазир) в грузинской феодальной монархии представлены пять вазиров, среди которых один (мцигнобартухуцес) является первым.

Вазиры, как должностные лица при грузинском дворе, встречаются с XII века, но следует отметить, что все те политические институты, которые с XII века принимают название вазиров, представлены в Грузии и ранее этого времени, таковыми являются мцигнобартухуцес, мечурчлетухуцес и др.

Институт «ухуцесов» (старейшин, глав) в Грузии существовал издревле. «Ухуцесы» являлись главами отдельных ведомств (мцигнобартухуцес — канцлер, мечурчлетухуцес — глава хранителей государственных имуществ, ткисмцвелтухуцес — главный лесничий, мхатвартухуцес — глава художников и ряд др.).

На протяжении XII — XIII вв. совместно с быстрым развитием государственной жизни феодальной Грузии, функции и обязанности ряда «ухуцесов» расширяются, они непосредственно включаются в аппарат государственного управления, в связи с чем и получают титул «вазира».

Из грузинских «ухуцесов» первым титул «вазира» получает, в царствование Давида Строителя, мцигнобартухуцес; в дальнейшем, в первые годы царствования царицы Тамары вазирами становятся амирспасалар, мандатуртухуцес и мечурчлетухуцес, в последние годы царицы Тамары атабег, а в царствование Русуданы мсахуртухуцес.

Институт «ухуцесов» чисто грузинское явление; часть из «ухуцесов», в определенных исторических условиях, принимает восточный титул вазира, но по содержанию остается грузинским институтом.

Совместно с возведением ряда «ухуцесов» в сан вазиров создается «Савазиро» (Совет вазиров).

Восточно-мусульманский мир института «Савазиро» не знает.

Институт «Савазиро», как и «ухуцесов», самобытное, грузинское явление, созданное и развитое на местной почве. Сложная система «Савазиро» непосредственно связана с дальнейшим развитием грузинского феодального государства.

Принятым из Восточно-мусульманского мира является лишь термин «вазир».

ო. სოსელია

საგლეხო ვალდებულებანი დასავლეთ საქართველოში XVII ს.

XVII საუკუნის საგლეხო ვალდებულებათა ნორმებში ზოგი ისეთი-ტერმინი გვხვდება, რომლის მნიშვნელობა დღეს გაუგებარია, ასეთია მაგალითად: „ხმელი ბეგარა“, „ნაეტობა“, „ალაყურტი“, „მოილო“, „ოზურლი“ და სხვ. აღნიშნულ სიტყვათა შინაარსობრივი მნიშვნელობის დადგენა საქიროა ყმა-გლეხების ვალდებულებათა სახისა და ექსპლუატაციის ხარისხის წარმოსადგენად. შევეცდებით ამ ტერმინთა მნიშვნელობა გავარკვიოთ.

1. „ხმელი ბეგარა“

„ხმელი ბეგარა“ პირველად აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდ-დავთარში არის ნახსენები. ამ წყაროს ჩვენებით XVII ს-ის პირველ ოცეულში-ჯგაღში მოსახლე „ათს კომლს კ[ა]ცს¹ ხმელი ბეგარა მართებს“². ასევე ნაგვაზუს მცხოვრები რვა კომლი გლეხი „ხმელ ბეგარას“ იხდის³.

ბეგარა მეტად მრავალმხრივი შინაარსის შემცველი ცნება იყო. განსვენებული ლ. მუსხელიშვილის განსაზღვრით: „ბეგარა ეწოდებოდა ყოველგვარს ფულადსა და სულადს გადასახადს, რომელიც მიწის ეღო და მიწის ქერასთან იყო დაკავშირებული“⁴.

იმავე მკვლევრის განმარტებით, ბეგარის ცნებაში „ფულადს და სულადს გადასახადს“ გარდა სამსახურებრივი ვალდებულებაც შედიოდა⁵. ამას ლ. მუსხელიშვილის მიერ დამოწმებული საქუთათელო გამოსავლის დავთრის სახელწოდების გარდა („დავთარი ქუთათისის საყდრის გამოსავლის ბეგარისა...“) სხვა მონაცემებიც ადასტურებენ. ეს მონაცემები საყდრით დამაჯერებელს ხდიან ლ. მუსხელიშვილის მოსაზრებას. მაგალითად, XVI ს-ის მეორე ნახევრის ოცხანის გლეხთა გამოსავლის ნუსხის ბოლოს ვკითხულობთ: „ორი მცეხველი ანგარიში დადებული არ არის, მაგრამ ბეგარა არა მართებს სამსახურისა და მცეხველობის მეტი“⁶. აქ შრომითი ვალდებულება—სამსახური და მცეხველობა ბეგარის ცნებაშია მოქცეული, წყაროს გაგებით ესეც ბეგარაა.

¹ გამოცემაში ამ სიტყვას ქარაგმა უხის (იხ. ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთარი, ტფ., 1914, გვ. 43. შემდგომი ვასახელებთ შემოთლებით; აფხ. საკ-ზოლ. დავთ.), გახსნილია ჩვენ მიერ.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 17.

⁴ ლ. მუსხელიშვილი, დასავლეთ საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიკური კატეგორიები XVI—XVII სს. ვნის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის „მოამბე“, V—VI, თბ., 1940, გვ. 274 (სქოლიო).

⁵ აფხ. საკ-ზოლ. დავთ., გვ. 51.

უფრო გვიან, XVII ს-ის პირველ ოცეულში შედგენილ ამავე ოცხანის გლეხთა ვალდებულების ნუსხაც ბეგარაში შრომით ვალდებულებასაც გულისხმობს: „ამ სამი კაცის ბეგარაა 4 სამოსელი და 20 თეთრი, 3 საკლავი, ცხრა კოკა ღვინო, სამი გოდორი ღომი, 3 ქათამი, პური, ყველი, კურეცი, თევზი, ღომი, ღვინო, სასახური, მუშაობა, ტვირთი და ხის კრება მართებს“¹.

ასევე საქუთათლო გამოსავლის დავთრის მერმინდელ (XVIII ს-ის დასასრულისა და XIX ს-ის დამდეგის) მინაწერში სიტყვა ბეგარა ნახმარია როგორც ნატურით, ისე შრომითი ვალდებულების აღსანიშნავად: „მართებს მამუკა გოგსადეს ბეგარა: ოცი კოკა ღვინო ოთხ დოქიანი, ერთი მარჩილი თეთრი, ერთი ქათამი, ერთი ფხალი ღომი, ან შინაყობა და ან სეფობა“².

ამგვარად, ფართე გაგებით ბეგარა ეწოდებოდა ყმის ყოველგვარ ვალდებულებას—ნატურით, ფულადსა და შრომითსაც. ვიწრო გაგებით ბეგარას უნახდნენ მხოლოდ ფულადს და ნატურით გადასახადს, ხოლო კიდევ უფრო ვიწრო გაგებით—ამა თუ იმ ცალკეულ ვალდებულებას. მივლითად, ღომის გამოსაღებს ღომის ბეგარა ერქვა, სანთლის გამოსაღებს—სანთლის ბეგარა, თეთრის გამოსაღებს—თეთრის ბეგარა, ღორის გამოსაღებს—ღორის ბეგარა და სხვ³.

საგლეხო ვალდებულების ნორმაში შემავალი ერთი ასეთი ცალკეული სახის გამოსაღები იყო „ხმელი ბეგარა“.

ახლა დავაკვირდეთ „ხმელი ბეგრის“ შინაარსობრივ მნიშვნელობას.

აეილოთ XVII ს-ის პირველი ოცეულის თილითის საკათალიკოზო გლეხების გამოსაღებთა ნუსხა: „მართებს ღომინიას ცისკარავას საკლავისა ქანდაქი და სამოგვე, ვმელის ბეგრისა ერთი სამოგვე, 5 კოკა ღვინო, გოჭკუმუ, სასახლის სამსახური“.

„მართებს შურითალი მალურავას ვმ[ე]ლის ბეგრისა 2 ქანდაქი, მესამეს წელსა საკლავისა ქანდაქი და სამოგვე, ორი კოკა ღვინო, 2 ჯამი ღომი, ყანის მუშაობა კვირაშიდ ორორი დღე, ნაჯგებუს მ[ა]მულის ყურძნის კრეთა“⁴.

„მართებს მიხილია სეფანასკირსა საკლავისა ქანდაქი და სამოგვე, ვმელის ბეგრისა ქანდაქი და სამოგვე, მესამეს წელსა შვიდი კოკა ღვინო, შვიდი ჯამი ღომი და გოჭკუმუ“.

„მართებს თასიას ჩერჩიას 2 ქანდაქი ვმლის ბეგრისა, ქანდაქი და სამოგვე საკლავისა, 12 კოკა ღვინო, 12 ჯამი ღომი, გოჭკომუ, სასახლის სამსახური“⁵.

მოტანილ ამონაწერთა მიხედვით უეჭველად შეიძლება ითქვას, რომ „სამოგვე“ ანუ „საჩქევე“ მიიღებოდა როგორც „საკლავი“-დან, ისე „ხმელი ბეგ-

¹ აფხ. საკ-ხო დავთ., გვ. 42.

² ე. თაყაიშვილი, დავთარი ქუთათისის საყდრის გამოსავალი ბეგრისა, შედგენილი 1578 წელს, ძველი საქართველო, ტ. IV, გ. თაყაიშვილის რედ., ტფ., 1914—1915, გვ. 71.

³ ს. კაკაბაძე, დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, წიგ. II, ტფ., 1921, გვ. 2, 127; წიგ. I (ტფ., 1921), გვ. 93, 95 (შემდეგში შემოკლებით. დას. საქ. ავტელ. საბ.).

⁴ აფხ. საკ-ხო დავთ., გვ. 35.

⁵ აფხ. საკ-ხო დავთ., გვ. 34. გამოცემაში სიტყვა „ვმელი“ ხოგან ქარაგმით წერია—„ვმლი“, ხოგან კიდევ უქარაგმით—„ხმელი“ (იხ. იქვე, გვ. 17, 43). ციტირებულ ადგილებში ქარაგმა ჩვენ მიერ არის გახსნილი.

რიდანაც¹. ამის თქმის საფუძველს იძლევა „საკლავის სამოგუე“, „ხმელი ბეგრის სამოგუე“².

„საკლავის სამოგუე“, ცხადია, საკლავის ტყეა. ასევე „ხმელი ბეგრის სამოგუეც“ სხვა არ შეიძლება იყოს რა, თუ არა „ხმელი ბეგრის“ ტყეა. დაშვასადაც, „ხმელი ბეგრის“ გატყავება ისევე შეიძლებოდა, როგორც საკლავის, და მისი ტყეა ისევე გამოსადეგი იყო „სამოგუედ“, როგორც საკლავის.

საგლეხო ვალდებულებათა ნორმებში დასახელებული საკლავი უდრის ღორს. მაგალითად, გრიგოლ კათალიკოზი ბიჭვინტის ღვთისმშობლისადმი მირთმეულ 1705 წლის შეწირულების წიგნში ამბობს: „...შემოგწირეთ ჯიქთუბანს კომლი კაცი ოთხი... ამ გლეხებს ოთხოთხი ღორი ემართათ, ერთი დიდი და სამი მომცრონი. აწუ იმ სამი საკლავი ამოგვიწერია და მისი სანთელი დაგვიც...“³.

ასევე ლევან დადიანის მიერ ბიჭვინტის ღვთისმშობლისადმი მირთმეულ 1628 წლის შეწირულების წიგნში ნათქვამია: „...შემოგწირეთ... კვამლი კაცი ორმოცი... ამათგან ერთის მოსახლისა კაცისა გოქკომური მართებული სალაპოდ გაგვიჩენია... გოქკომური თითო ღორი მართებს და იმ თითო საკლავის ფასი თევზი გაგვიჩენია...“⁴.

აქ ორივე შემწირველი „საკლავს“ ღორის მნიშვნელობით ხმარობს. სხვა შემთხვევებშიც „საკლავი“ ღორს გულისხმობს⁵.

როგორც აღვნიშნეთ, „ხმელი ბეგარა“ ისეთი გამოსაღები იყო, რომლისაგან ტყეა მიიღებოდა („ხმელი ბეგრის სამოგუე“), ტყავს კი („სამოგუეს“) საკლავისაგან ღებულბდნენ („საკლავის სამოგუე“). „საკლავი“, როგორც გაირკვა, ღორს ეწოდებოდა. აქედან, ცხადია, „ხმელი ბეგარა“ „ხმელი“, შეკომლილი სახით წარმოდგენილი ღორის ხორცი—შაშხი უნდა ყოფილიყო. ამ „ხმელი“ ღორის, ანუ საკლავის ტყეა („სამოგუე“) გლეხს ზოგჯერ ცალკე გამოსაღებად მართებდა.

„ხმელ ბეგარაში“-ში სწორედ ღორის ხორცი იგულისხმება და არა სხვა რომელიმე საკლავის. ეს გასაგებია: საკლავთა შორის „ხმელი“ სახით ღორის ხორცი იყო მიღებული ხმარებაში ძველათაც და ახლაც ასევე იხმარება ის. აღსანიშნავია, რომ „ხმელი ბეგრის“ ანალოგიურ გამოსაღებს წარმოადგენს „ხმელი თევზი“, რომელიც საგლეხო ვალდებულებათა ნორმებში „ნედლი თევზი“-სგან განსხვავებით არის გათვალისწინებული⁶.

2. ანაბტობა⁷

სიტყვა „ანეტობა“—„ნავეტობა“, ანუ „მენავეტობა“ პირველად 1622 წელს შედგენილ აფხაზეთის საკათალიკოზოს საბეგრო ნუსხებში გვხვდება. მაგალითად, ნაენუელს მოსახლე გლეხს ზაქარია უჩაიას მართებს: „გოქკომუ, ბეგარა ტილო, 2 გობი ღობი, 2 ქათამი, 6 ფოხალი ღვინო, ნავეტობა და ყანობა“⁸.

¹ ჩემმა საბას განმარტებით „სხუათა ენაა, ქართულად=მოგვი“ (იხ. სულხან-საბა ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყიფშიძისა და პროფ. ა. შანიძის რედ., ტფ., 1928). მოგვიდან ნაწარმოები „სამოგუე“ „საჩეკეს“ ნიშნავს.

² დას. საქ. საეკლ. საბ., I, გვ. 89.

³ იქვე, გვ. 44.

⁴ იხ. იქვე, გვ. 93, 105, 145. „საკლავი“ რომ სწორედ ღორის გულისხმობს, ეს ლ. მუსხელიშვილსაც აქვს შენიშნული (იხ. მისი დასახელებული ნაშრომი, გვ. 76, სქოლიო).

⁵ აფხ. საკლავი დავთ., გვ. 30, 56.

ბუბუტიკა სუბუტიკის მართებს: „გოჭკომუ, ბეგარაჲ ტილო 3 საყანე, ქათამი 2, კოკა ღვინო 6, მუშაობაჲ, ნავტობაჲ, ზროხაჲ, თიზიაჲ“.

ასევე ტყავრუს მოსახლე მამუტა შამბიას მართებს „მენავტეობაჲ, მეთევზეობაჲ, საპურობო“¹.

ამათ გარდა „ნავტობა“ მართებთ სხვა გლეხებსაც:

რას წარმოადგენდა ნავტობა შინაარსობრივად?

ამ ვალდებულებას ყურადღება მიაქცია განსვენებულმა მკვლევარმა ლ. მუსხელიშვილმა, როცა იგი დასავლეთ საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიების საკითხს არკვევდა. მაგრამ „ნავტობის“ შინაარსობრივი მნიშვნელობა მან ვერ განსაზღვრა. ისე ვაკვრით შენიშნა „...ნავტობა, რამდენადაც ჩანს, საპატოო სამსახური უნდა ყოფილიყო“-ო. ამის თქმის უფლება მას იმ გარემოებამ მისცა, რომ ნაქანელუს „დაუბეგვარო მსახურს დიდის სამსახურად მხოლოდ ნავტეობა აქვს გადაკვეთილი... მეთრე მხრით მეტიერთე ყმა, რომ მენავტეც იყოს ასეთი შემთხვევა არსად არ გვხვდება“².

ეს მართლაც ასეა, მაგრამ სანამ „ნავტობას“ საპატოო ან სათაქილო სამსახურის ჯგუფს მივაკუთვნებდეთ, უნდა გავარკვიოთ ამ ტერმინის შინაარსობრივი მნიშვნელობა.

„ნავტე“, საბას განმარტებით, „მომცრო ნავის მნეს“, „მენავეთა გამრიგებელს“ ნიშნავს³. თუ „ნავტობა“, ანუ „მენავტეობა“ „ნავტე“-დან არის ნაწარმოები, მაშინ იგი ნაოსნობასთან დაკავშირებულ საქმიანობად წარმოგვიდგება.

იქნებ ამ ვალდებულებების კონკრეტული შინაარსი იმალებოდეს მეგრულ სიტყვა „ნოთე“-სა და მისგან წარმომდგარ „მენოთობა“-ში?

მეგრულად „ნოთე“ ეწოდება სიმინდის გამხმარი ღეროებისაგან შეკრულ ალმოღებულ კონას, რომელსაც ძველად და ამ ორი ოცეული წლის წინათაც ზემო სამეგრელოში თევზის ჭერის დროს იყენებდნენ. „ნოთობა“ კი ასეთი ხერხით თევზის ჭერის პროცესს ნიშნავს. ხოლო „მენოთე“ იმ ადამიანს ჰქვია, რომელსაც ანთებული სიმინდის ღეროების შეკვრა უჭირავს. ამგვარად, „მენოთე“ მეთევზე კი არ არის, არამედ მეთევზის დამხმარე პირია.

ამ წესით თევზაობა მხოლოდ ღამით წარმოებს. ცნობილია, რომ ზოგიერთი სახეობის თევზი სინათლისაქენ მიისწრაფის და მის დანახვაზე ის წყლის ზედაპირს ეფინება⁴. ეს კი ააღვივებს მის ჭერას. ასეთი ხერხით თევზის ჭერა საქვერელოში მიღებული იყო უფრო გაზაფხულზე, როდესაც ახალი მოსავლის თესვის სამუშაოსში ყანები სიმინდის ღეროებისაგან იწმინდება, მეორე მხრით თევზთა დაჭვირითების პერიოდი ღვება და მათი ზღვიდან მდინარეებისაკენ სვლა იწყება. ასე რომ სიტყვა „ნოთობა“ სამეგრელოში პერიოდული მეთევზეობის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ამ წესით თევზის ჭერის პროცესში ზოგან ნავსაც იყენებდნენ, ზოგან კი ის უნათო ხდებოდა. ეს დამოკიდებული იყო მდინარის სიგრძე-სიღრმეზე.

შეიძლება, „ნავტობა“ ანუ „მენავტეობა“ შინაარსობრივად პერიოდულ მეთევზეობას უღრის და მეგრულ „ნოთობა“-„მენოთობა“-ს შეესატყვისება.

¹ აფხ. საკ-ზო დავ. გვ. 24—25, 39.

² ლ. მუსხელიშვილი, დასავლეთ საქართველოს გლეხობის სოც-ეკონომ. კატეგორიები..., ვნიკი-ს „მომამე“, V—VI, გვ. 299.

³ ს უ ლ ხ ა ნ - ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი, ქართული ლექსიკონი.

⁴ Лов сельди с помощью электросвета, «Заря Востока», 6 мая, 1953, № 106 (8686).

ნიშანდობლივია ისიც, რომ გლეხთა უმეტესი ნაწილი, რომელსაც ეს ვალდებულება მართებს, ნაქანელში ცხოვრობს. ნაქანელი კი მდინარე ენგურთან ახლოს, სადაც მის გაღმა მდებარეობდა¹. მეთევზეობა უნდა დაეკისრებინათ სწორედ იმ გლეხებისთვის, რომელნიც ტერიტორიულად რომელიმე მდინარესთან ახლოს მკვიდრობდნენ.

აქ უნდა აღინიშნოს ერთი გარემოება. ტყავრუს გლეხთა საგადასახადო ნორმა მეთევზეობას და „მენავტობას“ ერთმანეთისაგან განასხვავებს. მაგალითად: „მართებს ქუჭულია შამბიას მენავტობაჲ, მეთევზეობაჲ, საპურობო“; უჩაკოჩი ქუჭურაის მართებს: „ნავტობაჲ, მეთევზეობაჲ და საპურობო“².

ტყავრუს გლეხთა ვალდებულების ოვეთ სათაურშიც მეთევზე და „მენავტე“ ცალკეა დასახელებული. „არის ტყავრუს მეთევზე და მენავტე“³.

ამ ორი ვალდებულების ამგვარად დასახელება მათ იგივეობას გამორიცხავს, მაგრამ ეს ზემოთ გამოთქმულ მოსაზრებას სრულებით არ ეწინააღმდეგება: „მენოთე“, როგორც აღვნიშნეთ, მეთევზის დამზარე პირი არის. როცა ერთსა და იმავე გლეხს ევალება მეთევზეობა და „მენავტობა“, ეს იმას ნიშნავს, რომ, ჯერ ერთი, ეს გლეხი ვალდებულია თევზი მართებს ბატონს წლის დროთა განურჩევლად, და ამას გარდა მას მართებს მეორე ვალდებულება—გარკვეულ დროს (გაზაფხულზე) თევზაობის პროცესში „მენოთის“ მოვალეობის შესრულება. ამით შეიძლება ავხსნათ ტყავრუს გლეხთა ვალდებულებაში მეთევზეობისა და „მენავტეობის“ ცალ-ცალკე მოხსენიება.

ყოველ შემთხვევაში უუქველად მხოლოდ ერთის თქმა შეიძლება: „ნავტობა“ სანაოსნო ვალდებულებას გულისხმობს. შეიძლება ეს სანაოსნო ვალდებულება, როგორც აღვნიშნეთ, პერიოდულ მეთევზეობისთან („მენოთობასთან“) იყოს დაკავშირებული. მაგრამ შესაძლებელია ისიც, რომ ნაქანელში მცხოვრებ „მენავტე“ გლეხის ვალდებულება აქ გამოვლენ მგზავრთა ან ადგილობრივ მკვიდრთა მდინარე ენგურზე ნავთ გაყვან-გამოყვანაში გამოიხატებოდა⁴.

ახლა შეიძლება სამსახურებრივ თუ მუშაობით ვალდებულებათა შორის „ნავტობის“ ადგილი განვსაზღვროთ. განსვენებული მკვლევრის ლ. მუსხელიშვილის ვარაუდი სწორი ჩანს. „ნავტობა“ სათაკილო სამსახური არ უნდა იყოს. პერიოდული მეთევზეობა „ნავტობა“ თუ სანაოსნო ვალდებულება, იგი არა მაღალირისების, მაგრამ მაინც საპატრიო სამსახურთა რიცხვს უნდა ეკუთვნოდეს⁵.

¹ ს. კაკაბაძე, აფხაზეთის საკათალიკოზო დიდი იადგარი, საისტორიო მთაბე, II, ტ. 1, 1925, გვ. 182; დას. საქ. საეკლ. საბ., I, გვ. 105. ნაქანელის ადგილმდებარეობის შესახებ იხ. ი. გ. ახტელაია, Очерк по истории Абхазии XVII—XVIII вков, Сухуми, 1949, გვ. 9.

² აფხ. საკ-ზო დათ., გვ. 39.

³ იქვე.

⁴ „ნავტობის“ ასეთი გაგებისადმი ჩვენი ყურადღება გაამახვილა ისტორიის ინსტიტუტის ფეოდალური ხანის საქართველოს ისტორიის განყოფილების მეცნიერ თანამშრომელმა ზ. ანჩაბაძემ, რასაც მაღლობით აღვნიშნავთ.

⁵ ნაოსნობით სამსახურს უნდა გულისხმობდეს „ზავტიკო“ სამსახური, რომლისათვის „აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხების დიდი დავთრის“ გამოშვებას. კაკაბაძეს სიე მიუწერია (იხ. გვ. 40). „ზავტიკი“-ს პირველი ასო (ზ) კალმის შეცდომა უნდა იყოს და აქ „ნავტიკი“ უნდა ეწეროს. „ნავტიკი“ არის „მცირე ტივი გულებკრული“ (იხ. სულხან—საბა ორბელიანის ქართული ლექსიკონი). აქედან „ნავ-ტიკი“ სამსახური „მცირე ტივით“ სამსახურს უნდა ნიშნავდეს.

3. „მოილი“

„მოილი“-ს ვალდებულებაც პირველად ზემოხსენებულ წყაროში გვხვდება. შემდეგდროინდელ წყაროებში ეს ვალდებულება არ ჩანს.

XVII ს-ის პირველ ოცეულის საუბელის მოსახლე გლეხთა საგადასახადო ნუსხაში ვკითხულობთ: „მართებს გინძიას საპურობო ქათამი, 2 ქანდაქი და სამოგვე, ერთი დღის ყანის შეელაჲ, ლაშკრობაჲ და მგზავრობაჲ და მოილი“-ან კიდეჲ: „მართებს უწარდია სალტიას საპურობო, ქანდაქი და სამოგვე, მოილი, ლაშკრობაჲ და სამსახური“¹. ამათ გარდა „მოილს“ იხდის აქ კიდეჲ 15 კომლი გლეხი².

„მოილი“ მეგრული სიტყვაა და ნიშნავს მოგიტანე-ს. ძველად სამეგრელოში, როცა ავადმყოფის ან დიდი ხნის უნახავი ნათესავის სანახავად მიდიოდნენ, უსათუოდ რამე მოსაკითხი მიჰქონდათ³. (ეს წესი ზემო სამეგრელოში ნაწილობრივ დღესაც არის შემონახული. დღესაც აქ მეზობელ ავადმყოფთან ან დიდი ხნის უნახავ ნათესავთან რომ მიდიან, თან მიაქვთ ხაჭაპური, ქათამი, კვერცხები, სასმელი, ტკბილეული და სხვ. თუ მისატანი არა აქვთ და ამის გამო ვერ მიდიან, მაშინ იტყვიან „მოილაღარი“ (მისატანი) არა გვაქვსო

ამგვარად, „მოილაღარი“ არის მოსაკითხი, მისართმევი ანუ ძღვენი. ჩვენ ეფიქრობთ, რომ XVII ს-ის „მოილი“ (მოგიტანე) შინაარსობრივად სწორედ მისართმევს, ძღვენს გამოხატავს.

დამახასიათებელია, რომ იმ გლეხების ვალდებულებაში, რომელთაც „მოილი“ მართებთ, ძღვენი არ იხსენიება და „მოილი“-დ წოდებულ ვალდებულებას მხოლოდ ოდიშის სამთავროს ტერიტორიაზე მცხოვრებ გლეხთა გამოსაღების ნორმებში ვხვდებით.

4. „ალაყურტი“

„ალაყურტი“, „ალაკურტი“ ანუ „ყურტი“, როგორც საგლეხო ვალდებულების სახე, პირველად XVII ს-ის პირველ ოცეულში შედგენილი საცაიშლო გამოსაღების დაეთარში იხსენიება. სხვა წყაროებში ეს ვალდებულება არ გვხვდება.

აღნიშნულ დაეთარში „ალაყურტის“ გადამხდელ გლეხთა რაოდენობა ოთხი კომლით განისაზღვრება.

„მართებს ხუხუტია მეფორიას უფროს-უნცროსი საკლავი, 1 ქათამი, მისი მარლი, 1 პური, 10 ფოხალი ღვინო, 10 ნაგუშუო ატარი ღომი და ალაყურტი და გოჭკომური მისითა ღომითა, ღვინითა, ხორციითა, თევზითა, ყველითა, კვერცხითა, სამარხოთა, რაჲცა იმ დღესა მოუნდებოდეს“. „მართებს ივანეს მეფორიას უფროს-უნცროსი საკლავი, 1 ქათამი, მისი მარლი, 1 პური, 8 ფოხალი ღვინო და 8 ნაგუშუო ატარი ღომი, ალაყურტი და გოჭკომური კარგი საქმელი მისითა ღომითა, ღვინითა, ხორციითა, თევზითა, ყველითა, კვერცხითა, სამარხოთა, რაჲცა იმ დღესა მოუნდებოდეს“⁴.

¹ აფხ. საკ-ხო დავთ., გვ. 36—38.

² იქვე, გვ. 36—39.

³ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თარგმანი ალ. კუნიასის დ. ასათიანის რედ., თბ., 1938, გვ. 115.

⁴ ს. კაკაბაძე, საცაიშლო გამოსაღების დაეთარი, ტფ., 1913, გვ. 37.

დანარჩენი ორი კომლიდან ერთი კომლის ვალდებულება ისეა განსახლ-
ვრული, როგორც ზემომოტანილი ნორმა, ხოლო მეორე კომლის გამოსაღებათა
ნორმის ათი „ყურტი“ არის შეტანილი¹.

„ალაყურტი“, როგორც ჩანს, არ იყო ფართოდ გავრცელებული გამოსა-
ღები. ამას მოწმობს ის, რომ საცაიშლო გამოსაღების დაეთარში აღრიცხულ
363 კომლიდან ეს ვალდებულება მხოლოდ ოთხ კომლს მართებს.

„ალაყურტი“ მეგრული სიტყვაა². „ალაყურტი“ ეწოდებოდა მოხალულ
და წვრილად დაფქული ღომის, სელის მარცელის ან ყვითელი სიმინდის ფქვი-
ლისაგან თავლში გაკეთებულ „ლომს“, რომელიც საგანგებოდ კარგად იყო
მოხეილი და ზედ ნივთის ზეთი ან ერბო ჰქონდა გადასხმული.

დღესაც ზემო სამეგრელოში „ალაყურტი“ კარგად გაკეთებული ღომის
სინონიმია. კარგად მოხეილ ღომზე იტყვიან: „ალაყურტივით“ ღომი არისო³.

5. „ოზურლი“

„ოზურლი“ც პირველად აფხაზეთის საკათალიკოზო გლეხობის დიდ-
დაეთარში არის დასახელებული. სხვა წყაროები „ოზურლ“-ს არ გვიჩვენებენ.
მუხურს მოსახლე გლეხს ქერებინ კიტის მართებს: „ოზურლი საპურო-
ბო, მგზავრობაჲ, ლაშქრობაჲ“. შურმიდგი კიტის მართებს: „ოზურლი, სა-
პურობო, მუშაობაჲ, ლაშქრობაჲ და მგზავრობაჲ“⁴. „ოზურლი“ მართებს კიდევ
მუხურს მცხოვრებ 12 კომლსა და თილის მოსახლე 2 კომლ გლეხს⁵.

სიტყვა „ოზურლი“-ს ორ უკანასკნელ თანხმოვან ასოს ქარაგმა უზის. ეს
ქარაგმა რ-სა და ლ-ს შუა „ა“ ბგერას უნდა აღნიშნავდეს. თუ ქარაგმას
გავსწნით, ეს სიტყვა ასე წაიკითხება: „ოზურალი“.

„ოზურალი“-ც მეგრული სიტყვაა. ეს კარგად ჩანს მიწი თავსართიდან
იგი ეხლანდელ მეგრულში ხმარებაში მიღებულ „ოზირალი“-ს⁶ ძველ ფორმას.
წარმოადგენს.

მეგრული „ოზირალი“ სიტყვა-სიტყვით მოსაკრეფს ნიშნავს⁶. ამასთან
დაკავშირებით ჩვენ გვაგონდება სხვა წყაროებში „მოსაკრეფი“ ან „მოსაკრეფ-
ლობის“ სახელით ცნობილი ვალდებულება. მაგალითად, ხოსია ინასარიძე 1658-
წელს ცაგერის ღეთისმშობლისადმი მიართმეულ შეწირულების წიგნში ამბობს:
„...ლეხიდარსა და ჯვარ დამწვარ შუა, რაც სარჯულავი და მოსაკრეფლობა
მოვილოდა, ყველასი მესამედი ჩენი იყო და ორი წილი ცაგერისია. აწე ჩენის.

¹ ს. კაკაბაძე, საცაიშლო გამოსაღების დაეთარი, გვ. 37.

² ალაყურტი სიტყვა-სიტყვით გადასაყლას ნიშნავს (ალა—თანდებული, ყურტი—ყლაბე.
იხ. И. Кишидзе, Грамматика мингрельского (ингерского) языка, СПб, 1914, мингрельско-
русский словарь, сიტყვა: ყურტუა, ყინტუა).

³ „ალაყურტი“ ახლა სამეგრელოში იშვიათად თუ ვინმე აკეთებს. „ალაყურტის“ რაობის
განსაზღვრისას ვისარგებლეთ ს. კირცხის (ხორთუმუს რაიონი) მცხოვრებ კაბა კვირტის (106
წლის) და ამავე სოფლის მცხოვრებ ოლიფანტე, ხაქარაის (70 წლის) ზეპირი ცნობებით, ზის-
თვისაც მათ მაღლობას მოვახსენებთ.

⁴ აფხ. საკ-ზო დავთ., გვ. 31.

⁵ იქვე, გვ. 31—33, 35.

⁶ უნდა აღინიშნოს, რომ „ოზრლი“-ს და „მოილი“-ს მნიშვნელობას გაკვრით ეხება
პროფ. ს. კაკაბაძე და თუმცა დუსახუთებლად, მაგრამ ამ ტერმინითა სწორ გავებას იძლევა. იხ.
მისი მასალები დასავლეთ საქართველოს სოციალური და ეკონომიური ისტორიისათვის, სას-
ტორიო კრებული, III, ტფ., 1928, გვ. 32—35.

6. მასალები, ნაკვ. 32

სულის საოხად ჩვენ ყველა ასრე ხელმოხსნით შეგვიწირავს“-ო¹. ქაიხოსრო იაშვილის XVII ს-ის მეორე ნახევრის შეწირულების წიგნში ნათქვამია: ეს გლეხები „ასრე შეგვიწირავს, რომე ჩვენი არა მიადგებოდეს რა და არც ჩვენი სელი შევიდოდეს აღაპის მეტი. ასრე განთავისუფლებით შემიწირავს იმ ჩვენი საფლავისათვის. ვინცა ვინ წინამძღვარი იჯდეს, რაც იმ წიგნში გარიგებული აღაპი ეწეროს, ჩვენ იმას გვიზემდეს ყოველს წელიწადს უკლისად. სხვა ჩუენი იმ გლეხებს არა მიადგებოდეს რა, არა მოსაკრებლობა, არა ჩვენით კარით გამოსული არა ეთხოვებოდეს რა“-ო².

ამავე ხანის ერთ შეწირულების წიგნში შემწირველი აცხადებს: „...ასრე განთავისუფლებით შეგვიწირავს, რომე არას კაცის ხელი არ შევიდოდეს... არა ჯურუმში, არა მოსაკრებულობა არა ეთხოვებოდეს რა“-ო³.

ასევე სოლომონ II ბეჟან ჯაფარიძისადმი ბოძებულ XIX ს-ის დამდეგის წყალობისა და იმედის წიგნში პირობას უდებს თავის ყმას: „...არას ჩვენი მოხელისაგან და ბოქაულისაგან შენი ყმის არც საური, არც საუდიერო, არც ხორცისა და პურის გადსახადი და არც სოფლის მოსაკრეფი რამე არ გეთხოვებოდეს“-ო⁴.

როგორც მოტანილი ამონაწერებიდან ვხედავთ, „მოსაკრეფი“ ანუ „მოსაკრეფლობა“ საგლეხო ვალდებულების ერთ-ერთ სახეს წარმოადგენდა.

თუ რა იგულისხმებოდა შინაარსობრივად „მოსაკრეფლობაში“, წყაროებიდან ეს ნათლად არ ჩანს. ვიციით მხოლოდ, რომ 1700 წლის ახლო ხანებში ოკრიბას „...ღვისთმშობლის კაცს საკათალიკოზოს სამოურავო მოსაკრებულო რკინა ემართა“-⁵.

ხოლო „სულერთობით ღვიმის შამომავალი“ წერეთლიანთ „კაცი“ 1784 წლამდე წერეთლიანთ სასარგებლოდ სხვა ვალდებულებათა შორის „ხორცის მოსაკრეფლობას“ იხდიდა⁶.

არის ერთი ცნობაც, რომელიც ქათმის „მოსაკრეფლობის“ არსებობაზე უნდა მიგვითითებდეს. ქუთაისის საყდრის გამოსავლის დაეთარში კვითხულობთ: „...მართებს ბუბანს... გრძელიძესა გოგიჩასა ღვინო საბეგრით კოკითა ორმოცდათუთხმეტი, საკლავი თორმეტის თეთრისა, თავი ბეგარა თეთრი ათი, კვერცხი ოცი, ღომი ურემი ერთი ოცდაათხი სანაოთხალო, საბელი ერთი, როდისცა მოუნდეს, ქათამი მოკერიფოთ და მოეახსენოთ...“-⁷.

ქათმის „მოკრეფა“ და „მობხსენება“ ქათმის „მოსაკრეფლობა“ უნდა იყოს. ამგვარად, „მოსაკრეფლობის“ ვალამხდელ გლეხთაგან ზოგი ამ ვალდებულებაზე ხორცის სახით იხდის, ზოგი რკინისა და ზოგი კიღვე ქათმის. აქედან ჩანს, რომ „მოსაკრეფლობა“ ერთი განსაზღვრული სახით დადგენილი ვალდებულობა არ იყო. იმ გლეხისათვის, რომელსაც „მოსაკრეფლობა“ მართებდა, ბატონს შეეძლო დაეკისრებია ესა თუ ის გამოსავლები ამა თუ იმ რაოდენობით თავის საჭიროების მიხედვით. უფრო სწორად, „მოსაკრეფლობა“ იყო ბატონის წინასწარ გაუთვალისწინებელი საჭიროების დაქმყოფილებისათვის დაწესებული ვალდებულების ზოგადი სახელი. როცა ეს ვალდებულება

¹ ს. კ ა კ ა ბ ა ძ ე, საცაგერლოს გამოსავლის დაეთარი, ტფ., 1914, გვ. 14.

² დას. საქ. საეკლ. საბ., I, გვ. 74.

³ იქვე, გვ. 72.

⁴ ქუთაისის სახელმწიფო ისტორიული მუზეუმის საბუთი, № 1183.

⁵ დას. საქ. საეკლ. საბ., I, გვ. 100.

⁶ ქუთ. სახ. ისტ. მუზ. საბ., № 81.

⁷ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი. დაეთარი ქუთათისის საყდრის გამოსავლი ბეგრისა..., გვ. 35.

შატონის საქიროების შესაბამისად კონკრეტული სახით დგინდებოდა, მაშინ მას ამ კონკრეტული შინაარსის გამომხატველი სახელიც ემატებოდა, ისე როგორც, მაგალითად, ხორცის ან რკინის მოსაკრეფლობა და სხვ.

ფიქრობთ, რომ „ოზირალი“ როგორც სიტყვა-სიტყვით, ისე შინაარსობრივადაც „მოსაკრეფს“, ანუ „მოსაკრეფლობას“ უნდა უდრიდეს.

О. Н. СОСЕЛИА

КРЕСТЬЯНСКИЕ ПОВИННОСТИ В ЗАПАДНОЙ ГРУЗИИ В XVII В.

Резюме

В нормах крестьянских повинностей XVII в. встречаются такие термины, значение которых в настоящее время не ясно. Таковы, напр.: «хмели бегара», «навтоба», «моиги» («მოიგი»), «алакурტი» («ალაყურტი»), «озурли» и др. Необходимо установить значение этих терминов для того, чтобы ясно представить сущность повинностей крепостных крестьян и степень их эксплуатации.

Статья ставит своей целью выяснение значения указанных выше терминов.

Установлено:

1. «Хмели бегара» представлял собой повинность в виде копченной свинины («шашхи»);
2. «Навтоба»—обязанность обслуживания лодок по реке. Возможно, также, что данная обязанность была связана с периодическим рыболовством.
3. «Моиги» («მოიგი») означал подарок, приношение;
4. «Алакурტი» («ალაყურტი») — «гоми», сделанное в мёде из муки поджаренных зёрен кукурузы, льна или просо и заправленное маслом.
5. «Озурли» —подлежащее сбору с крестьян в пользу помещика.

3. აქოჯაზვილი

აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის საკითხისათვის XV—XVIII სს. საქართველოში

აზნაურთა სოციალური ფენის მდგომარეობა გვიანფეოდალურ საქართველოში ქართულ ისტორიოგრაფიაში ცალკე კვლევის საგნად არ ყოფილა. მკვლევრები ამ საკითხს სხვა საკითხებთან დაკავშირებით იხილავდნენ.

ის მკვლევრები, რომლებიც სათავადოთა შესწავლაზე მუშაობდნენ, სხვათა შორის ეზებოდნენ სათავადო აზნაურების საკითხსაც.

პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა თავის გამოკვლევაში «Очерк из истории феодальных отношений в Грузии XIII—XVI века»¹ ზოგადი დებულებები გამოთქვა აზნაურთა ფენის შესახებ XIII—XVI საუკუნეების საქართველოში. ეს დებულებები ჩვენთვის ამოსავალი იყო საკითხის კვლევის დროს.

აზნაურთა ფენის, როგორც გარკვეული სოციალური ძალის, შესწავლა საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ამოცანას წარმოადგენს.

ფეოდალურად დაქუცმაცებულ ქვეყანაში ცხოვრების მომწესრიგების როლში სამეფო ხელისუფლება გამოდიოდა. მეფე იბრძოდა დაშლილი სახელმწიფოს გაერთიანებისათვის, რასაც ქვეყნის შემდგომი წინსვლის ინტერესები მოითხოვდა, იბრძოდა ძლიერი თავადების, როგორც ქვეყნის დამშლელი ძალების, აღავმისათვის. ამ ბრძოლაში სამეფო ხელისუფლების ერთ-ერთ დასაყრდენად საქალაქო ფენებთან ერთად აზნაურობა უნდა ყოფილიყო.

აზნაურები, როგორც წვრილი ფეოდალები, ძლიერად საკვირებდნენ ცენტრალური ხელისუფლების დახმარებას თავიანთი კლასობრივი ბატონობის განხორციელებისათვის. მეფის ხელისუფლების მფარველობა მათთვის საჭირო იყო იმიტომაც, რომ თავი დაეცვათ ძლიერ თავადთა შემოტევებისაგან. ერთი სიტყვით აზნაურობა დაინტერესებული იყო მტკიცე ცენტრალური ხელისუფლების არსებობაში და ამიტომ ცენტრალური ხელისუფლებაც თავის მხრივ დასაყრდენს ამ სოციალურ ფენაში ეძებდა.

ამრიგად, აზნაურთა ფენის შესწავლის საკითხი დაკავშირებულია სამეფო ხელისუფლების დასაყრდენი ძალების რაგვარობის, მათი სისუსტე-სიძლიერის გამოკვლევის საკითხთან.

ირკვევა, რომ აზნაურთა ფენა გვიანფეოდალურ საქართველოში თავისი სოციალ-პოლიტიკური და ეკონომიური მდგომარეობით მეტად სუსტია. ამ ფენის მთავარი სისუსტე იმაში მდგომარეობს, რომ იგი არ შეადგენს ერთ მთლიან ძალას. აზნაურთა დიდი უმრავლესობა დამორჩილებული ჰყავთ თავადებს. დამოუკიდებელი აზნაური ამ დროისათვის აღარ არსებობს. აზნაუ-

¹ გვ. 38—39.

რები ეკუთვნიან ან თავადს, ან ეკლესიას და ან მეფეს¹. სათავადო და საეკლესიო აზნაურებთან შედარებით სამეფო აზნაურების რიცხვი გაცილებით მცირეა, ხოლო სათავადო აზნაურებსა და მეფეს შორის თავადია ჩამდგარი. თავადებს ძლიერად ჰყავთ დამორჩილებული თავიანთი აზნაურები. სათავადოში აზნაურები შეადგენდნენ სამხედრო ძალას და ქმნიდნენ მის სამოხელეო აპარატს. აზნაურთაგან შემდგარი რაზმები უზრუნველყოფდნენ ფეოდალთა ბატონობას თავიანთ ყმებზე². გარდა ამისა, აზნაურთა სამხედრო რაზმები ქმნიდნენ თავადების ხელში იმ სამხედრო ძალას, რის საშუალებითაც ეს თავადები ებრძოდნენ სამეფო ხელისუფლების ცდებს მიმართულს ქვეყნის პოლიტიკური გაერთიანებისაკენ. ამრიგად, თავადთა ყმობაში მოქცეული აზნაურობა გადაიქცა ისეთ ძალად, რომელიც ამტკიცებდა სათავადოს, მის ძლიერებას და უადვილებდა თავადს ქვეყანაში ფეოდალური დაქუცმაცებულობის შენარჩუნებისათვის ბრძოლას.

სათავადო აზნაურებს შორის არსებობდა მისწრაფება სამეფო აზნაურებად გახდომისა, რადგანაც სამეფო აზნაურს სოციალური და ეკონომიური დაწინაურების უფრო მეტი შესაძლებლობა ჰქონდა³. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, რომ აზნაურები, როგორც ფეოდალთა კლასის წარმომადგენლები, პირიდან თავისუფლანი იყვნენ, მაიი წასვლა თავადისაგან არც თუ ისე ადვილი იყო. აზნაურები თავადებისადმი მჭიდრო ეკონომიურ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ. უმეტეს შემთხვევაში ისინი ვერ ახერხებდნენ მათგან თავის დაღწევასა და მეფის ყმობაზე გადასვლას.

პროფ. ნ. ბერძენიშვილი თავის ნაშრომში «Очерк из истории феодальных отношений в Грузии XIII—XVI вв.» აღნიშნავს: «Отказаться от своего патрона и отойти к другому азнаур может лишь отказавшись от пожалованных ему во владение патроном земли и крестьян. Но и после этого отход азнаура, тем более, если он «мквидри», связан с трудностями... Не только пожалованное, но и все недвижимое имение азнаура—вассала патрони склонен со временем рассматривать как достояние своего «дома» и в случае отхода вассала он посягает и на эту часть его собственности. Патрони противиться отходу вассала»⁴.

¹ «Независимых, сидящих лишь на собственных последственных вотчинах азнауров к этому времени, как общее явление давно уже нет. Азнауры являются либо царскими, либо церковными, либо княжескими» (Н. Бердзенишвили, Очерк из истории феод. отношений Грузии XIII—XVI вв. стр. 38).

² «Иерархическая структура земельной собственности и связанная с ней система вооруженных дружин давали дворянству власть над крепостными» (К. Маркс и Ф. Энгельс, Немечкая идеология, Сочин., т. IV, гл. 14).

³ «Царские азнауры несут те же функции, что и азнауры церкви или княжеские, но, понятно, царские азнауры находятся в сравнительно лучших условиях, чем их социальные собратья. Возможностей экономического усиления и социального возвышения у царского азнаура больше» (Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии XIII—XVI вв. стр. 39).

⁴ ასეთვე დასკვნამდე მიღის დოც. დ. გვრიტიშვილი თავის სადოქტორო დისერტაციაში («სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან გვიანფეოდალურ საქართველოში. ქართლის სათავადოები». გვ. 445). იგი წერს: «...აზნაურს უფლება აქვს წავიდეს ბატონისაგან. ეს უფლება, როგორც ჩანს, უფრო ფორმალური ხასიათისაა, რადგან წასვლა დაკავშირებულია მფლობელთან. იგი თუ წავა იმ ყმა-მამულს, რომელიც მას უბოძეს, თავის ძველ ბატონს უტოვებს კანონი. მეტიც, თუ აზნაური «მკვიდრია», მაშინ წასვლის შემთხვევაში აზნაურების მიერ უძრავი ქონება ბატონს რჩება». შ. ხანთაძესაც თავის საკანდიდატო დისერტაციაში («სოციალური ბრძოლის ისტორიიდან საქართველოში XIX საუკუნის დასაწყისს, სათავადო

წინამდებარე წერილი მიზნად ისახავს არსებული მასალების საფუძველზე განიხილოს საკითხი, თუ რამდენად შეეძლო აზნაურს დაეტოვებინა თავისი ბატონი და სხვა ყმობოდა, რამდენად სარგებლობდა იგი პირადი თავისუფლებით. ამ საკითხის გადასაწყვეტად ვცდილობთ პასუხი გავცეთ შემდეგ კითხვებს: რა მდგომარეობაშია აზნაურის ეს უფლება სახელმწიფო სამართლის მიხედვით, როგორ უყურებს მას თავადი და ამის შედეგად რა რეალური შესაძლებლობა აქვს აზნაურს ამ უფლების ცხოვრებაში განხორციელებისათვის.

საკანონმდებლო ძეგლებში აზნაურთა აღნიშნული უფლების შესახებ არავითარი მითითება არა გვაქვს, რაც სრულიად გასაკებია. აზნაურის პირადი თავისუფლება იყო ბუნებრივი, უდაო უფლება ფეოდალური კლასისა, რომელსაც ეს ფენა ექუთვნოდა და მას საგანგებო აღნიშვნა არ ესაჭიროებოდა. მხოლოდ XIX საუკუნის დამდეგს დავით ბატონიშვილის მიერ რუსულ გნაზე შედგენილი ქართული სამართლის მიმოხილვაში («Обозрение Грузии по части прав и законовещения»), სადაც ფეოდალური საზოგადოების არაერთი დაუწერელი კანონი თუ სახელმწიფო წყობილების ნიშანი არის ჩაწერილი, სათავადო აზნაურების შესახებ ვხვდებით ასეთ განცხადებას: «Княжеские дворяне в лице и фамилии своей суть свободны. Они имеют волю избирать местопребывание и пользуются всеми преимуществами благородному грузинскому дворянству присвоенными»¹. დავით ბატონიშვილის ეს სიტყვები, ისე როგორც ზოგიერთი სხვა ადგილი მისი თხზულებისა, უფრო სახელმწიფო ნორმას გამოხატავს, ვიდრე რეალურ ვითარებას სახელმწიფოში. ქართული სახელმწიფოს დაუწერელი კანონის მიხედვით მართლაც ასე ითვლებოდა— აზნაურს შეეძლო თავისი ნებით დაეტოვებინა ბატონი და ვისთანაც სურდა მას მისვლოდა ყმად. მაგრამ რეალურად ისეთი ვითარება იყო შექმნილი, რომ აზნაურს რიგ შემთხვევებში უჭირდა თავისი უფლებების ცხოვრებაში განხორციელება.

XVIII საუკუნის სასამართლო აქტებში საჭირო გამხდარა აზნაურის თავისუფალი წასვლის უფლების საგანგებო დადასტურება, აღნიშვნა იმისა, რომ აზნაური შეიძლება წაუვიდეს თავის ბატონს (ჩანს, ეს საკითხი სადაოდ იყო ქცეული ზოგიერთისათვის). სასამართლო დოკუმენტებში აზნაურთა ამ უფლების აღიარებისას შენიშნავდნენ, რომ აზნაურს ბატონისაგან წასვლის უფლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში ჰქონდა, თუ თავის ყმა-მამულს ბატონს დაუტოვებდა. 1795 წლის ერთ სასამართლო განაჩენში, რომელსაც ხელს აწერს ერეკლე II, ვკითხულობთ: „აზნაურიშვილს რომ თავისმა მებატონემ ყმა ან მამული გაუყიდოს, ან ჩამოართოს და ან კიდევ თითონ აზნაურიშვილმა თავისი ნებით ყმასა და მამულზე კელი აილოს და თავისის მამულიდან აღგეს, თავის მებატონეს საქმე აღარ ექნება“².

აზნაურების საკითხისათვის*) აღნიშნული აქვს შემდეგი: „გვიანფეოდალურ ხანაში აზნაურს თავადისაგან წასვლის უფლება შეუნარჩუნებია... თუ კი აზნაური დაუტოვებდა თავის ბატონს ნაწყალობეგ უძრავ ქონებას და ყმებს, მას უფლება ჰქონდა წასვლოდა ბატონს“. უფრო ჭეშმით დასძენს: „ფაქტურად აზნაურის პირადი თავისუფლებაც შეღახულია. თავადი ხელს იწვილს აზნაურის პიროვნებაზეც“ (გვ. 28).

¹ Царевич Давид. Обозрение Грузии по части прав и законовещения, § 242. ეს ძეგლი ხელნაწერის სახით გავეცნო მეცნ. თანაშრომელმა აპ. როგავამ; რომელიც მას გამოსაცემად ამაზადებს.

² საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 873.

აზნაურის პირადი თავისუფლება ერთ-ერთი მთავარი ნიშანთაგანია, რაც განასხვავებს აზნაურს გლეხისაგან, ეს ნიშანი მკაფიოდ მოჩანს XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის სასამართლო განაჩენებში. მოვიტანთ ერთ-ერთ ასეთ საბუთს, რომელიც წარმოადგენს განაჩენს, დადებულს აზნაურ ქვლივიძესა და კაკაბეთის მფლობელ მემამულეს შორის წარმოებულ დავაზე.

სვიმონ და გოგია ქვლივიძის მამა ოთარი ქართლიდან კახეთს გადასულა ვახტანგ VI დროს და იქ დასახლებულა. მყრელობის დროს ოთარ ქვლივიძე ქართლში დაუბრუნებიათ. ოსმალობის დროს მისი შვილები სვიმონ და გოგია ისევ აყრილან და კახეთს მისულან. იქ მანავს დამდგარან სამეფო ყმად, ხიზნად. მას შემდეგ 50 წელი გასულა. ახლა კაკაბეთის პატრონი წამოდავებია ამ ქვლივიძეებს. სამართალი სამეფო კარზე მყოფ მდივანბეგებს გაუჩენიათ, სასამართლომ აღიარა, რომ კაკაბეთის პატრონს არავითარი უფლებები არა აქვს ქვლივიძეებზე და ეს ასე დაასაბუთა: ერთი, რომ „კაკაბეთილამ აყრილი ღიღის ხანს ქართლში მდგარა, მერმე კაკაბეთს აღარ მისულა, მანავს ყოფილა და დღეს ორმოცდაათი და კიდევ მეტი წელიწადია გელმწიფის ყმად არის. კაკაბეთს აღარ მისულა; მეორედ, რომ აზნაურშვილია, თავისუფლება აქვს, გლეხკაცურად ვეღარ იუმობენ“¹. განაჩენს აზის მდივანბეგების ბეჭდები; იგი დამტკიცებულია მეფე ერეკლე II-ის მიერ.

მოტანილ განაჩენში სრულიად მკაფიოდ და უცილებლად არის აღიარებული აზნაურის პირადი თავისუფლება. მაგრამ სხვა საკითხია, თუ როგორ იყენებს აზნაური ამ უფლებას ცხოვრებაში და ნამდვილად შეუძლია თუ არა მას ასეთი თავისუფლების მოპოვება.

აზნაურის ბატონისაგან წასვლა დიდ სიმწვევებთან არის დაკავშირებული. უმთავრესი დამტკიცება არის ის, რომ აზნაური ეკონომიურად ძლიერად არის დამოკიდებული თავის ბატონისაგან. ზემოთ ციტირებული 1795 წლის სასამართლო განაჩენიდან ცხადად ჩანს, რომ აზნაური თავისუფალია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ თავის „ყმასა და მამულზედ ხელი აიღო და თავისის მამულილამ ადგა“. ამრიგად, ბატონისაგან წასვლის შემთხვევაში აზნაური კარგავს თავის სამკვიდრო მამულს. სამკვიდრო ყმა-მამულის დაკარგვა ეს ისეთი დამტკიცება იყო, რომელიც ნებას არ აძლევდა, ხელს უშლიდა აზნაურს წასულიყო ბატონისაგან, აიძულებდა მას ბატონის მორჩილებაში დარჩენილიყო, მისთვის ემსახურა. აქ ძლიერად მკლავდება აზნაურის ეკონომიური დამოკიდებულება ბატონისაგან, ის რომ თავადს აზნაური ეკონომიურად ჰყავს დამორჩილებული. აზნაურისა და მისი სენიორის ურთიერთდამოკიდებულებაში შესანიშნავად დასტურდება ცნობილი დებულება, რომ მიწის ფეოდალური საკუთრება წარმოადგენს ფეოდალური ურთიერთობის საფუძველს². სენიორისა და მისი აზნაურის ურთიერთდამოკიდებულებაც მიწის მფლობელობის საკითხზეა დაფუძნებული. აზნაური არ იყო თავისი ყმა-მამულის ერთადერთი მესაკუთრე. აზნაურის ყმა-მამულზე საკუთრების გარკვეული უფლებები გააჩნდა აზნაურის მებატონესაც. ჩვენ აქ საქმე გვაქვს საკუთრების

¹ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 867.

² ი. სტალინი, სოციალიზმის ეკონომიური პრობლემები სსრ კავშირში, 1952, გვ. 45 („რა თქმა უნდა, გარეშე ეკონომიური იძულება როდესაც ასრულებდა მემამულე-მებატონეების ეკონომიური ძალუფლების განმტკიცების საქმეში, მაგრამ იგი კი არა, არამედ მიწის ფეოდალური საკუთრება წარმოადგენდა ფეოდალიზმის საფუძველს“).

იმ ფორმასთან, რომელიც იღუიდიულ ლიტერატურაში დანაწევრებული საკუთრების (dominium divisum) სახელწოდებას ატარებს. ბატონის უფლებები აზნაურის ყმა-მამულზე შემდეგი გარემოებით მტკიცდება: აზნაურს არა აქვს თავისი ყმა-მამულის თავისუფალი გასხვისების უფლება. თავისი ყმა-მამულის გაყიდვის, ანდერძად გაცემის, შეწირვის თუ სხვა მისთანა შემთხვევაში აზნაურმა ნებართვა უნდა აიღოს თავის ბატონისაგან; როდესაც აზნაური არ დგას თავის მამულზე, ტყვედ არის ჩაყარნილი, თუ წასული და დაკარგულია სადმე, ბატონი მის ყმა-მამულს თავისად სთვლის და თავისთვის იხმარს, უდის ან წყალობად გასცემს (თუმცა, აზნაურის ტყვეობიდან დაბრუნების შემთხვევაში ბატონი ვალდებულია დაუბრუნოს ან მისცეს სანაცვლო ყმა-მამული); თუ აზნაური რაიმე მძიმე დანაშაულს ჩიიდენდა, ბატონს უვლება ჰქონდა ჩამოერთმია მისთვის ყმა-მამული; უძეოდ გარდაცვლილი აზნაურის ყმა-მამული მთლიანად ბატონის ხელში გადადიოდა¹. მაგრამ ერთმანეთისაგან უნდა განესხვავებოდა აზნაურის განკარგულებაში მყოფი საკუთრების სხვადასხვა სახეობანი, რადგან აზნაურის ბატონი ყმის ყოველგვარ საკუთრებას ერთნაირად ვერ შეეხებოდა. აზნაურის ყმა-მამული საკუთრების ხასიათის მიხედვით შემდეგნაირად ნაწილდებოდა: 1. სამკვიდრო ყმა-მამული, 2. ბატონისაგან ნაწყალობევი და 3. ბატონისაგან დამოუკიდებლად ნაშოენი, პირადი გარჯით შექმნილი ყმა-მამული (ნასყიდი, ნასისხლი, ნამზითვი, ნაჯილდობი...), განსხვავება საკუთრების ამ სამ სახეობას შორის ნათლად შეიძინევა აღებული ხანის საბუთებში. მოვიტანთ ზოგიერთ ასეთ საბუთს: 1441 წლის შეწიროლობის წიგნით მეფე ალექსანდრე I სწირავს სვეტიცხოველს მაცუქას-ძეთ თავიანთი ყმა-მამულია. ალექსანდრე მეფე ამ მაცუქას-ძეთ მცხეთის-შვილად სვამს და ასე უწესიანაგ: „ნასრე და ამა წესითა შეგწირენ, რომე მცხეთისშივლად დაგხსენ... თქუენით მკუილ რითა მამულითა და ნასყილდითა მამულითა და ჩუენ გან ბოძებულითა ერწოულითა მამულითა და სოფლითა შემწირიხით...“². ამრიგად, აქ ცალ-ცალკეა მოხსენებული „მკუილრი მამული“, „ნასყიდი მამული“ და „ჩუენ გან (ამ შემთხვევაში მეფისაგან, გ. ა.) ბოძებული მამული“.

ერეკლე II-ის მიერ მანუჩარ ყორღანაშვილისადმი მიცემულ წყალობის წიგნში, რომლითაც ერეკლე II უბოძებს ყორღანაშვილს პაპამისის ყმა-მამულს, ნათქვამია: „...სადაც პაპამისნს შალუტას-შვილს თამაზას ყმა ჰყოლია და მამული ჰქონებია სამკვიდრო, ნასყიდი თუ უსყიდი და ამა თუ მე ბატონისაგან ნაწყალობევი ჰქონოდეს, თავისის სამართლიანის სამძებროთ... შენთვის და სახლისა შენისა მომაგლისათვის გვიბოძებია“³.

ქაიხოსრო და იოსებ ნახუცრივილების მორიგების წიგნში, სადაც ქაიხოსრო ნახუცრივილი თავის ბიძაშვილს თავიანთ მამულებში წილს უდებს, ნათქვამია: „თუ მამა-პაპის ნაქონი მამული კავთიკვეს სალაპარაკო

¹ საითბი აზნაურის საკუთრების უფლების შესახებ თავის ყმა-მამულზე ცალკე და დიდი საკითხია, რომლის დეტალურად გამოკვლევას აქ ვერ შეუვლდებით, ვინაიდან თემის ფარგლები და წერილის მოცულობა ამის საშუალებას არ გვაძლევს. ამიტომ აქ, ამ შემთხვევაში, ზოგადად და ფაქტობრივ მასალის მოტანის გარეშე, ხოლო ქვემოთ მოკლედ და მცირეოდენი ფაქტობრივ მასალის მოშვლებით ვიხილავთ აზნაურის საკუთრების უფლებასთან დაკავშირებულ საკითხებს.

² ს. კ ა ბ ა ძ ე, ისტორიული საბუთები, წ. III, № 22.

³ ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, საქართველოს სიძველენი, წ. III, № 191, გვ. 168.

ან ნაწყალობევი, ან ნასყიდი და შემბატებული გამოვიტანოთ ვისგანმე რამე, იმისიც მეხუთედი წილი მოგეცეს“¹.

ნაკოლაოს კანდელაკი თავის ანდერძის წიგნში (1798 წ.) წერს: „...ჩემ- და დამმარხველად და მომვლელად... ოქროპირი დავედგინე და ჩემდა შევი- ლად ავიყუანე და ჩემი მამისეული, ან ბატონის წყალობა, ან ჩემი ხელით მონაგარი რაც მქონდა გლეხები, ადგილ-მამული, ვენახი, ტყე, ამ მტკიცე წერილით მივეცი“².

ამრიგად, აზნაურის ყმა-მამული ზემოაღნიშნულ სამ ძირითად სახეობად- შეიძლება დავყოთ.

ნაწყალობევი ქონება აზნაურის ყველაზე უფრო მერყევი საკუთრება იყო. ასეთი სახის ქონების უკან წაღება ყოველთვის შეეძლო მწყალობელს. ამის მაგალითები საბუთებში ხშირია. მოვიტანოთ მხოლოდ ერთ საბუთს, რომ- ლითაც განსაკუთრებით ნათლად ჩანს ნაწყალობევი მამულის ამგვარი ხასი- ათი, მისი განსხვავება სხვა სახის საკუთრებისაგან: ერეკლე II ბრძანებას აძ- ლევს პარტყოფის მოურავს სულხანს, რომ ცმაგურის-შვილის ბეითალმალი მიწა, რომელიც მან, ერეკლემ, ჩიტრეკაშვილს უბოძა, ახლა თუშმალ გაბრიე- ლისათვის უბოძებია და ამ გაბრიელს უნდა მოაბარო. მაგრამ აქვე დასძენს: თუ ეს მიწა ჩიტრეკაშვილის „მამისა და პაპის სამკვიდრო იყოს, მოგვახსენოს და ვერ გამოვართმევთ. თუ ჩვენგან მიცემული არის, აქ ორი ზომა გამოგ- ვართოს და ეგ მიწა მაგას დაანებოს“³.

ამ საბუთით კარგად შეიმჩნევა ნაწყალობევი ქონების ეს არამტკიცე ხა- სიათი. მწყალობელს შეუძლია თავისი სურვილის მიხედვით, თუ საპიროდ დაინახავს, ადვილად წაიღოს უკან ნაწყალობევი ქონება, ანდა, უფრო ხში- რად—გამოცვალოს იგი სხვა წყალობით, ამ დროს, როდესაც სამკვიდრო ქო- ნებას ასე თავისუფლად ვერ მოეპყრობა. ცხადია, აზნაურის საკუთრების უფ- ლება ბატონისაგან ნაწყალობევი ყმა-მამულზე მეტად შეზღუდულია. ბატონთან ახლადმისული აზნაურის ქონება ჩვეულებრივ მთლიანად ასეთი სახის საკუთ- რებისაგან, ნაწყალობევი ქონებისაგან, შესდგება. იმიტომაც, რომ ასეთ აზნა- ურს თავისი ყმა-მამულის გაყიდვის უფლება არ გააჩნია. ერთ-ერთ საბუთში- ვკითხულობთ: „მაქუარიანი (ქართლში გადმოსული იმერეთიდან, ეყმო ფალა- ვანიდიშვილს. გ. ა.) მოსული კაცია, ის მამულს როგორ გაჰყიდის“⁴.

აზნაურის სამკვიდრო ყმა-მამული ეს ისეთი სახის ქონებაა, რომელსაც ეს- აზნაური ხანგრძლივ დროს განმავლობაში ფლობს და რომელშიც შესულია- როგორც ნაწყალობევი, ისე მისი საკუთარი, ე. წ. „თანმოყოლილი“ ყმა- მამული და სხვა. დროთა განმავლობაში მან დაისაკუთრა ნაწყალობევი ყმა- მამული. ბატონი ასე ადვილად ვეღარ წაიღებს უკან ამ ყმა-მამულს. ზემოთ მოტანილ საბუთში სამკვიდრო ქონების ეს შედარებით უფრო მტკიცე ხასი- ათი კარგად მოჩანს: თუ „მამისა და პაპის სამკვიდრო იყოს, მოგვახსენოს და ვერ გამოვართმევთ“, აღნიშნავს მეფე თავის ბრძანებაში⁵.

სამკვიდრო ქონების შედარებით უფრო მტკიცე ხასიათს შესანიშნავად მოწმობს ერეკლე II-ის სიტყვები გამოთქმული აზნაურ ბაქრაძისადმი მიცემულ განაჩენში. ამ განაჩენს ერეკლე II ასეთ დასკვნას აწერს: „ქ. რადგან ამ

¹ საქ. მუხ. Qd № 2169.

² საქ. მუხ. Ad № 1570.

³ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 459.

⁴ საქ. მუხ. Hd № 1774.

⁵ საქ. ცენტრ. არქივი ფ. 226, № 459.

ბაქრატის მამა და პაპა დიდი ხნის დასახლებული არის მერეს მამულზედ, სამართლით არც მამული გამოერთმევა ამ ბაქრატსა. ალავერდის ყმობისა მეფის ალექსანდრეს გუჯარი აქეს და მამულზედ ა(მ) მოწმე(ებ)ს უფიცავს, რომ ამ თონს თაობას გაუყელია და ამას მამული როგორღა წავაართოთ¹. ეს უკანასკნელი სიტყვები შესანიშნავად ადასტურებს სამკვიდრო საკუთრების თავისებურ სიმტკიცეს.

მაგრამ ეს სრულიადაც არ ნიშნავს იმას, რომ „მკვიდრი“ მამული აზნაურის სრული საკუთრება იყო.

ვახტანგის სამართლის ერთ-ერთ მუხლში სავანეებოდ აღნიშნულია, რომ აზნაურს, იქნება ის სამეფო თუ სათავადო, უფლებმა არა აქვს ბატონის დაუქითხავად გააჭყიდოს თავისი ყმა-მამული². დაახლოებით ასევეა აღნიშნული ერეკლე II-ის ერთ სასამართლო განაჩენშიც³. ეს კანონი ძირითადად სწორედ აზნაურის სამკვიდრო ქონებას შეეხება.

ნაწყალობევი და სამკვიდრო საკუთრების გარდა აზნაურს გააჩნია კიდევ, ნასყიდი, ნაშითევი, ნასისხლი, საჯილდაოდ ნაშოენი და საერთოდ პირადად, თავისი გარჯით, „კარგაკობით“ მოპოვებული. თავისი ხელით მონაგარი ქონება. ასეთი ქონების განსხვავებული ხასიათი კარგად ჩანს საბუთებში, ერთ საბუთში ვკითხულობთ: „ლაპარაკი ჩამოვარდა რუისის დ(ე)თაების სასაფლაოზედ. კლიმას-შვილები ამბობდნენ: ბატონის ჩვენისაგან არ მოვეცემია, ჩვენის კაცობით გვიშოვნია საჯილდაოთა“⁴. როდესაც კლიმასშვილები ისე დაუინებთ ცდილობენ დანატკიცონ და ხაზგასმით აღნიშნავენ, რომ ეს სადაო ადგილი თავიანთი ბატონისაგან მიღებული წყალობა კი არაა, არამედ ბატონისაგან დამოუკიდებლად, მათი „კაცობით“ ნაშოენი საკუთრებაა („საჯილდაო“), ჩანს, მათთვის დიდი მნიშვნელობის ამბავია ამის დამტკიცება და ამ ადგილის „საჯილდაოდ“ შოენის ფაქტი მათი უდაო უფლებების დამადასტურებელი უნდა ყოფილიყო.

აზნაურის პირად, უცილებელ საკუთრებას წარმოადგენს მისი ნასყიდი ყმა-მამული. ეს აზნაურის ყველაზე მტკიცე საკუთრებაა.

ნასყიდი ქონების სიმტკიცის დამადასტურებელ გამოთქმებს, საერთოდ, იურიდიულ აქტებში არაიშვითად ეხვდებით: „ნასყიდობა არავის მოშლიაო“, აღნიშნავენ თავადები, „ნასყიდობა არ მოიშლებოდაო“, შენიშნავენ მეფე დავის ერთ-ერთ სასამართლო განაჩენში⁵, „ნასყიდობა არავის წართმევაო“⁶, აცხადებს გლეხი თავის არზაში. ნასყიდი ქონების სიმტკიცე და ხელუხლებლობა დაცულია კანონით. ვახტანგის სამართალში ნათქვამია: „თუ კაცმან ნასყიდობა ქნას მამული, სოფელი, საქონელი, თუ პირუტყვი, დიად ალალი შესაჩენნი. საქმე არის, ბატონის მეტი კაცი ვერ მოუშლის და თუ ბატონი გაუწყობის,“

¹ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 359.

² „გელმწიფის სახასოს აზნაურიშვილისას და სახასო გლეხისას ხელმწიფის უდასტუროდ თავადი, ნურა თავადის ყმა თავისი ბატონის უბეჭდოდ ნურავინრას გაყიდის, თორემ მისი მებატონე არ იყაბულბეს, მამულს თეითან დაიპყრს და ფასს მიმსყიდველს სთხოვს“ (დ. ჩუბინიშვილი, ქრესტომათია, 1848 წ., გვ. 428, § 163).

³ „საქართველოს რიგით და წესით ასრე გავარიგეთ და დადებულიც ასრე არის, თეიასის ბატონის უდასტუროდ ვერა კაცი მამულს ვერ იყიდის და ვერც გააყიდის“ (საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 607).

⁴ ე. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, წ. III, № 12.

⁵ საქ. მუხ. ძი № 4135.

⁶ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 467.

სულს გარდა ყველაზე ხელი მიუწევდება, მაგრამ ბატონსაც ეს მართებს, სხვა რიგად, რომ კაცმან კაცს გარდაახდევინოს, ნასყიდი მაინც არ უნდა მოუშალოს“¹. ასე რომ, დანაშაულის შემთხვევაში, მართალია, მეფეს შეუძლია უკლებლივ მთელი ქონება ჩამოართვას დამნაშავეს, მაგრამ კანონი ურჩევს მას, რომ, როგორც არ უნდა დასაჯოს დამნაშავე, „ნასყიდი მაინც არ უნდა მოუშალოს“.

ნასყიდი მამულის სრული, შეუზღუდველი საკუთრების ხასიათი გამოხატულია იმ ფორმულაში, რომელიც ჩვეულებრივ იხმარებოდა ხოლმე ნასყიდობის აქტებში: „გქონდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან, როგორც სხვას ალაღს მონასყიდეს მოხმარებდეს. ხელგეწიფოდეს გასასყიდად, გასაშითვად, თუ რითაც ფერად გინდოდეს“. ამ ფორმულაში დადასტურებულია ნასყიდი ქონების თავისუფალი გაყიდვის, გაშითვების, საერთოდ გასხვისების უფლება.

აზნაურის ნასყიდი ყმა-მამულიც ასეთივე განსაკუთრებულ მდგომარეობაშია (მისი ნაშითიც, ნასისხლიც და სხვა მისთანა, ბატონისაგან დამოუკიდებლად ნაშოგნი ქონება). ასე მაგალითად, ბატონი ვერ აუკრძალავდა აზნაურს ნასყიდი ყმა-მამულის გაყიდვას თუ გაანდერძებას, სამკვიდრო და მით უფრო ნაწყალობევი ყმა-მამულის გასხვისება-გაყიდვის საკითხში კი აზნაური თავისი ბატონის ნება-სურვილზე იყო დამოკიდებული. ბატონს უფლება ჰქონდა აუკრძალა თავისი აზნაურისათვის ასეთი ყმა-მამულის გასხვისება და უფლება ჰქონდა დაერღვია ნასყიდობის აქტი, თუკი იგი მისი ნებართვის გარეშე იყო შედგენილი. ამის დამადასტურებელი არაერთი საბუთი მოგვეპოვება².

აზნაურის ნასყიდი ყმა-მამული კი ამ მხრივ რამდენადმე განსხვავებულ მდგომარეობაში იყო. მართალია, ვახტანგის სამართლის იმ მუხლში, რომელიც ზემოთ მოვიტანეთ, საუბარია აზნაურის ყმა-მამულზე საერთოდ და არაფერია ნათქვამი, თუ რა უფლებები გააჩნია აზნაურს კერძოდ თავისი ნასყიდი ქონების მიმართ, მაგრამ საბუთების მიხედვით შესაძლებელი ხდება გარკვეული დასკვნის გამოტანა იმის შესახებ, თუ რამდენად აქვს აზნაურს თავისი ნასყიდი ქონების თავისუფალი გაყიდვის უფლება. ამ მხრივ საინტერესოა ნასყიდობის წიგნი, გაცემული სომხითის აზნაურის გიორგი იაგულაშვილის მიერ. იაგულაშვილმა გიორგიმ ველფეჟას ვენახი მიჰყიდა. ნასყიდობის წიგნში იგი აღნიშნავს: „ერთი ესე, რომე ჩემიც ნასყიდი იყო ეს ვენახი და ძლევის მთავარმოწამის შეწირული იყო. ბატონს ველი არ ქონდა, არ აქს. მეც ასრე შენთვის მომიყიდა, ველი არა აქვს“³.

როგორც გამყიდველი აღნიშნავს, გაყიდული ვენახი მისი ნასყიდი ყოფილა და ამიტომ მის ბატონს „ველი არა ჰქონია“. მაგრამ საინტერესოა და ნაშინდობლივია, რომ ამ საბუთს აშიაზე ასეთი მინაწერი ახლავს: „მედიშერს ამისი ყაბული მაქვს. ამისი მოწამე ვერმანოზშვილი კაცია“. ცხადია, ეს ვედიშერი, თავის თანხმობას რომ აღნიშნავს საბუთში, არის საბუთის გამცემის, გიორგი იაგულაშვილის ბატონი. მართალია, ეს ვენახი იაგულაშვილის ნასყიდი იყო, ე. ი. მის უცილებელ საკუთრებას წარმოადგენდა, მაგრამ მაინც ზედმეტი არ ყოფილა ბატონს თავისი ყაბულობა განეცხადებინა

¹ დ. ჩუბინაშვილი, ქრესტომათია, 1848, გვ. 428, § 160.

² საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 1479; საქ. მუხ. Hd № 6335; 6. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, წ. I, № 270.

³ 6. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, წ. II, № 35.

ნასყიდობის წიგნში. შეიძლება ეს ავხსნათ იმ გარემოებით, რომელიც ერთ-ერთ საბუთშია აღნიშნული, რომ თუ ყმის „ბატონს ენდობება იმ მამულის სყიდვა, იმისი უპრაიანია და იმან უნდა იყიდოს და თუ იმის ბატონს არ ენდობება სყიდვა, დასტურის დასცემს წერილის მოცემით და ვერე ვისაც უნდა მიჰყიდის“¹. ან იქნებ, აქ უნდა დავინახოთ თავადების იმ ტენდენციის გამოვლინება, რომელიც სხვა საბუთებიდანაც შეიმჩნევა—ხელი დაადან თავიანთი აზნაურის ნასყიდ ქონებასაც, აზნაურის ნასყიდი ქონებაც, ისე როგორც მთელი მისი ყმა-მამული, თავიანთი სახლის საკუთრებად წარმოადგინონ².

სამართლის მიხედვით ბატონი ვერ დაუშლიდა ყმას ნასყიდი ყმა-მამულის გაყიდვას: ბეჟან ამილახვარი ჩივის მეფესთან თავისი ყმის შესახებ—ჩემს ნაწყალობე ადგილებს ჰყიდისო, „ჩვენგან მიცემულს მამულს თუ სამართალი გააყიდვიანებს, ნება სამართლისა არისო“. მაგრამ გამოირკვა, რომ ეს ადგილები ამილახვის ყმას თავისი ბატონისაგან ნაწყალობევი კი არ ჰქონია, არამედ სახსო კაციისაგან უყიდა. ამის საფუძველზე სასამართლოს გამოაქვს განჩინი: „ასე გაყიდულს მებატონე თავის გლეხს ვერ დაუშლის გაყიდვას“.

ამრიგად, სამკვიდრო და მით უფრო ნაწყალობევი მამულის გაყიდვის შემთხვევაში ბატონს უფლება აქვს არ დაინებოს თავის ყმას გაყიდვა, არ დათანხმდეს გაყიდვაზე და ეს კანონიერი იქნება. მაგრამ, თუ ყმა თავისი ნასყიდი მამულის გაყიდვას მოინდომებს, ბატონი მოკალეა მისცეს მას თავისი დასტური.

ამ დებულების დასამტკიცებლად შეიძლება კიდევ სხვა საბუთების მოტანაც. დავკმაყოფილდებით ერთით: აზნაური პაპალოა სათლკუფაშვილი ჩივის მეფესთან, რომ მისი ბატონი ედია ავალიშვილი არ ანებებს მას ნასყიდ მამულის გაყიდვას. მეფე უბრძანებს თავადს, მისცეს მან თავის აზნაურს ნასყიდი მამულის გაყიდვის საშუალება ან არადა ვადაუხადოს იმ ვალების ნაწილი, რომლის გამოც ამ აზნაურს მამულის გაყიდვა უხდება³. ურჩი თავადი არ ემორჩილება ამ ბრძანებას. მეფე ხელშეორე ოქმს უგზავნის: „ჩვენი ბძანება არაჲს, ამ პაპალას თავის სახსრის ვალი რომ დაზღებია, იმას უწინაც მივეცით ოქმი, თავის ნასყიდი მამული გაყიდოს და მოვალეს მისცეს, მაგრამ, რომელიც ნასყიდი არა ჰქონდეს, სამკვიდროს მამულს ნუ გაჰყიდის“⁴.

ასევე წყდება საკითხი იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც აზნაური ეკლესიას სწირავს თავის ყმა-მამულს. აზნაურს არ შეუძლია შესწიროს ეკლესიას თავისი სამკვიდრო ქონება ბატონის ნებართვის გარეშე. აზნაურის შეწირულობის წიგნს ასეთ შემთხვევაში აუცილებლად ახლავს ბატონის დამტკიცება⁵. მაგრამ თავისი ნასყიდი ქონების შეწირვა კი აზნაურს შეუძლია ისე, რომ მისი შეწირულობის წიგნს ბატონის ხელრთვა არ ახლდეს⁶.

ანალოგიური მდგომარეობა უნდა გვქონდეს იმ შემთხვევაშიაც, როდესაც აზნაურს თავისი ყმა-მამულის ანდერძით დატოვება სურს ვინმესათვის. აზნაური თავის სამკვიდრო ყმა-მამულს ვერავის ვერ დაუტოვებდა ბატონის

¹ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, წ. II, № 249.

² «Не только пожалованное, но и все недвижимое имение азнаура-вассала патрони склонен со временем рассматривать как достояние своего «дома»...» (Н. Бердзенишвили, Очерк... გვ. 38).

³ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 446.

⁴ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 430.

⁵ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 2349.

⁶ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 364.

ნებართვისა და გაანდერძების აქტში მისი აქტიური მონაწილეობის გარეშე. მაგრამ აზნაურის ნასყიდი ქონება ამ მხრივ, ჩანს, გამოხატვის შეადგენდა. ასეთი დასკვნის საშუალებას იძლევა შემდეგი საბუთი: არჩვაძე გოგიამ გედევანიშვილს პატარაკაცს მიჰყიდა მიწა. ნასყიდობის ამ წიგნს აშოაზე ახლავს მიწის მსყიდველის გედევანიშვილის მინაწერი: „თუ უშვილო გარდავიცვალო, ჩემი ანდერძია, ჩემი ნასყიდობა ჩემსავე მამის შვილს დარჩეს“¹.

ამრიგად, აზნაური შედარებით თავისუფალი თავისი ნასყიდი ქონების გასხვისების საკითხში, მაგრამ საბუთების მიხედვით აშკარა ხდება ერთი გარემოება, ფრიად დამახასიათებელი აზნაურის მდგომარეობისათვის გვიანფეოდალურ საქართველოში. მიუხედავად იმისა, რომ სამართალით დაცულია ნასყიდი ქონების ხელუხლებლობა და ცენტრალური ხელისუფლება ცდილობს დაიცვას ყმა-აზნაურის უფლებები ნასყიდ ყმა-მამულზე, თავადების მძლავრობისა და სამეფო ხელისუფლების სისუსტის პირობებში აზნაურის ეს უფლებები ყოველთვის დაცული როდია. აღნიშნული გარემოება კარგად შემჩნევა ზემოხსენებული სანთლიკუდაშვილის საბუთების მაგალითზეც და აგრეთვე სხვა საბუთებითაც. თავადები ცდილობენ თავიანთი უფლებები გაავრცელონ აზნაურის ამ სახის საკუთრებაზედაც.

აზნაურის ნასყიდი ყმა-მამულის სამკვიდრო და ნაწყალობევი ყმა-მამული-საგან განსხვავებული ხასიათი მეტადედა იმ ფაქტშიც, რომ აზნაურის ბატონისაგან წასვლის შემთხვევაშიც აზნაური თავის ძველ ბატონთან სტოვებს როგორც მისგან წყალობის სახით მიღებულ ყმა-მამულს, ისე თავის სამკვიდრო ყმა-მამულსაც, მაგრამ საკუთრების უფლებას ინარჩუნებს თავის ნასყიდ ყმა-მამულზე.

XIX საუკუნის დამდეგს რუსეთის ხელისუფლება საქართველოში, სხვა საკითხთა შორის, დაინტერესებული იყო საკითხით სათავადო აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის შესახებ. მთავრობამ ამ საკითხზე ქართველ თავადთაგან ახსნა-განმარტება მოითხოვა. კითხვაზე იმის შესახებ, თუ ქონების რა ნაწილს უტოვებდა თავის ბატონს აზნაური მისგან წასვლის შემთხვევაში, ქართველმა თავადებმა ასეთი პასუხი გასცეს: „თავადის აზნაურნი, ვიცით, რომ რამდენიმე თავიანთის მებატონისაგან გასულან სამეფოს მამულში და აგრეთვე სხვისა სათავადოსა სამფლობელოსა შინა, მარამ ხსენებულთა მათ აზნაურთა თავადისათა, რაიცა ქონებითა ყმა, გინა მამული, ის კი სრულებით დაუტყვებიათ თავეთის მებატონეთათვის და აზნაურის დატყვებულის ყმასა და მამულში თავადისადმი ნასყიდიც რეგებულა თუ არა, იგი ჩვენ არა ვუწყით“².

ქართველი თავადების ამ პასუხში აშკარად შემჩნევა ის ტენდენცია, თავადებს რომ ახასიათებთ აზნაურთა ნასყიდი ყმა-მამულის მიმართ. მათ არ სურთ იცნონ აზნაურის განსხვავებული, უცილობელი უფლებები ასეთი სახის ყმა-მამულზე და ამით უნდა აიხსნებოდეს ის გარემოებაც, რომ თავიანთ პასუხში მათ ეს უფლება მიჩქმალეს.

XIX საუკუნის დამდეგს შედგენილ ქართული სამართლის მიმოხილვაში დავით ბატონიშვილი ამ საკითხის შესახებ ასე წერს: «Княжеские дворяне в лице и фамилии своей суть свободны. Они имеют волю избирать место-

¹ საქ. მუხ. Hd № 14261.

² საქ. ც. არქ. ფ. 1, საქმე № 627. «О рассмотрении прав грузинских княжеских дворян».

зрелище и пользуются всеми преимуществами благородному грузинскому дворянству присвоенными. Имена пожалованные от царей, благоприобретенные, равно и приданое за женами остаётся неприкосновенным. Прочее же стяжание полученное от милостей князей, их патронов, остаётся навсегда за прежними владельцами, покровителями сих дворян»¹.

ქართული სამართლის ეს მუხლი უფრო სწორად გამოხატავს არსებულ წესს, რასაც სხვა საბუთებშიც ემოწმება. ასე მაგალითად, ბებურიშვილის ბუშისათვის მიცემულ აზნაურშვილობისა და სითარხნის წიგნში თავადი აღნიშნავდა: „ჩემი მოცემული მამული კი ჩამოგართვი და თქვენის ნასყიდის მამულით გაგათავისუფლეო და საბატონყმით ხელი არა მაქვს შენთანაო“.

პაპუნა დოჭიძემ, მეფე ბაქარის საუფლისწულო ყმამ სვეტიცხოველის ყმობაში გადასვლა არჩია. ვახტანგ VI-ის ბრძანებით იგი დომენტი კათალიკოსს ახლად სპარსეთში და მის ყმობაში შესვლა მოინდომა. კათალიკოს დომენტის მიერ პაპუნა დოჭიძისადმი მიცემულ წყალობის წიგნში ნათქვამია: „აწე ჩვენს ძმისწულთან მეფეს ბაქართან შუა შემოგვიყუანე და სვეტიცხოველის ყმობა მოინდომეო“. მეფე ბაქარ დათანხმებულა და ნება დაურთავს, ანუ, როგორც ნათქვამია საბუთში, „შეუწირავს“ დოჭიძე სვეტიცხოველისათვის. დოჭიძის სამკვიდრო მამული ბაქარს დარჩენია, მაგრამ ნასყიდი მამული კი თან გაყოლია დოჭიძეს ახალ ბატონთან: „ის შენი მამა-პაპათ სამკვიდრო მამული ისევ საუფლისწულოდ დადევს და შენ ამ შენგან ნასყიდობით შემოგწირეს“², აღნიშნავს დომენტი კათალიკოსი დოჭიძისადმი მიცემულ წყალობის წიგნში, რომლითაც ამ თავის ახლადშეძენილ აზნაურს ყმა-მამულს უბოძებს.

ერეკლე II-მ ურჩ ფეოდალებს—დავით, პაატა და ნიკოლოზ ციციშვილებს ჩამოართვა აზნაური მეღვინეთხუციშვილი თავისი ძმისწულებით და სახასო ყმად გაიხადა, მეღვინეთხუციშვილების სამკვიდრო მამული ციციშვილებისად სცნო, ხოლო ნასყიდი კი მეღვინეთხუციშვილებს დაუტოვა. ბრძანების წიგნში ერეკლე II ასე წერს: მეღვინეთხუციშვილები „ციციშვილს პაატას და ნიკოლოზის წილიდამ უმამულოთ გამოგართვით და ჩვენს სახასოთ დავიკირეთ. ციციშვილებს გაყრა რომ მოუხდესთ, სხვა სახლისკაცებმა ამ მეღვინეთხუციშვილის სამაგიეროდ უმამულოთ სხვა აზნაურშვილი უნდა აღიონ და ამათთან ციციშვილებს საბატონყმით ხელი აღარა აქვსთ, ჩვენი სახასო არისო“.

ქ. რომელიც მამულები ამ მეღვინეთხუციშვილებს ნასყიდი აქვს და ან მოსული კაცი ჰყავსთ რომ ციციშვილებისაგან მიცემული არ ყუანდესთ, ის იმათივე არის და ვერცავეინ მოუშლისთ და რომელიც ციციშვილებისაგან ამათ ყმა და მამული მისცემია, ის ისევ ციციშვილებსა არის და მეღვინეთხუციშვილებს ამ ყმასთან და მამულთან ხელი აღარ აქვსთ“³.

ამრიგად, აზნაურს უფლება აქვს დასტოვოს თავისი ნებით ბატონი და სხვას ეყმოს, მხოლოდ ძველ ბატონს უნდა დაუტოვოს თავისი სამკვიდრო და ნაწყალობევი ყმა-მამული. ნასყიდ ყმა-მამულზე კი იგი ინარჩუნებს საკუთრების

¹ Царевич Давид. «Обозрение Грузии по части нрав и законовведения». § 242.

² საქ. მუხ. Ad № 1575.

³ საქ. მუხ. Qd № 420.

უფლებებს. მართალია, საკანონმდებლო ძეგლებში ამგვარი კანონი აღნიშნული არ არის, მაგრამ ასეთი წესის არსებობა ცხოვრებაში სრულიად ცხადი ხდება ზემოთ ნახსენები სასამართლო განჩინებებით, რომელიც ბატონისაგან აზნაურის წასვლას ეხებოდა¹. ამასვე მოწმობს როგორც დავით ბატონიშვილის „მიმოხილვა“², ისე XIX საუკუნის დამდეგის ქართველი თაყაღების ახსნა-განმარტება³.

ასეთი იყო საკითხის იურიდიული მხარე. მაგრამ გასარკვევია, თუ როგორ უყურებდა თავადი აღნიშნულ წესს და ჰქონდა თუ არა აზნაურს რეალური შესაძლებლობა, რომ აღნიშნული უფლებებით ესარგებლა.

აზნაურისათვის ხშირად გადაწყვეტი, საარსებო მნიშვნელობა ჰქონდა ბატონისაგან წასვლის შემთხვევაში თავისი სამკვიდრო ყმა-მამულის დატოვებას. მართალია, აზნაური ინარჩუნებდა ნასყიდ ყმა-მამულს, მაგრამ აზნაურთა ძირითად მასას, ეკონომიური სიფიჭროვის პირობებში, ასეთი სახის ყმა-მამული ან არ გააჩნდა, ან კიდევ თუ ჰქონდა, ნაკლებმნიშვნელოვანი იყო მისი მეურნეობისათვის. აზნაურის ქონების ძირითად ნაწილს შეადგენდა მისი სამკვიდრო, მამა-პაპეული ყმა-მამული, რომელსაც აზნაური საუკუნეთა მანძილზე ფლობდა. „სამკვიდროში“ იგულისხმებოდა როგორც ბატონისაგან ნაწყალობევი, ისე აზნაურის მიერ პირადი გარჯით მოპოვებული ყმა-მამული, რადგანაც როგორც ერთი, ისე მეორე სახის მამული დროთა განმავლობაში აზნაურის სამკვიდრო მამულად იქცეოდა. მაგრამ ბატონი ცდილობდა თავისი უფლებების გაერყელებას აზნაურის არა მარტო სამკვიდრო ქონებაზე, არამედ მის ნასყიდ ქონებაზედაც და აზნაურის წასვლის შემთხვევაში არც ამ სახის ქონებას ანებებდა მას⁴.

მეფესთან გადასული აზნაურიც კი ყოველთვის არ იყო ყმა-მამულის მხრივ შესაფერისად უზრუნველყოფილი და დაკმაყოფილებული; მართალია, მეფე ცდილობდა აზნაურთა მოზიდვას თავის მხარეზე, მაგრამ მას ყოველთვის არ შეეძლო მათი სათანადოდ მოპარაგება.

თუ რამდენად შეზღუდული იყო აზნაური ეკონომიურად წასვლის უფლების განხორციელებაში, კარგად ჩანს აზნაურ ფარსადან ესიტაშვილის მიერ თავის ბატონის ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილისადმი მიცემულ ყმობის წიგნიდან. „ჩემის ცოდვით და უკეთურებით ურჩება მოვინდომე,—წერს ამ წიგნში ესიტაშვილი,—და თქვენი ბატონ-ყმობა უარყვავ და ბატონთან ჩივილი დავიწყებ და თქვენის ყმობიდან განთავისუფლება მოვინდომე და თქვენ ბატონისათვის მოგხსენებინათ და ბატონი გამწყრომოდ და გარსევან ეშიკალათბაში იასაულად ებოძებინა და რომელიც თქვენის მამა-პაპისაგან წყალობა მამული მქონდა, იმ მამულსაც და ასი თუმანი სინჯიკაშვილების სახსარი რომ მექირა, ის ყმა და მამულიც და ეს თეთრიც ჩემთვის უნდა გამოერთმევიანა და თქვენთვის მიებარებინა. ახლა მოველ და შემოგებევიწე და ეს ჩემი დანაშაული

¹ „საბატონყმით ვერ შემოგვივდით აზნაურობის-მიზეზით“—1797 წლის საბუთი (საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 2997); „აზნაურშვილია, თავისუფლება აქვს, გლახაკურად ვერ იყობენ“—1774 წლის სასამართლო განჩინი (საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 867); „აზნაურშვილმა თავისი ნებათ ყმათა და მამულზედ კელი აღიღს და თავისის მამულიდამ ადგეს, თავის მებატონეს საქმე: აღარ ეჩნება“—1792 წლის სასამართლო განჩინი (საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 873).

² Царевич Давид. Обзорение... § 242.

³ საქ. ც. არქ. ფ. 1, საქმე № 627.

⁴ Н. Б е р д з е н и ш в и л и, Очерк... გვ. 38.

მაპატიეთ, რომ, რადგან თქვენის მამა-პაპის ერთგულად ნამსახურის კაცის შვილი ვიყავ და შენი მეგობარიც აზნაურშვილიც ვიყავ, ეს ყმა და მამული და ეს თეთრიც წვეგი წყალობა მიყავით. დღეს და დღეის იქით, როგორც ერთს სხვას ჩემისათვის აზნაურშვილს თავისი მემკვიდრის ბატონისათვის ერთგულად ემსახუროს, მეც ისე თავდადებით და ერთგულად გმსახურო თქვენცა, თქვენს ძმისწულსაც და თქვენს ჩამომავლობასაც¹.

მოტანილი საბუთიდან შეიმჩნევა, რომ საქმეს სწყევტს ის ყმა-მამული, რომელიც ესიტაშვილს წასვლის შემთხვევაში უნდა დაეტოვებინა ბატონთან. ესიტაშვილმა ამ ყმა-მამულის შენარჩუნება ვერ მოახერხა და იძულებული გახდა, რომ ისეც თავის ძველ ბატონთან დარჩენილიყო.

აზნაურის გათავისუფლებას, ეკონომიური დამოკიდებულების გარდა, პირადი დამოკიდებულებაც აქნებდა. ბატონი სრულიად არ თვლიდა აზნაურს უფლებამოსილად, რომ მას თავისი ნებით მიეტოვებინა საცხოვრებელი, უფლებებზეყო სამსახურებრივი მოვალეობანი და წასულიყო სხვასთან.

აზნაურის ყმა-მამულს თავადი თავისად სთვლიდა, თავადის ასეთი მიდრეკილების საფუძველზეა წარმოშობილი მისი დამოკიდებულება აზნაურის ყმა-მამულისადმი აზნაურის წასვლის შემთხვევაში—თუ აზნაური წავა, ყმა-მამული ბატონს რჩება; კიდევ მეტიც, დროის განმავლობაში თავადი იმის დაკანონებასაც კი ცდილობდა, რომ აზნაურს საერთოდ, არავითარ შემთხვევაში, არც ყმა-მამულის დატოვების პირობით არ ჰქონდეს ბატონისაგან თავისუფალი წასვლის უფლება. საბუთებიდან ნათლად ჩანს, თუ როგორ დაეინებით ცდილობდა თავადი აეკრძალა აზნაურისათვის წასვლა, ხელი შეეშალა მისთვის ამგვარი ცდები განხორციელებაში.

მიუხედავად იმისა, რომ თავადის ყმობიდან წასული აზნაურის ყმა-მამული თავადის ხელში გადადიოდა და მაშასადამე, აპის შემდეგ თავადი ხდებოდა ამ ყმა-მამულის შემოსავლის ერთადერთი მესაკუთრე და მომხმარებელი, თავადები, მაინც სასტიკად ეწინააღმდეგებანი აზნაურების ყმობიდან წასვლას.

ამის ახსნა იმით, რომ თავადს ესაჭიროება აზნაური თავის მეურნეობისათვის როგორც მოხელე, სკირდება, როგორც დამხმარე ძალა ექსპლუატირებული მასის დასამორჩილებლად და სხვა, ვფიქრობთ, სამართლიანი იქნებოდა, მაგრამ არა საკმაო. ისმის კითხვა: ის ფაქტი, რომ თავადები ასეთ სასტიკ წინააღმდეგობას უწყევნი აზნაურს მისი ყმობიდან წასვლის შემთხვევაში, ხომ არ ადასტურებს იმ გარემოებას, რომ ეს თავადები ნაკლებად არიან ჩამოყალიბებული მისი ზრდა-განვითარებით და რომ ეს იმ ტიპის ფეოდალია, რომლის შესახებ მარქსს აქვს აღნიშნული, რომ მისი მალა მისი კუჭის მოთხოვნილებით გაიზომება.

აზნაურის წასვლის შემთხვევაში თავადი ჩვეულებრივ დიდი ხნის განმავლობაში დაეძებდა მას. როცა იპოვიდა, მოითხოვდა მის უკან დაბრუნებას და, თუ აზნაური ნებით არ დაემორჩილებოდა, მაშინ სასამართლოში ჩიოდა, ცდილობდა იმის დამტკიცებას, რომ აზნაურს უფლება არა ჰქონდა თვითნებურად წასვლოდა ყმობიდან. ამრიგად, თავადი აზნაურის პირად დამორჩილებასაც ცდილობს. ამ თვალსაზრისით საინტერესო ცნობებს იძლევა აზნაურ საყვარელიძეთა საბუთები.

¹ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 1558.

აზნაური გიორგი საყვარელიძე იმერეთიდან ქართლს გადმოსულა XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში. იგი ჯერ ციციშვილთან დამდგარა ხიზნად, შემდეგ დავითიშვილთან გადასულა და „ხლებია“ მას, საბოლოოდ კი დიმიტრი ამილახორის-შვილის ყმად შექნია. გავიდა 20 წელი. დიმიტრი ამილახორის-შვილის ყმა-მამული სამეფოდ გამოაცხადეს და ამასთან დაკავშირებით საყვარელიძეც სახასო ყმად იქცა. მაშინ დავითიშვილმა გაიხსენა, რომ საყვარელიძე ერთ დროს მისი ყმა იყო. მან საჩივარიც აღძრა. გიორგი საყვარელიძემ ამასთან დაკავშირებით არზა მიართვა მეფეს, სადაც სწერდა: „ღ(მერ)-თ(მან) ბედნიერის ხელმწიფის ქირი მოსცეს მათ მიწა-მტვერს საყვარელიძეს გიორგის. მერე ამას მოვახსენებ: დავითის-შვილს ელიზბარს არზა მოურთმევია—საყვარელიძე ჩემი ყმა არისო. ბედნიერს ხელმწიფეს ამას ვევედრები, რომ გძლათ მოხსენებისათვის არ გამიწყერეს და ჩემი საჩივარი წერილად მოიხსენოს“. გიორგი საყვარელიძე აღწერს თავის თავგადასავალს იმერეთიდან გადმოსვლის შემდეგ, თუ როგორ იღვა ყმად ჯერ ციციშვილთან, მერე დავითიშვილს მიუვიდა და როდესაც დავითიშვილები იყრებოდნენ, როგორ გამოვიდა შათი ყმობიდან და ისევ იმერეთს გადავიდა და სხვ. გიორგი საყვარელიძე ამტკიცებდა, რომ დავითიშვილს არაერთი საფუძველი არ ჰქონდა იმისათვის, რომ ბატონს ხელი დაედო მისთვის. აზნაური სთხოვს მეფეს, დიცივას იგი ამ უკანონო პრეტენზიებისაგან: „ჩემთან რა საქმე ვისმე აქვს, — წერს საყვარელიძე, — თუ სიტყვა ჰქონდა ვისმე, აქამდინ რატომ არ მოხსენდა ბედნიერ ხელმწიფესა. ახლა ბედნიერს ხელმწიფეს ამას ვევედრები: მე ერთი დაუძღურებული კაცი ვახლავარ, ოთხი ხმლის ამქნევი შვილი მყავს. ამათ თავისის ბედნიერის კალთას ქვეშ ვაძმება მისცეს და ამით ერთი მიუქი (სისხლი) ბედნიერმა ხელმწიფემ თავის წინ დააქცევინოს“¹. თუ რა მოპყლია შედეგად ამ არზას, საბუთებიდან არ ჩანს, მაგრამ რამდენიმე წლის შემდეგ, როგორც გიორგი საყვარელიძის შვილების მიერ დაწერილი თხოვნიდან ჩანს, დავითიშვილს კვლავ წამოუყენებია ძველი პრეტენზიები და ისევ უცდია საყვარელიძეთა დამორჩილება. 1776 წლის აგვისტოს 23-ს ლევან ბატონიშვილისადმი მიცემული არზით საყვარელიძეები შიომ, ზაალ, იესე და ქაიხოსრო ითხოვენ დაცვას დავითიშვილის პრეტენზიებისაგან. „ჩვენთან არას კაცს საქმე არა აქვსრა, უბრალოს კაცის სიტყვით ნუ შეგვებზღებთ“, სწერენ ისინი არზაში². ლევან ბატონიშვილს ბრძანება გაუცია, რომ საყვარელიძეებს მეფისათვის მიემართათ. იმავე წლის 13 ოქტომბერს შიომ საყვარელიძე არზით მიმართავს ერეკლე II-ს და წერს: „პაპაჩემი მკუ(ი)დრი იმერელი ყოფილა, იმერეთიდან გადმოსულა, დიდ ციციის მისვლია, ყმა და მამული იმას უბოძებია. პაპაჩემი რომ თქუშნის ქირის სანაცვლო შექმნილა, მამაჩემს ციციის ყმა და მამული გაუშვია, ელიზბარ დავითის-შვილს მისვლია, ყმა და მამული მიუცია. მერე ელიზბარს რომ თავის ძმა გაპყრია, მამაჩემიც წილში უგდიათ. მამაჩემს არ უყაბულნია, თავიანთი მიცემული ყმა და მამული იმათთვისვე დაუგდია, მარტო ცარიელი თავი გამოუტანია იმათგან... ახლა ზაალ დავითის-შვილი და ელიზბარ მედაებთან, პაპის-ჩვენის ნახლები ხარ, ჩვენი ყმა ხარო. ეს როგორც მომიხსენებია, ჩვენი საქმე ასეა. დავითის-შვი-

¹ საქ. მეზ. Hd № 2564. ეს არზა უთარიღოა, დაწერილი უნდა იყოს 1765 — 1770 წლებში.

² საქ. მეზ. Hd № 5354.

ლის მემკვიდრე ყმაც რომ ვიყო, აზნაურიშვილი ვარ, იმისი ყმა და მამული ჭამიშვია, ჩემთან რაღა გელი აქუს, ტყვილად მაცოდვილებს. ოცდახუთმეტი წელიწადი დიმიტრი ამილახორის-შვილს ვახლდი, საღ იყო აქამდინ, ტყვის, თქუშნი ყმა გახლავარ, სამართალი მღირსედ; ღ(მერ)თი გაგმარჯვებს“¹.

როგორც ამ არზიდან ირკვევა, მიუხედავად იმისა, რომ საყვარელიძეს და-უტოვებია ყმა-მამული და ისე წასულა დავითიშვილისაგან, ეს უკანასკნელი მაინც თვლის, რომ საყვარელიძე მისი ყმაა და ცდილობს მეფის კარზე ჩივილით, სამართლის საშუალებით დაიბრუნოს იგი. ჩანს, დავითიშვილს მიაჩნდა, რომ ყმა-აზნაური პირად თავისუფლებას მოკლებული იყო.

ასევე თქრობდა თავადი ფალავანიშვილიც, რომელსაც მისი აზნაურები — ჩუბინიშვილები წასვლიან. მიუხედავად იმისა, რომ ჩუბინიშვილები „დიდი ხნის აყრილი და წამოსული ყოფილან“, ფალავანიშვილმა მათ მეფის სამართალში უჩივლა. სამართლის ძალით ჩუბინიშვილები განთავისუფლებულ იქნენ ფალავანიშვილის ხელყოფისაგან და ეს უკანასკნელი იძულებული შეიქნა მიეტოვა მათთვის განთავისუფლების წიგნი. ამ საბუთში იაკობ ფალავანიშვილი წერდა: „თავისუფლების წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, ფალავანიშვილმა იაკობმა, შვილთა და მომავალთა ყოველთავე სახლისა ჩვენისათამან თქვენ, ჩვენს აზნაურშვილს ჩუბინაშვილებს ბიძინასა, ქაიხოსროსა და იასესა, თქვენს ძმისწულს ზა(ა)ლსა, შვილთა თქვენთა ბეყანსა, დიმიტრისა, როსტომსა, სოლომონსა, ივანესა, ბეციასა, ბეჯასა, შვილთა და მომავალთა ყოველთავე სახლსა თქვენისათა, — ასე რომე ჩემის ქვეყნიდამ დიდის ხნის აყრილი და წამოსული იყავით. მოველ და ბატონის სამართალში გიჩივლეთ და თქვენც სამართალში მოხვედით. ბევრს გედავენით, მაგრამ საბატონყმით ვერ შემოგვედით აზნაურშვილობის მიზეზითა. ზა(ა)ლ დავითიშვილს ქონდა ბატონის ბრძანება ჩვენის მორიგებისა. ჩემის ნება-დართვითა და თქვენც იწებეთ და ასრე მოვახდინეთ, ჩემი გული შეიჯერეეთ და მშვიდობიანად დავშველდით. ჩემი თქვენთან დავა და სალაპარაკო აღარა დარჩომილარა. ეს მიზეზიცა გქონდათ, რომე ორნივე ძმანი ტყვეობიდან მოხვედით. ეს მტკიცე სიგელი და პირი მოგეცით, რომე მე თქვენთან საღაო საქმე აღარა მაქვსრა, არცა ერთის იოტის ფასი ძმობისა და საყვარელის მეტი. დღესა და დღეის იმას იქით არც ჩემს ჩამომავლობას და არც ჩემს ნათესავსა და არც ჩემს სახლის კაცთ თქვენთან საქმე არავისა აქვს თვინიერ ღვთისა მეტსა“².

ამ საბუთში ჩუბინიშვილების ყმა-მამულის შესახებ ხსენებაც არ არის. ცხადია, ჩუბინიშვილებს არ უკავიათ თავიანთი სამკვიდრო მამული, აქი ფალავანიშვილიც აცხადებს — „ჩემის ქვეყნიდან დიდი ხნის აყრილი და წამოსული იყავით“. ამ მხრივ საინტერესოა, რომ 16 წლის შემდეგ, როდესაც ფალავანიშვილის ყმობისაგან განთავისუფლებულნი უკვე გაყარილნი ჩუბინიშვილები ბიძინა, ქაიხოსრო და იასე შეთანხმების წიგნს სდებენ, ამ წიგნში მათ საუბარი აქვთ მხოლოდ თავიანთი ნასყიდი ყმა-მამულის შესახებ³. ჩანს, ეს არის მთელი ის ქონება, რომელსაც ჩუბინიშვილები ფალავანიშვილისაგან წასვლის შემდეგ ფლობენ. სამკვიდრო ყმა-მამული მათ ამ დროისათვის აღარ გააჩნიათ. ასე რომ, მოცემულ შემთხვევაში ფალავანიშვილი ამ აზნაურებს მხოლოდ და მხოლოდ პირად თავისუფლებაში ედავება.

¹ საქ. მუხ. Hd № 5284.

² საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 2997.

³ საქ. ც. არქ. ფ. 226, № 300.

მოტანილი საბუთი იმითაც არის საინტერესო, რომ ცხადად მოწმობს სახელმწიფო სამართლის თვალსაზრისსაც აზნაურის პირად თავისუფლებაზე. „ბატონის სამართალში გიჩივლეთ, — წერს ფალავანდიშვილი, — ბევრს გედავენით, მაგრამ საპატრონყმით ვერ შემოგვივლით აზნაურშვილობის მიზნითაო“. მასასადამე, სამართლით, აზნაურს თუ აღარ სურდა ამა თუ იმ თავადის ყმობა და ყმა-მამულს მას დაუტოვებდა, ეს უკანასკნელი ვერას გააწყობდა. სამართალი იცავდა აზნაურშვილის პირად თავისუფლებას. მაგრამ თავადს მაინც მიუღწევია ერთგვარი წარმატებისათვის იმ მხრივ, რომ აზნაურის ყმობიდან განთავისუფლებისათვის საჭირო გამხდარა ამ აზნაურსა და მის ყოფილ მებატონეს შორის სავანგებო საბუთის — განთავისუფლების წიგნის დადება. როგორც მოტანილი მაგალითიდან დავინახეთ, მიუხედავად იმისა, რომ სამართალმა სცნო ჩუბინიშვილების თავისუფლება ფალავანდიშვილების ყმობისაგან, მაინც საჭირო გახდა მათი „მორიგება“ და ფალავანდიშვილის „გულის შეჯერება“ „მშვიდობით დასაშვებლად“ (რაშიც, შესაძლებელია, ჩუბინიშვილების მხრით გარკვეული თანხის გაღებაც კი იგულისხმება) იმ მიზნით, რომ განთავისუფლების წიგნი გაფორმებულიყო. ერთი სიტყვით, ყმობიდან განთავისუფლების დროს აზნაური თავის ბატონისაგან სათანადო საბუთს ღებულობდა და მხოლოდ ამის შემდეგ ითვლებოდა თავისუფლად. მხოლოდ ამის შედეგ იყო იგი სავსებით დაზღვეული ყოფილი ბატონის ჰოსალოდნეული პრეტენზიებისაგან მომავალში.

აღნიშნული თვალსაზრისით საინტერესოა სხვა მაგალითებიც: აბაშიძის აზნაური იოსებ სავანელი თავისი სამკვიდრო მამულიდან დიდი ხნის წასულიყო, თავისი ყმა-მამული დატოვებული ჰქონდა, უცხოეთში იყო გაზრდილი, იქვე ცხოვრობდა და თავის ბატონზე „გულ გაგრილებულს“ აღარ უნებებია მისი ყმობა. აღარც აბაშიძეს შეუწყუებია იგი და თავისუფლება მიუტია. თითქოს, რაკი აზნაურმა ხელი გაუშვა თავის ყმა-მამულს, წაიდა თავისი ბატონის სამფლობელოდან და უცხო ქვეყანაში ცხოვრობდა, თავისთავად ცხადი უნდა იყოს, რომ იგი განთავისუფლდა. მაგრამ მთლად ასე არ ყოფილა, სრული თავისუფლების მქონედ იგი მაშინ ჩაითვლებოდა, თუ ბატონი თვითონ, თავისი ნებით აიღებდა მასზე ხელს და ამას წერილობითაც დაადასტურებდა. სავანელის ბატონი ნიკოლოზ აბაშიძე განთავისუფლების წიგნში წერს: „მე, აბაშიძე დიამბევი ჭიკოლაოზ ამ თავისუფლების წერილს გაძლევ შენ, ჩემს აზნაურიშვილის შვილს სავანელს იოსებს. შენ ობოლი იყავ და შენ შენის ყმისა და მამულისა არცა იცირა და არც მოვიხმარნია, სულ უცხოებაში და უცხო ქვეყანაში გამოიზარდე და იერუსალიმს და საბერძნეთში ანტონი ჯვარისმამისათვის სამსახური და ღვაწლი დაგიდგია და ჰყავხარ მამობრივის ნუგეშისნის ცემით და წმინც ჩვენზედ გული გაგრილებოდა და აღარ ინებე ჩვენი ყმობა და შენი მამული და არც ჩვენ შეგაწუხეთ და მეძმანა ანტონი ჯვარისმამისაგან შენი თავისუფლება და მეც ასე ნება მომიცია, რომ არას ჩემს ოჯახისშვილობას შენთან საქმე არა აქვს, არც შვილს და არც შვილისშვილს. ღ(მერ)თ(მან) ნებისამებრ შენისა გაცხოვროს“¹.

განთავისუფლების ამგვარი სიგელების არსებობა იმას მოწმობს, რომ თავადები დიდად აბრკოლებდნენ აზნაურთა თავისუფალ წასვლას და მათ პირად თავისუფლებასაც ზღუდავენ.

¹ საქ. ც. არქ. ფ. 229, № 33/262

დისა და აზნაურის პატრონყმობა ამ დროს პირობითი დამოკიდებულება დასურთიეროშეთანხმების საკითხი კი აღარაა, არამედ ბატონყმური მოვლენაა. თაყა-დის ბატონობა აზნაურზე ხორციელდებოდა უკვე აზნაურის დაუკოთხავად და-იმ უფლებებით, რომელიც თავადს უზენაესმა ხელისუფლებამ მიანიჭა. ამ დროს ჩვენ-საქმე გვაქვს აზნაურსა და სენიორს შორის ყმური დამოკიდებულების დამძი-მების ფაქტთან. ასევე, თუ არა კიდევ უფრო მეტად, ჩრდილს ფენს აზნაურის-პირად თავისუფლებას მისი მზითვად გაყოლების ფაქტებიც, ანდა სისხლის-საფასურში აზნაურის მიცემა—ნასისხლი აზნაურების კატეგორიის არსებობა. ყველა ასეთი შემთხვევა აზნაურის წდაუკოთხავად ხდება. იგი ერთი ბატონი-დან მეორის ხელში გადადის, როგორც პირად თავისუფლებას მოკლებული-ყმა, რადგან მის ნება-სურვილს ანგარიშს აღარ უწყევნენ. იგი ასეთ შემთხვევაში უკვე ვაღდებულა ემსახუროს თავის ძველსა თუ ახალ ბატონს.

ასე რომ, თუ ერთის მხრივ, როგორც ზემოთ დაინახეთ, სახელმწიფო-სამართალი ცდილობს დაიცვას აზნაურთა ფენის უფლებები, მეორეს მხრივ, ცხოვრება აზნაურთა უფლებრივი მდგომარეობის სახაიანოდ არის შებრუ-ნებული.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ აზნაურები პროტესტს გამოთქვამდნენ მათი გასაჩუქრებისა თუ გამზითვების შემთხვევებში, ისინი ცდილობდნენ წრ-ხალმდგომის გაწევას, როცა კი ეს მოსახერხებელი ჩანდა. მეფე თეიმურაზ II-ს თავისი ქალიშვილი ყაფლანიშვილისათვის მიუთხოვებია და მზითვეში კახეთის სახასო აზნაურის ზაალ ნაცვლიშვილის გატანება განუზრახავს. ზაალ-ნაცვლიშვილს რომ ეს გაუგია, არზა მიუერთმეფია მეფისათვის და უარი უთქ-ვამს მზითვეში გაყოლაზე. იგი ჩიოდა, რომ მას, როგორც კახელ კაცს, ყაფ-ლანიანებთან ყოფნა გაუძნელდებოდა. თეიმურაზ II-ის ვარდაცვალების შემ-დეგ, 1764 წელს ხელმეორედ დაწერილ არზაში ნაცვლიშვილი წერდა: „რო-დესაც სანატრელმა ცხებულმა მეფემ თავისის ქალისათვის ჩემი მზითვეში-გატანება ბძანა, მაშინ მე მოვახსენე: თქვენი შვილის ხლება ჩემთვის დიდი ღვთის წყალობა არის, მაგრამ მე კახი კაცი გახლავარ და ყაფლანიანთში გაძლება არ შემძლიან მეთქი. ჩემ(მ)ა ხელმწიფემ ასე მიბძანა, შენ ყაფლა-ნის-შვილს კი არ გაძლევ, ჩემს ქალს გატან, ცოტას ხანს უნდა ემსახურო“.

როგორც ამ არზიდან ჩანს, თეიმურაზ მეფეს ნაცვლიშვილის თხოვნის შე-დგად უარუყვია თავისი პირვანდელი განზრახვა და მზითვეში არ გაუტანე-ბია იგი, მხოლოდ თავისი ქალის სამსახური დაუვალებია მისთვის. ამისგე მოწმობს ამ არზაზე მიწერილი ერეკლე II-ის ოქმი: „ქ. ჩვენი ბრძანება არის ნაცვლის-შვილო ზა(ა)ლ, სანატრელის მამის ჩვენისაგან გვაქვს ნაბ-ძანები, ჩვენის ქალისათვის მზითვეში არც ზა(ა)ლ მიგვიცია და არც გაურახიო“.

ზაალ ნაცვლიშვილი თავის არზაში სთხოვს ერეკლე II-ს: „ახლა, მო-გეხსენებთ, რაერთიც ხანია, რომ თქვენს დას ვემსახურები. მოწყალებას ვთხოვ თქვენს სადღეგრძელოთ, ახლა კი განმთავისუფლეთ“.

ერეკლე II ბძანებს: „რადგან ჩვენმა დამ გვთხოვა, მანამ ცოცხალი ვიყო გაურახს ნუ ჩამომართმევთო, ამისთვის ჩვენს დას ვერ მოვაპირებთ. მანამ ჩვენი და ცოცხალი ბძანდება, უნდა ემსახურო. გაურახისა და ვაშლოფ-ნის მოურაობაც შენთვის გვიბოძებია საშვილიშვილოთ. არ მოგვეშალოს და ჩვენს დას უკან გაურახიც სახასო არის და შენც ეს ასე იცოდე“¹.

¹ საქ. ცენტრ. არქ. ფ. 226, № 426.

მეშასადამე, ზაალ ნაცვლიშვილმა მიიღწია თავისას. იგი ნამზითვად მეფის ასულს არ უბოძეს, დაავალეს მხოლოდ სამსახური მისი სიცოცხლის განმავლობაში. მეფის ქალიშვილის გარდაცვალების შემდეგ ნაცვლიშვილი ისევ სახასო უნდა იყოს.

აღსანიშნავია ისიც, რომ დროთა მანძილზე ყველა ეს აზნაური—ნებით შოსული, ნაწყალობევი, ნასყიდი თუ სხვა, ერთ საერთო კატეგორიაში ექცევიან, სამკვიდრო აზნაურთა სახელს ატარებენ.

საჭირო მასალის სათანადო სისრულით უქონლობის გამო ჩვენ ამჯერად გვიჭირს დავადგინოთ, არსებობდა თუ არა რაიმე უფლებრივი განსხვავება ნაწყალობევისა და ნასყიდ თუ სხვა ამგვარ აზნაურს შორის. ამ საკითხის გარკვევისათვის მეტი მასალის მოპოვება და კვლევის გაღრმავება არის საჭირო. ერთი რამ კი სრულიად ცხადია—ე. წ. წყალობის აზნაურები სხვა აზნაურებთან შედარებით უფრო მსუბუქ ყმურ დამოკიდებულებაში იმყოფებიან თავიანთი ბატონის მიმართ.

წყალობის აზნაურის, ანუ ნებით მოსულის ყმობის შედარებით იოლი ფორმა აშკარად შეიმჩნევა. როგორც ზემოთ აღვნიშნავდით, გიორგი საყვარელიძე თავისი შეილებით წყალობის ყმად მისვლია დიმიტრი ამილახორის-შვილს. იმავე საყვარელიძეების არზებიდან ვტკობილობდით, რომ მანამდე ისინი ასეთივე წყალობის ყმად იყვნენ მისულნი ქართლის სხვა თავადებთან—ჯერ ციციშვილთან, ამ უკანასკნელის გარდაცვალების შემდეგ კი (ჩანს, საყვარელიძეებს არ სურთ სამკვიდრო აზნაურებად გადაქცევა და ამიტომ დანებდნენ თავი ციციშვილის მეგვიდრის ყმობას) ელიზბარ დავითიშვილთან. „პაპა ჩემი,—წერს არზაში შიოშ საყვარელიძე,—მკუ(ი)დრი იმერელი ყოფილა, იმერეთიდან გარდმოსულა, დიდ ციციის მისვლია, ყმა და მამული იმას უბოძებია. პაპაჩემი რომ თქუ(ი)წის ჭირის სანაცვლო შექმნილა, მამაჩემის ციციის ყმა და მამული გაუშვია, ელიზბარ დავითის-შვილს მისვლია, ყმა და მამული მიუცია“¹. შემდეგში საყვარელიძეს დავითიშვილის მიერ მიცემული მამულიც დაუგდია და სხვას მისვლია ყმად. გავიდა რამოდენიმე ხანი და დავითიშვილმა გაიხსენა საყვარელიძის ყმობა. მოვიდა და ყმობით წამოედგა მას—„პაპის ჩვენის ნახალეობი ხარ, ჩვენი ყმა ხარო“. შიოშ საყვარელიძე მეფისადმი მირთმეულ არზაში თავს იცავს დავითიშვილის პრეტენზიებისაგან მეტად საინტერესო არგუმენტით: „დავითის-შვილის მემკვიდრე ყმაც რომ ვიყო, აზნაურ-შვილი ვარ, იმის ყმა და მამული ვამიშვია, ჩემთან რაღა გელი აქუს, ტყველად მაცოდვილებს“-ო. ეს სიტყვები იმას მოწმობს, რომ წყალობის აზნაური, თავის ნებით ნაყმობი, ჩვეულებრივ აზნაურზე უფრო ნაკლებად დამოკიდებული ჩანს და მის პირად თავისუფლებას ადვილად ვერ შეეხებოდა.

საინტერესოა ისიც, თუ რა პირობებში მოუხდა საყვარელიძეს წასვლა დავითიშვილის ყმობიდან. ელიზბარ დავითიშვილი ეყრებოდა თავის ძმას და მამულს იყოფდნენ. დავითიშვილებს საყვარელიძის „ბარათში ჩავდებაც“, ე. ი. სხვა გასაყოფ ყმა-მამულთან ერთად განაწილება, მოუწოდებოდათ. საყვარელიძეს ეს არ უყაბულნია. ჩანს, ამით, მისი ბარათში ჩავდებით, ძმებს შორის განაწილებით მისი ყმობის ხასიათი შეიცვლებოდა. ის უკვე „ბარათში ნარგები ყმა“ გახდებოდა და ამრიგად, უკვე მკვიდრი აზნაურების კატეგორიაში გადადიოდა და უფრო მძიმე ბატონყმურ დამოკიდებულებაში მოექცეოდა.

¹ საქ. მეზ. Hd № 5355.

ამის გამო საყვარელიძეს უჩივლია მეფესთან: „მე რადგან მოსული გახლდი, მეფე ვახტანგს მოგახსენეთ და მე და ზარდიაშვილი მაშინვე აქეთ გდმოგვაცუნეს და ბარათში აღარ ჩავგადდეს. ყმანი რომ არ გახლდით, აღარც ბატონმა ჩავგადლო ბარათში“.

ამრიგად, წყალობის აზნაური ეს ისეთი აზნაურია, რომელიც ბატონთან ახლად არის მისული, მისი არამკვიდრი ყმაა. იგი ბატონისაგან ლეზულობს წყალობის სახით ყმა-მამულს და კისრულობს ამის სამაგვიროდ ერთგულ სამსახურს. როგორც თავისი ნება-სურვილით არის მისული ბატონთან, ასევე თავისივე სურვილის მიხედვით შეუძლია დასტოვოს იგი და სხვას მიუვიდეს, ასეთი აზნაური მეტი თავისუფლებით სარგებლობს და უფრო სუსტად არის დაკავშირებული ბატონთან. როგორც საყვარელიძის არზაში გამოთქმული სიტყვებიდან ჩანს, თავადი ასეთ აზნაურს თავისი სამკვიდრო აზნაურებისდაგვარად ვერ მოუპყრობდა. იგი მას, მაგალითად, თავისი ქონების გაყოფაში ვერ მოახვედრებს, თუ კი ამ აზნაურს ეს არა სურს.

მაგრამ ისეთი სახის ყმა-აზნაურიც კი, როგორც არის წყალობის ყმა, ზოგჯერ ბატონისაგან წასვლის შემთხვევაში ლეზულობს თავისი ბატონისაგან განთავისუფლების წიგნს. ასე მაგალითად, ხეარეშან ბატონიშვილი განთავისუფლების ასეთ წიგნს აძლევს თავის წყალობის აზნაურს გიორგი მღვდელსა და მის შვილს მახარას: „ჩემი წყალობის ყმანი იყვენით და ჩემი ზითვის მამულზე ძამუჯაშვილის მამულზე დაგასახლე, ის კაცი ამოსწყდა და იმისი მამული მოგეცე, რახან შვილი მომიკუდა და უშვილო დავრჩი, ის ჩემი ზითვის მამული გასასყიდლად მოვიწოდომე. თუ ის მამული გაყვირო, შენთან ჯელი არავისა ქონდეს. ვისაც შენმა გულმა მოინდომოს, იმას ეყმევე. თუ გინდათ ჩვენს ყმათ იყავით, თუ გინდათ თქვენთვის აზნაურათ“¹. საბუთს ახლავს ერეკლე მეფის დამტკიცებაც: „მამიდის ჩვენის განთავისუფლების წიგნს ვამტკიცებ თეიმურაზის ძე ერეკლე“¹.

ამგვარი განთავისუფლების წიგნები იმას მოწმობენ, რომ თავადთა მისწრაფება წყაროვით აზნაურებისათვის თავისუფალი წასვლის უფლება—გამარჯვებას აღწევდა. იმ დევნას, რომელიც წყალობის აზნაურს აუტყებს, და ასეთ-სავე მთელ რიგ სხვა შემთხვევებს შედეგად მოჰქონდა ის, რომ წყალობის აზნაურებიც კი ბატონისაგან წასვლის შემთხვევაში თავს სრულიად თავისუფლად გრძნობდნენ მხოლოდ მაშინ, როდესაც ხელში ეჭირათ ბატონისაგან მიცემული ყმობიდან განთავისუფლების წიგნი.

აზნაურის წასვლის უფლებაზე თავადის შეზღუდულების საილუსტრაციოდ შესანიშნავ მასალას გვაწვდის საბუთების ერთი წყება, რომელიც წარმოადგენს ქართლის ერთ-ერთი მსხვილი თავადის ზაალ დავითიშვილის არზებს—საჩივარს თავისი აზნაურის ზარდიაშვილის მისგან წასვლის გამო. აღნიშნული არზების მიხედვით კარგად ჩანს, თუ როგორ იბრძოდნენ თავადები (ამ შემთხვევაში ზაალ დავითიშვილი) აზნაურის თავისუფალი წასვლის უფლების წინააღმდეგ.

ზარდიაშვილი დავითიშვილების სამკვიდრო აზნაური იყო. 1720 წლის რთი საბუთის მიხედვით ავთანდილ ზარდიაშვილი ელიზბარ დავითიშვილის ეყმა იყო. დავითიშვილებს იგი მზითვად გაუტანებიათ თავიანთი ქალიშვილისათვის, რომელიც ყორჩიბაშ ამილახორის მეუღლე გამხდარა. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ზარდიაშვილი ისევ დავითიშვილის მამულშივე რჩებოდა, ამი-

¹ საქ. მუხ. Hd № 14220.

ლახორთან ორ წასულა (აქაც, აზნაურის პროტესტის გამოვლინებასთან შეიქ-
ლება გეჰონდეს საქმე). 1720 წელს ფარემუზ ამილახორის შვილი ყორჩიბაშის
შვილი თავის ბიძაშვილს, დედის ძმისშვილს ელისბარ დავითიშვილს სათანა-
დო საბუთით უთმობს ამ აზნაურს, აღნიშნავს რა საბუთში, რომ, მართალია,
ეს ზარდიაშვილი, როგორც დედაჩემის მზითვი მე მეუთვნოდნო, მაგრამ
შეთანხმების შედეგად „შენის ნდომისა და სიყვარულისათვის“ შენ მოგეციო,
„არავის ჩემს სახლის კაცს ამასთან ხელი არ ქონდეს, შენიაო“¹.

1750 წელს, როდესაც დავითიშვილების სათავადო სახლის გაყრა მომხ-
დარა, აზნაური ზარდიაშვილი სახლის უფროს შტოს, გიორგი დავითიშვილს
ერგო წილად, მისი „ბარათში გამოყოლილი ყმა“, სამკვიდრო აზნაური
შეიქნა².

მაგრამ ოციოდე წლის შემდეგ მდგომარეობა იცვლება. ზარდიაშვილს
უკვე ქსნის ერისთავის ყმებს შორის ეხედავთ. ზაალ დავითიშვილის 1769 წლის
არზიდან ჩანს, რომ ზარდიაშვილი დავითიშვილს წასვლია და ქსნის ერის-
თავთან გადასულა. 1771 წლის საბუთში ქსნის ერისთავი დავითი თავის ყმად
იხსენიებს ზარდიაშვილს. ეს საბუთი წარმოადგენს დავით ქსნის ერისთავის
მეორე მეფისადმი მიცემულ არზას, რომლითაც დავით ერისთავი ჩივის თავისი
ყმების შეუძლებლობას და აღნიშნავს, რომ ბევრმა მათგანმა დაჰკარგა თავისი
საქონელი, ბოლო „ამას გარდა, ფურცელაძე, ზარდიაშვილი, ქსუსი, კულბითი
და ნახევარი დიციც ისე დასეტყვა, რომ არაფერი არ მოსვლიათარაო“. ამის
გამო ერისთავი ითხოვს, რომ მის ყმებს შეუშვირდეთ შეწყვილი სახელმწიფო
გადასახადი³. მაშასადამე, ზარდიაშვილი 1771 წლისათვის უკვე ქსნის საერის-
თაოშია, ერისთავის ყმად ითვლება, იქა აქვს თავისი ყმა-მამული და საერის-
თაოს სხვა ყმებთან ერთად იხდის სახელმწიფო გადასახადს. ზაალ დავითი-
შვილის არზებიდანაც, რომელიც ამის მომდევნო ხანებშია დაწერილი, ირკვე-
ვა, რომ ზარდიაშვილს თავისი ნებით მიუტოვებია ყმა-მამული სადავითიშვი-
ლოში და ზაალ დავითიშვილის დაუკითხავად ქსნის ერისთავთან მისულა
ყმად. აზნაურის ასეთი თვითნებობით აღშფოთებულია მისი ბატონი ზაალ და-
ვითიშვილი, იგი ჩივის სასამართლოში და ითხოვს დახმარებას თავებზე აზნა-
ურის დასამორჩილებლად.

თავისი პირველი არზა ზაალ დავითიშვილს 1769 წელს მიუერთმევია
ერეკლე II-სათვის. ამ არზაში დავით და ზაალ დავითიშვილები წერენ, რომ
მათ ბევრჯერ უნდოდათ შემოეტანათ საჩივარი, მაგრამ მეფის მოუცულობის
გამო ვერ ბედადნენ: „დიად მრავალჯერ გვინდა გვეწყინა თავი, მაგრამ მრავალს
საქმეში ბრძანდებით, ვაითუ ყური ვერ მოგვიდგოსო, ამის მიზეზით ვერ
მოგახსენეთ“. დავითიშვილები ჩივიან, რომ მათი აზნაური ზარდიაშვილი ქსნის
ერისთავთანაა და ითხოვენ სამართალს: „ამას გვევდრებით თქვენ და მართლსა-
ჯულებას, რომ ყური მიუგდოთ ჩვენ საჩივარს. ქსნის ერისთავთან (არის) ზარ-
დიაშვილი ჩვენი აზნაურიშვილი და ამ მოწყალებას ვითხოვთ, იმაზე სამართალი
გვაღირსოთ. თუ რომ ჯერ არ გეცალოსთ, ისინი იყრებიან, იმას წილში ნუ ჩააგ-
დებენ. ნურც იმის ანგარიშზე საუფროსოს და საჭინახულოს აიღებენ“⁴. მეფის

¹ საქ. მუხ. Hd № 465.

² საქ. მუხ. Hd № 2168.

³ საქ. მუხ. Hd № 2567.

⁴ საქ. მუხ. Hd № 14909.

რეზოლუცია დადებული ამ არზის საპასუხოდ შემორჩენილი არ არის, მაგრამ რამდენიმე წლით გვიან დავითიშვილებს მიერ მიცემული არზიდან ეტკობილობთ, რომ მეფეს იმჯერად არ გაურჩევია მათი საქმე და მხოლოდ ჯბრძანებია, რომ, როდესაც ერისთავები გაყრას შეუდგებიან, მაშინ მოგვახსენე და თქვენს საქმესაც გაეარჩევით. შემდეგი, 1773 წლის, არზით ზაალ დავითიშვილი ასე ჩივის: „ერთი ძირი აზნაურშვილი მეკარგება. ერისთავი იყრებიან, ზარდიაშვილი ჩემი არის... უწინ მოგახსენე თქვენს სიმაღლეს და ასე მეგძანა—როდესაც სწორეს გაყრაზე დადგენო, მაშინ მოგვახსენე და სამართალს გიბოძებთო“. ზაალ დავითიშვილი ამ არზაშიც იმასვე სთხოვს მეფეს—არ მისცეს მან საშუალება ერისთავებს, რომ მათ თავიანთი ყმა-მამულის გაყოფისას წილში ჩააგდონ ზარდიაშვილი: „არას კაცს საქმე არა აქვსრა, ან თქვენ უნდა მედაოთ, ან ამაღალბორიენი, თორამ სხვას კაცს საქმე არავისა აქვს“. ზაალ დავითიშვილი ამავე არზით მოითხოვს აგრეთვე იმ გლეხებსაც, რომელნიც ზარდიაშვილს გაყოლიან მისი მამულიდან¹.

მეფე ერეკლე იძლევა ბრძანებას, რომ ზარდიაშვილი არ მოახვედრონ ერისთავებმა მამულის გაყოფაში, ვინაიდან ეს აზნაური სადაოა და სამართალმა უნდა გადასწყვიტოს საკითხი, თუ ვის ეკუთვნის იგი. თავის ოქმს მეფე ასეთი სიტყვებით ამთავრებს: „ჩივის, თუ სამართალს არ მიცემთ, ხომ არ იქნებაო“. სამწუხაროდ, ჩვენ არ მოგვებოვება ხელთ ამ საქმეზე სასამართლოს მიერ გამოტანილი განაჩენი და არც ვიცით, საერთოდ, მომხდარათ არა არა საქმის გარჩევა, მაგრამ თუ კი ზოხდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ საქმე ზაალ დავითიშვილის სასარგებლოდ არ გადაწყვიტა სასამართლს, რომ მას უცნია ზარდიაშვილის უფლება—წასულიყო თავის მებატონისაგან. ამას გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ როგორც ზაალ დავითიშვილის შემდეგი დროის არზებიდან ირკვევა, ზარდიაშვილი ისევ ერისთავიანთ მამულში განაგრძობს ყოფნას და არ სცნობს ზაალ დავითიშვილს თავის მებატონედ. ახლა უფრო მეტსაც ცდილობს ზარდიაშვილი—ცდილობს გაავრცელოს თავისი უფლებები ყმა-მამულის იმ ნაწილზე, რომელიც მან სადავითიშვილოში დატოვა. 1788 წლის არზაში ზაალ დავითიშვილი ჩივის, რომ ზარდიაშვილმა აყარა ერთი მისი, ზაალის ყმა და თავისად გამოაცხადა: „ზარდიაშვილს ყალატად მოუხსენებია,—წერს თავის არზაში ზაალ დავითიშვილი,—ერთი ჩემი კაცი ქორთს არისო, არას მეპოვებო. ოქმი გიბოძებიათ. იასაულები მოვიდნენ, აყარეს, და(ა)წიოკეს, არც ბრძანება გვიჩვენეს, არც გამიკითხეს. ჩემი კაცი აყარა. ამ წყალობას ვითხოვ, ის კაცი ისევ თავის სახლში გამოვიდეს თავისის საქონლით, ზარდიაშვილი აქ სამართალში გიანლოს, მეც აქ ვახლაღარ, თუ სამართალში მე გამივიდეს, ერთი ორათ მოგართვათ“². ზაალ დავითიშვილი იმასაც ვერ შერიგებია, რომ მისმა აზნაურმა საკუთარი ნება-სურვილით აარღობდა თავი ყმობას, ზარდიაშვილი კი პრეტენზიებს აცხადებს მის საბატონოში მიტოვებულ ყმა-მამულზე. ეს უკვე სრულიად გაუგებარ, საოცარ და დაუსვებელ გარემოებად მიაჩნია თავადს. 1790 წელს დავითიშვილი ასეთი არზით მიმართავს ერეკლე II-ს: „ზარდიაშვილი ჩემ ყმა არის, მაგრამ მძლავრობით წართმეული მყამს... ახლა, ჩემო ხეწიფე, საერისთავიანთ მამულსა და ყმას მეცოდება. თუ ზარდიაშვილი წამერთმევა, ყმასა და მამულს ხომ ვერ

¹ საქ. მუხ. Hd № 521.

² საქ. მუხ. Hd № 451.

გავატან თანა. ამდენი თქვენი წყალობა დამემართოს, სამართალმდინ ყმა და მამული მე დაწებდეს და როსცა თქვენს წინ სამართალში გავიაროთ, თუ გამამტყუნოს, დიდათ ჯარიმით გადამახდევინე და ერთი იმდონი იმისთვის მიმატეზინე. ამისთანა ღვთის რისხვა როგორ იქნება, ჩემ(მა) ახნაურშვილმა... თავიც წამართვას, სხვის ქვეყანას იყოს და იქილამ ყმასა და მამულს მედავებოდეს! ეს თქვენს დროში არ მომხდარა ასე ყმა თავის ბატონს მორაგოდეს და ნურც მე მამრემ ჩემს ყმასა, მიშველე რამე, ლ(მერ)თი გავიმარჯვებს. ამ ყოფას სიკვდილი მირჩევნია. სხვა ქვეყნიდან ჩემი ყმა მამხდეს, ავთაჲ მამეპყრას და ყმასა და მამულსაც მართმედეს! ¹. მეფე ბრძანებს ოქმით, რომ სამართალმდის სადაო ყმა-მამული დანებდეს ზაალს. სამართალმა უნდა გაბრკვიოს საკითხი, ეკუთვნის თუ არა სადავითიშვილოდან წასულ ზარდიაშვილს იქ დატოვებული ყმა-მამული. მაგრამ, ნათქვამია ოქმში, თუ ზარდიაშვილს აქვს მიღებული რაიმე განაჩენი, მაშინ დავა ამ განაჩენის მიხედვით უნდა გადაწყდესო.

ამის შემდეგ ისე გამწვავებულა ურთიერთობა ზარდიაშვილსა და ზაალ დავითიშვილს შორის, რომ საქმე კინაღამ შეიარაღებულ შეტაკებამდე, სისხლის ღვრამდე მივსვამ. 1791 წლის 13 ივლისს ნიქოზელი ეპისკოპოსი ათანასე იძლევა ჩვენებას ზარდიაშვილსა და დავითიშვილს შორის მომხდარი შეტაკების შესახებ. ათანასე ნიქოზელის ჩვენებით „ზარდიაშვილი ამ დავითიშვილზე იწვედა“ და „თაფი ფეხზე ქონდა შესმული“. „მოკლევდენ თუ არა, ლ(ვ)თის ნება იყოა“. ზარდიაშვილს კი თვითონვე უთქვამს — „თუ მივეცივინებ, მოვკლევდიო“ ².

ამავე წლის 3 ივლისის არხაში ზაალ დავითიშვილი წერს, რომ ზარდიაშვილმა „ორნიე მამა-შვილინი კინაღამ თოფებით დაგეხოცაო“. ამ არხით ზაალ დავითიშვილი ჩივის, რომ ზარდიაშვილი ყრის სადავითიშვილოს მამულიდან კაცებს და საერისთაოში მიყავსო. ხოლო შიგ სადავითიშვილოშიც ცდილობს აიღოს დღეობა, ე. ი. ზარდიაშვილი თვლის, რომ იქ ვარკვეული მიწები ისევ მას ეკუთვნის. „ახლაც მიხდომია ჩემ კაცს, —წერს ზარდიაშვილის შესახებ არხაში დავითიშვილი,— და ძროხა წაურთმევია... ჩემს მამულში დალა აუღია თავის თავათ... მუდამ ჩემის ყმისაგან ამ ყოფას ვერ გავძლებ და ძნელიც არის, კაცს თავის ყმა წაუვიდეს, იქვე მეზობლის მამულში იდგეს და ამ ყოფაში ყვანდეს! არავის დამართია თავისის ყმისაგან და მეც მიშველე რამე ქრისტეს სიყვარულისათვის ჩემო მოწყალევე“, მიმართავს დავითიშვილი ერეკლე II-ს. მეფე ოქმით სამართალში იბარებს ზარდიაშვილს, მაგრამ საქმე ისევ გაურჩეველი თუ გადაუწყვეტელი რჩება. ამავე წლის 31 ოქტომბერს ზაალ დავითიშვილი ხელახალი არხით მიმართავს მეფეს: „ეს ოცი წელიწადია მუდამ თავს გაწყენ, ზარდიაშვილი ჩემი ყმა არის და მძლავრობით თავს მართმევს მეტიო“. „კაცებს ცალკე მართმევენ... ამ ზაფხულს კიდევ ჩემს კაცს მიხდომიან თავის თავათ, ძროხა წაურთმევით უბრალოს კაცისათვის“. ზაალი მოითხოვს ამ ძროხის უკან დაბრუნებას პატრონისათვის, გარდა ამისა, ასეთი თხოვნით მიმართავს მეფეს: „ამდენი წყალობა დამემართოს, ეს ჩემი ორი კაცი ჯოხაძე(ებ)ი მე მეზობოს. იმისი სამკვიდრო ხომ არ არის, ნასყიდობით დაობს და თუ შემამივიდეს, ჯარიმით გადამახდევინე“ ³. ზარდიაშვილი სადავითიშვილოში დარჩენილ თავის ყმებზე აცხადებდა პრეტენ-

¹ საქ. მუხ. Hd № 554.

² ნ. ბერძენიშვილი, დოკ. საქ. სოც. ისტ-დან, წ. II, № 256.

³ იქვე, № 268.

ზეებს იმით, რომ ამ ყმებს მის მიერ შეძენილ, ნასყიდ ყმებდა თვლიდა. სწორედ ამას უარყოფდა დავითიშვილი და ამტკიცებდა, რომ აღნიშნული ყმები მის სამკვიდრო საკუთრებას შეადგენდნენ — „ამ ჩემს სამკვიდრო კაცებზე მკლავისა“ და ნასყიდობით ვერ შემომივიაო“. არზის დასასრულს ისევ თავისას იზიარებდა თავადი: „თავის თავსაც ვედავები, რომ ჩემი ყმა არისო“. მეფე მკაცრი ოქმით ზარდიაშვილს კვლავ სისამართლოში იბარებს. 1794 წლის ერთი საბუთიდან ვიგებთ, რომ სამართალი შემდგარა და განაჩენის მიხედვით სადაო ყმები — ჯოხაძეები სამეფოდ გადაურიცხავთ. თუ რა მოსაზრებით გადაუწყვეტიათ ასე, ჩვენს ხელთ არსებული საბუთებიდან არ ჩანს. ამ გადაწყვეტილებასთან დაკავშირებით ჯოხაძეები ჩივიან მეფესთან, რომ თქვენ სამეფოდ დაგედევით და ზაზა გაბაშვილსაც უბრძანეთ, რომ თქვენს დაეთარში ჩაეწვრინეთ, მაგრამ ეს არ შესრულებულა და იმავე დაეთარში გწერივართო. მამული დავითიშვილმა ჩამოგვართვა, რადგან იმისა იყო, ხოლო შემოსაწვრი ისევ ზარდიაშვილისაგან ვეწვრებო. მეფე იძლევა ბრძანებას, რომ ამოშალონ ისინი იმ დაეთრიდან, სადაც ზარდიაშვილის ყმად სწვრიან და სამეფოდ დასწვრონ¹.

ზაალ დავითიშვილი ამის შემდეგაც განაგრძობს დავას. 1798 წელს იგი არზით მიმართავს იულონ ბატონიშვილს — ზარდიაშვილი ჩემს კაცებს ჰყრის მამულიდან და მიჰყავს². რა შედეგი მოჰყვა ამ არზას, ცნობილი არაა. არსებობს ზაალ დავითიშვილის კიდევ ერთი და უკანასკნელი არზა ამავე საქმეზე. ის დაწერილია 1801 წლის 12 სექტემბერს იმპერატორ ალექსანდრე I-ის სახელზე. ზაალ დავითიშვილი ამ არზაში ისევ თავიდან იწყებს დავას მისგან წასული აზნაურის გამო. „ზარდიაშვილი ჩემი ყმა არის, თავი წამართვა, საინფორმაციო გავიდა“ და ვერაფერი გაეაწყყო. იგი დასძინდა, რომ მისმა ყოფილმა ყმა-აზნაურმა მას გლეხებიც აუყარა... თავადი კვლავაც მოითხოვდა ზარდიაშვილის დასჯას³.

ამრიგად, მთელი 32 წლის განმავლობაში (პირველი არზა 1769 წელსაა დაწერილი, უკანასკნელი კი 1801 წელს) ზაალ დავითიშვილი თავს არ ანებებდა სამიერების წერის მისგან თავისი ნებით წასული აზნაურის გამო და სამართალს ეძებდა ამ აზნაურის დაბრუნების მიზნით. განხილული საბუთების მიხედვით აშკარა ხდება, რომ დავითიშვილი არ ცნობდა აზნაურის უფლებას ყმობიდან წასვლის შესახებ და იმედი ჰქონდა, რომ სამართალი მის მხარეზე იქნებოდა. შაგრამ რაკი ასე არ მოხდა და ზარდიაშვილმა მაინც მოახერხა დაუსჯელოდ მიეტოვებინა თავისი ბატონი და სხვას მისვლოდა, ეს, დავითიშვილის აზრით, „მძლავრობა“ იყო. მისივე აზრით, ამ „მძლავრობაში“ ზარდიაშვილს ხელი შეუწყვეს ერისთავებმა, შემდეგ კი იულონ ბატონიშვილმა და რომ ეს არ ყოფილიყო, მაშინ სამართლიანობა მის მხარეზე იქნებოდა და ამგვარი საქმე თავადს არ დაემართებოდა.

ზაალ დავითიშვილის არზებში ნათლად მკლავდნება თავადისათვის დამახისათაბელი შეხედულება აზნაურის, როგორც ყმის უფლებრივ მდგომარეობაზე, ამავე დროს კარგად ჩანს ისიც, რომ სამართალი, სახელმწიფო კანონი აზნაურის მხარეზე იყო. მიუხედავად ზაალ დავითიშვილის გამუდმებული საჩივრებისა, ზარდიაშვილი ისევ და ისევ მის მიერ არჩეულ მდგომარეობაში

¹ საქ. მუხ. Hd № 557.

² საქ. მუხ. Hd № 2245.

³ საქ. მუხ. Hd № 5014.

რჩება. არსად თავის ბრძანებაში მეფე არ აცხადებს, რომ ზარდიაშვილის საქციელი კანონის საწინააღმდეგო საქმე ყოფილიყოს. ერეკლე მხოლოდ იმას აღნიშნავდა, რომ რადგანაც თავადი ჩივის, საჩივარი სასამართლოში უნდა განეხილათ.

მაგრამ ცენტრალური ხელისუფლების სისუსტისა და ფეოდალთა ძლიერების პირობებში თავადების მისწრაფებას აზნაურთა პიროვნული დამონებისაკენ საკმაოდ ფართო გასაქანი მიეცა; ცხოვრებაში უკვე მტკიცედ დამკვიდრებული ჩვეულება—ბატონის წერილობითი ნებართვის საჭიროება აზნაურის ყმობიდან განთავისუფლებაზე (ე. წ. განთავისუფლების, ანუ აზატობის წიგნებში) და ამასთან დაკავშირებული მრავალი ძნელად თავდასაღწევი დაბრკოლების არსებობა, იმის მაჩვენებელი იყო, რომ აზნაურთა ძირითადად მასამ, საბოლოოდ დაჰკარგა თავისი ძველი სოციალური პრივილეგიები.

Г. Д. АКОПШВИЛИ

К ВОПРОСУ ПРАВОВОГО ПОЛОЖЕНИЯ СОЦИАЛЬНОГО СЛОЯ АЗНАУРОВ В XV — XVIII вв.

Резюме

Слой азнауров в означенную эпоху, вместе с другими более или менее прогрессивными элементами, в стране составляет ту силу, на которую обыкновенно опирается центральная власть в борьбе за усиление власти и централизацию страны. Вопрос о правовом положении азнауров связан с вопросом о выяснении положения тех сил в стране, которая должна составлять опору царской власти.

Выясняется, что в данную эпоху социальный слой азнауров крайне слаб по своему социальному, политическому и экономическому положению.

Как известно, слой азнауров не составляет к этому времени единой реальной массы. Большая часть азнауров подпала под власть крупных феодалов. «Азнауры являются либо царскими, либо церковными, либо княжескими»¹. Княжеские азнауры «стремятся стать царскими, но царю нелегко удовлетворить их желания»². Несмотря на то, что юридически азнауры владеют личной свободой, правом свободного перехода от одного сеньера к другому, фактически осуществление этого права сталкивается с трудно преодолимыми для азнаура препятствиями. Азнаур может уйти от своего сеньера только в том случае, если оставит ему свое имя. Правда, азнаур в таких случаях сохраняет за собой лично им приобретенную часть имущества, т. е. «наскиди», но это последнее обыкновенно составляет настолько несущественную часть имущества азнаура, что вышеуказанное условие свободного отхода азнаура — отказ от своего родового имени в пользу своего сеньера является часто непреодолимым препятствием для азнаура в деле осуществления своих прав на личную свободу. Азнауры находятся в тесной эконо-

¹ Н. Бердзенишвили, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии (XIII—XVI в.). Тбилиси, 1938, стр. 38.

² там же, стр. 39.

экономической зависимости от своих сеньеров, так как азнаур не является единственным собственником своей земли и крепостных. Право собственности на землю и крепостных он разделяет со своим сеньером. В этом ясно сказывается непреложный закон феодального общества, что феодальная собственность на землю является основой феодализма. Отношения сеньера и его азнаура основывается на порядке землевладения в данном феодальном обществе.

Кроме того, что азнаур связан экономически в деле перехода от одного сеньера к другому, отход его от своего сеньера затруднен еще тем, что тавады отнюдь не склонны признавать за азнауром его права на свободный отход даже и в том случае, если азнаур откажется от своего имени. Тавады стремятся распространить свою власть и на личную свободу азнауров. В случае свосвольного отхода азнаура, тавад обыкновенно долгое время разыскивает азнаура и требует его немедленного возвращения, жалуется на него в суд, утверждает, что азнаур не имеет права покинуть своего сеньера без согласия последнего. В становлении такого взгляда тавадов относительно личной свободы азнауров решающее значение имеет то обстоятельство, что в означенный период одним из главных источников приобретения азнауров тавадами является пожалование царем таваду азнауров вместе с их имением и крепостными. Тавад, таким образом, получает власть над азнауром без согласия последнего на основании пожалования свыше. Азнауров отдают в приданное, они являются предметом дарения, продажи и т. п. В таких условиях азнаур обязан нести службу того или иного сеньера независимо от его личного желания.

Несмотря на это, центральная власть старается сохранить за азнауром его право личной свободы, однако реальное положение дел не в пользу правового положения азнауров.

В условиях политического могущества тавадов и слабости центральной власти, защищающей личную свободу азнауров, попытки тавадов помешать свободному переходу азнауров большей частью достигают успеха.

Личной свободе азнауров в данную эпоху нанесен значительный ущерб.

იოსებ ჭარბიშვილი — XVIII ს-ის დიპლომატი და ისტორიკოსი

იოსებ ქართველი ქართული სამეცნიერო-საისტორიო მწერლობისათვის საეხეზე უცნობი პიროვნებაა. მაგრამ საკმაოდ კარგად იცნობენ მას ევროპელი ირანისტები და ორიენტალისტები. მისი აღმოსავლურ და ევროპულ ენებზე დაწერილი თხზულებები წარმოადგენენ მთავარ წყაროებს ე. წ. „აშლილობის ხანის“ (სეფიანთა დინასტიის მოსპობა-გადაშენების პერიოდის) ირანის ისტორიისათვის.

იოსებ ქართველი უცხოეთში მყოფი ერთი იმ ქართველთაგანია, რომელთაც XVII—XVIII სს. ევროპის თუ აღმოსავლეთის პოლიტიკურ და კულტურულ ასპარეზზე მოუხდათ მოღვაწეობა.

ამ მოღვაწეთა შორის „თბილისის მკვიდრი“ იოსებ ქართველიც იქცევა ყურადღებას. იგი ანთიმოზ ქართველის თანამედროვეა. თუ ანთიმოზ ქართველი ძირითადად რუმინეთში მოღვაწეობდა, იოსებ ქართველის მოღვაწეობის სარბიელს ირანი და თურქეთი წარმოადგენდა, ახალგაზრდობა კი მან დას. ევროპაში გაატარა.

საყურადღებოა, რომ ანთიმოზმაც და იოსებმაც უცხოეთში მოღვაწეობისას თავიანთ სახელს სადაურობის აღმნიშვნელი „ქართველი“ დაურთეს.

იოსებ ქართველის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის გასაცნობად საჭირო ყველა მასალა ამჟამად ჩვენთვის ხელმისაწვდომი არაა. მისი ვინაობის გამოეზიარებული ხასიათის ცნობები მოიპოვება იმ ავტორთა თხზულებებსა და ცემოკვლევებში, რომელნიც მისი ნაწერებით სარგებლობდნენ ან ამ ნაწერებს სწავლობდნენ. ამ მხრივ ყველაზე საყურადღებოა XVIII ს-ის ფრანგი მწერლის ლუი ანდრე დე ლა მამიე-კლერაკის (La Mamyé-Clairac) „სპარსეთის ისტორია“, რომლის შესავალში დაცულია იოსებ ქართველის შესახებ ცნობები და დასახელებულია მისივე თხზულებები¹. ბიოგრაფიული ხასიათის ცნობებს ვხვდებით აგრეთვე იოსებ ქართველის თურქულად დაწერილი თხზულების პატარა წინასიტყვაობაში. ამ თხზულების ხელნაწერი გლაზგოს უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში აღმოაჩინა და შეისწავლა ინგლისელმა ორიენტალისტმა ვაი რ მ².

როდის დაიბადა იოსებ ქართველი, არსად აღნიშნული არ არის. ვიცით მხოლოდ, რომ იგი თბილისის მკვიდრია („A native of Tiflis“)³. ჯერ ისევ ბავ-

¹ La Mamyé-Clairac, Histoire de la Perse, depuis la Comencement de ce Siècle, Paris, 1750, Introduction.

² Wair, T. H. The Revolution of Persia at the beginning of the 18 th Century (from a Turkish Ms in the University of Glasgow). A vol. of Oriental Studies presented to Ed. Browne, Cambridge, 1922, pp. 460—490.

³ იქვე, გვ. 481.

ში (*„a mere boy“*)¹ იგი ევროპას გამგზავრებულა ევროპული ენების შესწავლის მიზნით. ვენეციაში, გემით კონსტანტინოპოლში დაბრუნების წინ, იოსებ ქართველი შეუერთდა საფრანგეთის ელჩს გარდანს, რომელიც ლუი XIV საგანგებო დავალებით ირანის შაჰის კარზე იყო წარგზავნილი. ელჩი თავის ამართებით ტრაპიზონის მივიდა. აქედან კი სმელეთით გაიარეს ერზერუმი, ერევანი, ნახჩევანი, თავრიზი, სულტანიე და ყაზვინს მივიდნენ 1717 წელს. ამ დროსვე ყაზვინს მოვიდა შაჰ-ჰუსეინი (1694—1722), რომელსაც გარდანმა გადასცა რწმუნების სიგელები. იოსებ ქართველი გარდანის ელჩობის დროს ასრულებდა თარჯიმანის მოვალეობას.

იმდროინდელი თარჯიმნების როლი და მნიშვნელობა განსხვავდებოდა XIX—XX სს. დიპლომატიური პრაქტიკით ცნობილ თარჯიმნების მოვალეობისაგან. XVII—XVIII სს. თარჯიმანები პასუხსაგებ დიპლომატიურ დავალებებსაც ასრულებდნენ. დრავომანების როლი აღმოსავლეთის ქვეყნებთან ურთიერთობაში იმდენად კარგად არის შესწავლილი სკეც. ლიტერატურაში, რომ მასზე მკითხველის ყურადღებას არ შევაჩერებთ. გაეკრით აღენიშნავთ მხოლოდ, რომ აბატი რიშარი, სულხან-საბა ორბელიანის თარჯიმანი ლუი XIV კარზე, უაღრესად პასუხსაგებ დიპლომატიურ დავალებებს ასრულებდა. მან თითქმის ერთდროულად მოაწყო ორი ელჩობის ორგანიზაცია: სულხან-საბა ორბელიანის და მოჰამედ რიზა-ბეგის². 1714 წლის ივნისში, ე. ი. სულხან-საბა ორბელიანის პარიზიდან გამგზავრების შემდეგ, მან ერთხელ კიდევ სცადა საფრანგეთის შუამავლობით ვახტანგ VI-ის დანაბარების წარმატებით მოგვარება.

გარდანის ელჩობის მთავარ მიზანს შეადგენდა 1715 წელს დადებული საფრანგეთ-ირანის ხელშეკრულების რატიფიკაცია. ამავე დროს, ჩანს, რომ მას ევალებოდა ვახტანგ VI მდგომარეობის გამორკვევა ირანში. 1717 წლის 5 ოქტომბრით დათარიღებული წერილით ერევნიდან გარდანი თავის ადრესატებს ვახტანგ VI-ის შესახებ პირველ ცნობებს აწვდიდა³.

საფრანგეთის ელჩის თარჯიმანის ქართველობას, ცხადია, განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა მინიჭებოდა ვახტანგ VI და ირანში მყოფ ქართველებთან ურთიერთობის დასამყარებლად. საამისო ცნობები, გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ (ამის მოწმობას ახლა გარდანის წერილი წარმოადგენს), საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში უნდა მოიპოვებოდეს. აღსანიშნავია, რომ ვახტანგ VI აღრევე იყო დაკავშირებული საფრანგეთის საელჩოსთან კონსტანტინოპოლში⁴. მისი წერილები კონსტანტინოპოლს ფრანგ მისიონერებს მიჰქონდათ⁵.

იოსებ ქართველი, ამრიგად, ერთის მხრივ მონაწილეობდა საფრანგეთ-ირანის მეტად მნიშვნელოვან მოლაპარაკებაში, ხოლო მეორე მხრივ მისი შუამავლობით გარდანს უნდა დაემყარებინა კავშირი ირანში მყოფ ქართველებთან.

¹ Wair, T. H. გვ. 461. თბილისელი იოსებ ქართველი სარწმუნოებით კათოლიკე უნდა ყოფილიყო. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად იგი თბილისის კათოლიკე მისიონერთა სასწავლებელში სწავლობდა.

² Lang, D. M. Georgian Relations with France during the reign of wakhtang VI. (1711—24) Journal of the Royal Asiatic Society, parts 3 et 4, Paris, 1950, გვ. 119—122.

³ იქვე, გვ. 124—125.

⁴ იქვე, გვ. 119.

⁵ იქვე.

გარდანისათვის ქართველებთან ურთიერთობა იმ მხრივაც უნდა ყოფილიყო სასურველი, რომ მათ ირანში ეკავათ უმაღლესი სახელმწიფო და სამხედრო თანამდებობები.

სათანადო მასალების გამოვლინება-შესწავლა უეჭველად უშუალოდ მოჰყვება იოსებ ქართველის დიპლომატიური მოღვაწეობის იმ მხარეს, რომელიც მის ქართველებსა და საქართველოსთან ურთიერთობასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული.

გარდანის ელჩობა დიდ დაბრკოლებებს წააწყდა. ამიტომ ვახტანგ VI-ის საკითხი ახლაც ისევე უნდა მოხსნილიყო, როგორც თავის დროზე ვერსალში. საფრანგეთის წინააღმდეგ ირანში ენერგიულად მოქმედებდნენ ინგლისელები და ჰოლანდიელები. ინგლისი და ჰოლანდია დიდად იყო უკმაყოფილო საფრანგეთ-ირანის 1708 წლის და, განსაკუთრებით, 1715 წლის ხელშეკრულებით. ეს ხელშეკრულებები საფრანგეთს ანიჭებდნენ ისეთ შეღავათებს ირანთან დიპლომატიურ და სავაჭრო ურთიერთობაში, რომლის მსგავსი მანამდე არც ერთ ევროპულ სახელმწიფოს არ ჰქონდა მოპოვებული¹. საფრანგეთის მხრივ სწორედ ამ განსაკუთრებული მნიშვნელობის ეკონომიური ხასიათის შეღავათების მოპოვებასთან არის მჭიდროდ დაკავშირებული სტუზან-საბა ორბელიანის ელჩობის მარცხი ლუი XIV კარზე.

ინგლისი ყველაფერს აკეთებდა იმისათვის, რათა არ დაეშვა საფრანგეთის გავლენის განმტკიცება ირანში. თავის მხრივ რუსეთი და თურქეთი ფიზიკურად ადევნებდნენ თვალყურს მოვლენების განვითარებას ირანში. 1717 წლიდან შაჰის კარზე იმყოფებოდა რუსთა ელჩი ვოლინსკი, ხოლო 1720 წელს იქვე მივიდა ხონთაქრის ელჩი დურჩი ეფენდი. საფრანგეთს მიღწეული წარმატება ხელიდან ეცლებოდა. ირანის ელჩმა მოჰამედ-რიზა ბეგმა, 1715 წელს საფრანგეთისათვის მეტად ხელსაყრელ პირობებში რომ დასდო ხელშეკრულება, სამშობლოში დაბრუნებისთანავე თავი მოიკლა. თვითონ შაჰი არ მალავდა თავის უკმაყოფილებას. საქმე ისაა, რომ ირანი საფრანგეთის დახმარებით აპირებდა მასკატის დაპყრობას, საფრანგეთი კი ამ წინადადებას ყველანაირად უხვევდა გვერდს და უფრადლებას სავაჭრო ურთიერთობაზე ამახვილებდა. გარდანს მეტად დაძაბულ ვითარებაში მოუხდა შაჰთან მოლაპარაკების წარმოება. საფრანგეთ-ირანის 1715 წლის ხელშეკრულების რატიფიკაცია მხოლოდ 1722 წელს გახდა შესაძლებელი.

ისფაჰანში იოსებ ქართველმა 1725 წლამდე დაჰყო. მისი ირანში ყოფნის დროს მოხდა გადამწყვეტი მნიშვნელობის ამბები, რომელთაც ერთბაშად შეცვალეს ძალა განწყობილება მახლობელ აღმოსავლეთში. 1722 წელს ავღანელებმა, მირ-მოჰამედის მეთაურობით, დაიპყრეს ისფაჰანი და დაატყვევეს თვითონ შაჰ-ჰუსეინი. ამ ამბების თანადადამხდური და თვითმხილველი იყო იოსებ ქართველი. გამარჯვებულ მირ-მოჰამედთან გარდანმა ძვირფასი საჩუქრებით გაგზავნა იოსებ ქართველი და მფარველობა სთხოვა. იოსებ ქართველის მოციქულობა წარმატებით დამთავრდა. მირ-მოჰამედმა შეიწყნარა საფრანგეთის ელჩის თხოვნა და მას უშიშროება აღუთქვა. იოსებ ქართველი, ჩანს, შაჰის სასახლეში დაესწრო იმ მემენტს, როდესაც შაჰ-ჰუსეინმა გვირგვინი მოიხადა და საკუთარი ხელით დაადგა თავზე გამარჯვებულ ავღანელს².

¹ А. А. Зонненштраль-Писковский, Международные торговые договоры Персии, М., 1931, стр. 50—58.

² Wait, T. H., op. cit., გვ. 489.

8. მასალები, ნაკვ., 32

1725 წლის შემოდგომიდან იოსებ ქართველი უკვე კონსტანტინოპოლში რჩეული და ფრანგი დიპლომატების წრესთან არის დაკავშირებული. ოსმალეთის დიდგვირის დაეალებით მან თურქულ ენაზე აღწერა ირანში მომხდარი ამბები. კონსტანტინოპოლში იგი, ჩანს, დიპლომატიურ სამსახურში იმყოფება. სწორედ ფრანგ დიპლომატებს და საფრანგეთის საელჩოს თანამშრომლებს უნდა გვეცნოთ იოსებ ქართველი ფრანგ სამხედრო ინჟინერ მ. კლერაკისათვის, რომელიც კონსტანტინოპოლში 1724—1727 წლებში იმყოფებოდა. მ. კლერაკის მეგობრები კონსტანტინოპოლში იყვნენ დახელოვნებული დიპლომატი მარკიზ დე ბონაკი, დ. ანდრეშელი, მარკიზ დე ვილნევი და ამ უკანასკნელის ძმა¹. რამდენ ხანს დაპყო კონსტანტინოპოლში იოსებ ქართველმა ან სად, როდის და რითი დამთავრდა მისი თავგადასავალი, სამწუხაროდ, საამისო ცნობები არ მოგვეპოვება.

იოსებ ქართველმა სიტყვიერად და წერილობით გააცნო მ. კლერაკს ირანში მომხდარი ამბები. ასე რომ ამ ფრანგი ისტორიკოსის „სპარსეთის ისტორია“, რომლის მნიშვნელოვანი ნაწილი დათმობილი აქვს ავღანთა შემოსევებს, ბატონობას და ავღანთა ბატონობის მომდევნო ხანას, ძირითადად იოსებ ქართველის ინფორმაციას და თხზულებებს ემყარება. თვითონ მ. კლერაკი თავის ისტორიის შესავალში ასახელებს იოსებ ქართველის 4 თხზულებას:

1. Mémoire sur la différence du rit entre la Turcs et les Persans.
2. Notes de M. Joseph.
3. Relazione della Rivoluzione di Persia.
4. Relazione della Rivoluzione di Persia, seconda Parte².

როგორც ვნახეთ, იოსებ ქართველს თავისი თხზულებები შეუდგენია ფრანგულ და იტალიურ ენებზე. ეს კი მის მიერ ამ ევროპული ენების საფუძვლიანი ცოდნის მოწმობას წარმოადგენს. ამასთანავე მან, ჩანს, ჯარჯად იცოდა აღმოსავლური ენებიც: სპარსული და თურქული. სპარსული იმ დროს დიპლომატიის ენად ითვლებოდა მახლობელი აღმოსავლეთის საერთაშორისო ურთიერთობაში, ხოლო თურქული სეფიანთა შაჰების კარზე იყო გაბატონებული. ასე რომ იოსებ ქართველს, როგორც თარჯიმანს, აუცილებელი უნდა სცოდნოდა. სპარსული ენა. მის მიერ თურქული ენის ცოდნას მტკიცება არ სჭირდება, რადგან მას ერთ-ერთი თავისი თხზულება თურქულ ენაზე აქვს დაწერილი.

იოსებ ქართველის პირველი თხზულების შინაარსი ეხება ოსმალთა და სპარსელთა შორის არსებულ რელიგიურ სხვაობას (სუნიტობასა და შიიტობას). ეს გარემოება კარგად მოწმობს, თუ როგორ იცნობდა იოსებ ქართველი ოსმალეთის და სპარსეთის პოლიტიკურ და რელიგიურ ვითარებას, ორთავე მუსლიმანური ქვეყნის ისტორიას. მ. კლერაკი ამ თხზულებას იმოწმებს იმ შემთხვევაში, როდესაც იგი ოსმალთა და სპარსელთა შორის არსებულ სარწმუნოებრივ სხვაობას ეხება. მეორე თხზულება წარმოადგენს შენიშვნებს, რომელიც იოსებ ქართველს სიტყვიერად მიუწოდებია (უკეთ მისი კარნახითაა ჩაწერილი) მ. კლერაკისათვის. ეს შენიშვნები წარმოადგენდნენ იოსებ ქართველის სხვადასხვა თხზულების კომენტარებს. მათ მ. კლერაკი

¹ Lockhart, Nadir-Shah, London, 1939, გვ. 307.

² Wait, T. H., op. cit., გვ. 480.

იყენებს მის მიერ აღწერილი ზოგიერთი მოვლენის განსამარტავად. მესამე თხზულებაში აღწერილია ირანის შინაური არეულობანი ავღანთა ამბოხებიდან მოყოლებული 1724 წლამდე. მეოთხე თხზულება წინა თხზულების გაგრძელებაა და იოსებ ქართველის რელაციონის მეორე ნაწილს წარმოადგენს. ამ თხზულებაში დამატებათა სახით მოტანილია პირველ ნაწილში გამოტოვებული ისტორიული მოვლენები, თხრობა კი 1725 წლის დამლევაამდე მიყვანილი. ვაირის აზრით, ეს უკანასკნელი იოსებ ქართველს თავდაპირველად დაუწერია თურქულ ენაზე კონსტანტინოპოლში ყოფნის დროს, ხოლო შემდეგ მასვე იტალიურად უთარგმნია მ. კლერაკისათვის¹.

იოსებ ქართველის თურქულად დაწერილი თხზულების ხელნაწერი დაცულია გლაზგოს უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში. ხელნაწერის აღწერა და მისი შინაარსი გადმოსცა ვაირმა 1922 წელს გამოქვეყნებულ წერილში. ამ აღწერის მიხედვით ხელნაწერი შეიცავს 60 ფურცელს. თითოეულ ფურცელზე 15 სტრიქონია მოთავსებული. ხელი: სუფთა ნახში. აღმწერელის სიტყვით ხელნაწერის ფურცლებზე მოიპოვება ერთი თუ ორი სენტენცია, რომლის წაკითხვა, დასძენს ავტორი, შეუძლებელი უნდა იყოს ხელნაწერის მდგომარეობის თუ ჩემი უცოდინარობის წყალობითო. უნებლიეთ ისმის კითხვა: ხომ არაა დაწერილი ეს სენტენციები ქართულ ენაზე?

იოსებ ქართველის მიერ თურქულად დაწერილი თხზულება, რამდენადაც ვიცით, დღემდე არავის გამოუქვეყნებია. 1922 წ. ვაირმა დაბეჭდა მხოლოდ მისი შინაარსის საკმაოდ ვრცელი ნაწყვეტების თარგმანი ინგლისურ ენაზე.

სად ინახება ამჟამად, ან საერთოდ არსებობენ თუ არა, იოსებ ქართველის ევროპულ ენებზე დაწერილი თხზულებები, საამისო ცნობები არ მოგვეპოვება². მაგრამ რადგან მისი თხზულებები წარმოადგენდნენ მ. კლერაკის „სპარსეთის ისტორიის“ მთავარ და ძირითად წყაროებს, ძნელი არ უნდა იყოს, ტექსტობრივი ანალიზის საშუალებით, ფრანგი ისტორიკოსის თხზულებაში მოგვანახოთ ის, რაც საკუთრივ იოსებ ქართველს ეკუთვნის (მ. კლერაკი ყველგან მიუთითებს თავის წყაროებს). ასეთ სამუშაოს ერთის მხრივ გვიადვილებს XVII—XVIII სს. მწერლობისათვის დამახასიათებელი თხზულებების შედგენას კომპლიაქტური წესის ცოდნა³, ხოლო მეორე მხრივ ის ხელსაყრელი გარემოება, რომ მოიპოვება იოსებ ქართველის თურქულად დაწერილი თხზულება.

ამგვარი სამუშაო ნაწილობრივ შესრულებული აქვს ვაირს. მან იოსებ ქართველის თურქული თხზულების ადგილები შეაჯერა მ. კლერაკის თხზულების, ამ თხზულებაში დამოწმებულ იოსებ ქართველის რელაციონების და ჰანვეის თხზულების სათანადო ადგილებს, და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ე. წ. „აშლოლობის ხანის ირანის“ (ევროპული ტერმინოლოგიით: „სპარსეთის რევოლუციის“) ისტორიოგრაფიაში იოსებ ქართველის თხზულებებს უპირველესი ადგილი უჭირავს⁴.

¹ W a i r, T. H.: op. cit., გვ. 480.

² ლ ო კ ა რ ტ ი, რომელმაც სპეციალურად შესწავლა XVIII საუკ-ის ირანის ისტორიის წყაროები, აღნიშნავს რომ მას არ უნახავს იოსებ ქართველის თხზულებები (იხ. Lockhart, Nadir-Shah, Appendix III, გვ. 309).

³ ამჟამად ნიშანდობლივია დადგენილი იოსებ ქართველის თანამედროვე პოლონელი მისიონერის და მწერლის კრუშინსკის ცნობილი თხზულების ვერსიები.

⁴ To sum up, it does not seem to much to claim for the Glasgow Ms that it is a primary source for the events which it narrates. W a i r, T. H., op. cit., გვ. 490.

გლაზგოს უნივერსიტეტის თურქული ხელნაწერის აღწერის დასასრულზე ვაირი აღნიშნავს, რომ იოსებ ქართველის თხზულების შინაარსი იგივეა, რაც მ. კლერაკის „სპარსეთის ისტორიის“ ოთხი წიგნის და ჰანვეის თხზულების III ტომის შინაარსი.

ვაირმა ყურადღება მიუქცია იმ გარემოებასაც, რომ ჯონ ჰანვეი, რომლის თხზულება 1753 წელს გამოქვეყნდა¹, თავის წყაროდ კრუშინსკის თხზულებას სთვლის, მაგრამ ჰანვეი, განაგრძობს ავტორი, სიტყვებითა და ფრაზებით იმდენად მკიდროდაა დაკავშირებული მ. კლერაკის თხზულების სათანადოდ აღვლებთან, სადაც ეს უკანასკნელი იოსებ ქართველის ტექსტს მისდევს, რომ უნდა არსებულიყო მკიდრო ურთიერთობა კრუშინსკა და იოსებ ქართველს შორისო². აღნიშნული გარემოება სრულიად ახლებურად აყენებს „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიოგრაფიის საკითხს.

ირკვევა, რომ მ. კლერაკის „სპარსეთის ისტორიაზე“ მთლიანად არის დამოკიდებული ჰანვეის თხზულების ის ნაწილები, რომლებშიაც მოთხრობილია ავღანთა აჯანყებასა და ავღანთა ბატონობასთან დაკავშირებული ამბები („Revolution of Persia“). საზოგადოდ, ჰანვეის თხზულების პირველი ნაწილები არავის არ მიაჩნდა ორიგინალურ ნაწარმოებად. ჯერ კიდევ ედვარდ ბროუნმა შენიშნა, რომ ჰანვეის თხზულების პირველი ნაწილების, XVIII ს-ის ირანის ისტორიის პირველ მეოთხედს რომ შეიცავს, თხრობა დიდად არის დამოკიდებული კრუშინსკიზე, ხოლო გვიანდელი პერიოდი (1727—1750), ნადირ-შაჰის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის აღწერა, ავტორის დამოუკიდებელი დაკვირვების ნაყოფია და, ამდენად, ღირებულ ისტორიულ წყაროს წარმოადგენს³.

უახლოეს ლიტერატურაში დადგენილია, რომ ჰანვეის „Revolution of Persia“ შემოკლებული თარგმანია იმისა, რაც ერთხელ უკვე დაწერა ფრანგმა მ. კლერაკმა. ლოკარტის მიხედვით: ჰანვეის თხზულების II თავი, ვიდრე V თავამდე, ემთხვევა მ. კლერაკის „სპარსეთის ისტორიის“ პირველი ტომის შინაარსს, ხოლო VI—VII თავები ამავე თხზულების მეორე ტომს⁴. ამრიგად, გამორკვეულია ჰანვეის „ისტორიის“ გარკვეული ნაწილების მთავარი წყარო. მაგრამ ამასთან გამოკვლეულია ისიც, რომ თავის მხრივ მ. კლერაკი დამოკიდებული იყო იოსებ ქართველის თხზულებებზე.

ლუი ანდრე დე ლა მამიე-კლერაკი სარგებლობდა აგრეთვე კრუშინსკის თხზულებით, კრუშინსკის თხზულების სერსოს ვერსიით და პატრი რენილის რელაციონით, მაგრამ მის თხრობაში მთავარი ადგილი მაინც იოსებ ქართველის თხზულებებიდან მოტანილ ცნობებს უჭირავთ. აშკარაა: იოსებ ქართველის თხზულებები ისეთსავე პირველწყაროებს წარმოადგენენ, როგორსაც კრუშინსკის თხზულება.

¹ Hanway, I. An historical account of the British trade over the Caspian sed. London, 1753.

² Jonas Hanway states that he is indebted for his narrative to Father Krusinschi, but Hanway agrees so closely in word and phrase with La Mamyé—Clairac where he follows Joseph, that here must have been an even closer relation between Krusinschi and Joseph. Wait, op. cit., 23. 490.

³ Brown e, E. A literary History of Persia, IV.

⁴ Lockhart, L., op. cit., 23. 309.

თადღეუბ კრუშინსკის თხზულება, როგორც ცნობილია, წარმოადგენს „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიის ერთ-ერთ საუკეთესო წყაროს. კრუშინსკი დიდი ხნის განმავლობაში (1702 წლიდან მოყოლებული) იმყოფებოდა იეზუიტთა პროკურატორად ისფაჰანში. მართალია, მისი ვრცელი თხზულება სეფიანთა დინასტიის ბატონობის დასაწყისით იწყება და 1727 წლამდე გრძელდება, მაგრამ განსაკუთრებული ადგილი მის თხრობაში ეთმობა ავღანელთა აჯანყებას, მათს შემოსევებს და ამ შემოსევების შედეგების დაწვრილებით აღწერას. კრუშინსკიც, ისევე როგორც ყველა ავტორი, ვისაც კი „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიაზე უწერია, ბევრს ლაპარაკობს ირანში მოღვაწე ქართველებზე (გიორგი XI, ქაიხოსრო ბატონიშვილი...), რომელნიც ავღანთა წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლების აქტიური მონაწილენი იყვნენ.

კრუშინსკი მის მიერ აღწერილი ამბების თანადაზღვევი და ნაწილობრივ თვითმხილველი იყო. ამიტომ, ცხადია, მის თხზულებას, როგორც წყაროს, უფრო მეტი ღირებულება აქვს, ვიდრე მ. კლერაკის ან ჰანგეის თხზულებებს.

ასეთივე მნიშვნელობა აქვთ იოსებ ქართველის ნაწარმოებთ.

იოსებ ქართველი თვალყურს ადევნებდა ირანში განვითარებულ მოვლენებს. ძირითადად იგი, ჩანს, ყაზვინსა და ისფაჰანში იმყოფებოდა. ისფაჰანის გარეთ და, საზოგადოდ, 1717 წლამდე მომხდარი ამბები მას ზეპირი წყაროების საშუალებით უნდა მოესმინა.

ვინ იყვნენ მისი ინფორმატორები? საესვებით ბუნებრივია, რომ მას, როგორც ქართველს, მჭიდრო ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა დამყარებული ირანში მოღვაწე ქართველებთან, რომელნიც ემდროინდელი ირანის პოლიტიკურ და სამხედრო საბიუჯეტზე იყვნენ დაწინაურებულნი. ამასთან მას, როგორც ქართველს და საფრანგეთის საელჩოს თანამშრომელს, უშუალო მონაწილეობა უნდა მიეღო ვახტანგ VI-ის შდგომარეობის გამორკვევაში. ამის გამოკვეცვა, როგორც ზემოთ შევნიშნეთ, გარდანის ელჩობის დავალებათა შორის იყო გათვალისწინებული, რათა ელჩს, შესაძლებელ შემთხვევაში, საფრანგეთის მეფის სახელით და შუამავლობით ვახტანგ VI-ისათვის დახმარება აღმოეჩინა. ფრანგებისათვის უცხო არ იყო ქართველთა უარყოფითი პოლიტიკური განწყობილება ირანის მიმართ. გარდანს ირანის პოლიტიკური ვითარების შესახებ ცნობების შეკრება სწორედ ქართველთა წრეში შეეძლო. ამ მხრივ განსაკუთრებული როლი უნდა შეესრულებინა იოსებ ქართველს. მას თავის თვისტომებთან უფრო ადვილად შეეძლო კავშირის დამყარება, ვიდრე კრუშინსკის. ამ უკანასკნელს კი თავის მხრივ სრული შესაძლებლობა ჰქონდა მისთვის საჭირო ცნობები (ავღანთა აჯანყებასა და ავღანთა წინააღმდეგ ქართველების ბრძოლასთან დაკავშირებული) საფრანგეთის ელჩის თარჯიმანისაგან მიეღო. ვაირი, ვფიქრობთ, არ სცდებოდა, როდესაც კრუშინსკისა და იოსებ ქართველის ურთიერთობაზე ამახვილებდა ყურადღებას.

კრუშინსკის ურთიერთობა საფრანგეთის საელჩოსთან მრავალი ცნობით დასტურდება. მან შეაჯერა (ირანის მთავრობის დავალებით?) საფრანგეთ-ირანის 1715 წ. ხელშეკრულების სპარსული და ფრანგული ტექსტები. ცხადია, ამგვარ დავალებათა შესრულების დროს მას ახლო ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა საფრანგეთის საელჩოს თარჯიმანთან. ამის გარდა, ცნობილია, რომ კრუშინსკიმ საფრანგეთის საელჩოს თანამშრომლებთან ერთად (რომელთა

შორის იოსებ ქართველიც იმყოფებოდა) 1725 წელს დასტოვა ირანი და კონსტანტინოპოლს გაემგზავრა¹. კრუშინსკის და იოსებ ქართველს შეხების წერტილები კონსტანტინოპოლშიც უნდა ჰქონოდათ, რადგან როგორც ერთს, ისე მეორეს ოსმალების დიდგვებში იბრაჰიმ-ფაშამ ირანში მომხდარი ამბების აღწერა დაავალა. კრუშინსკიმ ლათინურად დაწერილი თავისი თხზულება თურქულად სთარგმნა², ხოლო იოსებ ქართველმა ირანში მომხდარი ამბები თურქულად აღწერა. კრუშინსკიმ თურქულ ენაზე გადათარგმნა აგრეთვე დღური ეფენდის სპარსულად დაწერილი თხზულება, რომელიც 1727 წელს გაათურქებულმა უნგრელმა იბრაჰიმ მუთათფერიკმა სტამბუღრი წესით გამოაქვეყნა (პირველი თურქული ბეჭდვითი გამოცემაა) ჩანს, კრუშინსკის ხელთ იყო სპარსეთის შესახები ის აღწერილობანი, რომელთაც ასე გულდასმით სწავლობდა თურქეთის მთავრობა. კრუშინსკისათვის, რომლის განკარგულებაში აღმოჩნდა ისეთი ოფიციალური დოკუმენტი, როგორსაც თურქთა ელჩის დღური ეფენდის დღური წარმოადგენდა, ხელმისაწვდომი უნდა ყოფილიყო აგრეთვე იოსებ ქართველის აღწერილობა. ყველა ამის შემდეგ ვადაგები უნდა იყოს ის გასაოცარი მსგავსება, რაც მკვლევართა მიერ შენიშნულია კრუშინსკის, იოსებ ქართველის, მ. კლერაკის და ჰანვეის თხზულებებს შორის.

მაკარ ხუბუამ ყურადღება მიაქცია ჰანვეის და ქართველი ისტორიკოსის სეხნია ჩეხიდის „მეფეთა ცხოვრებაში“ მოტანილი ცნობების, ქართველების ავღანთა წინააღმდეგ ბრძოლას რომ ეხება, „იშვიათ იდენტობას“. ინგლისური თხზულების და ქართული საისტორიო ნაწარმოების რიგი ადგილების ერთმანეთთან შედარების საფუძველზე მკვლევარი აღნიშნავდა: „მოტანილი და სხვა ადგილების შედარებიდან ცხადად ირკვევა ამ ორი ერთმანეთისაგან სრულიად დამოუკიდებელი ან ავტორის ცნობათა იშვიათი იდენტობა“³. მაგრამ ახლა ჩვენთვის უკვე ცხადია, რომ სეხნია ჩეხიდის „მეფეთა ცხოვრებაში“ მოტანილი ცნობები იდენტიურია არა მარტო ჰანვეის თხზულებიდან შესადარებლად მოტანილი ადგილებისა, არამედ იდენტიურია იოსებ ქართველის თხზულებებზე დამოკიდებული მ. კლერაკის „სპარსეთის ისტორიის“ სათანადო თავების შინაარსისაც. ასე რომ ამიერიდან შესადარებლად გათვალისწინებული უნდა იყოს არა ჰანვეის თხზულების პირველი ნაწილები, რომელიც მთლიანად დამოკიდებულია მ. კლერაკზე, არამედ ამ უკანასკნელის წყარო—იოსებ ქართველის თხზულებები.

ამრიგად, ფაქტურად ირკვევა ორი ქართველი ისტორიკოსის სეხნია ჩეხიდის და იოსებ ქართველის ცნობათა „იშვიათი იდენტობა“. მათი საერთო წყაროა ირანში მყოფი ქართველთა წრე. ამ წრესთან უშუალოდ და მჭიდროდა დაკავშირებული ისტორიკოსი სეხნია ჩეხიძე. უმკვლელობა, ამავე წრეში დებულობის საჭირო ინფორმაციას იოსებ ქართველი. რადგან ქართველები იყვნენ ავღანთა წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის აქტიური მონაწილენი. ამ ბრძოლების მონაწილეთაგან უნდა მოესმინა იოსებ ქართველს ის, რაც მის ირანში მისულამდე, ე. ი. 1717 წლამდე, მოხდა სეფიანთა სახელმწიფოში. შემდეგ კი თვითონ იგი იყო ავღანელთა შემოსევების, ისფაჰანის საკმაოდ ხან-

¹ A Chronicle of the Carmelites in Persia, London, 1939, გვ. 568.

² Reichman, J. Znamysci nauczanil jezikiow orientalnych w Polsce, Wroclaw, 1950, გვ. 151. იქვე, ბიბლიოგრაფია კრუშინსკის შესახებ. პოლონურიდან ჩვენთვის საინტერესო ადგილები თარგმნა დოც. მაქს. ბერძნიშვილმა, რისთვისაც მადლობას მივახსენებთ.

³ მ. ხუბუა, ქართულ-ირანულ ურთიერთობიდან, ენიშკის „მოამბე“, ტ. V—VI, გვ. 361.

გარდღივი გარემოცვისა და მისი დაცემის თანადამხდური და თვითმხილველი სეხნია ჩხეიძეს და იოსებ ქართველს თითქმის ერთნაირად აქვთ აღწერილი XVIII ს-ის პირველ ათეულში და მეორე ათეულის დასაწყისში მომხდარი ამბები მიუხედავად იმისა, რომ სეხნია ჩხეიძის ირანში ყოფნის დრო არ ემთხვევა იოსებ ქართველის ისფაჰანში ყოფნის პერიოდს.

სეხნია ჩხეიძე ისფაჰანს პირველად მივიდა 1697 წლის 5 მარტს¹. იგი თან ახლდა გიორგი XI, რომელსაც ირანში გურგინ-ხანი უწოდეს და რომელიც, ისევე როგორც ქაიხოსრო ბატონიშვილი, „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიოგრაფიის მთავარ პერსონაჟს წარმოადგენს. „ლევანის გაზრდილი. . . და მერმე ქაიხოსროსთან შეზრდილი“ სეხნია ჩხეიძე პირადად მონაწილეობდა ავღან-ბულუქთა აჯანყების ჩაქრობაში². 1699 წელს მას მონაწილეობა მიუღია „ბულუქთა“ წინააღმდეგ ომებში უდაბნოში, ქირმანის ნაიბმა ბატონიშვილში ლევანმა ორას გამორჩეულს თათრის ჯარს „უთავა ჩხეიძე სეხნია“³. 1700 წლის ივნისში მის, ლევან ბატონიშვილის სარდლობით, მონაწილეობა მიუღია „ბულუქთა და ავღანთა“ უკუქცევაში⁴. 1703 წელს სეხნია ჩხეიძე თან გაპყვდა საქართველოს ნაიბად დანიშნულ ლევან ბატონიშვილს ქართლში⁵, მაგრამ 1704 წელს ლევან ჯანიშინმა იგი ფეშქაშით ყანდაპარის ბეგლარბეგ გიორგი მეფესთან გაგზავნა და აქ ისტორიკოსი 1707 წლის თებერვლამდე დარჩენილა⁶. 1707 წელს ისფაჰანში მომხდარი აჯანყების ჩასაქრობად ქაიხოსრო ბატონიშვილმა „ჩაფრად თან წაიყვანა სეხნია“⁷. 1707—1712 წწ. სეხნია ჩხეიძე საქართველოში ჩანს⁸. 1712 წლის თებერვალში სეხნია ჩხეიძე ვახტანგ VI-ს ხლებია ირანს და შაჰის კარზე 1714 წლამდე დარჩენილა⁹. 1714—1722 წწ. იგი, როგორც ჩანს, სამშობლოში იმყოფება. 1722 წ. ვახტანგ VI-მ სეხნია ჩხეიძე ხელობა გაგზავნა ირანს, ახლა უკვე თავი რუს—შაჰ-თამაზთან¹⁰.

ამრიგად, სეხნია ჩხეიძეს დროგამოშვებით, მაგრამ მაინც ხანგრძლივად უხდებოდა ირანში ყოფნა. იგი სეფიანთა ირანის ფაქტიურად უკანასკნელი შაჰინშაჰის შაჰ-ჰუსეინის დროს მომხდარი ამბების თანამხდური, თვითმხილველი და ხშირად მონაწილე იყო. აღნიშნული გარემოება მის „მეფეთა ცხოვრებას“, როგორც წყაროს, განსაკუთრებულ ადგილს უთმობს „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიოგრაფიაში.

აკად. ივ. ჯავახიშვილი სეხნია ჩხეიძის საისტორიო თხზულების დახასიათებისას ამბობდა: „რაკი ავტორმა დიდ ხანს სპარსეთში დაჰყო და სპარსეთის საქუთები უფრო ვერცხლად და უკეთესად იცოდა, ვიდრე თავის სამშობლოს ამბავი, ამიტომ მის ნაწარმოებში ერანის სახელმწიფო საქმეებს საპატიოდ ადგილი უნდა ჰქონოდა. ასეც მოხდა და თვით ისტორიკოსს თავის თხზულების სათაურში აღნიშნული აქვს, რომ მისი ისტორია არის „არა მარტივად

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო ნწერლობა, მეორე—მესამე ნაგებობის გამოც., 1945, გვ. 362.

² იქვე.

³ იქვე, გვ. 363.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე.

⁸ იქვე.

⁹ იქვე.

¹⁰ იქვე.

ქართლისა“, არამედ „ამბითა უცხოთა ქვეყნისათა“ შემკული. ამგვარად ს. ჩხეიძის ისტორია ისე ქართლის ისტორია არ არის, როგორც მართლაც ქართლის „მეფეთა ცხოვრება“. ხოლო რაკი ბედის უკუღმართობის წყალობით ქართლის მეფეები იძულებული იყვნენ თავიანთი მეფობის უმეტესი ნაწილი საქართველოს გარეშე გაეტარებინათ და სპარსეთში „ბეგლარბეგობისა“ და „ამირსპასალარობისა“ თანამდებობითაც დატვირთულნი სპარსეთის ურჩ ქვეშევრდომთათვის შეეღიათ თავიანთი ძალ-ღონე და ღღენი, ამიტომ მათი „ცხოვრება“ უნებლიედ ისტორიკოსს უნდა დაეწერა „ამბითა უცხოთა ქვეყნისათა არა მარტივად ქართლისათა“¹.

საყურადღებოა, რომ ფაქტიურად სპარსეთში მოღვაწე ქართლის „მეფეთა ცხოვრების“ ელფერი გადაჭკრავთ პოლონელ თადეუს კრუშინსკის, სომეხ აბრამ ფრევენცის, თურქი დურრი ეფენდის და იოსებ ქარაშვილის თხზულებათა შინაარსს. აღვიღად გასაგებია: სეფიანთა ირანის არსებობის კრიტიკულ მომენტში ბეგლარბეგებად, ამირსპასალარებად, მდივანბეგებად, ყენის ნაიბებად და ისფაჰანის ტარუღებად ქართველი მეფე-ბატონიშვილები იყვნენ ქართველი სარდლები, რომელთა ავანგარდში ქართველი მეომრების ლაშქარი იყო, ებრძოდნენ ავღანელთა აჯანყებას, რომლის ლიკვიდაციისაკენ მიმართული იყო ირანის მთელი ენერჯია XVII ს-ნის მიწურულიდან მოყოლებული XVIII ს-ის პირველი მეოთხედის დამლევამდე.

თავისთავად ცხადია, რომ ირანის ისტორიის ამ მონაკვეთისათვის ყველაზე უხვი ცნობები უნდა ჰქონოდა ქართველ ისტორიკოსს. ასეთია სენნია ჩხეიძის „მეფეთა ცხოვრება“, ასეთივეა იოსებ ქართველის საისტორიო ნაწარმოებები. ეკვი არაა, რომ კრუშინსკის ცნობილი თხზულების მთავარ წყაროს წარმოადგენს ავტორის ურთიერთობა ქართველებთან, რადგან კარგადაა ცნობილი ირანში მეომრი ქართველი მეფე-ბატონიშვილების ურთიერთობის ხასიათი კათოლიკე მისიონერებთან.

საინტერესოა, რომ იოსებ ქართველი დაახლოებით იქ გამოდის სპარსეთის ამბების თანადამხდურად და თვითმხილველად, როდესაც სენნია ჩხეიძე უკვე სამშობლოში იწყობება და მხოლოდ 1722 წელს ბრუნდება ირანში, უკეთ თავრიზში, სადაც თავშესაფარი ჰპოვა ისფაჰანიდან გაქცეულმა სეფიანთა უფლისწულმა. ამრიგად, 1697—1725 წწ. ირანში მომხდარი ამბების აღმწერელად და, შეიძლება ითქვას, ერთიმეორის ერთგვარ გამგრძელებლად, გვევლინება ორი ქართველი ისტორიკოსი, რომელთა თხზულებების, როგორც წყაროების, მნიშვნელობა „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიოგრაფიაში აშკარა უნდა იყოს.

დასასრულ, აღსანიშნავია ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება: „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიის თანამედროვე სპარსული წყაროები არ მოგვეპოვება. საერთოდ, სპარსელი მწერლები ერიდებოდნენ დაეწერათ ირანის „ეროვნული სირცხვილის“ ისტორია. XVII ს-ის მიწურულის და XVIII ს-ის პირველი მეოთხედის ირანის პოლიტიკურ ვითარებას გაკვირდა ენებთან მხოლოდ ნადირ-შაჰის დროინდელი ისტორიკოსები: მოჰამედ მუჰზინი, შეიხ მოჰამედ ალი-ხაზინი, შეიხ მოჰამედ ვაჰდი-ხან ასტრაბადელი, მოჰამედ კაზიმ მერველი, მირზა მოჰამედ შირაზელი..

მოჰამედ მუჰზინის „ზუბდაუთ თავარიხ“ წარმოადგენს მსოფლიო ისტორიას. დაწერილია იგი 1154 წ. (1741—1742 წ.) ნადირ-შაჰის დავალებით, ირა-

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ძვ. ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 364.

ნის ამ მბრძანებლის უფროსი ვაჟიშვილის რიზა-ყული მირზას სახელმძღვანელოდ. თბრობა, როგორც ეს წესად ჰქონდათ შუა საუკუნეების ისტორიკოსებს, იწყება ადამიდან. თხზულების ბოლო ნაწილი ენება სეფიანთა დინასტიის მოსაზრება-გადაშენებას და ნადირის აღზევებას. ავღანთა აჯანყებასთან დაკავშირებული თარიღები, შესაძლებელია გადამწერის წყალობით, შეცლომითაა ნაჩვენები (ზოგჯერ განსხვავება 2—3 წელს უდრის). შეიხ მოჰამედ ალი-ხაზინის (დაიბადა 1692 წელს) „მემუარები“ („თარხ-ი ახვალ-ი შეიხ-ი ხაზინ, ქი ხოდ ნავიშეე ასთ“) დაიწერა 1740 წელს. მისი თხზულება მოიცავს XVIII ს-ის 20—40-იან წლების ამბებს, მაგრამ განსაკუთრებით საყურადღებო ცნობები ნადირ-შაჰის აღზევებისა და გახელმწიფების პერიოდისათვის მოიპოვება. კიდევ უფრო ეპიზოდური ხასიათის ცნობები მოეპოვებათ „აშლილობის ხანაზე“ დანარჩენ სპარსელ ისტორიკოსებს.

„აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიის თანამედროვე სპარსული წყაროს უქონლობით აიხსნება, რომ 1795 წ. ირანში თურქულიდან სპარსულად თარგმნეს კრუშინსკის თხზულება¹.

XVIII ს-ის პირველი მეოთხედის ირანის ისტორიისათვის წყაროები (დოკუმენტური, ნარატიული . . .) უპირატესად უცხოურ (ქართულ, სომხურ, თურქულ, რუსულ, ლათინურ—ევროპულ ენებზე) მოიპოვება. მათ შორის მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავთ სენია ჩხეიძის „მეფეთა ცხოვრებას“ და აღმოსავლურ-ევროპულ ენებზე დაწერილ იმ თხზულებებს, რომელთა ავტორის თავისი ქვეყნის ბედუკულობათობის გამო უცხოეთში მოუხდა გადახვეწა-ცხოვრება და, როგორც ჩანს, უცხოეთშივე დაამთავრა თავისი სიცოცხლე.

იოსებ ქართველის ჩვენამდე მოღწეული თურქული თხზულების მოპოვება, მისი თარგმნა-გამოქვეყნება ქართველი საბჭოთა თურქოლოგების და ისტორიკოსების საპატიო ნივთიანობას წარმოადგენს. იოსებ ქართველის ბიოგრაფიის და თხზულებების მეცნიერული შესწავლა, დღემდე ცნობილ მასალებთან ერთად, გავვირყევს ისეთ საკითხებს, როგორიცაა სულხან-საბა ორბელიანის დიპლომატიური მისია დასავლეთ ევროპაში, ირან-საქართველოს ურთიერთობა ვახტანგ VI-ის მეფობაში და ქართველთა მოღვაწეობა სეფიანთა ირანის პოლიტიკურ ასპარეზზე. ამავე დროს მისი თხზულებების შესწავლა-გათვალისწინებას, როგორც ვნახეთ, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს „აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიოგრაფიის შესწავლის საქმეში.

„აშლილობის ხანის“ ირანის ისტორიის შესწავლას ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ სწორედ ამ დროს, რუსეთის დახმარებით, გაძლიერდა ამიერკავკასიის ხალხთა ბრძოლა ირანელი დამპყრობლების წინააღმდეგ. ეს ბრძოლა კი, XVII ს-ის მეორე ნახევრიდან მოყოლებული, სეფიანთა სახელმწიფოს დასუსტებისა და მისი მოსპობა—გადაშენების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი იყო.

¹ Storey, C. A., Persian Literature a bio-bibliographical Survey, II. London, 1936, გვ. 321.

XVIII საუკუნის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიის
არქივიდან

საქმაოდ ცნობილი ფაქტი არის, რომ 1768—1774 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის დროს რუსეთის თვითმპყრობელობის საგარეო საქმეთა კოლეგიის რჩევით, ხოლო ეკატერინე II დასტურით, საქართველოში რუსეთის კორპუსი იქნა გადმოყვანილი. ამ რაზმის მიზანდასახულება არ ყოფილა ქართული სამეფო-სამთავროების ხელში ჩაგდება და რუსეთისათვის შეერთება. რუსეთის რაზმის საქართველოში გადმოყვანა ბალკანეთზე თურქების ძალების შესასუსტებლად იყო მოფიქრებული. საგარეო საქმეთა კოლეგიას საქმე ასე ჰქონდა დაგეგმილი, რომ რუსეთის რაზმით ქართველი მეფეები უნდა გამხნეებულიყვნენ, თურქეთის წინააღმდეგ ომში უნდა ჩაბმულიყვნენ, თურქები იძულებული უნდა გაეხდათ გარკვეული ძალები აქ ამიერკავკასიისაკენ გადმოეყვანათ და ამით ბალკანეთისაკენ მეომარ რუსეთის ძალებს შედგათი მიეცემოდათ.

ქართველი მეფეები ამ ომში უჭირვეულოდ რუსეთის მხარეზე გამოვიდნენ, მაგრამ, რა თქმა უნდა, საკუთარი ქვეყნის მდგომარეობის გაუმჯობესებას მოელოდნენ: სოლომონ I თურქეთის ბატონობისაგან თავის დაღწევას, ხოლო ერეკლე II სამცხის ნაწილის თურქთა ბატონობისაგან განთავისუფლებას. დეტალურად ამ საკითხზე შეჩერება არ მოგვიხდება.

მეტის-მეტად საყურადღებოა ის საარქივო მასალა, რომელიც რუსეთის რაზმის საქართველოში გადმოსვლის შედეგად სპარსეთში შექმნილ მდგომარეობას გვისურათებს. აქ წინასწარ უნდა აღვნიშნოთ, რომ რუსული რაზმი საქართველოში დარიალის გზით შემოვიდა და ქართლ-კახეთის მეფის ტერიტორიის გავლით იმერეთის სამეფოში გადავიდა. მაშინდელი დიპლომატიის გაგებით რუსეთ-თურქეთის ომის დროს რუსეთის იმერეთის საზღვრებში შეჭრისათვის ისევე შეეძლო პასუხისგება, როგორც ბალკანეთის პროვინციებში, იმერეთი თურქეთისეულ ვასალურ სამფლობელოდ იყო ცნობილი. მაგრამ, რადგანაც რუსეთის ლაშქარი ქართლ-კახეთის მეფის ნებართვით ამ სამეფოს ტერიტორიით ახერხებს იმერეთში გადასვლას, ხოლო ქართლ-კახეთის სამეფო ირანის სახელმწიფოს ხელქვეითი მყოფ სამფლობელოდ ითვლებოდა და ირანსა და თურქეთს შორის საზავო ურთიერთობა სათანადო ხელშეკრულებით ამ ომის დროსაც გრძელდებოდა, ერეკლე II ასეთი ნაბიჯი თურქეთში მეტის-მეტად იუცხოვეს; თურქეთში ჯერ კიდევ არ იცოდნენ, რომ ერეკლე II იმედინარე ომში საკუთარი ინიციატივით სპარსეთთან შეუთანხმებლად ჩაერეოდა და რუსეთის მხარეზე გამოვიდოდა. ამიტომ ახალციხის ნაჰმან ფაშა ერეკლეს II-ს შემფოთებული სწერდა, რომ სოლომონმა (იმერეთის მეფემ) თურქეთის ქოლტნის „სიკეთე და მოწყალებობა“ დაივიწყაო: „...და გულში ჩაიდებული

ორგულობა, სიავე, სიფინთე, ღალატი, მუხანათობა და ჰარამზადობა გამოაცხადა. მოსკოვის უსჯულოებთან, ღმერთმან იმათი ბოლო დაქციის, სოლომონს კაცი გაეგზავნა იმ ურჯულოებთან და რამდენიმე ასი კაცი მოუყვანივნება, რომ თქვენ ორისავე დოვლათსაგან მართლსარწმუნოდ და მისანდოდ დიდგვარობაზე ცნობილ ხართ, თქვენის მიწიდან, რომ ის უსჯულოები თქვენს შეუტყობრად და უნებურად გადმოსულიყვნენ—ეს ხომ არ იეჭვება, ხუთსა ან ათს დღესა თქვენს ქვეყანაში უვლიათ, ამასუკან იმერეთს გარდასულან, ველმწიფის ციხეებისაგან შარაპნის...ციხეს...შემოდგომოდნენ, ღეთის წყალობით... ვერ ექნათ და ხელი ვერაზედ მისწვდომოდათ, რჯულის მოღალატის და სიწუწუის საზომის მქონებლის სოლომონის ვითარება შეეტყუთ და ისევე უკან დაბრუნებულ იყვნენ თავისავე სამაგელის მიწისაკენ¹. უკან დაბრუნებაში ახლა თქვენს მიწაში დამდგარან, და გვიკვირს ამისთანა საქნელი საქმე, — გასინჯეთ საპარათების დიდ დიდებას და უფროსების გულის შეცულა, შეტრვა და ამღურევა არ იქნება... მაგრამ მაგ ურჯულოების თქვენს ქვეყანაში ყოფნა და დგომა მაღლის საუკუნოდ მყოფის ველმწიფის დოვლათისათვის და პერანის დოვლათისათვის სხვადასხვა ფიქრი და თქვენის სისწორისა და მეგობრობის ყოფილის ვითარებისა დიდი ზარალი და დასაკლისი არ იქნება ჩვენსა და თქვენში ამისთანა მტკიცე საბლის საკვრელი რომ არის? »².

მაგრამ ამით, რა თქმა უნდა, არ შეიძლებოდა დაქმავიფილებულიყო თურქეთი. ქარიზ-ხან ზენდის ერეკლე II-დმი გამოგზავნილი წერილიდან ჩანს, რომ ოსმალეთის სახელმწიფოს დიდ ვეზირს ხალდი ფაშას სავანებოდ წერილი გაუგზავნია ქარიზ-ხანისადმი. ამ წერილში ხალდი ფაშა ქარიზ-ხანს აუწყებდა, რომ ერეკლე II შეუკავშირდა რუსეთს და მისთან შეთანხმებით არა მარტო თურქეთის საზღვრებს არბევს, არამედ შეიქრა სიღრმეში და იქ დიდი ზარალი მიაყენა ზოგიერთ დასახლებულ ადგილს. ვეზირი მოაგონებს ქარიზ-ხანს, რომ თურქეთსა და ირანს შორის მეგობრობისა და მშვიდობიანობის ტრაქტატი არის დადებული და არც ერთი მხარე ამას არ არღვევს ამდენი ხანია. ერეკლე მეფის მოქმედება (იგულისხმება ვითარცა ირანის სახელმწიფოს ხელქვეითი მყოფი პოლიტიკური ერთეულის) სრულიად შეუფერებელია თურქეთისა და ირანის მეგობრულ და მტკიცე საზავო ურთიერთობისათვის³. მაშინდელ ირანს, რა თქმა უნდა, ერეკლე II სამეფოს დატუქსევა და შეშინება არ შეეძლო, მით უმეტეს ისეთ ვითარებაში, როცა თურქეთის წინააღმდეგ ამხედრებული რუსეთი ამ ერეკლეს მოკავშირედ ეგულვებოდათ, მაგრამ თურქესს სხვა გამოსავალი არ ჰქონდა და ირანს, ვითარცა აღმოსავლეთ საქართველოს პატრონს, საყვედურით შეჩვილა და ირანის იმ ღროის ჭირისუფალმა არ დააყვნა, ერეკლესათვის საკმაოდ მორიდებით რჩევა-დარიგების წერილი მოეწერა, მაგრამ ამ წერილის შესახებ ქვემოთ⁴.

¹ ნაჰმან ფაშა ცდება, რუსეთის რაზმი იმერეთიდან მაშინ რუსეთისაკენ კი არ წასულა, არამედ კართლში გადმოვიდა ერეკლე II ახალციხისაკენ თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში ჩასახმელად.

² Чагарели. Грамоты... II, вып. I, гл. 16.

³ იხ. აქვე, საბუთი № 6.

⁴ ახლა რაკი ერეკლესა და ქარიზ-ხანის მიმოწერიდან რამდენიმე საბუთი ჩვენს ხელთ არის, ჩვენთვის სასებით. ნათელი ხდება, რომ ცნობილი სოლომონ ლეონიძე ისტორიულ ფაქტს აღნიშნავდა, როცა ერეკლე II დასაფლავების დღეს წარმოთქმულ სიტყვაში სხვათა შორის თქვა: „თუ ოსმანთ დიპყრეს საყდარი მეფისა შენისა, საყურთხველი წმინდა ღეთისა—

მოსკოვში დაცული საარქივო დოკუმენტებიდან ნათელი ხდება, რომ რუსეთის რაზმის საქართველოში გადმოსვლის გამო არა მარტო თურქეთი, არაა. მედ ირანიც შეშინებულა. სალიანის ნათესადგურში მყოფი რუსეთის კონსული სულაიკოვი 1770 წლის მისიში რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიას ატყობინებდა: „По вступлении в Грузию Российских войск здешних окрестностей, то есть: Тавризской, Генджинской, Шекинской и Шушинской ханы в крайнем находятся страхе, почему они, по достоверным слухам, между собою имеют переписку, чтобы им быть без всякого междуусобия в тишине, поспеже российское войско везде умиождается“.

სულაიკოვს მოუწადინებია საგანგებო წერილებით ხსენებული მფლობელების დამშვიდება, რომ ირანს არავითარი საშიშროება არ მოელოდა რუსეთიდან, მაგრამ რახან სულაიკოვს სპარსული ენის მცოდნე თანამშრომელი არ ჰყავდა, განზრახულის სისრულეში მოყვანა ხელსაყრელ შემთხვევამდე გადაუდგია.

სანამ სულაიკოვი თავის ცნობას, სპარსეთის მფლობელების შეშფოთების შესახებ, დაწერდა და გაგზავნიდა, საგარეო საქმეთა კოლეგიას ორი თვითადრე გაუთვალისწინებია სპარსეთში შესაძლებელი ვითარების შექმნა და ენზელის ნათესადგურში მყოფ რუსეთის კონსულს ბოგოლიუბოვს 1770 წლის თებერვალში საგანგებო მიმართვა და სპარსეთის მფლობელებისათვის დასამშვიდებლად დასაგზავნი წერილების ნიმუში გამოუგზავნა.

ჩვენს ხელთ არსებული ზოგიერთი ცნობა გვაფიქრებინებს, რომ საგარეო საქმეთა კოლეგია ამ ღონისძიების ჩატარებისას ერეკლე II რჩევით ხელმძღვანელობდა. 1769 წლის ზაფხულში ერეკლე II რუსეთში გაგზავნილ თავის ელჩს ა. ანდრონიკაშვილს პანინისათვის ზეპირად მოსახსენებლად სხვათა შორის დაეავალა: „ჩვეუ ვგონია, რომ მისის დიდებულების ბრძანებებით გამოჩრეტილ ექნებათ საქმე, რომ ჰერანში ვინც ჩინებულნი არიან იმათი ასეთი რიგი კაცი წიგნი და სიტყვა ებრძანოთ, რომ იმათ თვითანთ თავზედ არა იფიქრონ რა და დაწყყნარებულის გულით იყვნენ. ეს მოგონება და მოხსენება ჩემმან გულმან ასე დაიანხა, რომ ამ მოხსენებისათვის თანამდებობა გვექონდა და ყოვლითურთ ნება მისის დიდებულებისა არს“¹. საგარეო საქმეთა კოლეგიამ ანდრონიკაშვილთან იმავე 1769 წლის დეკემბრის დამლევის დაამთავრა მოლაპარაკება² და 1770 წლის იანვარში გამოსიტუმრეს სამშობლოში. ენზელში მყოფ კონსულს ბოგოლიუბოვს 1770 წლის თებერვალში უგზავნიან სპარსეთის მფლობელთათვის დასაგზავნი წერილების ნიმუშს და სხვა საორიენტაციო ცნო-

მეფე ირაკლი სიმართლით ბრძანდებოდეს, რომელმანც ზერთისის დამპყრობლისა და ასიანძს-მტრის სისხლში გამოწრთობილის ხმლით ზვანთქარს სპარსეთის ხელმწიფეს ჰარიმ-ხანთან საჩივარი მიაწერინა: „მეფე ერეკლე სართის ქვეყნებს მართმეს და შენ დაუშალოე“. ჰარიმ-ხან იტყოდა „მეფე ერეკლე ასეთი რამ ბრძანდება, რომ ზვანთქარი ჩემთან საჩივლელად დაამუხლოე“, — მისინე უძლევლობის ნიშნად სახელმწიფო ხრმალი მოართუა“ (იხ. ანთოლოგია, ტ. 11. ია ეკალაძის რედაქტ., 1928, გვ. 283). მართალია, ერეკლეს ხმლით დაჯილდოვებზე ჩვენს საბუთებში არაფერია ნათქვამი, მაგრამ ისიც ნათელი უნდა იყოს, რომ იმ დროს ელჩების გაგზავნა-გამოგზავნიას ხელისუფალნი ერთმანეთს წერილების გარდა საჩუქრებს უგზავნიდნენ და ამის შესახებ წერილებში არაფერი არ იწერებოდა. ისე რომ სილომონ ლიონიძე თავიდან ბოლომდე სიმართლეს უნდა გვაუწყებდეს მოტანილ ტექსტში.

¹ იხ. აქვე, საბუთი № 1. აგრეთვე ამ საბუთის რუსულში თარგმანი, Чагарели, 1, გვ. 92 და 431.

² Чагарели, Грамоты... I, გვ. 97—98.

ბებს. ამდენად სრული შესაძლებლობა არის, რომ ერეკლე II რჩევის შედეგად ჯაიგზავნა სპარსეთში ადგილობრივ მფლობელთა დასამშვიდებელი წერილი. ამ აზრს მისაღებად გვისახავს ის ფაქტიც, რომ როდესაც საგარეო საქმეთა კოლეგიამ 1768 წელს ომის დაწყების წინ თავის მოხსენებით ბარათი: «Разсуждение о способах, какими грузинцы преклонены быть могут к восприятию участия в настоящей с Портою Отоманскою Войне» — შეადგინა, აზრად არ მოსვლია, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს თურქეთის წინააღმდეგ ომში ჩაბმა და რუსული რაზმის საქართველოში გადმოყვანა სპარსეთს შეათქვამიანებდა და საამისოდ ღონისძიებების გამონახვა იქნებოდა საჭირო.

ბოგოლიუბოვს საგარეო საქმეთა კოლეგია საქმით დაწვრილებით აცნობს თავის წერილში საქართველოში არსებულ საქმის ვითარებას და იმ ურთიერთობას, რომელიც რუსეთ-თურქეთის ომის დაწყების გამო დამყარდა ქართველ შეფეებსა და რუსეთს შორის. როგორც ჩანს, ბოგოლიუბოვს ორიენტირებისათვის აწვდიან მასალას, ამასთანავე აუწყებენ მას: „...по случаю вышеозначенного с грузинскими владельцами здешнего соглашения о усилении диверсии противу турок, также и отправления к ним в помощь некоторой части российских войск и артиллерии, не пришли персианам по соседству в какую либо тревогу и не возымели б оттого подозрения якобы с здешней стороны ищется при настоящем в Персии междуарствии что нибудь противу персидских областей предпринять, каковое напрасное суждение свободно могут иногда в легкомысленных персиян подущениями своими внести недоброоходствующие России могометанцы“¹. საგარეო საქმეთა კოლეგიის მიერ სპარსეთის მფლობელთა დასამშვიდებლად დამზადებული წერილის ნიმუში ასლა ჩვენს ხელთ არის და მისი ტექსტი აქვე, ქვემოთ იბეჭდება. ამ საბუთიდან ადვილად დაინახავს მკითხველი, რომ აქ არავითარი თვალთმაქცური, დიპლომატიისათვის ჩვეული ორაზროვნობა და განზრახულის განგებ-დაფარვის ცდა არ არის. რუსეთ-თურქეთის ამ ომის დროის რუსული საიდუმლო საბუთები და მთელი მიმოწერა ჩვენს ხელთ არის, უმეტესი მათგანი გამოქვეყნებულია კიდეც და ამდენადაც გარკვევით და გაბედულად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ 1768—1774 წლებში რუსეთი ირანის საწინააღმდეგოდ არაფერს გეგმავდა. საგარეო საქმეთა კოლეგიას გადაწყვეტილი ჰქონდა, რომ თურქეთთან ომის დამთავრების შემდეგ რუსეთის რაზმი საქართველოს ტერიტორიას დატოვებდა და რუსეთში დაბრუნდებოდა. როგორც ვიცით, ეს გადაწყვეტილება, ქართველი შეფეებისათვის სამწუხაროდ, სისრულეში მოყვანა თვითმპყრობელობამ ჯერ კიდევ 1772 წელს, თურქეთთან დროებით სამომარო მოქმედების შეჩერებისთანავე.

მაგრამ ჩვენთვის არანაკლებ საინტერესო არის, როგორ მოიქცა ერეკლე II და როგორ იმართლა თავი ერანის იმდროის მფლობელებთან, კერძოდ კი ქარამ-ხან ზენდთან. ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ 1769 წელს რუსეთში გაგზავნილ თავის ელჩს ა. ანდრონიკოშვილს ავალეზდა რუსეთის სამეფო კარისათვის გადაეცა, რომ ერანელი მფლობელების დასამშვიდებლად საჭირო იქნებოდა რუსეთის მხრით სავანგებო წერილობითი ახსნა-განმარტება, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს ომში ჩაბმა და რუსეთთან კავშირი ირანს საუიქრებლად და საშიშვლად ნუ გაუხდებოდა. სპარსელების ამ გზით ასე დამშვიდებას

¹ Цагарели, Грамоты... საბუთი № 2.

ერეკლე II იმიტომ კი არ ცდილობდა, რომ სინამდვილეში არ ფიქრობდა ირანზე გალაშქრებას. პირიქით, იმავე ა. ანდრონიკაშვილისათვის დაუვალეზობა საგარეო საქმეთა კოლეგიისათვის მოხსენებებშია: „ჩვენც ასრე თავდადებულნი ვართ მისის დიდებულების სამსახურისათვის, რომ, რომელიც გარჯა შეგვიძლია უნამეტნავესად სურვილით გავირჯებით; ქი თუ რომ მისის დიდებულების ნება იქნება ოდეს და სპარსეთზე ლაშქრობას ინებებენ მაშინ ლეთითა და მისის დიდებულების ბედნიერების საფარველითა და ძალითა იმაზედაც სამსახურები ჩვენგან შეიძლება. მაგრამ მის ბრწყინვალეებას ვეზირის მოხსენებით მოვაგონებთ“¹. ქართლ-კახეთის მეფეს თურქეთშიაც და ირანშიაც საკუთარი ანგარიშები ჰქონდა და ამ მიმართულებით გეგმების განაღდებას რუსეთის სამსახურად გასაღებას ცდილობდა.

ირანზე გალაშქრება მაინც მომავლისათვის ჰქონდა წარმოდგენილი ერეკლე II-ს. ამჟამად კი, სანამ თურქეთთან ომი მიმდინარეობდა, ერანელ მფლობელებთან სიფრთხილით იქცეოდა. განსაკუთრებით სიფრთხილეს იჩენდა ირანის იმ დროის ყველაზე უფრო ძლიერ მფლობელთან ქარიმ-ხან ზენდთან. ჩვენს ხელთ არის ერეკლე II-ს ერანელ მფლობელებთან მიმოწერის რამდენიმე საბუთი.

აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ერეკლე II მეზობელ მაჰმადიან მფლობელებთან მიმოწერა სამწუხაროდ მცირედ არის ცნობილი და გამოქვეყნებული, უმთავრესად იმიტომ, რომ ეს მიმოწერა საქართველოს სამეფოს არქივში ჩვენამდე ვერ შემოგვინახა და ამდენად იმ დროის ქართული დიპლომატიის მრული თანმიმდევრობითი სურათის აღდგენა საგრძნობლად ფერხდება. იმიტომ არის, რომ ზოგჯერ საკმაო მრუდე წარმოდგენა ექმნებათ ქართული დიპლომატიისა და მისი საგარეო პოლიტიკის შესახებ.

ქვემოთ ჩვენ მიერ გამოქვეყნებული საბუთები ჩვენს წყაროებში არსებულ ხარვეზს ნაწილობრივ ავსებენ. ამ დოკუმენტებიდან კარგად მოჩანს როგორ და რა საშუალებით ფიქრობდნენ ერეკლე II და მისი თანაგამზრახნი ფეოდალური საქართველოს ძლიერების აღდგენას. რუსეთ-თურქეთის კონფლიქტი და 1768—74 წლების ომი, ამ ომის დროს რუსეთსა და საქართველოს სამეფოებს შორის შექმნილი დამოკიდებულება, რუსეთის თვითმპყრობელობის დიპლომატიის აღთქმა, რომ ომის დამთავრების შემდეგ რუსეთსა და თურქეთს შორის დადებულ საზავო ხელშეკრულებაში საგანგებო მუხლი იქნებოდა შეტანილი ქართველების მშვიდობიანობის უზრუნველსაყოფად, ყოველივე ეს ერეკლე მეორისათვის მტკიცე დასაყრდენი შეიქმნა, რომ თურქეთთან არსებული საზავო დამოკიდებულება დაერღვია, სამცხის გამოხსნისათვის ეზრუნა და ამ აქტის შემდეგაც ქართლ-კახეთის სამეფოს საზღვრების დაცვა-ც მოგვარებულად ვეარაუდნა. თურქეთთან დადებულ საზავო ხელშეკრულების გარანტიად იმ დროს რუსეთი საიმედოდ მოჩანდა.

როგორც აღნიშნული იყო, ერეკლე II ქარიმ-ხანთან მაინც სიფრთხილეს იჩენდა და თავს ისე აჩვენებდა, რომ ვითომც ირანის მორჩილებიდან გამოსვლას არ ფიქრობდა. როცა რუსეთის რაზმი დარჩილის გზით საქართველოში შემოვიდა და ქართლზე გადავლით იმერეთს ეწვია, ერეკლეს მაშინვე ეს ამბავი საგანგებო ელჩის პირით და წერილით ქარიმ-ხანისათვის უცნობეობა. ისე რომ, როდესაც ქარიმ-ხანს თურქეთის ვეზირის ხალილ ფაშისაგან

¹ აქვე, საბუთი № 1. აგრეთვე, Цагарели, I, გვ. 92 და 431.

ერეკლეს ანტიურტყელი საქმიანობის გამო საჩივარი მიუვიდა, ქარიზ-ხანს ყოველგვარი ინფორმაცია საქართველოში მომხდარი ამბების შესახებ თვით ერეკლესაგან მიღებული ჰქონდა. ერეკლე ყველაფერს თურქეთს აბრალებდა, განსაკუთრებით ახალციხის მფლობელს; რუსეთთან კავშირი და დაახლოება ქარიზ-ხანს დროებით მოვლენად დაუსახა, ვითომც ირანის მორაჩილებიდან გამოსვლა აზრალაც არ მოსვლია.

ჩვენს ხელთ არსებულ, ირანში გაგზავნილ ერეკლეს წერილებიდან ნათელი ხდება, რომ ქართლ-კახეთის სამეფოს დიპლომატია ცდილობს დაამტკიცოს თურქეთთან კეთილმეზობლური ურთიერთობის შეუძლებლობა ოსმალეთის მტრული პოზიციის გამო. არავითარი სიკეთე ახალციხის მფლობელებთან არ გადისო. ერეკლე ქარიზ-ხანს სწერდა: „...и вышедшей тамо Неман наша, будучи притом и сержаскером с прибытия своего не преминул подражать прежним нашим, которой приглася к себе лезгинцев и сообщая их с турецким войском воедино неоднократно чинил на Грузию набеги и несколько деревень разорил, и на письма мои, коины я пососедству увещевал их от таких неистовств воздержаться, никакого ответа не получил и они в том нимало не раскаялись, следовательно и возженной ими огонь никоими мерами утүшить уже способа мне не было. А как они подревле дому и мне всегдашние неприятели, то я непрестанно в смысле моеи имел помощием мне от персидского монарха или как им бы ни есть образом отомстить... ий Персия к раянам моим властыря не приложила...“¹. ასეთ ვითარებაში ერეკლე რუსეთ-თურქეთის ომში ჩაბმას ყველაზე უკეთეს გამოსავლად აცნობს ქარიზ-ხანს. თავრიზის ბეგლარბეგს ნაჯაბ ყულიხანს საპასუხო წერილში ერეკლე სწერდა: „რომელიც დიდებულის გურგენ მზიანის რუსეთის ხელმწიფის ჯარი ამ ქვეყანაში მოვიდნენ ჩვენი ზოგიერთი მტერნი ამას აკეთებენ ვითამც ეს საქმე გვემოქმედებინოს ჩვენ ჰერანის მტრობისათვის... ახალციხურმა ოსმალებმა ლეკი უნდა მიიყვანონ და ჩვენი ქვეყნები უნდა ააოხრონ და ის ახალციხე მამით პაპით ჩვენი ყმანი ყოფილან და ჩვენი ქვეყნის კერძონი არიან, იმათ მაგიერი როგორ არ უნდა უყოთ ჩვენა... იმათს მტერობაზედ რომ შემოგეთვალათ—ვინ იცის ხვანთქარმა ერთი სარასკარი ბრძანოს და გამოვისოსოსო და ქვეყანა ჯარით ავივისოსო მასუკან რალასა იყო, რადგანაც ახალციხელები გვიბდენენ ქვეყანასა თუ უნდა სარასკარმა წაშახდინოს და თუ უნდა ახალციხელებმა, წახდენა ორისაც ერთი არის. როდის უნდა ვიშოვნო იმათზე უკეთესი დრო, რომ დიდი და ამაღლებული ყოვლად მოწყალე რუსეთის ჯელმწიფე ზურგად მყვანდეს...“².

ერეკლე ცდილობს დაამტკიცოს, რომ ირანსა და თურქეთს შორის არსებულ საზავო პირობებს სულთანის ხელისშეწყობით ახალციხის საფაშო არღვევს და ამდენად ქართლ-კახეთის მეფის მიერ გადაღებული ნაბიჯი გამართლებულია.

ზემოთ ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ ქარიზ-ხანი ოსმალეთის ვეზირის ხალილ ფაშის წერილის მოკლე შინაარსს აუწყებდა ერეკლეს, ამას გარდა, ქარიზ-ხანი იმ წერილის მოკლე შინაარსსაც აცნობს ერეკლეს, რომელიც თურქეთის ვეზირის ხალილ-ფაშას მისწერა საპასუხოდ. ჩვენ საშუალება არა გვაქვს შევა-

¹ აქვე, საბუთი № 7.

² აქვე, საბუთი № 10.

მოწმით რამდენად სწორად აცნობს ერეკლეს ვეზირთან გაგზავნილი წერილის შინაარსს ქარიმ-ხანი, მაგრამ თავისთავად ცხადი უნდა იყოს, რომ სპარსეთი შეეცდებოდა შესაძლებლობის ფარგლებში თავისი ვასალი მართალი გამოეყვანა, მით უმეტეს, თუკი საამისოდ საჭირო ფაქტები ერეკლემ მოაწოდა ქარიმ-ხანს თავის დროზე.

ქარიმ-ხანს რუსეთის რაზმის საქართველოში გადმოყვანა იმერეთის მეფის სოლომონ პირველისათვის დაუბრალებია, ვითარცა თურქეთის ურჩ ვასალისათვის, რომელსაც თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლის გასაგრძელებლად საკუთარი ძალები არ ჰყოფნიდა. რუსეთის დედოფალმა სოლომონის თხოვნა დააკმაყოფილა და დამხმარე რუსეთის რაზმი გამოუგზავნა. ერეკლე მეფე კი აქ სრულებით არაფერ შუაშეო. რაც შეეხება ერეკლეს თავდასხმებს თურქეთის პროვინციებზე, აქ ქარიმ-ხანი თურქეთის კვებვერდომოს თვლის დაშინაშევედ, რომელნიც არაერთგზის ქართლის სხვადასხვა მხარეებს უმიზეზოდ არბევენ და ტყვევანავენო. ისე რომ თურქეთის ხელისუფლებას აფრთხილებს თავი შეიკავონ ქართლ-კახეთის სამეფოს რბევისაგან. ამავე დროს ქარიმ-ხანი იმედს გამოსთქვამს, რომ ერეკლე რუსებს გზას არ მისცემს, თავის ტერიტორიაზე რუსებს არ გააჩერებს და ამით თურქეთ-ირანს შორის არსებული საზავო ხელშეკრულების მუხლების მტკიცედ აღცეას ხელს შეუწყობს: „...в таком случае надежит и тебе высокостепенному союз твой с Российскими пресечь, проход им через Кახет и Карталинскую область, и пребывание в тамошних краях воспрепятствовать и тем собиьности... о границах постановления“¹. ამის გარდა, მომავალში, თუ რაიმეს დააშავებს და ქართლ-კახეთის სამეფოს რაიმეს ავნებს თურქეთის მოსახლერე საფაშო, ერეკლემ ამის შესახებ ყოველივე უნდა აცნობოს ქარიმ-ხანს და კონფლიქტის მოგვარებას და შუამავლობას თვით ქარიმ-ხანი იკისრებდა. ამასთანავე ერეკლეს ინფორმაცია ხშირად უნდა მიეწოდებინა თავის პრინციპალისათვის.

მაგრამ ერეკლე II ქარიმ-ხანის ასეთ ყურმოკრილ მონას სინამდვილეში როდი წარმოადგენდა. მართალია, ერეკლეს წერილი რომ წაიკითხოს ადამიანმა, ერეკლესთან მორჩილი და ერთგული ხელქვეითი ქარიმ-ხანს საკუთარ სასახლეშიაც არ ეყოლებოდა ეგონება, მაგრამ ყოველივე ეს იმ დროის დიპლომატიის ხერხებია და არა ფაქტური მდგომარეობის ვითარება. იმის შემდეგ, რაც ჩვენ ერეკლეს რუსეთის სამეფო კარზე მიმოწერიდან ვიცით, რა თქმა უნდა სასაცილოდ გვეჩვენება ერეკლეს ქარიმ-ხანთან გაგზავნილი წერილის შესალო: „не удостоюсь я и поныне... получить от высокого вашего лица милостивого писания... пришел в робость, опасался что не соизвоились, (отчего боже сохрани) прогневаться на меня; я ж соблюдал мое к вашему высочеству преданность и усердие...“². ამ წერილიშიაც ერეკლე დაწვრილებით ჩერდება იმ უსამართლოებასა, თვითნებობასა და თავგასულობაზე, რომელსაც ახალციხის საფაშო იჩენდა სრულიად უმიზეზოდ ქართლ-კახეთის სამეფოს მიმართ. აქ დასახელებულია კონკრეტული ფაქტები. მეტის-მეტად საინტერესოა 1773 წელს რუსეთის დიპლომატიით უკმაყოფილო ერეკლე როგორ უსაყვედურებს სავარეო საქმეთა კოლეგიის ხელმძღვანელს ნიკიტა პანინს, რომ თურქეთი თქვენის მიზეზით გადავიტყერე, თორემ „... თურქთა, თუ არ სპარსეთის აშლის მიზეზით, ჩვენთან მტრობა არა

¹ იხ. აქვე, საბუთი № 6.

² აქვე, საბუთი № 7.

9. მასალები, ნაკვ. 32

ჭკონებით მოქმედებითა... რა შაჰნადირმა იხინი საქართველოდამ ძალითა გაყარა, ვეგების რომ ჩვენთვის ლეკებს ტყვე მოეტაცოს ქურდობით მცირეს კაცისა და ის ახალციხეს გაეყიდნოს, ისიც დაფარვითა, თვარემ სხვა მტრობა არ გამოუჩენიათ ჩვენდა მომართ“-ო¹. არ არის საფიქრებელი, რომ ერეკლე II ქარიმ-ხანთან წერილში თხზავს არარსებულ კონფლიქტს თურქეთის ქვეშევრდომებით გამოწვეულს. იმ დროს საზღვრებზე ისეთი უსიამოვნებანი, რომელსაც ერეკლე II ასახელებს ქარიმ-ხანისადმი გაგზავნილ წერილში, უჩვეულო მოვლენა არ ყოფილა, მაგრამ ასეთი შემთხვევები ომის მიზეზად კი არ ხდებოდა, არამედ საჭირო შემთხვევაში საბაბად. რუსეთ-თურქეთის ომში მონაწილეობით, როგორც აღნიშნული იყო, სამცხის ნაწილის დაბრუნებას გეგმავდა ერეკლე II და ეს იყო მიზეზი თურქეთის წინააღმდეგ ომში ჩაბმის, მაგრამ ქარიმ-ხანს საქმის ვითარებას ასე ხომ ვერ გააცნობდა, ძველი საქართველოს აღდგენის გეგმა განა სასიამოვნოდ დარჩებოდა სპარსეთს? ამიტომ არის, რომ ერეკლე ქარიმ-ხანისადმი გაგზავნილ წერილში თურქეთის წინააღმდეგ მისი ამხედრების მიზეზად საზღვრებზე წამოკრილ უსიამოვნების ფაქტებს ასახელებს. აქ ჩვენ ერეკლეს დიპლომატიის ერთ ხერხთან გვაქვს საქმე. ასევე ოსტატურად არის ერეკლეს წერილში მოცემული ვრცელი ანგარიში ასპინძასთან თურქეთის ჯარებზე ბრწყინვალე გამარჯვების შესახებ. ამ გამარჯვების ვრცელ აღწერილობას ისე აწვდის ქარიმ-ხანს ერეკლე, ვითომც ირანის საგანგებო დავალება შეესრულებინოს.

ყველაზე უფრო საინტერესო არის ერეკლეს წერილის ის ადგილი, სადაც ქარიმ-ხანს ახსნა-განმარტებას აძლევს რუსეთთან მისი დაახლოებისა და რუსეთის რაზმის ქართლში დაბანაკების ნებართვის შესახებ. ერეკლე პირველ რიგში იმას მიუთითებს, თითქოს მას -ამდენი ძალა არ აქვს, რომ წინააღმდეგობა გაუწიოს ასეთი დიდი სახელმწიფოს ჯარებს და თავის საზღვრებიდან განდევნოს, მაგრამ ამას გარდაო, აღნიშნავს ერეკლე, მე დავალებული ვარ რუსეთის წინაშე იმ დახმარებებით, რომელთაც წლების მანძილზე რუსეთი ქართლ-კახეთის სამეფოს აწვდიდა განუწყვეტლივო. ქართველი ტყვეები, თურქეთსა და ყირიმში ჩაგარდნილი, რუსეთის მიერ არა ერთი განთავისუფლებულა; თვეების განმავლობაში უსასყიდლოდ არჩენს და შემდეგ სამშობლოში ასევე უსასყიდლოდ აბრუნებსო. ამას გარდა, საქართველოს მეზობელი ჩერქეზები, ყაბარდოელები და სხვა მთიელები რომ ვერაფერს უბედლავენ ჩვენს სამეფოს მხოლოდ და მხოლოდ რუსეთის ხელმწიფის შიშით, თორემ მათი თარეშებისაგან ქვეყანა აკლებული იქნებოდაო, სხვა სიკეთის აღნიშვნას რომ თავი დავანებო. მაგრამ ამით არ დაკმაყოფილებულა ერეკლე და ახლა ქარიმ-ხანს იმას უმტკიცებს, რომ ირანი რუსეთის წინაშე პირშავად გამოიყურებო. მოაგონებს, რომ რუსეთი ყოველთვის მეგობრულად იყო ირანის მიმართ განწყობილი, ვინემ თურქეთით, რუსეთმა ირანს წინა წლებში დაპყრობილი პროვინციები ნებაყოფლობით დაუბრუნა, ხოლო თურქეთის ახლაც ბევრი აქვს მიტაცებული ირანის პროვინციებით და რუსეთთან ერთად თურქეთის წინააღმდეგ შენდ მონაწილეობა მიიღო: „...напротив чего турки всегда желали того, чтоб завладеть им персидскими пограничными местами, из которых многие... до ныне в их руках находится и я...сове-

¹ Цагарели, II--I, გვ. 93.

² იხ. აქვე, საბუთი № 6.

товал бы вашему высочеству воспользоваться настоящим сколь удобным, столь и нужным временем... ничто не препятствует вашему высочеству помышлять об отобрании у турок захваченных ими персидских провинций; что я всегда почтита за весьма полезное и необходимое для вашего высочества дело,—принял снисходитель... о том предложить предая все на ваше высочие соизволение“¹. ამ რჩევას ვითომც იმისათვის თავაზობს ერეკლე ქარიმ-ხანს, რომ ირანის სახელმწიფოსადმი ერთგულების გრძნობები უქარნახებენ მას ამას. და წერილის ბოლოს, ვითომც შემთხვევით მოავონდა, ჩამოთვლის იმ პროვინციებს, რომელიც რუსეთთან მიმდინარე ომში თურქეთმა უკვე დაჰკარგა. თურქეთის დიდ მარცხს, საფიქრებელია, გასაანგვებლად აღწყვებს ქარიმ-ხანს ომში ჩასათრევად. აქაც ერეკლეს დიპლომატიის ერთ-ერთ ხერხთან უნდა გვეკონდეს საქმე.

ამაზე ვასოულბთ ჩვენ მიერ ამოკრებილი საბუთების მოკლე მიმოხილვას. ჩვენ მხოლოდ ერთ საკითხს მივაქცევთ მკითხველის ყურადღება და, თავისთავად ცხადია, ამ საბუთების მნიშვნელობის ამ მიმოხილვით ამოწურავა არ გვიფიქრია.

ქვემოთ დაბეჭდილი საბუთები მოსკოვის ძველ საბუთთა არქივის „Ирүзинские дела“-ს ფონდის საქმეებდან არის ამოკრებილი. ამ ფონდის 1768—74 წლების საქმეებიდან, როგორც ცნობილია, განსვ. აღ. ცავარელმა გამოაქვეყნა საბუთები, მაგრამ შემოწმებამ დაგვარწმუნა, რომ არა ერთი ათეული მნიშვნელოვანი საბუთი გამოუტყემელი დარჩენია განსვ. მეცნიერს.

გამოუტყემელი საბუთების დიდი ნაწილი ჩვენ გადმოვწერეთ და გამოსაცემად ვამზადებთ. ამათგან მცირე ნაწილს ქვემოთ ვბეჭდავთ. საბუთების ეს მცირე ჯგუფი ერთ საკითხს აშუქებს და მისი დაბეჭდვა მიზანშეწონილად ვცანით. ამ საბუთებიდან კარგად დაინახავს მკვლევარი, თუ როგორ გამოეხმაურენ მეზობელი მაჰმადიანი მფლობელები ერეკლე II კავშირს რუსეთთან 1768—1774 წლ. ომში და რა საშუალებებს მიმართა ქართლ-კახეთის სამეფოს დიპლომატიამ თურქეთთან და ირანის მფლობელებთან მიმოწერის დროს. თურქეთ-ირანთან ქართველი მეფეების მიმოწერის ძეგლები ერთეულბად საძიებელი შეგვექნა ქართული სახელმწიფო არქივების განადგურების გამო.

საბედნიეროდ, ასეთი მიმოწერის ნაწილი რუსეთის არქივებმა შემოგვინახეს ხან დედნის, ხან კიდევ პირის და რუსული თარგმანის სახით. რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიის არქივში ეს დოკუმენტები იმ გარემოებით მოხვდა და შემონახა, რომ ქართველი პოლიტიკოსები მაჰმადიან მეზობლებთან მიმოწერას 1768—74 წლებში რუსეთის ხელისუფლების აცნობდნენ, რათა ეს უკანასკნელი საქმის კურსში ყოფილიყო და შეპირებისამებრ ქართულ სამეფოების დაცვა დროულად ევარაუდნა.

საბუთები ამოკრებილია „Грузинские дела“-ს ფონდის შემდეგი საქმეებიდან: 1. „К—66. Грузия 1769—1776. Взаимная переписка царей грузинского Иракия и Имеретинского Соломона с графом Паниным“. 2. „К—72. Грузинская война 1768—1775. Отправление ген. М. Сухотина командующим войсками в Грузию. Промемории военной коллегии, рескрипты генерал поруч. Мележу, отпуски громот...“ 3. „К—76. Грузинская война. Донесения императрице Екатерине II от командующего в Грузии войсками ген. М. Сухатина“. საქმეების ამ გრცელი სათაურების განმეორებებს მოვერიდეთ და საბუთის ბოლოს მითითებულია მხოლოდ ინვენტარის ნომრები: „К—66, К—72, К—76“. სასენი ნიშნები დედანს არ ეკუთვნის.

№ 1. 1769 წ. ერეკლე II მიერ რუსეთში. გაგზავნილი ელჩის ა. ანდრონიკაშვილის ზეპირ მოსახსენებელ დავალებათა ნუსხა

ქ: მისის ღრაფობის ბრწყინვალეების პირველისა მინისტრისა ზეპირ მოსახსენებელი სიტყვანი ესენი არიან: ქ: პირველად ჩემი სიყრმითგან დიდად სასურველი ეს იყო რომელსაც ჰამბავს და ჯმას დღეს საჩინოთ ვისმენთ, რომ რუსეთის დიდებულის ჯელმწიფის საფარველი და მოწყალეობა ვიპაროც დღეს გვესმის ამგვარად დაგვფარებოდა და მოველით რომელიც რომ მოწყალეობა და დაპირებული გვაქვს მალე აღგვისრულდეს. ჩვენც ასრე თავდადებულნი ვართ მისის დიდებულების სამსახურისათვის, რომ, რომელიც გარჯა შეგვიძლია უნამეტნავესად სურვილით გავირჯებით. ქ: თუ რომ მისის დიდებულების ნება იქნება, ოდეს და სპარსეთზედ ლაშქრობას ინებებენ, მაშინდითა და მისის დიდების ბედნიერების საფარველითა და ძალითა, იმაზედაც: სამსახურები ჩვენგან შეიძლება, მაგრამ მისს ბრწყინვალეობას ვეზირს მოხსენებით მოვაგონებთ. ჩვენ გვგონია, რომ მისის დიდებულების ბრძანებით გამორჩეულიც ექნებათ ეს საქმე და ჰერანში ვინც ჩინებულნი არიან იმათი ასეთი რიგი კაცი წიგნი და სიტყვა ებრძანოთ, რომ იმათ თავიანთ თავზედ არა იფიქრონ რა და დაწყნარებულის გულით იყვნენ. ეს მოგონება და მოხსენება ჩემთან გულმან ასე დაინახა, რომ ამ მოხსენებისათვის თანამდებობა გვექონდა და ყოვლითურთ ნება მისის დიდებულებისა არს. ღვთის ნებით, როდესაც ყოველ მოწყალის ჯელმწიფის ძალი ჩვენს ქვეყანაში მოვა ეს საქმე დიდად საქმარი არის, რომ რამდენიმე მადნების კარგი ოსტატები თან მოყვესთ, რომ ყოველს ალაგს საქართველოებში მრავალი რიგი მადნები არის მრავალს ალაგს, და უქმად არის რომ არვის უმუშავნიათ წარმართთ შიშისაგან და არც ცდილან იმის გამოჩენას. მაგრამ მე დიად ვეცადე და ოსტატი ვერ ვიშოვნე და ვგონებ, რომ მისის დიდებულების აქეთ სამსახურში მრავალს საქმეში გამოსაყენებელი იყოს, მაგრამ კიდევ ნება მათი არის¹.

ფონდი „Грузинские дела“, К—66, ფურც. 292.

№ 2. 1770 წ. თებერვლის 28. რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიის მიერ ენ-ზელში მიყოფ კონსტანტინის ბოგოლიუბოვისადმი გაგზავნილი ბრძანებულების პირო, ქართული სამეფოთა თურქეთის საწინააღმდეგოდ ომში ჩაბმის და მათდა დასახმარებლად რუსეთის რაზმის საქართველოში გადასვლის გამო ირანელ მფლობელთათვის ახსნა-განმარტების მიცემის შესახებ

Копия с указа ея императорского величества отправленного из Коллегии иностранных дел, к обретающемуся в Персии при Энзелинском порте консулу титулярному советнику Боголобову, в 28 день февраля

¹ საბუთს თარიღი არ აქვს, მაგრამ თარიღდება ანდრონიკაშვილის რუსეთში საქმიანობის წლის მიხედვით. ანდრონიკაშვილის ელჩობის შესახებ ცნობები იხ. II а г а р е л и. Грамоты... I, გვ. 92, 97—99.

² საბუთს ბოლოში მინაწერი ჰქონია: „ეს აქამდის“. ახლა ძველად იკითხება, განზრახ ამოშლის ცდა ეტყობა.

1770 году. При настоящих военных обстоятельствах с Портою Оттоманскою, за потребно рассуждено здесь подать некоторое тебе известие о том положении, в котором находятся теперь нынешние грузинские владетели Соломон и Ираклий, относительно принимаемого ими в сей Турецкой войне участия. Первой из них имеретинской владетель Соломон, обладающий частями грузинской земли, прилежащей к Черному морю и издавна подверженной турецкому порабощению, подражая примеру предков своих искавших напредь сего по единоверию и по усердию своему к российской империи прибежища своего у оной, еще в минувшем 1767 году чрез кизлярского коменданта генерала майора Потапова просил ея императорское величество о принятии его с некоторыми князьями дворянами и служителями «под высочайшую ея императорского величества протекцию и о поселении поблизости Кизляра при границе или же по крайней мере о заступлении за него у Турецкого двора, по случаю чинимого в его владении от турецких войск несносного разорения и насильства, которое было тамо по причине пресечения им Соломонов издавних лет в обычай введенной турецкому салтану дани. Такое единоверное и в сущем от варвар утеснения бедствующего народа состоянье, сколь ни сожалительно здесь было, не дозволили однакож тогдашния обстоятельства и течение дел здешних с турецким двором, а особливо продолжавшейся еще с оным мир исполнить то, или другое Соломоново прошение; но сей владетель Соломон присылал потом сюда нарочного архиерея с новыми к ея императорскому величеству представлениями, с принятии его с Имеретией в подданство, илиж о учинении ему противу турок вспоможения. И как сие новое Соломоново прошение подоспело сюда уже в такое время, когда турецкий двор наруша мир, к неприятельским противу России, действиям приготавливаться начал, следовательно и миновались уже тут все препятствия, кои пред тем удерживали здешний двор что либо в пользу единоверного грузинского народа предпринять, но паче по переменившемся обстоятельствам возтребовала нужда, пользуясь посылкою отсюда в Имеретию некоторой помощи, учинить с той стороны диверсию противу турок: то по всемиловитейшему ея императорского величества указу отправлен отсюда с вышеозначенным архиереем в Имеретию надворный советник князь Моуравов, с которым послана и грамота ея императорского величества к владетелю Соломону, обладаживательная о высочайшей ея императорского величества к нему милости и покровительстве и что ея величество при настоящем теперь с турками разрыве мира, соизволяет учинить ему Соломону для отмщения неприятелю, помочь войскам и деньгами и дабы он получая таким образом отсюда себе подкрепление всевозможно старался храбрым своим противу общего врага ополчением и действиями в неприятельской земле, доставить и отечеству своему в претерпенном от турок разорении и насильстве совершенное удовлетворение да и здешней стороне оказать знатную услугу. А как о сей здешней резолюции уведомлен был от Соломона, сродник его грузинской и кахетинской владетель Ираклий, который от турок не мало так же обезпокоиван был по соседству, то и он Ираклий сперва чрез нарочно посланных своих людей в Кизляр с письмом к коменданту, а потом и сюда ко двору ея императорского величества чрез нарочногож посланца своего князя Андроникова, с прошением о высочайшем покровительстве весьма усердно представлял свои услуги здешней империи, обещая усиленно действовать с своей стороны противу турков, только бы некоторое вспоможение от России ему было подано. Такое самопроизвольное представление помянутого Ираклия, как силь-

нейшего в Грузии пред другими владетеля здесь еще больше полезным в настоящее время принято; и снабден он в ответ милостивейшими от ея императорского величества грамотами, подавая ему к действиям противу турков охотно собственными его силами и возможным с Российской стороны по нынешним обстоятельствам вспоможением, а между тем отсюда отправлен туда генерал майор граф Тотлебен, которому поручено от ея императорского величества имея о полной своей диспозиции отправленную с ним из Кизляра воинскую команду и артиллерию, производить в тамошней стороне над турками поиски, с общего с обоими вышеупомянутыми грузинскими владетелями согласия. По полученным здесь от графа Тотлебена и князя Моурава рапортам известно уже, что они прибыв благополучно туда с некоторой небольшою передовою воинскою командою и частью артиллерии со обоими грузинскими владетелями Соломоном и Ираклием по порученной им комиссии соглашение имели и что потому оба сие владетели, признавая с неизреченною благодарностью матернее ея императорского величества о их благосостоянии попечение, обязуются своими силами производить в той стороне над неприятелем поиски, но в подкрепление свое в том их предприятии просят о прибавке еще здешних войск, коих туда до несколько тысяч человек с артиллериею и отправлено быть имеет вскоре, а Ираклий будучи весьма сильнее пред Соломоном, в прошедшем октябре месяце и начал уже действовать противу турок с своими войсками, взяв поход к турецким городам Карсу и Баязету, о чем по получении здесь известия для ободрения его и во знак высочайшей ея императорского величества милости и покровительства, пожалован он кавалерским орденом святого апостола Андрея и знаки сего ордена богато украшенные бриллиантами отправлены к нему с присланным сюда от него князем Андрониковым. Все сие объявляется для твоего сведения, а в прочем хотя известно уже в Персии по твоему главному, тамошнему правителю Керим хану и другим чрез тебя же и консула Сулякова учиненным сообщениям да и по посторонним до них дошедшим слухам, о последовавшем между здешним и турецким дворами разрыве мира, и что начало сему вероломно учинено с стороны Порты Оттоманской, отчасти же известно и здесь, что главнейшие персичкие ханы в сей войне оказывают себя индифферентным, а один из тех ханов, то есть дербентской, по своему к здешней стороне доброхотству и такой сделал поступок, что при учиненном ему с стороны Порты Оттоманской покушении, призываем к себе в помощь со многими при том ласкательными и выгодными обещаниями, все то пренебрегши отказался от всякого вспоможения, следовательно и не оставалось бы кажется для России на будущее время об них персиянах сомнения, по причине собственной их в нынешнее время о самих себе заботство, но чтоб однакож по случаю вышеозначенного с грузинскими владетелями здешнего соглашения о усилении диверсии противу турок, также и отправления к ним в помощь некоторой части российских войск и артиллерии не пришли персиянам по соседству в какую либо тревогу и не возымелиб от того, подозрения, якобы с здешней стороны ищется при настоящем в Персии между царствию что нибудь противу персичких областей предпринять, каковое напрасное сумнение свободно могут иногда в легкомысленных персиян подвужениями своими внедрить недоброхотствующие России магометанцы, в пользу своих единовременцев турок. Для того надобно тебе прилежное и всевозможное старание употребить о сей важной материи разведывать; и сколь скоро уведешь о подобных между персиянами сумнительствах и толкованиях, или же и без того буде запотребно и пристойно усмотрить, дабы именнейшие персичкие ханы неоставались в неведении о точных здешних.

предприятия и намерениях и заблаговременно предупреждены были от всех противных им внушений, то не мешкав много по получении сего, как главному в Персии правителю Керим хану, так и вышеозначенному доброжелательному к России дербентскому Фетих Али Хану, да и другим в большей знатности находящимися ханам, письмами твоими дать знать в следующей силе: «что неизвестно уже им из учиненного пред сим от тебя писменного сообщения о наглом нарушении Оттоманскою Портою с Российскою империей мира объявлением войны, и что потому ея императорское величество в противность природному своему человеколюбивому намерению удалятся всегда от певинного пролития человеческой крови и наблюдать для того со всеми державами богоугодной мир и тишину, принужденное нашлась призвать бога в помощь противу помянутого вероломного неприятеля поднять оружие и вооборону свою употребить дарованные ей от бога силы. Что в следствие того ты понастоющей между российскою империею и персичким государством доброй соседственной дружбе, яко учрежденный от стороны высочайшего двора ея императорского величества консула не можешь оставить их без уведомления, что по сие время благословеннем всевышнего победоносное российское войско, не взирая на краткость времени, многия уже над неприятелем славныя победы одержало, так что и главнейше турецкого войска предводители верховной визирь и крымской хан прогнаны внутрь Оттоманских областей с немалым посрамлением и знатным уроном из них, в нескольких стах тысячах собранного турецкого, татарского и азияцкого войска, будучи принуждены оставить российским войскам важную крепость Хотин и целое молдавское и волохское княжество, которые уже по самой Дунай и покорились под российскою державу. Что ея императорское величество имея справедливость на своей стороне от помощи всевышнего надеется и впредь подобные аванжаи над вероломным неприятелем всегда получать. Что пред несколькими временем возмемли прибежище к ея императорскому величеству грузинские владетели Соллом имеретийский под игом турецким страждующей, да Ираклий Кахетинский родственник его с прошением о учинении им противу турок помощи, предъявляя что от приходящих в их владения турецких войск не описанные наглости и разорения приключены; что таковым крайне бедственным их состоянием человеколюбивое ея императорское величество сердце тронут будучи, запристойно ея величество признать изволила доставить им с своей высочайшей стороны некоторую для отщепеня неприятелю помощь, как в такое время, когда Порта Оттоманская вероломным своим поступком освободила ея величество от всех до сего времени бывших с нею обязательств, что потому на первой случай небольшое число российской воинской команды с артиллерией в помощь грузинским владетелям при одном генерале и действительно отправлено, что в прочем ея императорское величество присылке сей к грузинским владетелям противу общего неприятеля помощи занужно расудить соизволила и для собственных своих интересов по случаю настоящей с турками войны собрать в той стороне корпус войск для поновок над неприятелем, дабы сим способом принудить его разделить свои силы на разные части и в большее привести ослабление и на последок, что ты по бытности своей в Персии. испытав некоторым образом их прозорливость и благоразумие, а при том и уверен будучи о их к российской стороне благонамеренности, совершенную полагаешь надежду, что они ханы по случаю вышеозначенного отправления в Грузию, российской воинской команды и артиллерии, а особливо ежелиб иногда нужда возтребовала впредь и еще некоторым числом оную умножить, не токмо ничего противного и

пред осудительного для их Иранского государства из того заключать не будут и ложным иногда от недоброжелательных людей внушениям и клеветам отнюдь веры не подадут, но и сами собою признают те основательные причины для которых помянутое отправление российских воинских людей делается; и что ты имеешь от двора императорского точное повеление о всем вышеозначенном им ханам по продолжающейся соседственной дружбе сообщить с накрепчайшим уверением, что с стороны всероссийской империи весьма и отнюдь не имеется в намерении, что либо предосудительное или обидное для иранского государства и всех областей оного при сих обстоятельствах воспринимать, но паче старание прилагается и впредь верно прилагаемая будет с сим государством добрую соседственную дружбу спокойство и тишину продолжать умножать. Такие к Керим хану и к прочим ханам письма, распорядя их по состоянию каждого из них, имеешь ты как только возможность допустить, с надежными людьми, изыскав удобные к тому средства от себя отправить, а в прочем при персональных свиданиях с рященским ханом и другими несколькими значущими персиянами сходственным же образом отзываться, стараясь истреблять у них всякое могущее быть подозрение и сумнительство, кои в них вселены быть могли от близкого к границам их пребывания здешних воинских людей. Что у тебя по сему происходить будет, о том имеешь почасту со всеми обстоятельствами доносить в Коллегию иностранных дел. С сего послана для известия точная копия к находящемуся при Сальянском Порте консулу Сулякову при указе из которого и для твоего известия прилагается при сем экстракт; а что б консул Суляков не ошибся иногда в письмах своих к ханам (ежели потребны будут от него) и, чтоб не было разности в изъяснениях с твоими, для того изготовляемое тобою к разсылке письмо, тот час послать к нему Сулякову, дабы он сходственно с тем и от себя написать и отправить мог когда надобно будет. Секретарь Василий Яблонский¹.

ფონი „Грузинские дела“ К—72, 1768—1775, ფურც. 283—301.

№ 3. 1770 წ. თებერვალი. ირანის მფლობელებთან ვახავან წერილები პროექტი, შედგენილი რუსეთის საგარეო საქმეთა კოლეგიის მიერ, რუსეთ-თურქეთის ომის მიზეზებისა და საქართველოში გაღმოსულ რუსეთის რაზმის მიზანდასახულების შესახებ

Проект писем консульских к персидским ханам. Всем иранского государства членам давно уже известно, о наглom нарушении Оттоманскою Портою с Российскою Империею мира, начатою с стороны ея неправильной войною по восхотению вмешаться во внутренние смятении в республике Польской, в то самое время когда ея императорское величество всероссийская по ближнему соседству по священным обязательствам и по собственным от сей республики прошениям, иного высочайше не желала, как только возстановить по прежнему покой и тишину в республике оной. Сколь скоро только соблюденное с Российской стороны миролюбие ее портою нагло было нарушено, то о сем ея вероломном и священные трактаты нарушенном поступке, как и о непорочных ея им-

¹ დედანში სტრიქონს ქვემოთ მინაწერია: „Таковых копии сообщены при указе от 28 февраля консулу Сулякову и при шдуле от 4 марта к астраханскому губернатору Бекетову 1770 года“.

ператорского величества всероссийской в делах польских поведениях, сообщено тогда в пространстве российский союзникам, в том числе и я по долгу моему, как учрежденный и пребывающей от ея императорского величества всероссийской в Иранском государстве консул, зная о твердом и правдоушном высочайшего российского двора намерении о сохранении с Иранским государством миролюбия и соседственной дружбы по силе торжественных трактатов, тогда же сообщил и вашему великому высококомочию со всеми обстоятельствами о существе сего толь важного дела. После сего, когда ея императорское величество всероссийская принужденно нашлась поднять оружие и употребить во оборону свою дарованные ея величеству от бога силы, я упоминаемы российский императорский консул, получая от того времени известия на сих днях получил от высочайшего российско-императорского двора достаточное известие, что благословением всевышнего победоносное российско-императорское войско, в самое еще краткое от начала войны время, одержало уже многие над неприятелем победы, так что и главнейшие турецкого войска предводители верховный визирь и хан Крымский прогнаны в дальние турецкие места, с немалым посрамлением и знатным уроном из бывшего при них в нескольких стах тысячах собранного турецкого, татарского и азиатского войска, будучи принужден оставить российским императорским войскам главную крепость Хотин и два княжества Молдавское и Волохское, которые уже по самую реку Дунай илокорились под российскую державу. К сему в прибавок получил я и сие известие, что впрядь несколькими временем возмели присоедине к ея императорскому величеству грузинские владетели Соломон имеретинской да кахетинской Ираклий предьяви при том неоплаченные жалости и разорении причиненные от приходящих почасти турецких войск в их области, и просили они об учинении им против турок помощи. Таковым и давно уже известным бедственным их состоянием милосердное ея императорского величества сердце, будучи тронуто, сколько в доставленные помянутым владетелем просимой им помощи, столько и по собственной в том пользе для большого чрез то ослабления вероломного своего неприятеля, высочайше потом повелеть изволила, и действительно уже отправлено под команду одного генерала небольшое число российского войска с артиллериею в помощь сим грузинским владетелям и сверх того смотря по надобности, впрядь отправлено же и содержится в той стороне будет достаточное число российско императорского войска для учинения над турками сильных поисков. Почему я уполномоченный российский императорский консул на сих днях получив сие известие с особливою от высочайшего российско императорского двора повелением оставить не могу без сего моего откровенного уведомления с такою несумненною надеждою, что ваше великое высококомочи и послед тому высококомочные и высокодостойные управляющие в иранском государстве ханы почитаемые за добрых и благонамеренных российской империи соседов и союзников не только сами и все подвластные согласно выслушивать будут с особливою прозорливостью и презрением всякие несправедливые и вредные для России с Турецкой стороны от злобрых людей разглашения, но и принято будет во все время продолжения сея войны и подостижения, ежели дарует бог славного для Российской империи, мира, общая во всем Иранском государстве осторожность от всяких вредных турецких покушений, как например: возбужденем иногда зависти в простонародии, привлечением какими либо ласкательствами на свою сторону сыскаивающихся возмутителей покоя; и всего более вредными иногда толкованиях, будто о предводимой и для самого иранского государст-

ва опасность чрез вступление в Грузию и приближение тем к Персии российского войска, по нынешним военным против одних только их турок действиям. В предупреждение чего к отвращению и самого малейшего сумнения, я упоминаемый консул имея от высочайшего Российского императорского двора повеление, имею ваше величское высокопочти при сообщении всего вышеобъявленного накрепчайше уверить, что со стороны высокой Российской империи нимало ныне нет и не будет мыслей и намерений к принятию чего либо вредного и обидного для области и жителей государства Иранского; но паче прилагается старание и впредь верно прилигаемо будет с сим государством сохранит добрую соседственную дружбу и продолжить пограничную тишину и спокойствие, сirschходящею пользою от взаимного поныне в обеих сторонах по делам сообщения обоих государств подданных.

ფონდი „Грузинские дела“, №—72, 1768—1775, ფურც. 297—301.

№ 4. 1770 წ. ივნისი. ირანში მყოფ რუსეთის კონსულის სულიაკოვის მოხსენებითი ბარათის მოკლე შინაარსი; რუსეთის რაზმის საქართველოში გამოსვლის გამო ყარაბახის, განჯის, შუშის და სხვა ხანების შეშფოთების შესახებ

Экстракт из доношения в коллегию иностранных дел обретающегося в Персии при Сальянском порту консула Сулякова от 19-го мая 1770 года.

По вступлении в Грузию Российских войск здешних окрестностей, то есть: Тавриской, Карабатской, Генджинской, Шекинской и Шушинской, ханы в крайнем находятся страхе, почему они по достоверным слухам между собою имеют переписку, чтобы им быть без всякого между усобия в тишине понеже Российское войско везде умножается, о котором их развратном размышлении консулу Боголюбову от меня сообщено; а хотя от такового помянутых ханов о российском войске размышления следовательно б было и мне чрез письмо подкрепить и уверить, что с стороны всероссийской империи весьма и отнюдь не имеется в намерении что либо предосудительное или обидное для них воспринимать, но паче старания прилагается и в предь верно прилагаемо будет добрую соседственную дружбу с ними продолжать, но как в свите моей переводчика нет, то и предоставил я сие до будущего удобного случая. Регистратор Иван Вальков.

ფონდი „Грузинские дела“, №—72, 1768—1775, ფურც. 301.

№ 5. 1770 წ. აგვისტო. ენჯელში მყოფ რუსეთის კონსულის ბოგოლიუბოვის მიერ გამოგზავნილ მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, ირანელ მფლობელებთან მოლაპარაკებისა და მათი ერეკლე II-თან დამოკიდებულების შესახებ.

Экстракт из доношения в коллегию иностранных дел, от находящегося в Персии при Энзиллинском порте консула титулярного советника Боголюбова от 28-го мая, полученного в 13 день августа 1770 года.

Высочайшие и всемилостивейшие ея императорского величества из Государственной Коллегии иностранных дел указы, под № 3-м и 3-м от 28-го февраля сего года со всеми при них приложениями: с прошедшего

სიდა от Астрахани в 23 день сего мая казенного бота Сокола, получить я удостоился, и во всеижайшее по силе оных исполнения, не задерживая сего бота в самой скорости покорно доношу: что по первому о Грузинском князе Александре Бакарове, не премину исполнить и о том покорнейше донести при будущем случае. По второму же касающемуся до Грузинских владетелей Соломона и Ираклия, относительно принятого ими в настоящей с турками войне участия и до решительного ея императорского величества соизволения и намерения к подаанию им прстиву турок помощи, и к учинению общих над турками в той стороне сильных поисков, отправленными уже и впредь посылаемыми в Грузию российско-императорскими войсками с артиллериею; какое я воисполнение предписанного в конце сего высочайшего указа наставления, на мере положил е моей стороны векилю Керим хану рященскому, и смотря по обстоятельствам другим ханам же сделать письмами моими сообщение, с оного для высокого государственной коллегии иностранных дел известия и усмотрения, прилагаю при сем точную копию. Отправка на сем же боте такую с персичким переводом в Сальяны к консулу Сулякову при моем сообщении; дабы и он списывая с перевода равномерными письмами зделал сообщение, на перед благонамеренному к Российской империи дербентскому Фетх Али хану и потом пребывающим в городах по ту сторону Куры реки к России, и гораздо ближним к Грузии ханам же, Гевризскому, Карадагскому, Генжинскому и Шакинскому. Какие же письма нашим писмам и о всем достойном примечания по войне с турками происходить будут между ханами, гражданством и в народе толкований с выходящими какими либо с турецкой стороны слухами о том ежели я от консула Сулякова буду получать, о происходящем в тамошнем краю известий, то сообщая все то со здешними слухами и моими примечаниями не премину по ревности моей опровергать случающееся противное, и овсем достойном примечания всепокорно доносить для высокого государственной коллегии иностранных дел известия. По сем задолжность себе поставлю высокой государственной коллегии иностранных дел покорнейше донести, огласившихся в прошлых двух годах слухах о грузинском владетеле Ираклии. Во первых, что как его владение сближается с областною Эрванскою в Армении и город Эривань как и вся сия провинция наполнена несравненно природными старожилыми, нежели персиянами; хотя оная от начала персичкого владения и по ныне управляется подвластным персичкому векилю ханом, с доставлением оному податей, но грузинской владетель Ираклий по вступлении в правительство Грузиею, оказав во многих случаях по соседству и по христианству гражданам и народу эрванскому защиту от персичких наглостей, паче же от разбойнических в том краю иногда зборищей, вместе того, что Керем хан, по общему его удалению от принятия должных мер, ко отвращению случающихся и в подвластных ему местах замешательств, ничего не делает, кроме получения с народа податей, то сами эрванские армяне охотно прибегают ко владетелю Ираклию, и не отказывают ему в деньгах по его иногда требованиям; сие же натурально возбуждая против него зависть в векиле и вообще персичкую, заставляет однако сносить эрванского хана, и сколько там персиян находится, по не состоянию без векильского содействия ему владетелю противиться, а он Ираклий зная персичкую в той стороне слабость в третьем году и формально потребовав чрез нарочно посланных с устрашиванием и получил до тридцати тысяч рублев денег из сей области, чем подал о себе мнение, что будто он намерен сию область отрешить от векиля хотя и силою; так что векиль

хотя и скрыл его досаду и намерений простым ответом на уведомление о том к хану Эриванскому, чтоб он всеми силами Ираклию противился; однако же все зная сего хана малосилие, полагали потому что неминуемо дойдет до военного дела у векиля с Ираклием. В минувшем же 1769 году, хотя и слышно было о возобновленном от Ираклия о денгах требовании, не получил ли он оные, и на чем сие дело осталось, по ныне ничего не слышится. Во первых: что когда дербентский Фетх Али хан в минувших двух годах взял Шемаху и показывал свои виды итти с лезгинями далее, то встревожившиеся Шакинской и Карадгской ханы, призвав владетеля Ираклия к союзу, единогласно требовали, чтоб Фетх Али хан, хотя и имел бы Шемаху под его зависимость, но чтоб допустил его владеть, ограбленного и изгнанного прежнего Шемахинского хана, и особливо будто Ираклий хотел обратить Фетх Али хана в свои границы прежнего владения и с отнятием еще чего либо из оногo. Но сие гласившиеся обстоятельство так же как и первое остается давно в молчаливость, как осязательно, потому более, что по приступлений им владетелем к учинению поисков над турками, видно отступил уже он сам от прежних его намерений; однакож сказывают, что и ныне помянутые два хана Карадагский и Шакильской имеют с ним переписку, уверяя его, что намерены всегда держаться с ним в союзе, а он владетель обнадеживает их своею помощию. Сим два обстоятельства доношу я для высокого государственной коллегии иностранных дел известия, и приемлю всепокорнейшую мою смелость, предать на благоизобретение не соизволено ли будет пребывающего в Грузии российского начальника наставить высочайшим ея императорского величества указом, сперва разведать по сим обстоятельствам о существе намерений владетеля Ираклия и есть ли по его обращениям и предприятиям против ханов Эриванского или Дербентского что либо скажется за верное, поведать от стороны высочайшего ея императорского величества двора, внушить ему Ираклию чтоб он в раздражение векиля, паче же ближнего к России и к собственному его владению хана дербенского, против сего последнего при нынешним военных обстоятельствах, хотя и собственные его интересы того требуют, чтоб сей покорением себе Шаки и Кардага больше не учинился, содействовал однакож кратким только образом и подкрепляя помянутых ханов своим только союзом, более был склонен к примирению меж ими и дербенским ханом вражды и раздоров, а того менее искал вмешаться в оные директною помощию; понадеясь всегда более на монаршее ныне к нему владетелю ея императорского величества покровительство.

ფონდი „Грузинские дела“, №—72, 1768—1775. ფურც. 291—296.

№ 6. 1770 წ. ქერიმ-ხან ზენდის ერეკლე II-დმი სპარსულ ენაზე გამოგზავნილი წერილის თარგმანი, თურქეთთან ქართლ-კახეთის სამეფოს მორიგების მიზან-შეწოდებისა და რუსეთთან მეგობრული ურთიერთობის გაწვევების შესახებ

Перевод с листа на персидском языке, от персидского векиля, или регента Керим Хана Зенда к грузинскому владетелю Ираклию. Высокостепенному, высокопревосходительному, высокомочному, высокоурожденному, высокощастливому и высокоповелительному, Ираклию хану. Высокодостойному валию грузинскому, Кახетскому и Карталинскому, при желании от всевышнего всех благ. И при засвидетельствовании нашего высокого благоволения, ведомо да будет, что письмо каково ты о своем состоянии, и вкратце о всех случившихся в ваших пределах пограничных

произшествяих с протчими обстоятельствами чрез поверенного своего, высокопочтенного Аслан Бека отправленного к нашему высокому присудствию с верным нашим рабом Летфали ханом послано, до нашего пресветлого зрения дошло; о чем и помянутый Аслан бек словесно нам представил, который также притом уверил нас и о твоей, высокостепенной особливой к нам искренности и преданности, но что подлежит до известию, поданного нам в письме твоем и доносенного на словах от высокопочтенного Аслан бека о прибытии россия и о приходе их чрез Грузию на помощь к башаческому валию к милитинскому владельцу, то спустя двенадцать дней после приезда к нам означенного Аслан бека получили мы от высокопочтенного, высокопревосходительного, высокоповеренного и высоковеличельного превечной Османской Порты верховного везира Хеллиль паша письмо, коим уведомляет он, что ты высокопочтенный сообщась и соединяясь с россиянами, по согласию с ними, не токмо на границах турецкой империи причинил великое возмущение, с пограблением имений тамошних подданных, но некоторые местечки привел там и в разорение; а как де между обоими высокими дворами учреждены границы и утверждены оные мирными трактатами, кои по сие время так чисто хранятся что нископторой стороны нималейшей причины к нарушению того не подано, а продолжается доброе согласие; следовательно де вышеоглавленной поступок отнюдь несходствен есть с пограничным издревле постановленным и заключенным трактатом, почему и просил он нас тем своим письмом, чтобы мы тебе высокостепенному в таких твоих предъосудительных пограничных узаконениях поступках воспретствовали, на что мы ответствовали ему следующее: что по содержанию письма твоего, и по словесному объявлению нам от присланного от тебя Аслан бека Сулейман хан вали Бошаческой (милитинский владетель Соломон). Будучи с одной стороны от высокого Османского двора огорчен, а с другой не надежен на собственную свою во одержании желаемых успехов силу, испросил к защите своему протекцию у пресветлейшей российской монархини, которая снисходя к нему и повелела отправить на помощь ему часть своего войска; и тако причиною вступлению в тамошние край российских войск и произведения военных действий вышеупомянутой Сулейман хан, а ты высокостепенный совсем в том не соучастник, что же еще оной высоковеличельный верховный везир Хеллиль паша писал к нам о нападении твоим высокостепенный на подданных турецких, на то мы сходственно сообщением нам от Аслан бека ответствовали ему; коим образом живущие в околичности Карса курды, яко своевольный народ и пребывающей во всегдашней вражде с тамошним командиром, и с другими обывателями, устремя вид свой на Грузию, Кахетию и Карталинскую область, причинили жителям оных грабительством своим несносные разоренье; что усмотря ты высокостепенный принужден нашелся употребить во отращение оружие свое; а чтоб мы по желанию его верховного везира воздержали тебя высокопоставленного от таковых предприятий на то мы ему во ответ отозвались, что сохранение узаконенных прав, касающихся до границ и утвержденных трактатами ты высокостепенный, поступки свои при границах с подданными и турецкими учреждаеш неинкак как позаконенным издавна торжественно мирным трактатам, и по содейственной дружбе, не нарушая того нимало и вследствие наблюдаваемого тобою доброго согласия проход чрез грузинскую, кахетинскую и карталинскую области российских войск возбранши и пребывание свое продолжать им тамо не допустишь, но всячески старатся будешь союза их удалять, и тем себя неопорочить, при чем занужно разсудили мы к нему, верховному везиру изясниться дружески, чтоб и высокою Османской двор

в соблюдении к утверждению мирных постановлений повелел с своей стороны накрепко пограничным своим командирам и всякого звания управителям поступать им с грузинцами кахетинцами и карталинцами дружелюбно и совсем непременно попоставленным мирным трактатам, неприключая им и имени их ничтожнейшего вреда и убытка, но наблюдали чтоб обих сторон трактаты. По отправлении ж от нас к верховному везиру Хелиль паше в вышеизображенной сим письма нашего получили мы от высокостепенного иреванского губернатора Хусейн Али хана о сих обстоятельствах доношение и при оном присланное к нему из Карса от тамошнего командира Ахмед паша письмо равного содержания к нам от их верховного везира о соединении твоем с российскими и о нападении с оными на турецкие области в явное опровержение пограничных постановлений; мы и высокостепенному Хусен Али хану точно тож в ответ написали, что и к верховному везиру, повелев ему знать дать о сем и высокостепенному карскому командиру Ахмед паше. С сим нашим листом отправили мы от нашего высокого лица к тебе высокостепенному двора нашего есаулу Мухамед Резабеку, который может обо всех обстоятельствах изустно еще объявить; а понеже между высоким Османским двором и персичким народом от давних лет постоянно продолжается дружба, которая и поныне ни с одной стороны не нарушена прибывает; в таком случае надлежит и тебе высокостепенному, союз твой с российскими пресеч, проход им чрез Кахет и Карталинскую область, и пребывание в тамошних краях воспрепятствовать и тем собластни с пограничными турецкими подданными твердо узаконенные о границах постановления, коим в противность отнюдь ничего нечинить. Ежели же с стороны турецких подданных произошла к вашим какие наглости и грабительств о том о всем обстоятельно писем доносить нам, и ожидать на то нашего повеления. За сим можеш писать к нам почаству о состоянии тамошнего края и о всяких надобностях, в протчем конец благ да будет!

ფონდი «Грузинские дела». К—72, 1768—1775, ფურც. 72—74.

№ 7. 1771 წ. ერეკლე II მიერ ქარიზ-ხანისადმი სპარსულ ენაზე მიწერილი წერილის თარგმანი, ქართლ-კახეთის სამეფოს თურქეთთან კონფლიქტის მიზეზების, ომის მიმდინარეობის და რუსეთ-სპარსეთელს მეგობრობის სიმტკიცის შესახებ.

Перевод с письма персичкого от грузинского владельца Ираклия к персичкому векилю или регенту Керим Ханузенду, отправленного с Ибрагим беком. По персичкому исчислению «6» числа месяца шаабана 1174-го года.

Вашему высочеству доношу, что по отправлении к высокому и пресветлому вашему двору высокостепенного Летфали хана с высокопоч-

¹ დედანი საბუთის დასასრულს ახალი სტრიქონით: „На обороте подлинного персичкого листа приложена чернильная печать с именем Керим Хана. ქვემოთ ახალი სტრიქონით: „Переводил коллежский советник Петр Чекалевский“.

тенным Аслан беком не удостоясь я и поныне, чему многое уже прошло время, получить от высокого вашего лица милостивого писания, а потому и не имея о приезде их к вашему высочеству известия, пришел в робость, опасался что несоизволились (отчего боже сохрани) прогневаться на меня; я ж наблюдаю что мое к вашему высочеству преданность и усердие не преминулбы о всех здешних обстоятельствах подробно донести вашему священнейшему высочеству, но за появившееся по посещению божию здесь пред несколькими временем моровую язву, и забывшими между тем упражнениями моими внеоднократных поисках и победах над дагестанцами и эхшекишцами не мог той моей должности исполнить а принужден был остаться в молчании, которое наконец решилось тем, что по божию милосердию и высоким вашим щастием моровое поветрие миновалось и я получа при том от дел своих некоторую свободу, за потребно нашел отправить ныне к победоносному вашему стремляни высокопочтенного Ибрагим бека, нам издревле верного и с ним описание о всех здешних происхождениях, кои состоят в том, что подлежит до похода моего на Эхшекке и до других предприятия, то я не оставил уже вашему высочеству донести с высокостепенным Лятф Али ханом и Аслан беком, а о прочем обо всем имея честь служить сим известием, понеже Эхшекке с своим уездом издревле принадлежало к Грузии, но как потом во времена бывших персических шахов оной город от Грузии отошел и достался во владение высочайшего османского двора; то тамошние жители обращались всегда с нами лукавым и лицемерным образом, а напоследок дерзнули коварно умертвить и дядю нашего, блаженным памяти Мугамед Али хана с несколькими знатными грузинскими тавадами (князьями), оказывая к здешним обывателям всякие грубости и досады, о чем все окрестные народы засвидетельствовать могут, да бессумнения и до слуха вашего высочества дошло; совсем тем я спервых дней до сего числа старался всегда в разсуждении соседства моего с ними наблюдать к ним дружбу и даже до такой степени, что защищая их принужден был взятых у них дагестанцами в плен людей и скот отбивать на дороге силою с пролитием многой крови освобожденных из рук лезгинских пленных их и скот, отослал к ним, какowymi с моей стороны благоденствиями они почасту пользовались; но пашин их, все то завсегда пренебрегая, поступали со мною вопреки оскорбительным образом и столь злодейски, что иногда приглашали к себе большие партии из лезгинцев и за мое к пользе их с поспешествование нападали с ними на Грузию, что продолжалось от них со времени кончины высокочлавленной памяти шаха Надыра. Ибо же каждой определяемой в Эхшекку паша все те меры употреблял как и нынешней тамо Наеман паша. Будучи притом он и сераскером с прибытия своего непременно подражать прежним пашам, которой приглася к себе лезгинцев и сообщая их с турецким войском воедино, неоднократно чинил на Грузию набеги и несколько деревень разорил, а на письма мои, коими я пососедству увещевал их от таких нечестовств воздержаться, никакого ответа не получил и они в том нимало нераскаялись, следовательно и возженной ими огонь никоими мерами утушить уже способа мне не было; а как они издревле нашему дому и мне всегдашние неприятели, то я непрестанно вмысле моей имел помощем мне от персидского монарха или как им бы ииесте образом им отмстить; между тем однако неоставил я заявить о всем вышеоображенном Османскому двору, токмо ни доношение мое о том всею место недоставлено, ниже не мог паитить я след внушить о сем хотя тамошнему министерству. И тако, ни турецкой стороны обороны мне не было, ни Персия к ранам моим пластыря не приложила, равномерноже и от прочих соседей ближних и дальних никакого вспоможения против Эх-

шеркинцов и лезгинцов нападающих на Грузию ожидать мне неосталось, а понеже год тому уже назад и более, как между высочайшими дворами российским и турецким дошло до войны и бесчисленные их войска одни против других действительно воюет; победителями ж в поле до шести или до семи раз россияне были, которые сверх того на сухом пути и на море овладели великими турецкими областями; да и сюда прислали один генерал с войском для поимки с этой стороны над турками и искоренению их, о чем предсим от меня донесено, по прошению ж высококостепенного Сулеймана хана (валия) милитийского владетеля Соломона Башачевского и Российского двора и мне оной повелел приступить с помянутым генералом к содействию и ити в поход по Эхшекке обнадежа меня, что Грузия может зато защищена быть всячески от дагистанских набегов и жителям ея доставлена будет совершенная безпечность; я смотря на пребывающую между Российскою и Турецкою державами, утвержденную благопоставлениями трактатами дружбу, отрекшись от того не мог, но от права к высокому вашему двору высокопоставленного Лутф Али хана и Аслан бека с представлением о всех происхожденьях, сам пошел на Эхшекке; а по прибытии в тамошней край увидя на пути моем стоящий знатной город именуемой Азгур за две мили от Эхшекке, оной осадил и во первых все его предместье выжег, окрестные к нему места раззорил, жителя ж оных кон убрались в город, а иные бежали в горы между тем российский генерал дождался артиллерии, за которою следовало еще прибавок войско; и хотя город Эхшекке приведен был в такое худое состояние, что мог бы взят быть оной в скором времени, но генерал получив известие о приближении к городу на вспоможение знатного корпуса турецких войск, разсудил для дальнейших в таком случае распоряжения и приуготовления от города отступя возвратится, а бывшей в оном гарнизон под предводительством коменданта своего Али аги с случившимися тогда у них лезгинцами и прочими народами, которые собрались на помощь городу Катану učinили сильною выласку, но я богу поспешествуя и высоким щастием одержал над ними полную победу, и побив многое число достальных прогнал в город, и паки их атаковал, которые по безсилно своему не были уже в состоянии выходить из города на выласку; но я оставя их вознамерился было следовать за российским генералом; но в разсуждении, что он был близок к желаемому им месту, а я остался от него далек и предвидя к соединению с ним некоторую трудность и поимкам же над неприятелем удобной случай от города отступил к Ахелцку и Эхшекке о чем сделал находившейся в городе сераскер Неаман наша собрал множество лезгинцев под командою Сурхаева сына Хаджи бека и несколько еще из знатных дагистанцев бывших при нем, также всех эхшекинцов и всем оным обще с находившимися в Карсе военными людьми и на границах севендами и делибашами приказал собрать при деревне именуемой Асмандже, разстоянием от Эхшекке в трех милях, куда и он сераскер намерен был для соединения с ними прибыть и как пораспоряжением его войска один за другим начали приближаться к показанной деревне, то я на самом их походе сошедшие с ними, дал баталию и через помощь божию и щастием вашего высочества в самое кратчайшее время одержал над ними такую победу, что большая часть из них на месте побита, с взятием многих в плен, а остальные спасая себя, устремились на побег и встретились с сераскером своим, который шел из Эхшекке со особливым во многом числе из разных народов состоящим войском к назначенному от него зборному месту и вдруг стал быть у меня с левого крыла ввиду. Сераскер занял для себя место на высоком холме, а войско свое в тот же час разделя на части,

приказал меня атаковать; и хотя сие случилось сверх моего чаяния и такое время, когда войски мом победив неприятеля, не успели еще отдохнуть, почему и представится б должна мне крайняя опасность, токмо я полагаюсь на память всевышнего бога и на щастие вашего высочества, того ж часу пошел против их, огонь с действием сабель продолжался собоих сторон до четырех часов, в которое время и немалому моему удивлению дважды их я разбил и наконец они врознь разсыпались, а понеже тогда по реке Куре, чрез которую им спастся бегом надлежало, велико было наводнение, так что отнюдь никакими мерами переправится невозможно было. Зделанной же пред тем привышеозначенной деревне мост моими был разорен и так будучи они прогнаны мною к самой реке Куре принуждены были и вонную бросатся, где перетонуло их безчисленное множество, а прочие все побиты, что видя сераскер их с своего высокого места, бежал и сам оттуда в крепость Эхшекке, и тамо засел, сколкож при войске их не было лошадей, знамен и всяких вещей, всё то моими получено в добычу, кратко сказать, что ныне в окрестности Эхшекке никаких тамошних войск, лезгинцев и их предводителей не имеется; но по объявлению пленных все побиты и истреблены кроме избавившихся с превеликою трудностью бегом сераскерского неои и Сурханского сына Гирей бека с трицатью или сорокою человеками, я ж по одержании оных побед и других еще после тех в окрестности Эхшекке многих поисках возвращаясь с довольною добычею в Грузию, пошел на российский генерала, которой потом сообщась с башачюгским валием милитинским владетелем, овладел четырьмя знатыми городами, стоящими неподалеку от Эхшекке и Бошачога Милитин, кои по завлaдении турками Эхшекке достались в их же руки, но ныне генералом российским в конце разорены, созвятием в них всей артиллерии и протчего, что тамо ни было; еликоже касается до повеления мне от вашего высочества, чтоб я войско самодержицы всероссийской чрез свои области непропускал и пребываюне свое продолжать их вооных не дозволял, то я как и вашему священнейшему высочеству небезизвестно по многим важным резонам поступить на сие не могу да и не в состоянии учить того против войска толь великой монархини и примечая, что вашему высочеству внушено не так обстоятельно как изволите усмотреть из ниже следующего моего представления о всех причинах по которым обязан я России—а именно. Первое, все попадающиеся послучаям здешние жители в плен к лезгинцам и туркам высвобождаются помощию российской монархини, коим нетокмо дается воля в возвращении им в свое отечество, но бедные, изнуренные из них, или лишеные дневного пропитания приемлются милостиво и снабдеваются во всем щедро. И второе, живущие в соседстве с Грузиею черкесы, кабардинцы и другие горские народы ежели б неопасались российской монархини, непременнолиб. Грузии причиняли крайние разорения, потаковым то обстоятельством, неупоминная о других важнейших воспрепятствовать мне российскому войску никак невозможно, имеяж я к вашему высочеству искреннее мое усердие и истинную преданность, а персичкому государству верным будучи доброжелателем, не могу скрыть и сего, что я в пользу вашего высочества предусматривал задолг нахожу представить, коим образом российские монархи и подданные их с персичким государством всегда были и пребывают в дружбе по которой уступлены от них Персии и завоеванные ими напреж сего провинции, напротив чего Турки всегда желали того, чтобы завладеть им персичкими пограничными местами, из которых многие поелику и вашему высочеству известно до ныне в их руках находятся и я естли не противно будет советовал бы вашему высочеству воспользоваться настоящим сколь удобным, столь и нужным временем, ибо российская монархиня дружбу свою

к Персии и благопоставленные трактаты нерушимо наблюдал следовательно ничто не препятствует вашему высочеству помышлять об отобрании у турок захваченных ими персических провинций; что я всегда почитая за весьма полезное и необходимое для вашего высочества дело, — принял смелость при возвращении отсюда с сим к высокому вашему двору высокодостойного есаула Мухамед Реза бека о том предложить предая все на ваше высокое соизволение. Впрочем прося о продолжении ко мне вашей неотменной милости и неоставления вашими поведениями, желяя чтоб сень благоволения вашего вовеки была надо мною.

Перевод с цыдулы, посланной привышепоказанном письме.

Мой патрон.

По известной моей преданности не могу премянуть донести вашему высочеству какие подостверным известиям российскими войсками при одержании над турками шести или семи знатных побед, завоеваны их государства, а имянно: на сухом пути

«1-ое» Молдавское государство, Булгары тож со всеми принадлежашими и оном городами и уездами.

«2-ое» Государство волоское со многими в оном великими городами.

«3-е» Хотин наикрепчайшей город со всем уездом.

«4-е» государство Бухарест с провинциею Исмаил имянуемое и с другими городами, на Средиземном море.

Остров Морз или Пелопонес со всеми на оном крепостми и другие острова, на которых жители все христиане греческой нации. Также флот российской подошел к Дарданелам разстоянием от Константинополя морем на один день, а сухим путем на 50 миль.

Какиеж впред еще в получении мной будут ведомости, неоставлю вашему высочеству донести. Переводил Коллежский Советник Петр Чекалевский¹.

ფონდი „Грузинские дела“, К—72, 1768—1775, ფურც. 78—83.

№ 8. 1771 წ. ² ქარიზ-ხან ზენდის წერილი ერეკლე II-დმი, ქართლ-კახეთის სამეფოზე თურქეთის ვეზირის ხალილ ფაშის საჩივრის წერილის მიღების შესახებ

ქ: მალალ ალაფიანო და მალალ ხარისხიანო, საზარელო ბედნიერად საფარველის მიმცემო, სიმდიდრითა, სიმალლითა და სიმკვეთრითა მრავალთა

¹ საბუთის დასაწყისში მოხსენებული სპარსული თარიღი „შაბანის 6 რიცხვი 1174 წ. უდრის 1761 წლის სამ მარტს, მაგრამ აშკარად ჩანს, რომ ამ წელს ერეკლე II ამ წერილს ქარიზ-ხანს ვერ გაუგზავნიდა. როგორც შინაარსიდან ჩანს, ასპინძის ბრძოლა ერეკლე II უკვე ჩატარებული აქვს. ეს ბრძოლა კი ერეკლემ 1770 წელს გადაიხადა. ამის შემდეგ ერეკლეს ქარიზ-ხანისათვის წერილი გაუგზავნია ასლანბეგის და სხვ. ხელით, მაგრამ ქარიზხანისაგან ასლანი არ მიუღია. ეს მეორე წერილია იბრაჰიმ-ბეგის ხელით გაგზავნილი. ამ საბუთის მომდევნო საბუთიდან (აქვე) ჩანს, რომ ერეკლეს ეს წერილი 1771 წელს უნდა გაეგზავნა ქარიზხანისათვის და რუსულ თარგმანში შეცდომა უნდა იყოს, სპარსულ თარიღში უნდა წერებულყო „1184 წ.“ სპარსული წელთაღრიცხვა აკად. ა. შანიძემ გვიანგარიშა, და დაგვიუსტა, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვასხენებთ.

² საბუთს თარიღი არ აქვს, მაგრამ საქმეში დაცული ერთი პატიკიდან ჩანს, რომ ეს წერილი რუსეთში მიღებულია 15 ივლისს 1771 წელს. წერილი სპარსულიდან ქართულ ენაზე სარგმნილია ერეკლე II განკარგულებით.

კიდის კიდემდე გელის მიმწდომო, მაღალთში გამორჩეულო, სიმართლით მცნობო ფრთხილო და ზეშთა დიდებულთა მეფეთა შორის უჩინებულესო უფროსო ერეკლე ხან, ეალო ეალთაო საქართველოსა ქართლისა და კახეთისაო, საყვარლების შესატყობო, და საცნობი ეს არის ამ ეამიდ რომ ერთი წიგნი განცხადებული მოგეწერა მაგ მზრის ჰამბის და ვითარების შემტყობი და გავლილის საქმეების მაუწყყი და რუსეთის ჯარისა და შენი შეერთება და პირად პირადი ვითარება მოგეწერა და იმაში რამდენიმე დეფარული ჰარბები მოგეწერა ჩვენის სარქრის იასაულის მაჰამიდ რიზაბეგის გელით და შენის გამოგზავნილის იბრეიმ-ბეგის გელით ჩვენს უსურსი გამოგვეზავნა და მოაწიეს იმ თქვენგან გამოგზავნილის წიგნის ჰამბავი თავიდან ბოლომდის. ჩვენმა სწორედ შემტყობმა გონებამ ყლოვე შეიტყო ამისდაგორად რამდენი დრო არის, რომ მაღლთა ჴა მაღლისა ალი ოსმალუს დოვლათის შუა და სპარსეთის საჯელმწიფოს შუა მტკიცე ზავი და შერაგება საზღურების საფუძველი დაუქვევებელია. ერთი რამ შეერთების და მეგობრობის ზავის დახსნის საქმის მიზეზი და სისწორის და მშვიდობის გამაქრუებელი და გარდა არსებული აქნობამდისინ ორისაგ მზრიდამ არა გამოცხადებულა რა. ყლოთვის სინორების დოსტობის კანონების მიხედვა ორისაგ მზრიდამ მიხედულია და შერაგების კარები განიერად დაღებული არის. დიდად მაღალ ალაგიანს, მაღალხარისხიანს და დიდად უდიდესს საზარლად ჴარის მიმფენსა ვაზირთა ჴედა ვაზირსა და უმაღლესთა უმაღლესსა მაღლის დოვლათის სიმავრის საფუძველის მისანდოსა ჰავი ხალიფა ფაშის, ოსმალთა დიდთა დიდისა მტკიცისა მაგრისა ძლიერისა და შეუპოვარისა დოვლათის ვეზირ ჰაზამს, რომელ ლთნ იათის დოვლათის საფუძველი დაამტკიცოს, ამას წინათ ჩვენთვის იმას წიგნი მოეწერა და იმ წიგნში გამოცხადებინა, რომ ის მაღალ ალაგიანი ოსმალთა ქვეყნების სინორების საზღურების მიჯნებისა და იმაში მყოფთ ხალხის დასაქცევლად დასატყვევებლად და ასაოხრებლად რუსებს შეერთებიაო და სიტყვა ერთი უქნია იმათთანო, რომ იმ მაღალ ალაგიანის იმათთან გაგხანაგებით, ფრთისა მზრისა და ჴურგის მიცემით ჴარარი წაეკიდება და ვენება ჩვენს ქვეყნებსაო და ჩვენრთს ეს ეუწყებინათ. ჩუნქი, ის მაღალ ალაგიანი ერანის დიდებულთაგან ერთი ისიც არისო და საქართველო ქართლი და კახეთი ჰერანელთხედ მითულილიაო, ან ის მაღალ ალაგიანი იგი საქმიდამ გამოიყვანეთო და ან იმ დიდთა ჴა დიდსა და კელმწიფებხედ კელმწიფეს და დოვლათთა ჴა დოვლათს კარი და გზა დაანებო იმათ ასაოხრებლადო და ბოლოს მოსალეებლადო. და მე ლთის წყალობის იმედის მქონებელმან კაცმან იმ წიგნის პასუხი ასე მიეწერე, რომ ჩვენგან ერთი განცხადებული წიგნი მიეწერა ერეკლეს, რომ რუსების აფხაზანგობიდან კელი აილოს და აღარ მოვიდეს და მე ლთის წყალობის მქონებელმან და შეწვენის მთხონებმა საქართველოს ქვეყანა ქართლი და კახეთი ჰერანის ქვეყნის მოჰთაბართაგან ვიცი და იმ მაღალ ალაგიანს ჩვენის მაღლისა და აღმატებულის კარის იასაულის მაჰამიდ-რიზაბეგის პირით ვაცნობე, რომ ოსმალთ ალაგის დავისაგან და ოსმალთა მაღალთა მაღლის მტრობისაგან გელი აილოს და იმათის ქვეყნების სათარგოშოდ და სამტეროდ აღარ დაიძრას და რუსთ კრებულს და ჴარას აღარ შეერთდეს, ამ გეარის საქმეებისაგან გაფრთხილდეს და გაეკრძალოს, საზღურების კანონის სიმტკიცეხედ თვალი ექიროს. აწ შენ, მაღალ ალაგიანსა მაგას, რამდენიმე მიზეზები მოგედვა და იმ სიტყვებხედ ჴურგი მიგეუხუდებინა, თუ რომ ჰერანელთ სარწმუნოთაგან შენი თავი არ იცი იმ მაღლისა და აღმატე-

ბულის გელმწიფეთ-გელმწიფისა და დოვლათთ დოვლათის პირ და პირ ომი და ბრძოლა შეგძლია შენს და საქართველოში მყოფთ ხეირად, თუ რომ ურუმთ მტერობას და შებრძოლებას ხეირად და სარგებლად ხელდავ შენ იცი ყოვლის მსრიდამ. შენვე იცი შენი შეძლება და აფალიც და შენის ქვეყნის აფალიც და ისე იქ. ამ დროს ალიშოჰან, ასლანბეგისა და იბრეიმ-ბეგის შერ მაღალ ალაგინისაგან გამოგზავნილის კაცებისა უკანვე დაბრუნება მუნასიბად დავინახეთ და თქვენის მოწერილობის პასუხი მოვწერეთ¹.

ფონდი „Грузинские дела“, К—76, ფურც. 147, 148.

№ 9. 1771 წ.² თავრიზის ბეგლარბეგის ნაჯაბუღლიხანის წერილის პირი ერეკლე II-დში, ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან ურთიერთობის და რუსეთ-თურქეთის ომში ჩარევის გამო ჰემმარიტი ცნობების მიწოდების შესახებ.

ერთი საქმე დაწერის ღირსი იყოს, რომ მეგობრობით თქვენთან მოგვეწერა. ამის გარდა ამის უწინ ვეჭილის ბრძანებით თქვენთან მოწერილიყო, რომ სუნური რომ ურუმში და ერანში გამაგრებულა და შეკრულია თქვენ ის ნახოთ და შანახეა ლაზიმი იცოდეთ. ახლა თქმულობა არის, რომ იმ სუნურიდამ რუსის ჯარი მოდის და გზა გაუკეთებიათ თქვენკენ რომ ქვეყნები არის იმას ახლდნენ. ასეთი დიდი საქმე ურუმის გელმწიფისა და რუსის გელმწიფის შუა ჩამოყარდნილა ერანის დოვლათიც და ხალვიც ამ საქმის გარეგანში რაზი არ იყვნენ ვა დილისთის ფეხიც შუა იყოს თუ რომ ეს საქმე სიმართლეს ახლო იყოს. რა მასალაპათია რომ ერთი ვისმის სახელი შუაში ითქვას ვა ამისთანას დიდი საქმის საბაბი შეიქნას და თავი საშიშს ალაგს შინახოს მეგობრობის ხეირის მდომით მე თქვენთვის მამიწერია, რომ ამ საქმების მართალი და ტყუილი ჩვენ თქვენს მეგობარს შეგვატყობინოთ, რომ სწორეთ შატყობა დაპარაკი იქნას. ამ ბარობაზე ნურალიბეგისათვის ზეპირად დაგვიბარებია ის მოგახსენებთ³.

ფონდი „Грузинские дела“, К—76, ფურც. 158.

№ 10. 1771 წ.⁴ ერეკლე II მიერ თავრიზის ბეგლარბეგის ნაჯაბუღლიხანისადმი გაგზავნილი წერილის პირი, ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთ-თურქეთის ომში ჩარევის გასამართლებელი მიზეზების შესახებ

ქ. თქვენ რომ რუსის ჯარისა და სხვა ჰამბავი გეკითხათ შევიტყვიეთ და დიდად გვიამა. რაც ზეპირად ნურალიბეგისათვის დაგვბარებინათ გვიამ-

¹ საბუთს მეორე გვერდზე მინაწერი აქვს: „Перевод с персидского письма на грузинскомъ языкѣ“.

² საბუთს თარიღი არ აქვს, მაგრამ იმავე საქმეში დაღულ ერეკლე მეფის 1771 წლის ივლისში დაწერილი საბუთიდან ჩანს, რომ ეს წერილი ერეკლეს ბეგლარბეგისაგან 1771 წლის ივნისში უნდა მიეღო.

³ საბუთს ზემოთ აწიხე მინაწერი აქვს: „ასლი მათლაბი ეს არის“ (ტექსტისავე ხელით).

⁴ საბუთს თარიღი არ აქვს, მაგრამ იმავე საქმეში დაღულ ერეკლე მეფის 1771 წლის ივლისში დაწერილი საბუთიდან ჩანს, რომ ნაჯაბუღლიხანისათვის გაწვთუნილი ეს წერილი ამავე 1771 წლის ივნისის დასაწყისში უნდა გაეგზავნა თაყრიზში.

ბო და ამასაც მივხედით, თქვენის დოსტობისაგან მამუნნი შევიქნებით. ჩვენც ალაში დოსთლულდა იმისი პასუხი მოკლედ მოგწერეთ. პირველად რომ მოგვწერათ რუსის ჯარის მოსულა ჩვენგან გვეითხათ თქვენთან დაფარული იყოს იმათი მოსულა და ან როგორც მოვიდნენ ის წარსულს შემოდგომას ვეკილს კაცი ვაახელით და თვითულად იმას მივსწერეთ ამ საქმეზედ. რომელიც დიდებულის გურგენ მზიანის რუსეთის ხელმწიფის ჯარი ამ ქვეყანაში მოვიდნენ ჩვენი ზოგიერთნი მტერნი ამას აკეთებენ ვითამც ეს საქმე გვემოკმედებიონოს ჩვენ ჰერანის მტერობისათვის, მაგრამ თქვენთან ეს დაფარული არ დარჩეს თუ კი ტყუილს გაკეთებულს სიტყვას მტერობით სჩაჩვენ და მისდევინ და უნდათ რომ იპოონ რამე და მე რომ ამას წინათ ჰერანის გულისათვის მრავალი სარჩულა გამიწვევია ჰერანის მტერთა მიმართ (ესე იგი) ოსმალთა ავღანთა და ლეკთა მიმართ მაშ ამისი დამნახველი რატომ აღარავინ არის და დამამლღებელი. ახალციხურმა ოსმალოებმა ლეკი უნდა მიიყვანონ და ჩვენი ქვეყნები უნდა ააოხრონ და ის ახალციხე მამით პაპით ჩვენი ყმანი ყოფილან და ჩვენის ქვეყნის კერძონი არიან, იმათ მაგიერი როგორ არ უნდა უყო ჩვენი. მეგრე ამისთანა ძლიერ მაღალ გურგენ მზიანი და ღთისა ჩრდილი გელმწიფე რუსეთისა რომ მპატრონობდეს იმათ მტერობას იმას მინც უნდა დავმოაჩილდე. იმათს მტერობაზედ რომ შემოგეთვალათ—ვინ იცის ხვანთქარმა ერთი სარასკარი ბძანოს და გამოგისიოსო და ქვეყანა ჯარით აგივსოსო მასუკან რალასა იქო. რადგანაც რომ ახალციხელები გვიხდენენ ქვეყანასა თუ უნდა სარასკარმა წამახდინოს და თუ უნდა ახალციხელებმა, წახდენა ორსვე ერთი არის. როდის უნდა ვიშოვნო იმათზე უკეთესი დრო, რომ დიდი და ამაღლებული ყოვლად მოწყალე რუსეთის გელმწიფე ზურგად მყვანდეს. თქვენის დოსტობისაგან მოველით რომ ეს საქმეები კარგად, სრულად და ზედმიწევნით გასინჯოთ, რადგანაც მოგეწერათ, რომ ეს სამებეი მოგუწერეთო რომ ჩვენი ამ გზით ვილაპარაკეთო, ჰამბის როგორ ყოფნა მოკლედ მოგვწერეთ, როგორც მუნასიბი იყოს თქვენც ისე გასინჯავთ¹.

ფონდი „Грузинские дела“, К — 76, ფურც. 160.

№ 11. 1771 წელი². ახალციხელ სულეიმან ფაშის წერილი ერეკლე II-დმი ახალციხის საფაშოსა და ქართლ-კახეთის სამეფოს შორის მშვიდობიანი ურთიერთობის აღდგენის შესახებ

ერეკლეს. ქ. მაგათის ყოვლის სახელოვნებით წარიჩინებულის და სიბრძნე მეცნიერებით განზრავლებულის, ბრძენშიდ ბრძენად ბრძენთაგან საქებარის, თავის კარგად ბრძანებისა დიდათ მდომე ვეზირი და ახალციხის სერასკარი სულეიმან ფაშა მოგახსენებთ. ჩვენ მაგიერად, ჟამ ყოველ კეთილად სან-

¹ საბუთს ზემოთ მინაწერი აქვს: „ქ. ნაჯაბ ყულიხანთან მიწერილის წიგნის პირია მე რომ მივსწერე“. ეს წინადადება ერეკლე II იკუთვნის. საქმეში დაცულ ერთ წერილში ერეკლე II გენ. სუხოტინს წერს: „თავრიხის ბეგლარბეგის ნაჯაბყულიხანისაგან წიგნი და კაცი მოვივიდა. ის წიგნიც და რომელიც მე წიგნი იმას მაგიერი მივსწერე უფალს... ელოვს (ლოვოს) მივაბარე თქვენს მაღალმსვლელობას ეს მოართმევს იმის პირებს“. ფურც. 166.

² საბუთს თარიღი არ აქვს არც დედანში და არც რუსულ თარგმანში, მაგრამ საქმეში დაცული ერთი პატაჯიდან ჩანს, რომ ეს წერილი 1771 წელს არის დაწერილი და ამ წლის 15 თელის მიღებული.

სენებელს ძმის ბატონს საქართველოს მეფეს მრავალი მაგათის სახელოვანისა და სახელ სიკეთით აღესილის და პატივ საფარველ მინიჭებულის თავის საკადრის მოკიხვას და კარგად ბრძანების ამბის სმენის სინარულს მოვახსენებთ. მერმეთ ეს მოეხსენათ. მოგეხსენებინა, რომ ახალციხე მკვიდრათ ჩვენი მამა-პაპის ყოფილა, და ქართლი ქალაქი და კახეთი თქვენი მამა-პაპის ყოფილავიციით და ახლაც თქვენი არის ვიციით. წახთენა და გაოხრება არც თქვენი ვინდათ თქვენი ქვეყნისა და არც ჩვენ გვინდა ჩვენი ქვეყნისა. ჩვენი მკვიდროჯალი ზოგიერთი მტრის დასმენით იწყინა და ცათა სწორემ ხელმწიფემ უცხო და უცხო ფაშებს მისცა. უნცროსი ერთი ნავმან ფაშას რომ მისცეს. ცათასწორე ხელმწიფისაგან ხაზინა ბევრი მოვატანინოვო აღარა ეძება რომ ქვეყნები გაოხრდებისო, თქვენც იმერეთის მეფე სოლომონთან მიგიტანათ ცათასწორ ხელმწიფეს დაგასმინათ, მარა ცათასწორმა ხელმწიფემ არ უსმინა. თქვენ ერთგულათ მიუჩინიხართ, რაერთიც რომ მისწერა მეფე ერეკლე ჩვენი ერთგული არ არისო ყური არ უგდეს. იმერეთზე თადარუქი ინახოსო ებრძანესთ, მისი წახდენისათვის ფარვანი და ბრძანება მოუვიდა, მეც ფაშასთან გახლდი მაშინ ყველა კარგად ვიცი. ლეკისა ფაშას ცათასწორე ხელმწიფისაგან დასტური ედო და მის სახლში მიდიოდა ისიც ნავმან ფაშამ დააყოვნა. მისით და საცა ლეკი გამოაჩნდა სულ აქლეკი ფაშასთან მოიყვანა და აქ არიან სამზადისზე. ჭარბი ახლა კიდევ ცათასწორე ხელმწიფემ კიდევ მკვიდრი გაათავების (sic) ოჯალი შეიბრალა და მარასპაითი უქნა და ჩვენი მკვიდრი პური, ახალციხის ფაშობა, ისევ ჩვენ წყალობა გვიქნა. მარა იმერეთის მეფე რომ რუსებს შეხვეწია და იმერეთში რაც სახელმწიფო ციხები იყო და წახდინა აქამდის ცათასწორ ხელმწიფეს შეტყობილი არ ჰქონია და ახლა რომ შეუტყვიათ სწყენიათ და მისთვის ჩვენთვის დიდი ბრძანება ფერვანი შარიფები გამოგვიგზავნეს და ამ მხრის სერასკრობაც ჩვენთვის უბოძებინა და ოცი ათასი კაცით ჰაჯი აღიბეგი ჩვენთვის გამოუგზავნიან ჯა...ვის¹ ჯარით ისიც მზათ ყოფილა მოსვლაზედ ოცი ათასიც ამალი ჯარი იაინი უქნიან, ოცი ათასიც ამ ჩემი ამალით სინჯალეზიდამ, მის გარდა არზრუმს ქვეით მილეთი ქურთი არის ოზდათი ათასი ისინი სულ აქ თაინი უქნიან და ამისთვის მრავალი და მრავალი ხაზინა და თოფი ჯებზანა წყალობა უქნია, ღმერთმან ცათასწორე ხელმწიფის ერთი დღე ათასათ აქციონ და მას მტერზე ყოველ ეამს გამარჯვების ამინ. ჩვენც ზედ სერასკარი ვართ სოხმის (sic) ყველას...² მართლათ ეს ფარენები იმერეთისათვის არის მარა დღეს აქნობამდისინ თქვენგან ერთი კაცით ერთი წიგნი ვერ ვნახეთ. თქვენი ოჯალი და ჩვენი ოჯალი მიხლდემიდ ერთმანერთის მდომი და მოყვარულნი ყოფილან, ახლა არ გვაკოდინეთ ერთხელ რომ თქვენ ჩვენი ჩვენთან მოყვრობა და მდომა გნებავნ თუ მტრობა არ ვიცით სწორე ვერა შევიტყვეთ რა. ამისთვის ჩვენც ლეკი არ დაფანტეთ. ათასის წლის თქვენს ოჯახს და ჩვენს ოჯახს ასე ტყვილათ ვაოხრებთ, ასე ცუდათ წახდენა მართებული არ არის. ჩემი სიტყვა სწორე არის მლთით თქვენც იცით სხვა და სხვისაგებ მე ტყვილის (თ)ქმის და ანბავის თავი არა მაქვს. ცათასწორე ხელმწიფეს რაც მიწერო მლვით სიტყვა გამოვა. მართალია, ცათასწორე ხელმწიფე და რუსის ხელმწიფე ბევრჯელ აშლოლან მარა კიდევ გარიგებულან, ჩვენს და თქვენს მამო პაპას მოყვარობას და სიყვარულობას და

¹ გაურკვეველია.

² გაურკვეველია.

მეზობლობას მეტად არა უჭნიათ რა, ისინი რაგვარაც აიშლებიან ისეც გარბედებიან. მეფე სოლომონთან, დაფიქრდით, თავისი დანაშაულით შუაში ჩხუბი ჩამოადგო. მლთის ძალით და ცათისწორე ხელმწიფის დოვლათით იმასაც არ შერჩებენ, ამ ახლო ხანშიდ გადახდების ინშალა. ახლა ხელ ქვეშ ეს სიი გომოგვიგზავნია ამ გზობით ეს წიგნი მოგვიწერვია, ეს წიგნი ისე დავაწერვინეთ, რომ მდივნის მეტმან არც კარის უფროსმან კაცებმან იცის და არც ჩვენს ბეგ-ბეგზადიებს შევატყობინეთ; თუ თქვენც გულით უწინდელსავებ მოსვენებით ყოფნა გინდათ თქვენც მოგვწერეთ და რავეც გწადიანთ ყველა სწორე შეგვატყობინეთ, რომ ჩვენც მისდაგვარად საქმეს დავადგეთ და ერთმანეთში კაცები ვაგზავნოთ, ჩვენი კაცი თქვენთან გამოგზავნოთ და თქვენი კაცი ჩვენთან მოვიდეს. და ქვეყნებმანაც შეისვენოს. ორი ხელმწიფე ერთმანეთთან რავეარც მოახდენენ ეს თვითან იციან. ანბავი ერთ რიგზე დავებათ. ჩვენი საქმე და ანბავი იმერეთთან არის, ეგების მოწყალებე ღმერთმან სამართალი ქნას ღმერთის დიდის ძალით და მისის დიდის წყალობით ადვილი არის და თუ თქვენც მოყვრობას მტრობაზედ გადააქცევთ ისიც შევიტყოთ. ღმერთი მრავალთმწყალობელი არის, მლთით ისიც ადვილი არის, რაც რომ მლთის ბრძანება არის ის უნლა იქნას ბრძანება მლთისა ათავდეს. სხვა ყველა თქვენ უკეთ იცით ამ წიგნის მაგერი წიგნი მის დროისათ მოგვწერეთ და ეს გამოგზავნილი კაცი ერთი დღით უწინ გამოისტუმრეთ დევიმადლებთ. მართალია სიტყვის ასე გავრძელება არ ეგების თავი შეგწყინდესთ მარა დაფიქრდით, აშოროს, რომ რავეარც ჩემი ოჯადის ზიანი არ მინდა ისე თქვენი ოჯადის. მე მეფე სოლომონს რა სიკეთები უჭენით თქვენც მოგვხსენებოდათ მარა რავეარი სიკეთის დამწავლელია თქვენც იცით. აწე სხვა ყველა ზემირ კივახასათვის დავგინდვია და მოგვხსენდებისთ, ეს კივახ თქვენიც ერთგული არის და ჩვენიც, სწორეს მოგახსენებს და მის და გვარად ერთი დღით უწინ ყველა გვაცოდინეთ¹. (ბეჭედი).

ფონდი „Грузинские дела“, К — 76, ფურც. 134—135.

¹ საბჭოს ბოლოში მიხაწერი აქვს: „Письмо от ахалцихского пани к царю Ираклию на грузинском языке“.

И. З. Цинцадзе

ИЗ АРХИВА ИСТОРИИ РУССКО-ГРУЗИНСКИХ
ВЗАИМООТНОШЕНИЙ XVIII В.

Резюме

Во время русско-турецкой войны 1768—1774 гг. царь Картли и Кахети Ираклий II выступил на стороне России. Появление русского вспомогательного корпуса в Грузии вызвало смущение в среде персидских владетелей, ибо номинально царство Картли и Кахети считалось подвасальным государством Персии. Ираклий II постарался успокоить Керим-Хана Зенда специальным письмом и посольством, утверждая что пребывание русского отряда в Грузии явление временное и что оно направлено лишь только против Турции. Одновременно Ираклий II просил Коллегию иностранных дел с своей стороны успокоить персидских владетелей. Коллегия иностранных дел посылает в Персию специально составленное письмо по адресу персидских владетелей.

Царь Ираклий в последующих письмах к Керим-Хану предлагает совет—выступить против Турции в союзе с Россией и вернуть захваченные Турцией персидские провинции. Предлагая союз и дружбу Персидскому векилю, одновременно Ираклий II сообщает Коллегии иностранных дел о его согласии выступить против Персии, если такая война планируется Россией.

სახელმწიფო პურის გადასახადი (სურსათი) ქართლ-კახეთში
მე-19 საუკუნის დამდეგს

ქვემოთ ჩვენ ვაქვეყნებთ საბუთებს ქართლ-კახეთში სახელმწიფო პურის გადასახადის შესახებ 1802 წ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ რუსეთის მთავრობამ დაიწყო ზრუნვა ქართლ-კახეთის სამეფოში არსებული სახელმწიფო გადასახადების შესახებ ცნობების შეკრებაზე. ამ მიზნით მთავრობის მოხელეები აწარმოებდნენ ადგილობრივი მოსახლეობის გამოკითხვას, ცნობებს კრებდნენ ქართლ-კახეთის სამეფოს ყოფილი მოხელეებისაგან და სხვ.

მთავარმართველის დავალებით ქართლ-კახეთში არსებული სახელმწიფო პურის გადასახადის — სურსათის შესახებ ცნობები შეადგინეს ეგნატე თუშანიშვილმა (ქართლისათვის) და ალექსანდრე მაყაშვილმა (კახეთისათვის). ამ ცნობების საფუძველზე მოხდა 1802 წელს ქართლ-კახეთისათვის სახელმწიფო პურის გადასახადის — სურსათის შეწერა.

ეს საბუთები ამჟამად დაცულია საქ. ცენტრალურ სახელმწიფო-საისტორიო არქივში, ფონდი № 16, საქმე № 31. საქმე შეეხება საერთოდ 1801 წლის 1 იანვრიდან 1802 წლის მაისამდე (რუსული მმართველობის ოფიციალურ გახსნამდე) ქართლ-კახეთის სხვადასხვა კუთხეში შეკრებილ სახელმწიფო გამოსაღებს. აქ წარმოდგენილია რუს მოხელეთა პატაკები საქართველოს მთავარმართველის სახელზე მათ მიერ მოსახლეობის გამოკითხვის საშუალებით შეკრებილი ცნობების შესახებ. სამწუხაროდ, ეს ცნობები მეტად არასრულია და არსებული ვითარების სრულ სურათს არ იძლევა. აღნიშნულ პერიოდში სახელმწიფო გადასახადთა აკრეფის საქმე თითქმის სრულიად ჩაშლილი იყო. გენ. ლაზარევის ხელმძღვანელობით მოქმედი ე. წ. საქართველოს დროებითი მთავრობა ვერ ახერხებდა სახელმწიფო გამოსაღებთა საკითხისათვის თავის გათმევას, ამ გამოსაღებთა შეკრება ხდებოდა აქა-იქ, შემთხვევით და არასრულად.

ამ საკითხის მოწესრიგებას შეუდგნენ 1802 წლის მაისიდან, როცა საქართველოში ოფიციალურად გაიხსნა რუსული მმართველობა. ამ მიმართულებით ერთ-ერთ ღონისძიებას წარმოადგენდა სახელმწიფო პურის გადასახადის გამორკვევა, რისი შედეგიცაა წარმოდგენილი საბუთები.

ე. თუშანიშვილს და ალ. მაყაშვილს ამ ცნობების წარმოდგენის დროს, როგორც ეს აღნიშნული საარქივო საქმიდან ჩანს, გამოუცხადებიათ: «По чрезвычайным злоупотреблениям при прежнем правлении бывшим подати сии показываемы были всегда гораздо ниже и даже некоторые селения совсем пропущены, как между прочим и самый город Тифлис...» (კოვალენსკის პატაკიდან. იხ. დასახელებული საქმე, ფურც. 24).

მიუხედავად ასეთი ნაკლოვანებისა, ქვემოთ გამოქვეყნებული საბუთები გარკვეულ სამსახურს გაუწევენ ქართლ-კახეთში არსებულ სახელმწიფო გადასახადთა შესწავლის საქმეს.

ქართლი

საბუთი 1. 1802 წ. ამონაწერი. დავითრიდან ქართლისათვის შეწერილი სახელ-
მწიფო პურის გადასახადის — სურსათის შესახებ. საქ. ცსსა, ფ. 16,
საქ. № 31, ფურც. 34, დედანი.

საქართველოში საზოგადოთ. მცხოვრებელთ ყოველ წლივ განწესებულ
კომლზედ სამი კოდი სურსათი შეეწერებოდათ, ორი წილი პური და მესამე-
დი ქერი; ოცდობრი სტილიანი ლიტრით გამოართმევდნენ და იასაულებს
საცა მიტანის ბრძანება ექნებოდათ, იქ მიატანიდნენ და სამეფოს ხაზი-
ნაში დაიდებოდა. ყველას ამრიგათ ეთხოვებოდათ, როგორადაც სწერია:

მეფის ძის იულონის ყმათ, აზნაურშვილების ყმითვე, მთას
გარდა ვაკის კაცთ, ქართლში ვინც ჰყვანდა ყმანი —
კოდი . . . . . ჩპ (1080).

მეფის ძის იოანეს ყმათ, აზნაურშვილების ყმითვე, მთას გარდა
ვაკის კაცთ, ისრაოლის ხევით და ქართლში რაც მთის კაც-
ნი სახლობენ, იმათით — კოდი . . . . . ყმ (840).

მეფის ძის ვახტანგის ყმათ, აზნაურშვილების ყმითვე, მთას გარ-
და ვაკის კაცთ ერთმეოდათ პური და ქერი კოდი . . . . . შ (900)

საკათალიკოზოს კაცთ, აზნაურშვილების ყმითვე — კოდი . . . . . ფმ (540).

სარდალ მუხრანის ბატონის ყმათ, აზნაურშვილების ყმითვე —
კოდი . . . . . ტ (300).

სამილახვროს და ამათსავ საუფლისწულოს კაცთ, აზნაურშვი-
ლების ყმითვე და ქართველთ თავადებისა და აზნაურშვი-
ლებისა და ზოგის ბატონიშვილებისა და სადედოფლოს კაც-
თი — კოდი . . . . . ძრკგ (3123).

გამოღმა მხარს, საციციანოს, საჯავახიანოს და სათარხნოს თა-
ვადის ყმათ, აზნაურშვილების ყმითვე — კოდი . . . . . ყყ (825).

ორბელიანის იოანე სარდლისა, ამისის სახლის კაცებისა და სომ-
ხით-საბარათაშვილოს თავადებისა, აზნაურებისა და ზოგის
სახასო კაცთი — კოდი . . . . . ფფა (591)

გატეხილს ზიდს ზემოთის ელებისა, თათართა, სომეხთა საბა-
ტონიშვილოს ელებისა და სადედოფლოს ელებს ეთხოვბო-
დათ — კოდი . . . . . ჩტბ (1352).

ერთობით შულავერელებს ეთხოვბოდათ კოდი . . . . . ქ (600).

ყაზახელთ სომეხთ და თათრებს ერთმეოდათ, მახთას გარდა—
კოდი . . . . . ჰ (9000).

შამშადილოელთ სომეხებს და თათრებს ერთმეოდათ—კოდი . . . . . ძ (3000).

ფამბაკელთ სომეხთ და თათრებს ერთმეოდათ—კოდი . . . . . ჩფ (1500).

კგჩქნა (23.651).

შორავლელთ სურსათის მაგიერ თეთრსა სთხოვდა, ხან ას თუმანს, ხან ორსა, ხან მეტსა და ხან ნაკლებსა.

ეს ზემო ნაწერი დავთრის პირილამ არის გადმოწერილი, როგორც შესწერდებოდათ ყოველთვისა.

თავადი ეგნატი თუმანოვი.

მინაწერი რუსულ ენაზე (ფურ. 35, verso): Ведомость от князя Игнатия Туманова о хлебной подати сурсат с Карталинии собираемой по которой и показано мне количество в расписании о доходах на 1802 год.

საბუთი 2. 1802 წ. ოქტომბრის 3 — ქართლის სახელმწიფო პურის გადასახადი — სურსათი. საქ. ცსსა, ფ. 16, საქ. № 31, ფურც. 38—41, დედანი.

ჩუბ წელსა, ოქტომბერს გ დღესა. ქართლში ყოველგან, გაღმა-გამოღმა, ქალაქის პირის სოფლებით, სომხით - საბარათაშვილოსა, თათრის ელებსა და სომხის სოფლებს ყველას განწესებული კომლზედ სამი კოდი სურსათი შესწერდათ, ორი წილი ფქვილი და მესამედი ქერი და ყველამ ასე უნდა გამოიღონ, როგორც აწერიათ:

არაგვმა, მთას გარდა, ვაკემ, აზნაურშიელების ყმით და ეკლესიის ყმითვე ფქვილი და ქერი კოდი ექვსასი	ქ (600)
ქსანმა, მთას გარდა, ვაკემ, ქსნის ხევმა, აზნაურშიელების ყმითვე და ეკლესიის ყმითვე კოდი ექვსასი	ქ (600)
სარდალ მუხრან ბატონის კოსტანტილეს ¹ ყმამ, საცა ჰყავს გორის გარდა, კოდი სამასი, აზნაურშიელების ყმით	ტ (300)
ქსნის ერისთვისშიელების ყმამ, აზნაურშიელების ყმითვე, ვაკემ საერისთომ და გვერდის ძირმა — კოდი ექვსასი	ქ (600)
ამილახერის გიორგისა და სხვათა ამილახვარიშიელების საერთო ყმამ, აზნაურშიელების ყმითვე, ამილახერის გიორგის საუფლისწულოთი — კოდი ექვსასი	ქ (600)
ამილახერის თათრის საუფლისწულომ — კოდი ოთხმოცდაათი	შ (90)
ამილახვარისშიელის მინბაშის ბეჟანის საუფლისწულომ — კოდი ცხრა	თ (9)
ამილახვარიშიელის ომანიშიელის იოანეს საუფლისწულომ — კოდი ცხრა	თ (9)
ამილახვარიშიელის ცხინვალის მოურავის იოანესი და ბარძიმის საუფლისწულომ — კოდი ორმოცდა ჩვიდმეტი	ზ (57)
სახასომ საამილახვრომ, აზნაურშიელების ყმითვე — კოდი ას ორი გორის სახასომ, გორელებმა და აქვე გორში მოსახლეთ გარეშე სახასოთ — კოდი ორას ერთი	რგ (102) სა (201)

¹ ჩამატებულია სტრიქონს ზემოთ.

გორს სარაგომ გორელებმა — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
გორის წმინდა საფლავის ყმამ გორელებმა — კოდი თორმეტი	იბ (12)
გორს სარდალ მუხრანის ბატონის კოსტანტილეს ყმამ გორელებმა — კოდი თორმეტი	იბ (12)
გორს ენშიაძინის ყმამ გორელებმა — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
გარსევანაშვილის გარსევანის ყმამ გორსა ჰყავს თუ რუისს, ვი- საცა ჰყავს — კოდი სამი	გ (3)
გარსევანაშვილის მგალობლის დიმიტრის ყმამ — კოდი თორმეტი	იბ (12)
გარსევანაშვილის დეკანოზის იაკობის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
კელთუბანს თუმანიშვილის მდივნის სულხანისა, ნიკოლოზისა და ზურაბის ობლები ყმებმა — კოდი ექვსი	ვ (6)
აქავ თუმანიშვილის მდივნის დიმიტრის ყმამ — კოდი ოცდა- შვიდი	კზ (27)
აქავ თუმანიშვილის ფარისაშვილის მდივნის ბირთველის ყმამ — — კოდი ცხრა	თ (9)
აქავ თუმანიშვილის ელისბარის ყმამ — კოდი თორმეტი	იბ (12)
აქავ თუმანიშვილის იოსებისა და სილიბისტროს ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
აქავ თუმანიშვილის ზურაბის ობლების ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
აქავ თუმანიშვილის მდივნის ბირთველის ყმამ კოდი სამი	გ (3)
აქავ მელიქის დარჩიას ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
სველნეთს ატენელმა ბერუამ — კოდი სამი	გ (3)
აქავ სველნეთს საქებათხეომ, აზნაურშვილების ყმითვე — კო- დი თვრამეტი	იშ (18)
სამთავროს ეკლესიასა და მთავარ ებისკოპოზის იოანეს ყმამ — — კოდი ორმოცდა თოთხმეტი	ნდ (54)
ფავლენიშვილის თეიმურაზის ყმამ ერედვს — კოდი ორმოცდა ჩვიდმეტი	ნზ (57)
ფავლენიშვილის პაპუნას შვილების ყმებმა — კოდი ოცდაათი	ლ(30)
ფავლენიშვილის ავთანდილის ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
ფავლენიშვილის როსტომის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
ფავლენიშვილის ბიძინასშვილის ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
შიაზბლის ელისბარისა, ლუარსაბისა და რევაზის ყმამ — კოდი სამასოცდაათი	ტლ (330)

მაჩაბლის ბარძიმისა და ზაზას ყმამ — კოდი ორმოცდა ორი	მბ (42)
მაჩაბლის დათუას ყმამ, ბასისშვილებს გარდა — კოდი ექვსი	ვ (6)
მაჩაბლის ავთანდილის ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
ცხინვალს მოყალნეებმა — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
აქვე ცხინვალს თარხნებმა, მურადაშვილს გაბრიელასა და ბა- ბელას გარდა — კოდი ექვსი	ვ (6)
აქვე უნაძის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
აჩაბეთს აჩაბეთელებმა — კოდი თორმეტი	იბ (12)
კეხვს კეხველებმა — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
თირის მონასტრის ეკლესიის ყმამ — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
დგვრისს აბათათრისშვილის კიკოლას ყმამ — კოდი თორმეტი	იბ (12)
აქვე ელიოზისშვილის დავითის ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
ზემო ნიქოზს ნიქოზის ეკლესიისა და ნიქოზლის ყმამ — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
ხეთს თაქთაქიშვილის იესეს ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იშ (18) (sic)
აქვე *თაქთაქიშვილის ლუარსაბის ყმამ, საცა ჰყავს — კოდი ოცდაოთხი	კდ (24)
მეღვრეგს სინა მთის მონასტრის ყმამ — კოდი ოცდაშვიდი	კზ (27)
ერგნეთს ხერხეულიძის გიორგი ეშიკაღაბაშის ყმამ — კოდი ოცდაერთი	კა (21)
აქვე ხერხეულიძის ალათანგის ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
აქვე ხერხეულიძის იოანეს ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
ნულს დავითიშვილის ზალისა და ელისბარის ყმამ — კოდი ოც- დაათი	ლ (30)
ხერხეულიძის ავთანდილის ყმამ — კოდი ოცდაერთი	კა (21)
დავითიშვილის შანშეს ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
ოქრომქედლისშვილის დავითის ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
ფალავანდიშვილის ბეციას ყმამ — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ძალინას ფალავანდიშვილის იაკობის ყმამ — კოდი თორმეტი	იბ (12)
აქვე ფალავანდიშვილის ზურაბის ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
აქვე ფალავანდიშვილის ზაალისშვილის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
აქვე ფალავანდიშვილის პატარა როსტომის ყმამ — კოდი თორ- მეტი	იბ (12)
ავლეგს ამირაჯიბის დავითიშვილების ყმამ — კოდი სამოცი	დ (60)

ჭრადეთს ამირეჯიბის ზაზა შინბაშის ყმამ — კოდი ორმოცდა- ხუთი	მე (45)
აბისს ამირეჯიბის რამინიშვილის გოგიას ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
წვერს კალატოზიშვილის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
ღირბს წმინდა საფლაგის ყმამ — კოდი ორმოცდახუთი	მე (45)
ბრეთს ავალიშვილის ეშიკადაბაშის გლახას ყმამ — კოდი ოც- დაათი	ლ (30)
აქავ ავალიშვილის იესეს ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
აქავ ავალიშვილის ანტონის ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
აქავ ავალიშვილის ბეციას ობლის ყმამ — კოდი ოცდათექვსმეტი	ლვ (36)
აქავ ავალიშვილის პატარა პეტრეს ყმამ — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
აქავ ავალიშვილის ავალის ყმამ — კოდი თორმეტი	იბ (12)
არადეთს მისის სიმაღლის დედოფლის დარეჯანის ყმამ — კო- დი ცხრა	თ (9)
რუისს სამროვლომ, მამაცაშვილის დათუას ყმით — კოდი ოთხ- მოცდა ცხრამეტი	ჟთ (99)
აქავ თანიაშვილის ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
ურბნისს ურბნისის ეკლესისა და ურბნელის ყმამ — კოდი ოცდა- თექვსმეტი	ლვ (36)
საქაშეთს დიასამიძის მორდლის იესეს ყმამ — კოდი თვრა- მეტი	იშ (18)
აქავ დიასამიძის შინბაშის დიმიტრის ყმამ — კოდი თხუთმეტი	ი ე (15)
ბეგთაბეგიშვილის მდიენის ესავისა და ბეგთაბეგის ყმამ — კო- დი ოცდაერთი	კა (21)
ბეგთაბეგიშვილის მდიენის იოანეს ყმამ — კოდი ოცდაერთი	კა (21)
სურამს სახასომ სურამელგებმა — კოდი ოთხმოცდა ერთი	პა (81)
აქავ მისის სიმაღლის დედოფლის დარეჯანის ყმამ — კოდი ოცდაათი, ცხინვალს მოსახლე ახალდაბელი ურეიბით და სურამს მოსახლე სამის კომლის ალელეებითა	ლ (30)
აქავ სურამს ხეროდინაშვილის ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
აბაზაძის ზურაბიშვილის ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
აბაზაძის ივანეშვილის ყმამ — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
იტრიას ჩხეიძის გორგასლანის ყმამ — კოდი . თხუთმეტი	იე (15)
ჩხეიძის სეხნიას ყმამ, თუნდა ეყილოს ვისმე, გინდ გიროათ ექი-	

როსთ, საცა არის იქ უნდა მისცენ გამოსაღები — კოდი თორმეტი	იბ (12)
ხაშურსა და სურამს ხილირბევიშვილების ყმებმა — კოდი ოცდა- თექვსმეტი	ლვ (36)
ბეკამს აბაშიძის მოურავის ევგენის ყმამ — კოდი ოთხმოცდაათი	ყ (90)
ჭალას აბაშიძის სალთხუცის გიორგის ყმამ — კოდი სამოცი	ა (60)
ოსიაურს ნასანჩიბაშის ნაიბის გოგიას ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
ალს ერთობით ალელეებმა — კოდი სამოცი	ა (60)
ჯამი იქმნა ჟგ. კალმისა კოდი ხუთი ათას ორას ოთხმო- ცდა რვა —	ქსპშ (5288)
ქართლში სარაგოს სოფლებს სურსათი შესწერაღათ:	
შინდისის სარაგო შინდელეებმა, აზნაურშვილების ყმითვე — კო- დი ასხუთი	რე (105)
არბომ არბოში მოსახლეთ სარაგომ — კოდი ოცდაათი	ლ(30)
ვანათს ვანათში მოსახლეთ სარაგომ ვანათელებმა — კოდი სამოცი	ა (60)
დგვრისსა და ქემერტს მოსახლეთ სარაგომ მინდიანთ — კოდი ოცდა ათი	ლ (30)
ჯამი იქმნა დ. კალმისა კოდი ორას ოცდა ხუთი	სკე (225)
საკათალიკოზომ მისის უწმინდესობის კათოლიკოზის მეფის ძის ანტონის საყმომ, აზნაურიშვილების ყმითვე. შესწერაღათ:	
აბისს მოსახლემ — კოდი ექვსი	ვ (6)
დვანს მოსახლემ — კოდი სამი	გ (3)
რუისს მოსახლემ — კოდი ცხრა	თ (9)
არაშენდას მოსახლეთ არაშენდელეებმა — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
გორს მოსახლეთ გორელებმა — კოდი ორმოცდათერთმეტი	ნა (51)
ფხვენისს მოსახლეთ — კოდი სამი	გ (3)
ქსუისს მოსახლემ — კოდი სამი	გ (3)
კულბითს მოსახლემ — კოდი ოცდა ერთი	კა (21)
ქრცხინვალს მოსახლეებმა — კოდი თორმეტი	იზ (12)
ზემო ნიქოზს მღვდელმა — კოდი სამი	გ (3)
ქვემო ნიქოზს მოსახლემ — კოდი სამი	გ (3)
ტირძინისს მსახლობელთ — კოდი ცხრა	თ (9)

ქვეშს მოსახლემ — კოდი სამი	გ (3)
სათემოში მოსახლემ — კოდი სამი	გ (3)
თორტიზას მოსახლემ — კოდი სამი	გ (3)
უფლისციხეს მოსახლეთ — კოდი ოცდაერთი	კა (21)
ზერტს მოსახლეთ — კოდი ოცდაოთხი	კდ (24)
კასპს მოსახლეთ — კოდი სამი	გ (3)
დამპალას მოსახლემ — კოდი სამი	გ (3)
გომს მოსახლემ — კოდი სამოცი	ა (60)
მეტეხს მოსახლემ — კოდი ორმოცდა თერთმეტი	ნა (51)
ბარნაბისშივლმა — კოდი სამი	გ (3)
ხიდისთავს მოსახლემ — კოდი სამი	გ (3)
გედევანიშვილის სარდალ მცხეთის მოურავის ბეციას ყმამ — კო- დი თხუთმეტი	იე (15)
გედევანიშვილის იოსების ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
გედევანიშვილის ერასტის ყმამ — კოდი თხუთმეტი	მე (15)
გედევანიშვილის დათუას ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
გედევანიშვილის გოგიას ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
ქარსიძის გლახას ყმამ — კოდი ოცდაერთი	კა(21)
მალაღვილის სალთხუცის ამილბარის ყმამ — კოდი ოც- დაოთხი	კდ (24)
მალაღვილის ზაზას ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
მალაღვილის გაბრიელის ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
მალაღვილის დათუას ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
მალაღვილის მეტეხის მოურავის იოანეს ყმამ — კოდი თორმეტი	იბ (12)
მალაღვილის სვიმონის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
მალაღვილის იაკობის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
მალაღვილის გომის მოურავის ყმამ — კოდი თორმეტი	იბ (12)
თუხარლის როსტომის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
თუხარლის დათუას ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
თაზიშვილის მოსეს ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
ძეგეს მსახლობელთ ძეგველებმა — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ჯამი იქმნა მბ. კალმისა კოდი ხუთას ცამეტი	ფიგ(513)
საკორინთლოსა და ზემოთს მეჯვრისხელს ბატონიშვილის ბაგრა- ტის ყმამ — კოდი სამოცი	ა(60)

საციციანოსა და სათარხნოს მხარეს შესწერლათ განწესებული სურსათი:

ციციშვილის ქალაქის მოურავის ეესტათისა და ამისის ბიძის გოგიას წილობისა — კოდი ოცდა ცხრამეტი	ლთ (39)
ციციშვილის გლახას ობლის ყმამ — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
ციციშვილის სარდლის გიორგის ყმამ, სადაც ჰყავს — კოდი სამოცი	ა (60)
ციციშვილის პაატაშვილის გოგია ეშიკაღაბაშის ყმამ — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ციციშვილის მდივანბეგის ნიკოლოზის ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
ციციშვილის ამილამბარის ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
ბატონიშვილის მარამის ყმამ — კოდი ოთხმოცდაათი	ჟ (90)
ციციშვილის ედიაშვილის დიმიტრის ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
ციციშვილის იოანეს ყმამ, აზნაურშვილების ყმითვე — კოდი სამოცდა თექვსმეტი	ოგ (76)
ციციშვილის ბადურიშვილის ნაყმევმა, გვარამაძეების ყმებმა და ერთმა კომლმა გლახას ნაყმევმა — კოდი ცხრა	თ (9)
ხიდისთავს ატენელეგმა — კოდი ოცდა თექვსმეტი	ლვ (36)
აქაე საკაძის გოგიას ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
აქაე საკაძის ბეჟანის ნაყმევმა კოშორიძეგმა — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
აქაე საკაძის ზურაბის ყმამ — კოდი ოცდა ერთი	კა (21)
აქაე მელეინეთხუციშვილის თომას ყმამ — კოდი ოცდაშვიდი	კზ (27)
აქაე ჯომარდიძის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (3)
აქაე თურმანიძის გლახას ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
სასირეთს გლურჯიძის მოლარეთხუცის ნიკოლოზის ყმამ — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
აქაე გლურჯიძის გოგიას ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
აქაე გლურჯიძის იოსების ყმამ — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
ხოვლეს ჯავახიშვილის თეიმურაზის შვილის ყმამ — კოდი ოცდაერთი	კა (21)
აქაე ჯავახიშვილის ვახუშტი მდივანბეგის ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
აქაე ჯავახიშვილის ნინიას ობლის ყმამ — კოდი ოცდაოთხი	კდ (21)
აქაე ჯავახიშვილის დიმიტრის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
როკიკაშვილის ნაზირას გლახას ყმამ — კოდი ოცდაერთი	კა (21)

ახალქალაქს თარხნიშვილის მინბაშის ლუარსაზის ყმამ — კოდი ოცდა თექვსმეტი	ლვ (36)
თარხნიშვილის გლაზაშვილების ყმებმა — კოდი ოცდათექვსმეტი	ლვ (36)
თარხნიშვილის მეითარის სოლომონის ყმამ — კოდი ოცდა- თექვსმეტი	ლვ (36)
თარხნიშვილის მამუკას ნაყმევმა, გინდა ეყიდოს ვისმე და გინ- და გირაოთა ჰყვანდეს, სათხოვარი იქავე ეთხოვებათ — კო- დი ცხრა	თ (9)
თარხნიშვილის ბესარიონის ყმამ — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
კავთისხევეს ქვაბთახევის ეკლესისა ყმამ — კოდი ოცდა- ცხრამეტი	ლოთ (39)
აქავე ნახუცრისშვილის ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
აქავე სახასომ იესემ — კოდი სამი	გ (3)
წინარებს მანგლისის ეკლესიის ყმამ — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
ციციშვილის ზახას ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
ნიჩბის ციციშვილის გივის შვილების ყმამ — კოდი ოცდაოთხი	კდ (24)
ჯამი იქმნა ლე კალმისა კოდი რვაას სამოცდაათოთხმეტი	ყოდ (874)
ტფილისის ნაპირის სოფლებს განწესებული სამი კოდი სურსათი შესწერდათ, კომლზე ასე უნდა გამოიღონ:	
ნავთლულს მსახლობელთ — კოდი ოთხმოცდაათი	ჟ (90)
კუკიაში მოსახლემ დიდუბელებმა — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
აქავე წინწყაროელებმა — კოდი ოცდაოთხი	კდ (24)
დიდომში მოსახლემ სახასომ დიდმელებმა — კოდი ოთხმოც- დაათი	ჟ (90)
მწყნეთმა — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
წავკისმა ციციშვილების ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
ხატის თელეთმა — კოდი ცხრა	თ (9)
წარახპურს დავით გარესჯის მონასტრის ყმამ — კოდი ექვსი .	ვ (6)
სონღალუხელებმა — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
კუმისს იკორთის ეკლესიის ყმამ — კოდი სამოცი	ჟ (60)
აქავე ნახუცრისშვილის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
ორბელიანის ვახტანგის ყმამ — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
თურქისტანიშვილის ფრანგისტანის ყმამ, ერტის მოსახლემ — კოდი ცხრა	თ (9)

აქვე ერტისს ყლ სამღვდელოს ტფილელის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
ზორბალას სოლალაშვილის მოლარეთხუტის ზაზას ¹ ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
აქვე სოლალაშვილის იესეს მსაჯულისშვილის ზაზას ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
გერმანოზიშვილის სულხანის ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
გერმანოზიშვილების გოგიასი და სხვების ყმამ — კოდი ექვსი	ვ (6)
გერმანოზიშვილის კიკოლას ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
მარნეულელებმა — კოდი თხუთმეტი	იე (15)
ქვეთარიშვილის გოგია ნაზირის ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
ქვეთარიშვილის იოთამის ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
გოსტაშაბიანთ ყმებმა — კოდი ცხრა	თ (9)
სამისშვილის მდივანბეგის ზაალის ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
თაყაშვილების ყმებმა — კოდი თორმეტი	იბ (12)
საგინაშვილების ყმებმა — კოდი ექვსი	ვ (6)
ბარათაშვილის სესიას ყმებმა — კოდი თორმეტი	იბ (12)
იოთამიშვილის მინაშვის იოსების ყმებმა — კოდი ცხრა	თ (9)
ორბელ უზბაშის ყმამ — კოდი სამი	გ (3)
გაბაშვილების ყმამ — კოდი ცხრა	თ (9)
ჯამი იქმნა ლ. კალმისა კოდი ხუთას ცხრამეტი	ფით (519)
ვატეხილ ხიდს ზემოთ ეღებს და სომხის სოფლებს კომლზედ სამი კოდი განწესებული სურსათი შესწერდათ:	
ჩალაბლიმ — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ჩაჯბადინმა — კოდი სამოცდა ხუთმეტი	ოე (75)
ჩანჯულაშმა — კოდი ორმოცდახუთი	მე (45)
ბატონიშვილის ბაგრატის ყმათ ყირიხლოელთ და შამალელთ — კოდი სამოცი	ა (60)
სადახლომ — კოდი ასორმოცდაათი	რნ (150)
დიდმა შულავერმა — კოდი ექვსასი	ქ (600)
პატარა შულავერმა — კოდი ოცდაოთხი	კდ (24)
ფახრალომ — კოდი სამოცი	ა (60)

¹ ჩამატებულია სტრიქონს ზემოთ.

ემირპასანმა — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
დედოფლის მარიაიმისელებმა სომეხებით — კოდი ასორმოც- და(ა)თი	რნ (150)
სარაგანმა — კოდი ასორმოცდა ათი	რნ (150)
მისის სიმაღლის დედოფლის დარეჯანის ყვამ ელმა — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
გაურარხსა და საცა ჰყავს ორბელიანის ეშიკალაბაშის თამაზის ელეზმა, საცა ჰყავს — კოდი ორას ათი	სი (210)
ჰალაგარმა — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
სარდალ სალთხუცის ორბელიანის იოანეს ყვამ საცა ჰყავს ქართველი, სომეხნი და თათრის ელებით — კოდი სამას სამოცდა თორმეტი	ტოპ (372)
შინიხმა — კოდი ოთხმოცდაათი	ჟ (90)
უზუნლარმა — კოდი ოცდაოთხი	კდ (24)
ჰახბატმა — კოდი ოცდაათი	ლ (30)
სინაიანმა — კოდი თვრამეტი	იშ (18)
ღისიყმა — კოდი სამოცი	ა (60)
ჯამი იქმნა კ. კალმისა, კოდი ორი ათას ორას თოთხ- მეტი —	ცსილ (2.114)
მეფის ძის დავითის ყვამ, ბორჩალომ, დემურჩი-ჰასანლომ და გულთაფამ კოდი შვიდას ოცი	ლკ (720)
ბაილარმა, ქურთმა და ბეგლარმა — კოდი ას ორმოცდა ათი	რნ (150)
ყაზახმა, ერთობით თათრებმა და სომეხებმა — კოდი ცხრა ათასი	პ (9000)
შამშადილმა, თათარმა და სომეხმა — კოდი სამი ათასი	დ (3000)
შორაგალმა, თათარმა და სომეხებმა — კოდი ათას ხუთასი	ჩფ (1500)
ფამბაკმა, ერთობით თათრებმა და სომეხებმა კოდი ათას ხუთასი ჯამი ვ. კალმისა კოდი ხუთმეტი ათას რვაას სამო- ცდა ათი	ჩფ (1500) იეჩყო (15.870)
ჯამი ერთიანად რვა კალმის ჯამებისა იქმნა ოცდახუთი ათას ხუთას სამოცდა სამი კოდი	კერფეგ (25.563)

მინაწერი რუსულ ენაზე (ფურ. 41, verso): Каждый код имеет в себе 10 литра, литр-же¹ 20 стиль т. е. 8 фунтов с походом. Сею же сбора полага-
ется кода в 22 стиля, что составит на каждую коду по одной литре лиш-
няго, и сей излишек делился пополам: половину в казну, а другая (sic)

¹ ეს ოთხი სიტყვა სტრიქონს ზემოთაა ჩამატებული.

приемщику провиантмейстеру. Эсаулам или сборщикам сурсата положено «сверх того от каждой коды по одной литре.

Впрочем отдавалось на волю поселянам вместо хлеба коду взносить деньгами по 1 р. серебром.

Сия ведомость подана от князя Игнатия Туманова о сурсате в Карта-
линии собираемом, после представленной им общей на таковой же сбор.

კახეთი

- სახეთი 3. 1802 წ. ცნობა კახეთისათვის შეწერილი სახელმწიფო პურის გადა-
სახადის — სურსათის შესახებ. საქ. ცსსა, ფ. 16, საქ. № 31, ფურც. 36,
დღიანი.
ოდესმე ჩვენის მეფეების დროს საჭიროებისათვის კახეთის საზოგადო-
ებას ეთხოვებოდა კომლად სურსათი სამი კოდი პური და ქერი, ორი წილი
პური და მესამედი ქერი ათ ლიტრიანის კოდით და ოცდაორის სტილიანის
ლიტრით:
წტყ (4398) ქ. ერთობით ქიზიყს სურსათი პური — კოდი ოთხი ათას სამის
ოთხმოცდა თვრამეტი.
ჩღზ (1707) ქ. გურჯაანიდამ მოკიდებული კარდანახამდინ, საენდრონიკო,
სავაჩნაძო, პირ-აქეთ და პირ-იქით — პური კოდი ათას შვიდას შვიდი
კოდი.
ცით (2019) ქ. ჯიმიტიდამ მოკიდებული პირ-აქეთ და სოფლებს ბულა-
ჩაურამდინ, პური კოდი სურსათისა ორი ათას ცხრამეტი კოდი.
ცკვ (2023) ქ. ჩუმლაყიდან მოკიდებული თურღომდინ — სურსათი პური
კოდი ორი ათას ოცდა სამი კოდი.
ჩლო (1770) ქ. რუისპირიდან მოკიდებული თიანეთამდინ — სურსათი პური
კოდი ათას შვიდას სამოცდაათი.
ცშოე (2975) ქ. მატნიდამ მოკიდებული გაგაზამდინ — სურსათი პური კოდი
ორი ათას ცხრაას სამოცდა თხუთმეტი კოდი.
ჩქნ (1650) ქ. ერთობით კახეთის ელებს პირ-აქეთ და პირ-იქით — სურსათი
პური კოდი ათას ექვსას ორმოცდა ათი.
ჭჭმზ (16.542) ქულუ (?) კახეთის სურსათის პური არის ჯამი — კოდი
თექვსმეტი ათას ხუთას ორმოცდა ორი კოდი.
კახეთის სახასოთ კოდის პური ამას ქვევით დაიწერება:
ცმ (2040) ქ. ქიზიყს, წმინდის ნინოს ყმას გარდა — კოდის პური კოდი ორი
ათას ორმოცი. კოდი.
ტა (360) ქ. სავარჯეთს პატარძელუთ — კოდის პური კოდი სამას სამოცი.
ამის ნახევარი მათს უწმინდესობას მიერთმევა.
ტმ (340) ქ. ორსავ ხევს, მარტყოფს — კოდის პური კოდი სამას ორმოცი
საკუთრად სამეფ(ო)ა ეს კალამი.
რმ (140) ქ. კალაურს აძევს კოდის პური ას ორმოცი კოდი
პ (80) ქ. შაშიანს აძევს კოდის პური კოდი ოთხმოცი
მს (30) ქ. ქვემო ხოლაშენს აძევს კოდის პური კოდი ოცდაათი. ამ სამის კალ-
მის კოდის პურის ნახევარი იმისის უწმინდესობისა არის.
ცშე (2990) ამ ზემო კალმის კოდის პურის ჯამი არის პური კოდი ორი
ათას ცხრაას ოთხმოცდაათი კოდი.

კახეთის სურსათისა და კოდის პურის ჯამია ორისავე კალმისა — კოდი (19532) ცხრაზეტი ათას ხუთას ოცდათორმეტი კოდი.

კულუბი ღვინისა აქეთ საგარეჯოებისა და იქითის პირის საგარეჯოებისა არის საპალნე 170, ას სამოცდაათი. ამისი ნახევარი კათოლიკონისა არის, სახელმწიფო იქნება 85, საპალნე ოთხმოცდახუთი. მარტყოფილამ საკუთრად სახელმწიფო კულუბი ღვინო — ორმოცი 40. სახელმწიფო ღვინო სულ იქნა ჯამად 125 საპალნე ას ოცდახუთი.

თავადი ალექსანდრე მაყაოვი სალთხუცესი

ბოლო გვერდზე (37, verso) მინაწერი — რუსულად: Ведомость от князя Александра Макашвилова о сборе хлеба сурсат и кодиспури и винном в Кахети, по которому исчислению показано количество о сурсате и в расписавии о доходах на 1802-ой год.

საბუთი 4.1802 წ. სექტემბრის 6 — კახეთის სახელმწიფო პურის გადასახადი — სურსათი. საქ. ცხსა, ფ. 16, საქ. 31, ფურც. 42, 45, 49, 51, 54, 63. დედანი.

ა) ფურც. 42 წარწერით: ამ სიის პური თელავს უნდა მივიღეს.

წელსა ჩ ყ ზ, სექტემბრის ვ. ვარდისუბნიდამ მოკიდებული ქალაქამდინ შესწერდათ ამ სიით სურსათის პური:

ვარდისუბანმა — პური კოდი	ე (90)
მერეს საწინამძღვარომ — პური კოდი	ლ (30)
ალექსანდრე სალთხუცესი ყმამ — პური კოდი	მწ (48)
გოშპარის ყმამ — პური კოდი	მწ(48)
ზურაბის ყმამ — პური კოდი	მწ (48)
აქვე სამოძღვართმოდღვრომ — პური კოდი	მწ (48)
გუგულას სამოძღვართ მოძღვრო ¹ კაცმა — პური კოდი	ე (60)
აქვე ბერძნის ყმამ — პური კოდი	იე (15)
ახატელს ალავერდელის ყმამ — პური კოდი	იე (15)
კონდოლის მოურავის დავითის ყმამ — პური კოდი	კა (21)
პატარა დავითის ყმამ — პური კოდი	იბ (12)
იყალთოს დავით ნაზირის ყმამ — პური კოდი	კბ (22)
აქვე დიმიტრი მაყაშვილის ყმამ — პური კოდი	იე (15)
ომან მაყაშვილის ყმამ — პური კოდი	ლე (35)
აშხანს და იყალთოს დავით გარეჯის ყმამ — პური კოდი	ვ (6)
აწყურს ბანტურიშვილის ყმამ — პური კოდი	ვ (6)
აქვე მარდანის ობლის ყმამ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
აქვე ევსუქისა და სოლომონის ყმამ — პური კოდი	ლ (30)
აქვე სალთხუცესი პატარა ყმამ — პური კოდი	იწ (18)

¹ „მოძღვრო“ ჩამატებულია სტრიქონს ზემოთ.

ხოდაშენის და იულთას საჯინაშვილის ზუასა და გივის ყმამ — პური კოდი ცხრა	თ (9)
სახასო ხოდაშენმა — პური კოდი სამოცი	ა (60)
აქავ საწინამძღვარომ — პური კოდი ოცდაოთხი	კდ (24)
აქავ ბოჭორმის ყმამ — პური კოდი ექვსი	ვ (6)
აქავ წმინდის გიორგის ყმამ — პური კოდი სამი	გ (3)
ოქიოს ალავერდლის ყმამ — პური კოდი ორმოცდა ორი	მბ (42)
დავითისა და აქაზის ყმამ — პური კოდი ორმოცდახუთი	მე (45)
აბელაშვილის ყმამ — პური კოდი თვრამეტი	იშ (18)
კოდოთოს ალავერდლის ყმამ — პური კოდი	ლ (30)
ბაიხოს თანიაშვილების ყმათ — პური კოდი ცხრა	თ (9)
ვარჯანის ყმამ — პური კოდი თორმეტი	იბ (12)
აქავ ალავერდლის ყმამ — პური კოდი ცხრა	თ (9)
ალავერდულს ალავერდლის ყმამ — პური კოდი	იშ (18)
ხორხელს ალავერდლის ყმამ — პური კოდი სამოცი	ა (60)
ნაცვლისა და უგანაძის ყმამ — პური კოდი	იბ (12)
ობოლიძეს ალავერდლის ყმამ — პური კოდი	კდ (24)
ბოჭორმელთ — პური კოდი ასოცი	რკ (120)
ქისტაურს შირიანის ყმამ — პური კოდი	ლთ (39)
ახმეტას და საცა ჰყავთ ტუხსიანთ — პური კოდი ათი	ი (10)
ახმეტას და თიანეთს სარუსთლო კაცთ — პური კოდი	ბ (50)
ჩოლაკაძეს (sic) სალთხუცეს ქაიხოსროს, საცა ჰყავთ ყმა — პუ- რი კოდი სამოცი	ა (60)
დომიტრი ჩოლაყოვის ყმამ — პური კოდი	მე (45)
ჩოკიანთ ყმამ — პური კოდი ოცდაშვიდი	კზ (27)
სამთავრომ — პური კოდი ოცდათექვსმეტი	ლვ (36)
თიანეთს და ახმეტას მოლარეთხუცის შვილების ყმათ — პური კოდი თორმეტი ივანეთი	იბ (12)
ახმეტას კათალიკოზის ყმამ — პური კოდი ექვსი	ვ (6)
ცარევიჩი დავითის ყმათ, თიანეთს — პური კოდი	რამ (168)
აქავ თიანეთს ალავერდლის ყმამ — პური კოდი	მშ (48)
თიანეთს სახარჭაშნლოს კაცთ პური კოდი	ოე (75)

ახმეტას ჰაეჰაეჰე გრიგოლისა და მელიქსადევის ყმათ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ყარალაშვილის ყმამ თიანეთს და ახმეტას— პური კოდი ოც- დაერთი	კა (21)
რჩეულეთს წმინდის გიორგის ყმათ — პური კოდი	ლ (30)
ქლაანმა — პური კოდი თხუთმეტი	იე (15)
ჯამი ამ ზემო კალმის სურსათის პურისა — პური კოდი ათას შვიდას სამოცდა ათი	ჩლო (1770)

ბ) ფურც. წარწერით: საგარეჯოს უნდა მივიღეს.
წელსა ჩ ყ ბ, სეკდენბრის ვ შესწერდათ სურსათის პური გურჯაანიდამ
მოკიდებული კარდანახამდი:

სახსაო გურჯაანმა — პური კოდი	ჰვ (66)
დავით ერასტიშვილის ყმამ — პური კოდი	რნ (150)
ადამ მდივანბეგის ყმამ — პური კოდი	ობ (72)
ნინიასა და პეტრეს ყმამ — პური კოდი	ფვ (66)
დავით აბაშიძის ყმამ — პური კოდი	რკ (120)
რევაზ მოურავის ყმამ — პური კოდი	ობ (72)
მზეჭაბუკის ყმამ — პური კოდი	ობ (72)
სემონ ელიალასის ყმამ — პური კოდი	როა (171)
ზაქარია მოურავის ყმამ — პური კოდი	ჟ (90)
სოლომონ მოურავიშვილის ყმამ — პური კოდი	ა (60)
ზაალ ზურაბიშვილის ყმამ — პური კოდი	რნვ (156)
კოტეს ყმამ — პური კოდი	ლვ (36)
ლუარსაბ ონანაშვილის ყმამ — პური კოდი	ათ (67)
ზაქარია ონანაშვილის ყმამ — პური კოდი	ნა (51)
ბაკურციხეს აგათოშვილის ზაზასა და იოსების ყმამ — პური კოდი	მბ (42)
აქაე ტუტუას ყმამ — პური კოდი	იე (15)
კარდანეხს ასათიშვილის ნინიასა და იოსების ყმამ — პური კოდი	ა (60)
აიღემურ ეშიკალაბაშის ყმამ — პური კოდი	ა (60)
გურგენის ყმამ — პური კოდი	ლთ (39)
ბებურიშვილის ნინიას ყმამ — პური კოდი	კვ (26)
გავაზი(ს) მოურავის რევაზის ყმამ — პური კოდი	ა (60)
სოლომონ ბებურიშვილის ყმამ — პური კოდი	ლ (30)

პაპაშვილი სვიმონის, ყმამ — პური კოდი	მბ (42)
ანჯიქოს ყმამ — პური კოდი	ლო (39)
ნინია აფხაზის ყმამ — პური კოდი	მე (45)
ჯამი ამ ზემო სურსათის პურისა კოდი	
	ჩლზ (1707)

გ) ფურც. 47. წარწერით: ამ სიის პური კალაურს ქვეით საგარეჯოს უნდა მივიღეს, ზეითი თელავში.

წელსა ჩ ყ ბ, სეკლენბრის ვ. შესწერდა სურსათის პური ჩუმლაყიდან მოკიდებული თელავამდინ:

ჩუმლაყს რუსთელის ყმამ — პური კოდი	ნე (56)
აგალიშვილი გივის ყმამ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
კოშკს სვიმონ ველისციხის მოურავის ყმამ — პური კოდი	იე (15)
ზეგანს — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ახაშენს მიწობლიძის ყმამ — პური კოდი	ი (10)
დავით გიჯიშვილის ყმამ — პური კოდი	ლ (30)
აქავ ქათალიკოზის ყმამ — პური კოდი	მა (41)
ველის ციხემ — პური კოდი ორას ცამეტი	სიგ (213)
აქავ სიმონ მოურავის ყმამ — პური კოდი	თ (9)
მუკუზანს გარსევან ეშიკალაბაშის ყმამ — პური კოდი	ლ (30)
ურიათუბანს მეფის რძლის ქეთევანის ყმამ — პური კოდი	ნ (50)
სახასო შაშიანმა — პური კოდი სამოცი	ა (60)
სახასო კალაურმა — პური კოდი ასოცი	რკ (120)
აქავ ჯანდიერიშვილის ფრიდონის ყმამ — პური კოდი	კ (20)
სილოანეს ყმამ — პური კოდი	ვ (6)
ომან კალაურის მოურავის ყმამ — პური კოდი	ლ (30)
ლუარსაბ თარხნის ყმამ — პური კოდი	ნ (50)
ჯიმიტის მოურავის ყმამ როსებისმა — პური კოდი	იდ (14)
ახურამ — პური კოდი სამოცი	ა (60)
ვანთელთ — პური კოდი ოცი	კ (20)
ხოდაშენს გოგნიაშვილის ყმამ — პური კოდი	მ (40)
სახასო ხოდაშენმა — პური კოდი ოცი	კ (20)
წინანდალს კოჭმანიშვილის ლუარსაბის ყმამ — პური კოდი	ი (10)

იოსებ ნაზირის ყმამ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ნინიას ყმამ — პური კოდი ოცდათოთხმეტი	ლლ (34)
გარსევან ეშიკადაბაშის ყმამ — პური კოდი	ო (70)
ტოლნიანმა — პური კოდი ოთხმოცი	პ (80)
კირილე სუფრაჯიშვილის ყმამ — პური კოდი თვრამეტი	იშ (18)
კონდოლს წმინდის გიორგის ყმამ — პური კოდი ოთხმოც- დაათი	ჟ (90)
კისისხევის ხარკაშნლის ნიკოლოზის ყმამ — პური კოდი	თ (9)
სვიმონ მდივნის ყმამ — პური კოდი ოცი	კ (20)
მდივნის დავითისა და იოვანეს ყმამ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30),
კისისხევის და ნასომხარს წმინდის გიორგის ყმამ — პური კოდი ორმოცდაათი	ნ (50)
შალაურს მირიან ცარეგჩის ყმამ, აზნაურიშვილის ყმებით — პური კოდი ორმოცდაათი	ნ (50)
თელავს ბაზარმა — პური კოდი სამასი	ტ (300)
გიორგი კახისა და სოლომონის ყმამ — პური კოდი	ლ (30)
რევაზ ბაზერთხუცისშვილის ყმამ — პური კოდი	პ (80)
ვამიყისა და გრიგოლის ყმამ პური კოდი	ლ (30)
ღიმიტრისა და დავით ნაზირიშვილის ყმამ — პური კოდი	მ (40)
ბეჟანისა და დავითის ყმამ — პური კოდი	ნ (50)
ბარამიშვილების ყმამ — პური კოდი	ნ (50)
ჯამი ამ ზემო სიის სურსათის პურისა — კოდი	ცკკ (2023)
დ) ფურც. 49. წარწერით: მარტყოფს ზეით რაც სოფლებია თბილისში მოი- ტანონ და იმას ქვევით საგარეჯოს მიიტანონ	
ჯიმითმა — პური კოდი ასსამოცდახუთი	რჟ (165)
ყანდაურამ — პური კოდი ასოცი	რკ (120)
კაკაბეთმა — პური კოდი ასსამოცი	რდ (160)
მანავს სახასომ — პური კოდი ასოცი	რკ (120)
კაკაბეთის მოურავის ყმამ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ავთანდილის ყმამ — პური კოდი ოცდაოთხი	კდ (24)
ნიკოლოზ ჩერქეზის ყმამ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
რამაზ ჩერქეზის ყმამ — პური კოდი ორმოცდარვა	მშ (48)

გიორგიწმინდელთ სახასომ — პური კოდი ასთერამეტი	რიშ (118)ა
სახასო თვალმა (sic) — პური კოდი ასორმოცდარვა	რმშ (148)ა
წინოწმინდლის ყმამ — პური კოდი ასსამოცდარვა	რდშ (168)
ერთობით სათისქალამ — პური კოდი სამოცი	ა (60)ა
პატარქელმა — პური კოდი ას სამოცდა თხუთმეტი	როე (175)
ყარაბულახმა — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)ა
მარტყოფს დიდხემა — პური კოდი ორას ოცი	სკ (220)ა
აქავ რუსთელის ყმამ — პური კოდი ოთხმოცდაათი	ჟ (90)ა
სახასო ნორიომ — პური კოდი ას სამოცი	რდ (160)
აეჟალას ზაალ გურამიშვილის ყმამ — პური კოდი	იშ (18)ა
გოგისა და ფერემის ყმამ — პური კოდი თხუთმეტი	იე (15).
გიორგი მაიორის ობლის ყმამ — პური კოდი	იე (15).
ლევან მილახერის ყმამ — პური კოდი	იე (15)
ზემო აეჟალამ — პურე კოდი ოცდაათი	ლ (30)ა
ბულაჩაურმა — პური კოდი სამოცი	ა (60)ა
ჯამი ზემო კალმის სურსათის პურისა კოდი	ცით (2019)ა

ე) ფურც. 51, წარწერით: ამ სიით ენისელს ზეით თელავს უნდა მიიტანონ და ენისელს ქვევით ანავას მიიტანონ.

წელს ჩ ყ ბ, სეკდენბრის ვ. შესწერდათ სურსათის პური მატნიდამ მოკიდებული გაგაზამდინ:

მატანს თიანეთის მოურავის ყმამ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)ა
აქავ სახასო მარილისმა — პური კოდი თხუთმეტი	იე (15).
ბახტრიონმა — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ოთხთვალს პეტრიაშვილის ყმათ — პური კოდი	იბ (12)ა
ფიზხოვანმა — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30).
მალრანს მირიანის ყმათ — პური კოდი ოცდაოთხი	კდ (24).
აქავ ნაცვლიანთ ყმამ — პური კოდი ექვსი	ვ (6)ა
აქავ ალავერდლის ყმამ — პური კოდი თვრამეტი	იშ (18)
გიორგი ნათალშვილის და ამისი სახლის კაცის ყმამ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)ა
ტახტისციხელთ კაცთ — პურე კოდი ცხრა	თ (9)ა
თუშთ მოურავის და ედიშერის ყმამ — პური კოდი	დთ (69)ა

ნიკოლაოზ ჩოლაყოვის ყმამ — პური კოდი სამოცი	ე (60)
იულთას ბაბადიშის ყმამ — პური კოდი ოცდაერთი	კა (21)
სახასო ფშაველმა — პური კოდი ოთხმოცდაცამეტი	ქგ (93)
ართანას რევაზ ყარალაშვილის ყმამ — პური კოდი	ე (60)
ნათარეულის გარსევან ეშიკალაბაშის ყმამ პური კოდი	რკ (120)
ქვაყრილმა — პური კოდი ორმოცდა ხუთი	მე (45)
სახასო ლომის ციხემ ცარევიჩის ყმამ — პური კოდი	რკ (120)
ლაშაანმა — პური კოდი სამოცი	ე (60)
სახასო ვეფხის ციხემ — პური კოდი ასოცი	რკ (120)
სახასო ენისელმა ცარევიჩის ყმამ — პური კოდი	რლბ (132)
აქაე დიმიტრი მოურავის ყმამ — პური კოდი	ოე (75)
შურაბის ყმამ — პური კოდი სამოცდა თორმეტი	რბ (72)
ნოშრევიანის ყმამ — პური კოდი	ოე (75)
გვერდისძირის ხატის ყმამ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
საბუეს და საცა ჰყავს ნოდარიშვილს გიორგის ყმამ — პური კოდი	ნდ (54)
გურიგოლასა და დავითის ყმამ — პური კოდი	მბ (42)
ნათლისმცემლის მონასტრის ყმამ — პური კოდი	პა (81)
შილდას ნეკრესლის ყმამ — პური კოდი	რმდ (144)
აქაე მორდლის იროლიონის ყმამ — პური კოდი	ოე (75)
აქაე აბიზოს ყმამ — პური კოდი ორმოცდათოთხმეტი	ნდ (54)
ბარამის ობლის ყმამ — პური კოდი ორმოცდა თერთმეტი	ნა (51)
ვეძისხეველთ — პური კოდი ორმოცდა ცამეტი	ქგ (93)
ყვარელს საწინამძღვრომ — პური კოდი	რპთ (189)
აქაე მელქისაძის ყმამ — პური კოდი	ლვ (36)
გურიგოლ ჭავჭავაძის ყმამ — პური კოდი	ლთ (39)
აქაე ალავერდლის ყმამ — პური კოდი	ე (90)
კუჭატანმა — პური კოდი ას სამოცდა თოთხმეტი	როდ (174)
გავაზს გძელმინდორმა — პური კოდი ორასი	ს (200)
გავაზს ალავერდლის ყმამ — პური კოდი	თ (9)
სახასო ჭიკანმა — პური კოდი ას ორი	რბ (102)

სანავიარდომ — პური კოდი ორმოცდა თექვსმეტი	ნვ (56)
შაქრიანმა — პური კოდი ასი	რ (100)
სანადირომ — პური კოდი ოცდაათი	ლ (30)
ჯამი ამ ზემო კალმის სურსათის პურისა — პური კოდი ორი ათას ცხრაას სამოცდა თხუთმეტი	ცმოე (2975)

ვ) ფურც. 54, წარწერით:

წელსა ჩყბ, სეკდენბრის ვ. შესწერდა სურსათის პური კახეთის
ელეგს, თბილისში უნდა მოიტანონ:

ყიზილაჯილმა — პური კოდი ასორმოცდაათი	რნ (150)
ყარაჯალამ — პური კოდი სამას სამოცი	ტე (360)
ქაფანაქჩი — პური კოდი ორას ათი	სი (210)
ყამარლიმ — პური კოდი ოთხმოცდაათი	ჟ (90)
არუხლუმ — პური კოდი ას ოცი	სკ (120)
თაქლამ — პური კოდი ასოთხმოცი	რპ (180)
ახალმა თაქლამ — პური კოდი ორას ათი	სა (210)
ლაბალ ქეშალმა — პური კოდი ას ორმოცდა ათი	რნ (150)
სარაჯლიმ ძველმა და ახალმა — პური კოდი	რპ (180)
ჯამი ამ ზემო ცხრა კალმის სურსათის პურის კოდი გახდა . . .	ჩქნ (1650)

ზ) ფურც. 63 წარწერით: ეს სურსათის პური ანაგას უნდა მი-
ვიდეს

წელსა ჩყბ, სეკდენბრის ვ. ერთობით ქიზიყს შესწერდა სურ-
სათის პური ამ სიით:

ანაგამ — პური კოდი ორას ოთხმოცდა ხუთი	სპე (285)
ვაქირმა, თავის საქემხოთი — პური კოდი ხუთას ოთხმოცი . . .	ფპ (580)
საქობომ — პური კოდი ორასი	ს (200)
საქობოს მალაროს საქემხომ — პური კოდი ორასი	ს (200)
ჯუგაანმა, თავის საქემხოთი — პური კოდი სამასორმოცდახუთი	ტმე (345)
მაჩხანმა — პური კოდი ოთხას ოცი	უკ (420)
მირზაანმა არბოშიკით — პური კოდი ოთხას ოცდა ცხრა . . .	უკთ (429)
სულუკაანმა — პური კოდი სამოცი	ა (60)
ნუკრიანმა, საქობოს საქემხომ — პური კოდი ორას ოცდახუთი	სკე (225)
მალარომ — პური კოდი ოთხას ოცი	უკ (420)

შაშრანმა — პური კოდი ოთხმოცდაათი	უ (90)
სიღნაღმა — პური კოდი სამასი	ტ (300)
ბოდბემ — პური კოდი ექვსას ორმოცდა ოთხი	ქმდ (644)
ბოდბისხევმა — პური კოდი სამასი	ტ (300)
ჯამი ამ ზემო სიისა პური კოდი ოთხიათას სამას ოთხმოცდა თვრამეტი	წტყ (4398)

შახუთი 5 1802 წ.; დეკემბრის 10. — ცნობა სად რამდენი სახელ-
მწიფო პურის გადასახადი — სურსათი უნდა იქნეს მიტა-
ნილი (კახეთი). საქ. ცსსა, ფ. 16, საქ. № 31, ფურც. 55,
57,59,61.

ა) წელსა ჩყბ, დეკემბრის ი.
საგარეჯოს უნდა მოვიდეს სურსათი:

გურჯაანიდამ მოკიდებული კარდენახამდინ, საენდრონიკო სა- ვანაძომ — პური კოდი ათას ორას შვიდი	ჩსზ (1207)
ამათვე — ქერი კოდი ხუთასი	ფ (500)
ახურიდამ მოკიდებული ჩუჟლაყამდინ სოფელმა უნდა მოიტა- ნოს — პური კოდი ექვსასი	ქ (600)
ამათვე—ქერი კოდი ორას ოთხმოცდა სამი	სპგ (283)
მირზაანიდამ უნდა მოვიდეს სურსათის პური კოდი ორას ორ- მოცდაცხრამეტი	სნთ (259)

სულუკანმა.

ნუკრიანმა, საქობოს საქემზომ,
მალარომ,
შაშრანმა,
სიღნაღმა,
ბოდბის ხევმა —

ამათ რაც აწერიათ, ამ ექვს კალმის სოფლის კაცთ, სურსათი უნდა მოიტანონ საგარეჯოს — პური კოდი ათასი	ჩ (1000)
ამათვე ქერი უნდა მოიტანონ—კოდი სამას ოთხმოცდათხუთმეტი	ტქე (395)
ჯამი არის ამ ზემოთ კალმის სურსათის პურისა კოდი სამი- ათას სამოცდა ექვსი კოდი	ძგ (3066)
ჯამი ამავე სიისა ქერი არის ათას ას სამოცდა თვრამეტი კოდი	ჩროშ (1178)
ჯამი სულ ქერისა და პურისა არის სულ ამ სიით — ოთხი ათ- ას ორას ორმოცდა ოთხი კოდი	წსმდ (4244)

ბ) წელსა ჩყბ, დეკემბრის ი.
ანაგას უნდა მივიდეს სურსათი

ანაგვლო — ქერი კოდი ორას ოთხმოცდა ხუთი	სპე (285)
ვაქირმა — ქერბ კოდი ხუთას ოთხმოცი	ფპ (580)
საქობომ — ქერი კოდი ორასი	ს (200)
საქობოს მალაროს საქემხომ — ქერი კოდი ორასი	ს (200)
ფურჯანმა, თავის საქემხოთი — ქერი კოდი სამას ორმოცდა ხუთი	ტმე (345)
მარხანმა — ქერი კოდი ოთხას ოცი	ჟკ (420)
მირზანმა უნდა ანაგას მიიტანოს — ქერი კოდი ას სამოცდაათი ორას ორმოცდა ცხრამეტი კოდი პური საგარეჯოს უნდა მოიტანოს მირზანმა	რო (170)
ჯამი ამ ზემო კალმის სურსათის ქერისა კოდი ორი ათას ორას ათი კოდი ანაგას მისატანი	ცსი (2210)
გ) წელსა ჩყბ, დეკენბრის ი.	
თელავის ქალაქში უნდა მოვიდეს სურსათი:	
მატნილამ მოკიდებული გაღმა კახეთმა გავაზებამდინ უნდა მოიტანონ — პური კოდი ორი ათას ხუთასი	ცუ (2500)
ამათვე — ქერი კოდი ოთხას სამოცდა ოთხთმეტი	ჟოე (475)
შიგნით კახეთმა, ვარდისუბნილამ მოკიდებული თიანეთამდინ — პური კოდი ათას ოთხასი კოდი	ჩუ (1400)
ამათვე — ქერი კოდი ორას ორი	სბ (202)
თელავილამ მოკიდებული ვანთამდინ, ამ სოფლებმა უნდა მოიტანონ პური სურსათისა კოდი ათას ას რვა	ჩრშ (1108)
ამათვე — ქერი კოდი ოცდასამი კოდი	კგ (23)
ჯამი ამ ზემო კალმის სურსათის პურისა კოდი ხუთათას რვა	ჟშ (5008)
ჯამი ამ ზემოთ სიის ქერისა კოდი შვიდასი	ლ (700)
დ) წელსა ჩყბ, დეკენბრის ი.	
თბილისში უნდა მოიტანონ სურსათი:	
ერთობით კახეთის ელებმა — პური კოდი ათას ას ორმოცდა ათი	ჩრნ (1150)
ამათვე — ქერი კოდი ხუთასი	ფ (500)
ჯიმიტილამ მოკიდებული პირ-აქეთ სოფლებს ბულაჩაურამდინ უნდა მოიტანონ(6) პური კოდი ათას ოთხას ცამეტი	ჩიეგ (1413)
ამათვე — ქერი კოდი ექვსას თოთხმეტი	ქილ (614)
ბოლბილამ უნდა მოვიდეს პური კოდი ოთხასი	უ (400)

ამათვე — ქერი კოდი ორას ორმოცდა ცამეტი	სნგ (253)
თიანეთს მეფის ძის დავითის ყმათ — პური კოდი ოცდა ჩვიდ- მეტი	ლზ (37)
ამათვე — ქერი კოდი ას ოცდა თორმეტი	რლზ (132)
ამ ზემო კალმის ჯამი არის სამი ათასი კოდი, თბილისში უნდა მოვიდეს	დ (3000)
ჯამი ამ ზემო სიის ქერისა კოდი ათას ხუთას ერთს კრდ ნაკლები	ჩუქთ (1499)

მასალები ადღვის ოთხთავის წარმომავლობის საკითხისათვის

სერიაში „მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის“ (ნაკვეთი 29, 1951 წ.) ჩვენ მიერ გამოქვეყნებულია წერილი: „ადღვის ოთხთავის კომპოზიტების შესახებ ოთხთავის სომხურ და ბერძნულ ტექსტებთან მიმართებით“. წინამდებარე წერილი წარმოადგენს ამავე სამუშაოს გაგრძელებას, რომლის მიზანსაც შეადგენს გარკვეული მასალის მოცემა ადღვის ოთხთავის წარმომავლობის საკითხისათვის. ამჟამად ჩვენი ძიების საგანს წარმოადგენს ადღვის ოთხთავში დაცული ქართულ-სომხური საერთო ხმარების ლექსიკა: ცნობილია, რომ თარგმნილ ძეგლებში დედნის ენის გავლენა უპირველეს ყოვლისა თარგმანის ლექსიკას ემჩნევა. ამიტომაც ამა თუ იმ თარგმნილი ძეგლის წარმომავლობის საკითხის კვლევისას ამ ძეგლია ლექსიკის შესწავლა ერთ-ერთ აუცილებელ სამუშაოს წარმოადგენს.

ადღვის ტექსტში საკმაოდ დიდი ოდენობით გვხვდება ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვები. ოთხთავის სომხურ ტექსტთან მიმართებით ადღვის ტექსტის ამ ქართულ-სომხური საერთო ხმარების ლექსიკაში რამდენიმე ჯგუფი შეიძლება განვასხვავოთ: ქართული და სომხური ტექსტებით შემხვედრი საერთო ხმარების სიტყვები, ე. ი. ისიტყვები, რომლებიც ქართულსა და სომხურ ტექსტებში ზოგან თანხვედნილად არიან წარმოდგენილნი. ტექსტებით ალაგ-ალაგ შემხვედრი საერთო ხმარების სიტყვები, ე. ი. ისეთი სიტყვები, რომლებიც ქართულსა და სომხურ ტექსტებში ზოგან თანხვედნილად არიან წარმოდგენილნი, ზოგან კი არა: ქართულში არის საერთო ხმარების სიტყვა, სომხური კი შესაბამის ადგილას სხვა სიტყვას ხმარობს და პირიქით. ასე მაგ., გვხვდება: „განწა ჰამბავი ესე“ *ჲლ ჲამჲაღს აჲს* (მთ. 9₂₆); მაგრამ არის შემთხვევა, როდესაც სომხურში არის *ჲამჲაღს*, ქართულ ტექსტში კი „ჰამბავის“ ნაცვლად დგას „სიტყუაჲ“: „განიტჲუა სიტყუაჲ ესე“ *ჲლ ჲამჲაღს აჲს* (მთ. 28₁₈). ან მაგალითად: „ქეშმარიტის“ შემთხვევაში არის ტექსტობრივი შეხვედრა: „ქეშმარიტ არს წამებაჲ მისი“ *შჲაჲრჲთ ჲ ქჲსაჲსჲსჲს ჲოჲს* (ინ. 21₂₄) და ისეთი შემთხვევაც, როდესაც ქართული ტექსტის „ქეშმარიტის“ შესატყვისად სომხურში სხვა სიტყვაა; ხშირად არის მაგ. *აჲრჲაჲს*, თუმცა თავისთავად ეს უკანასკნელიც ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვაა: „ჰა ქეშმარიტად ისრაელიტელი“ *აჲს აჲრჲაჲს ჲარჲაჲსჲსჲს* (ინ. 1₄); და ბოლოს მესამე ჯგუფში შეიძლება შევითანოთ ტექსტობრივ მოსალოდნელი საერთო ხმარების სიტყვები, სადაც მოთავსდება: ა) ისეთი ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვები, რომლებიც ქართულ ტექსტში მოიპოვება, მაგრამ სომხური ტექსტი ამ ადგილას სხვა სიტყვას იძლევა. მაგ., ადღვის ქართულ ტექსტში ნახმარია სიტყვა „როჭიკი“, სომხური კი ამ სიტყვის ნაცვლად იძლევა *ქიოჲსჲს*-სა და *ჲს-*

რასილერ-ს „კმა გეყავნ როჭიკი თქვენ“ *ჯათ ქეჟნ ასე ქიჟასღნ ასე* (ლკ. 3₁₄); b) ისეთი ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვები, რომლებიც დატულია სახარების სომხურ ტექსტში, ხოლო აღმოს ქართული ტექსტი ამ ადგილებში სხვა სიტყვებს ხმარობს. მაგ., სომხური ტექსტის *იას-სიქის* შესატყვისად ქართული ტექსტი „სასტიკ“-სვე კი არ იძლევა, არამედ „ძლიერს“: „ხლუაჲ იგი ძლიერთა ქართაგან აღიძროდა“ *ბიქს ქიასსიქ ზიჲიჲიჲი უნჯსიქი კილქსი* (ინ. 6₁₈).

იმისათვის, რომ რელიეფურად გამოჩნდეს, თუ როგორია რაობა და ბუნება აღმოს ხელნაწერში დატული ქართულ-სომხური საერთო ხმარების ლექსიკისა და კერძოდ რაში უნდა ვიგულოთ აქ არმენიზმი, მიზანშეწონილად მიგვიჩნია დავაღვათ არსებული მასალა აღნიშნული ჯგუფების მიხედვით¹.

1) ტმსტობრივ შემხვედარი სამართო ხმარების სიტყვები

წარმოშობის თვალსაზრისით ამ ჯგუფის სიტყვებში (ისევე როგორც სხვა ჯგუფის სიტყვებშიც) სხვადასხვა მომდინარეობის სიტყვებთან გვაქვს საქმე. აქ გვხვდება: a) ბერძნულიდან, b) ირანულიდან, c) სემიტურიდან, d) სომხურიდან მომდინარე სიტყვები, e) ქართულ-ქართველური ენებიდან სომხურში შესული სიტყვები და ბოლოს f) უცნობი მომდინარეობის სიტყვები².

a. ბერძნულიდან მომდინარენი³

1. კეისარი—*კასკარ-კასცარ* (მთ. 22₁₇,²¹ მკ. 12₁₄,¹⁶,¹⁷ ლკ. 3₁,²⁰,²²,²⁴,²⁵ 23₂ ინ. 19₁₃,¹²,¹⁵).
2. კონქი—*კინჲ-კიჯჯი*, ტექსტშია *კონქი* (ინ. 13₆).

¹ შტრ. ილია აბულაძე, ქართულ-სომხური ფილოლოგიური შტუდიები, I ნაკვ. „ტფ. სახ. უნივერსიტეტის შრომები“, VI, 1936, გვ. 329—347 და II ნაკვეთი, „ენიკის მოამბე“ VIII, გვ. 78 შმდ; აგრეთვე მისივე „ქართ.-სომხ. ლიტერატურული ურთიერთობა IX—X სს-ში“, გვ. 681 შმდ. და სხვა.

აქ წარმოდგენილი ლექსიკური შეხვედრების სიაში არ შეგვაქვს ისეთი სემიტური სიტყვები და გამოთქმები, როგორცაა: ჰრაბი, ჰრაბბი, ჰრაბბონი, ჰრაბბუნი, რაბი (მკ. 9₈, 10₈, ინ. 1₃₈, 3₂ 3₆ 6₂₅, 9₂ 20₁₀), აბბა (მკ. 14₃₀), ეფუთა (მკ. 7₃₁), კორბან (მკ. 7₁₁), კევა (ინ. 1₁₂) ოსანნა (ინ. 12₄), ტალითა კუში (მკ. 6₁), შლი! შლი! ლამა საბაკთანი ან „ელოი, ელოი, ელმანა საბაკთანი“ (მთ. 27₄₆, მკ. 15₃₁), რომლებიც თვით ოთხთავის ტექსტში უცხო სიტყვების სახით არიან მოყვანილნი, რასაც ჩვეულებრივ თარგმანიც სდევს ხოლმე. არ შეგვაქვს აგრეთვე ე. წ. ხმაბაძეთი სიტყვები, ი. ი. ოსთები, რომელთაც ხმაბაძეთობის გამო აქვთ მიღებული ერთნაირი სახე ორივე ენაში. ასეთებია მაგ.: ღალადი (*აყაყაქი*), ღრჭენა (*ღრჩჩი*); არ გვაქვს აღნიშნული აგრეთვე ზოგიერთი, ჩვენ მიზნებისათვის მცირე მნიშვნელობის მქონე, საერთო ხმარების სიტყვა.

ამ ნაშრომზე მუშაობისას ოთხთავის სომხური ტექსტისათვის ვსარგებლობდით, ა) *მსოიადბაიღიჯ მათისან ზქს ჰ ზირ ჰსაჲსარსაუგ... კაჲსაკაჲრიჲქსნს ოსიან ზ. კიქ-ჩანსიღ. ღირათხან... ზითორ IV ღჩხნსიქი*, 1805. ბ) *სახოარან ფეჲსაჲქრ აჲქ ოსიან 887... შსაჲქჲს*, 1899. ოთხთავის ბერძნული ტექსტისათვის კი ვსარგებლობდით: ტრინდორფის 1869 წლის გამოცემით—Novum Testamentum graece, Edicio octava critica maior, Volumen I, Lipsiae, 1869.

² ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვათა ეტიმოლოგიისათვის ვსარგებლობდით ჟმთაყურსად: 1) H. H ü b e r c h m a n n „Armenische grammatik“ I—III. Etymologie, Leipzig, 1897 და 2) ჰრ. აჭარიანის შრომებით: ა) *ჯაქსქს არძათასან რითარან*, I—VII, *ნქსიან*, 1926—1935 ბ) *ჯაიქი ქიქი აყაიძიქსი ნქსიან*, 1940.

³ ბერძნული ტექსტის მონაცემი სპეციალურად აღნიშნული გვაქვს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, როდესაც ბერძნული ტექსტი ფონეტიკურად შესატყვის სიტყვის არ ხმარობს.

3. ლამბარნი—*ლყყხერ (ლამარე)*—*λαμπήρ (λαμπας)* (ინ. 18₃).
4. ლეგონი—*ლყყსლჷ*—*λεγεών* (მკ. 5₆, 15₁ ლკ. 8₃₀).
5. ლიტრა—*ლხარ*—*λίτρα* (ინ. 12₃ 19₃₉).
6. მარგალიტი—*მარყარქა*—*μαργαριτης* (მთ. 7₆ 13₄₅, 46).
7. მილიონი—*მილინი*—*μίσιον* (მთ. 5₄₁).
8. ნავი—*ნაალ*—*ბერძნ.* *ναυς* მთ. 4₂₁, 22 8₂₃, 24 9₁ 13₂ 14₁₃, 22₁ 20₁, 20₃₂ 15₃₉
 მკ. 1₁₃ 3₉ 4₁, 36₃₇ 5₂, 16 6₂, 15, 47₁, 51₁, 54 8₁₀, 11, 14
 ლკ. 5₂₃, 23 7₂, 2₁ 11 8₂, 37 ინ. 6₁₇, 19, 24, 21, 22, 22
 23, 24 21₃, 18₁.
9. სტამანი—*სთამანი*—*σταμάσις*, ტექსტშია *ξεστὰς* (მკ. 7₁).
10. ტეგანი—*ტყყსაწყ*—*πήγαιον* (სირიულშია *peḡānā*) (ლკ. 11₄₂).
11. ფსალმუნი—*საყისა*—*ψαλმὸς* (ლკ. 24₄₄).
12. ქლამინდი—*ქყამქყ*—*χλὺμας* (მთ. 27₂₈, 31).

ბ. ირანულიდან მომდინარენი

1. ამბარტავანი, ამბარტავნება—*ამარტავასან, ამარტავასანისქხან*
 ფალ. *anbārtavān* (მკ. 7₂₂ ლკ. 1₃₁).
2. ბერი, ბერეული—*ყარ, ყხარაორ*—*ბერ.* *bēvar* (მთ. 18₂₄ ლკ. 21₁).
3. გრივი—*ყრხ*—*ფალ.* grīw (grīb)* (მთ. 13₃₃).
4. გუნდრუკი—*ყნყრსლყ*—*ფალ.* kundrūk* (მთ. 2₁₁).
5. მარი—*მარ*—*ირან.* mar* (შდრ. ბერძნ. *Μάρης*) (ლკ. 16₆).
6. მოგვ—*მყო*—*ფალ. მოყ* (მთ. 2₁, 7, 16, 16).
7. პატრუკი—*ყასარიყ* (ან *ყათორიყ*)—*ფალ. * pātōk* (მთ. 12₂₀).
8. პაჰრაკი—*ყანაკ* * *pāhrak* (მკ. 15₂₁).
9. ტაჟუკი—*ქსაჟიყ*—*ფალ. takōk* (ინ. 2₆, 7).
10. ჯოჯოხეთი—*ყძიყ*—*ზნდ. daožahva, dužanhav* (მთ. 11₂₃ 16₁₈ ლკ. 10₆ 16₂₃).

ც. სემიტურიდან მომდინარენი

1. ბელზებული, ბერზებული—*ბეზეზებული*—*ებრ. be'elzebub (be'elzebubul)*, ბერძნ. *βεελζεβούλ* (მთ. 10₂₅, 12₂₄, 27 მკ. 3₂₂ ლკ. 11₁₅, 18, 19).
2. გეჰენი—*ყხხან*—*ებრ. gei—hinnom* (ბერძნ. *γέεννα*) (მთ. 5₂₂, 29, 30 10₃₈ 18₉ 23₁₅, 33 მკ. 9₄₇ ლკ. 12₆).
3. ზეზი—*ბეზეზ*—*სირ. hīzā* (ბერძნ. *βέσσης*)¹ (ლკ. 16₁₅).
4. იოტა—*ყოქა* (მთ. 15₁₈).
5. ლარდიონი || ნარდიონი—*ნარდიონ*—*ყბრძე* (მკ. 14₃ ინ. 12₃).
6. მამონა—*მამონაყ*—*სირ. māmonā* ბერძნ. *μαμωνᾶς* (მთ. 6₂₄ ლკ. 16₁₁, 12).
7. მანანა—*მანანაყ*—*სირ. mannā*, ებრ. *mān* (ბერძნ. *μάνα*) (ინ. 6₃₃, 49, 58¹).
8. მესია—*მესიაყ*—*ებრ. mašiax* (ბერძნ. *Μεσσίας*) (ინ. 1₄₁, 4₂₅).
9. მური—*ყმონა*—*ებრ. mor*, არაბ. *mura* (ბერძნ. *μυρρη, μύρρα*) (მთ. 2₁₁ ინ. 19₃₈).

¹ ჰიუბშმანს სომხური *ბეზეზ* უცნობი მომდინარეობის სიტყვად მიიჩნია; იხ. დასახ. მანუალი, გვ. 392.

10. პასქა—*ყასახ*—ებრ. pesax (ბერძნ. *πάσχα*) (ლკ. 22₁₅).
11. სიონი—*შიოქს*—ებრ. sion (ბერძნ. *Σιών*) (მთ. 21₅, იბ. 12₁₅).
12. ქანქარი—*კასხარ* სირ. kakkerā (მთ. 18₂₄, 25₂₀, 20₁, 20₁₅, 20₁₈, 28₂, 22₁, 24₁, 25₁, 28₁, 28₂).
13. შაბათი, შაბათი—*ჯაბაქ*—ებრ. šabbāṯ, სირ. šabbatā (ბერძნ. *σάββατος*) (მთ. 12₁, 2₁, 8₁, 10₁, 11₁, 12₁, 24₂₀, 28₁, მკ. 1₃₁, 2₂₃, 24₁, 27₁, 27₃, 2₂, 4₁, 6₂, 15₁₂, 16₁, 2₂ ლკ. 4₁₆, 31₁, 6₁, 2₁, 5₁, 6₁, 7₁, 9₁, 13₁, 0₁, 14₁, 14₁, 15₁, 16₁, 14₃, 5₁, 18₁₂, 23₅₄, 36₁, 24₁ იბ. 5₉, 10₁, 16₁, 18₁, 7₂₂, 23₁, 23₁, 9₁₄, 16₁, 19₃₁, 31₁, 20₁, 15₁).
14. შროშანი—*ჯიჯან*—სირ. * 𐤃𐤏𐤍𐤁𐤏 (მთ. 6₂₈ ლკ. 12₂₇).
15. სორშაკი—*ხირჯაკ*—ებრ. xarīš (ლკ. 12₆₅).
16. ჰალო—*ჩაილ* (იბ. 13₃₉).

დ. სომხურიდან მომდინარე სიტყვები¹

1. მგელი—*ყაქ*² (მთ. 7₁₅, 10₁₆ ლკ. 10₃ იბ. 10₁₂, 12₁).
2. კალო—*კაქ* (მთ. 3₁₂ ლკ. 3₁₇).
3. ხარკი—*ჩაქ* (მთ. 17₂₄, 25₁, 22₁₇, 19₁ მკ. 12₁₄ ლკ. 20₂₂, 23₂).
4. ჯვრღმული—*ქმიო*³ (ლკ. 14₅ იბ. 4₁₁, 12₁).
5. ჰასაკი—*ჩასაკ* (მთ. 6₂₇ ლკ. 2₅₂, 19₃).

ე. ქართულ-ქართველური ენებიდან სომხურში შესული სიტყვები

1. პარი—*ყარ*⁴ (ლკ. 15₂₅).
2. წყურილი—*ბარაქ*⁵ (მთ. 25₃₅, 37₁, 42₁, 44₁ იბ. 7₃₇).
3. ხეღ—*ყაქ* (მთ. 6₃₀, 34₁, 34₁, 27₆₂ ლკ. 10₃₅, 12₂₈, 13₃₃, 33₁ იბ. 1₂₀, 35₁, 48₁, 6₂₂, 12₁₂).

ვ. უცნობი მომდინარეობის ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვები

1. ავაზაკი—*ასაყაქ*⁶ (მთ. 21₁₃, 26₆₅, 27₃₈, 44₁ მკ. 11₁₇, 14₁₈, 15₂₇ ლკ. 10₃₆, 36₁, 19₄₆, 22₆₂ იბ. 10₁, 8₁, 18₄₀).
2. ანვაპრება—*აყარაქქინ* (მკ. 7₂₂ ლკ. 12₁₅).
3. ბალარჯობა—*ყაყარქაქს* (მთ. 26₁₇ მკ. 14₁₂).

¹ ამ კატეგორიაში ვათავსებთ ქართულ-სომხური საერთო ხმარების იმ სიტყვებს, რომელთა სომხურ სახეს გააჩნია შესატყვისი ფორმები სომხურის მონათესავე ინდოევროპულ ენებში.

² ამ სიტყვის ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. ილია აბულაძე „ქართ.-სომხ. ლიტერატურული ზრათიერთობა IX—X სს-ში“, გვ. 099.

³ ეს სიტყვა ნ. მარის აზრით სომხ. *ქმიო*-იდან მოდის. ქართულ ფორმას „ლ“ აქვს დამატებით გაჩენილი ქართ. „ლრმასთან“ შეგუების მიზნით (XB, II, გვ. 171, 266).

⁴ იხ. ნ. მართან (XB, II, გვ. 26 შმდ.).

⁵ სომხ. *ბარაქ*-ი II. Vögts-ს ქართულ „წყურილიდან“ შეთვრებულიად მიაჩნია (შმდ. ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 0106).

⁶ ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 0109 შმდ. ჰრ. აკუარიანს ეს სიტყვა ქართულში სომხურიდან შემოსულად მიაჩნია.

ასევე: ლკ. 24₁₃ ინ. 11₁₉. მაგრამ არის შემთხვევა, როდესაც სომხური *ասպარէყ*-ის შესატყვისად ქართული ტექსტი ხმარობს „უტევან“-ს: „ხოლო ნავი იგი განშორებულ იყო ქუეყანით მრავალ უტევან“ (მთ. 14₂₄).

և նաև მხისნალ էრ ի դամքն բայում ասպարիսսւք

τὸ δὲ πλοῖον ᾗθι μάστον τῆς φιλῶστος ἦν

3. ვუნდი—*ჟონი*—ფალ. grund

არის ტექსტობრივი შეხვედრა: „იულა წარიყვანა მის თანა გუნდი“ (ინ. 18₃).

კაღაქი თახალ ონოქ იერ იგონი

δὲ σὺν Ἰσθδὰξ λαβὼν τῆν σπειραν, ინ. აგრ. ინ. 18₁₂.

მაგრამ ქართულში „გუნდს“ გარდა სომხ. *ჟონი*-ის შესატყვისად ნახმარია აგრეთვე „ნათესავი“:

„შეკრიბეს მის ზედა ყოველი ნათესავი“ (მთ. 27₂₇).

ჭიოიქიქინ ἰ ქერაქ ἵორა დამხნაქი იგონი

συγγαῖον ἐπ' ἀπὸν ἄλλην τῆν σπειραν

ან კიდევ „დასი“: „ღამიღგინოს მე აწ აქა... ათორმეტი დასი ანგელოზთაჲ“ (მთ. 26₅₃).

ნათესავანიქე ქნა აქიმ აკურ... იერითთასან იგონი იგონი

παρουστήσει μοι ἄρτι πλεῖα δὴδεια λεγιὼνα ἄγγελων

4. დანგი—*ჟანი*—ფალ. dāng

თავს იხენს ტექსტობრივი შეხვედრა:

„არა ორი სირი ერთის დანგის განიყიდის (მთ. 10₂₉).

იჯ თოყდენ ხერკი დანდიქ იგონი ἰ ἵიქ ქანაქინ

οὐχὶ δύο στρούθια ἀσσοῦριος πωλεῖται

ასევე: ლკ. 12₆-ში, მაგრამ ზოგჯერ სომხური ტექსტი ადიშის „დანგის“ შესატყვისად *ნაგარაქი*-ს იძლევა:

„და დასხნა ორნი ფშიტნი, რომელ არს დანგ ერთ“ (მკ. 12₂₂).

և არქ ხერკოს რამიკა, ირ ქ ნაგარაქი ἰ ἵქ

ἔβλαენ λεπτα δὸς, ὅ ἔστιν κοδράχτης ასევე—მთ. 5₂₆.

5. დრაჰკანი—*ჟანსი*

გვაქვს ტექსტობრივი თანხვედნილობაც: „რომელსა თანა-ელვა მისი ასი დრაჰკანი“ (მთ. 18₂₈).

იერ თორთერ ἵმა ზარერ ἵანსი

... ἐκατόν θηάρια

ასევე: მთ. 22_{19, 19} მკ. 6₃₇ 12₁₆ 14₅ ლკ. 7₄₁ 10₃₈ 20₃₄ ინ. 6₇.

ამის გვერდით რამდენიმე შემთხვევაში სომხ. *ჟანსი*-ის შესატყვისად ქართულში ნახმარია „სატრი“: „აღთქუმა-ყო მოქმედთა მათ მიმართ თითოედი სატრი დღისა“ (მთ. 20₃).

არქ ქარბო ἵლახენ თორი ἵანსი

სამფაჩიდაჲ დე მეტა τῶν ἐργατῶν ἐκ θηάριος τῆν ἡμέραν; ასევე აგრეთვე მთ. 20_{9, 10, 13}:

არის აგრეთვე ისეთი შემთხვევა, როდესაც ქართულში არის წარმოდგენილი „დრაჰკანი“, ხოლო სომხური ტექსტი შესაბამის ადგილას *ჟანსი*-ს კი არ იძლევა, არამედ *ჟანსი*-ს: „ნელსაცხებელი ეგე განიყიდა სამასის დრაჰკანი“ (ინ. 12₆).

სიღ აკი ქანაიხეაჲ სრჲ ზორიჲ ეხნარქ
 თნთი თ მაროი იხ ზეპრბჲ რეაჲთავ ნიჯარსაჲ

6. ვანი, სავანე—ქანიჲ—ირან. * wahana

„ვან“-ძირის სიტყვები რიგ შემთხვევაში თანხვედნილად იჩენენ თავს ადიშის ტექსტსა და სომხურ ოთხთავში; მაგალითად:

„სადა არს ვანი იგი ჩემი“ (მკ. 14₁₁).

იუჲ ხნ ქლასიანჲ

პსმ ზთსჲ თბ ჯაჲ ჰ ჰ ს მ ჯ მ ს

ასევე: ლკ. 2₇ ინ. 1₃₉, 39-ში, მაგრამ ერთგან ქართულში სომხურ ქან-ის შესაბამისად ნახმარია „სახლი“. „მოჰყვანდა იესუ სახლით კადაფაასით“ (ინ. 18₂₈).

აბნჲ ექსათა ქ ქანაიჲს ჯაქსაქსაჲ

ბჲოთსჲ იხ თბ 'სიჲთსჲ ბპბ თნ კადაფა

7. ვარშამავი—ქარქამაქ—ფალ. * vārkāmak

თავს იჩენს თანხვედნილობაც: „(ვ)არშამავი იგი... არა... იღვა“ (ინ. 20₇).

ათსანჲ ექათანი... ლ ქარქამასჲ... იჯ... ჯაკჲ

ტბ თბ მ ბ რ ი ვ ...თბ ...ჯაქმეოთ

ქართულ ტექსტში იკითხვის აგრეთვე „სულარი“, რომელიც ბერძნულ სიტყვას წარმოადგენს და ბერძნული ტექსტიც აქ ამ სიტყვას იძლევა: „პირი მისი დახუთულ იყო სულრიოთა“ (ინ. 11₄₄).

ქლქნიანჲს ათქრ ჯაქსიქოქ... ლ სრხსაჲს ქარქამაქსაჲს ათაჲ

ჩ ჰქსჲ ბთსჲ თბ თბ მ ბ რ ი ვ პერმენბეო

8. ვაქარი—ქანაიხეაჲ—ფალ. vācār

არა ერთის ტექსტობრივი თანხვედნილობის შემთხვევები; მაგალითად: „მსავს არს სასუფეველი ცათაჲ კაცსა ვაქარსა“ (მთ. 13₄₅).

ზანჲს ჲ არქაქსიქსჲს სრქსიქ თან ქანაიხეაჲს

ბჲოთსჲ ზთსჲ ჩ ჰქსჲ ბთსჲ თბ თბ მ ბ რ ი ვ ბჲოთსჲ ბჲოთსჲ

ქართულ და სომხურ ტექსტებში წარმოადგენილია ამ ძირიდან ნაწარმოები სხვა სიტყვებიც: „სავაქრო“, „ვაქრობა“:

„ნუ შეიქმთ სახლსა მამისა (ჩემისა)სა სავაქროდ“ (ინ. 2₁₆).

ჩქ სანხჲრ ეთონჲ ზორ ქმიქ თან ქანაიქ

ქჩქ პილბეო თბ იჯოთ თბ პარბჲ, მს იჯოთ ზმპიორიოთ

ან კიდევ: „წარვიდეს: რომელნიმე თჲსა აგარაკად, რომელნიმე ვაქრობად“ (მთ. 22₆).

ეზაყსი იან ჯაყარაქ ჯორ, ლ იან ქ ქანაიქ

ბჲოთსჲ, მჲ მუნ ეღ თბ ბთი ბჲოთსჲ, მჲ მჲ ჰქსჲ ზმპიორიოთ ბთსჲ

მაგრამ ამის გვერდით ჩვენ ვხვდებით ისეთ შემთხვევებსაც, როდესაც სომხური ტექსტის ქანაი-ძირის სიტყვათა შესაბამისად ადიშის ტექსტი სხვა, არა ამ ძირის, სიტყვებს იძლევა. ასე მაგალითად, ქართულ ტექსტში ვხვდებით „მოფარულს“ და „ფრდა“-ს:

„ტაბლები იგი თესლის მოფარულთა დაამჭუა“ (მთ. 21₁₂).

ქანყანჲს ზათაქანაიჲს ჯორბანსაჲ

ჯაქსარეფი... თბ ჯაქსარეფი თბ პაღოსიჲს, აგრ. მთ. 21₁₂ 25₉.

ანდა: „რომელნი-იგი ტრედსა ფრდიდეს, ჰრქუა მათ“ (ინ. 2₁₆).

ორ ეაყანსიან ქანაიქსიან ათქ ეთთა

თბსჲ თბ პერსერბჲს პაღოსიჲს ეღბე

აგრეთვე იხ. 2₄₄. ქართულში გვხვდება აგრეთვე „განწყიდვა“:
 „განყიდა ყოველი, რაჲცა აქუნდა“ (მთ. 13₄₄).

ქანაიჯ ღამინაჲსი სუჯ ღირ იანიქ

παναζ θσα ζχει α γ ο ρ α ζ ε ι

ასევე: მთ. 10₂₉ 13₄₆ 18₂₅ 19₂₁ 26₉ 27₉ მკ. 10₂₁ 14₁₅ ლკ. 12₅ 33 17₂₈

19₄₅ 22₃₆ 28₂₂ იხ. 12₅.

არის ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც ადიშის ტექსტში „ვაჰარ“-ძირის სიტყვა იხმარება, ხოლო სომხური ტექსტი ამ ადგილებში სხვა, არა ამ ძირის სიტყვებს ხმარობს. ასე მაგალითად: „და იხილა სხუანი, მდგომარენი სავაჰროსა ზედა ცალიერად“ (მთ. 20₃).

სოთა აკჳ ღჩ ღაკიწ ღასაიღჳ ქ ჩ რ ა ყ ა რ ა ჳ

εἶδεν ἀλλοις ἐστῶτας ἐν τῇ ἀ γ ο ρ ᾶ ἀρ γ ὶ τ

ასეთივე სახის შემთხვევა გვაქვს: მთ. 25₂₇ მკ. 7₄ ლკ. 19₁₅ 25^{-ში}.

9. იავარი (იავარ-ყოფა)—*ასარ ღაკიწანჳ*—ფალ. *āvar*, გვაქვს ტექსტობრივი შეხვედრებიც: „ჭურჭელი მისი იავარ-ყვის“ (მკ. 3₂₇).

ღკაკათჳსი ღაკიწი... ასარ ღაკიწანჳ

...αζ σαξῆνι ἄπῶν θ: α ρ π α θ α ι, იხ. აგრეთვე: მკ. 3₂₇

სომხურში არის აგრეთვე—*კაჩიჯათჳსი*: „ჭურჭლისა მისისა იავარი სუოთ აჲ“ (მთ. 12₂₉).

ღღარბჳსი ჴორა კაჩიჯათჳსი

αζ σαξῆνι ἄπῶν ἀ ρ π α θ α ι იხ. აგრეთვე: მთ. 12₂₉.

10. ნიში—*ნიჯი*—ფალ. *nišān*

არის ტექსტობრივი თანხვედრების შემთხვევებიც:
 „მაშინ გამოჩნდეს ნიში იგი“ (მთ. 24₃₀).

სათჳსი სრქსიჳსი ნიჯანი

και τῶτε φανήσεται θβ σ η μ ε ἰ ο γ

აგრეთვე იხ. 4₃₅, მაგრამ ქართულ ტექსტში სომხ. *ნიჯანი*-ის შესატყვისად უფრო ხშირად „სასწაულია“ ნახმარი:

„სასწაული ზეცით უჩუენოს მათ“ (მთ. 16₁).

ნიჯანი სრქსიჳსი ვიკიანჳსი ჴიჯა

σ η μ ε ἰ ο γ ἐν τῶν ἑβραίων ἐπιθεῖα ἄπῶν:

აგრეთვე: მთ. 12₃₈ 39 16₂ 24₃ 26₄₈ მკ. 8₁₁ 12₁₂ 13₄ 14₄₄ ლკ. 1₂₂ 2₁₂ 3₄

11₃ 16₂₉ 29₃₀ 21₇ 11₂₅ 22₃₇ 23₈ იხ. 2₁₁ 18₂₃ 5₃₂ 4₄₅ 5₄ 6₂ 14₂₆ 30₇ 31₉ 9₁₆ 10₄₁
 11₄₇ 12₄₈ 37 20₂₅ 30 21₁₅.

არის აგრეთვე შემთხვევა, როდესაც ქართულში ნახმარია „ნიში“, სომხური ტექსტის შესატყვის ადგილას კი არის არა *ნიჯანი*, არამედ *არქსათ*: ერთსა და იმავე მაგალითშია როგორც „ნიში“, ისევე „სასწაული“; „სასწაულის“ შესატყვისად სომხურში გამოვიდა *ნიჯანი*, ხოლო „ნიშის“ შესატყვისად კი *არქსათ*: „აღდგენ ცრუ წინაწარმეტყუელნი და სცენ სასწაულებ ღიღ და ნიში ბჲ“ (მთ. 24₂₄).

კარქენჳსი... სოთა მარღორჳსი სთაკიწანი ნიჯანი მხბამჳსი სარქსათჳსი
ἐξερῆσθησιν γὰρ ψευδῶντες και ψευδοπροφηται, και θῶθῶσιν σ η μ ε ἰ α μ ε γ ᾶ λ α και τ ἔ ρ α τ α

აგრეთვე მკ. 13₂₂, ერთგან სომხური ტექსტის *ნიჯანი*-ძირის სიტყვის შესაბამისად ქართულ ტექსტში ვხვდებით „წარჩინებულს“:

„პურობილ ვინმე იყო მაშინ წარჩინებული“ (მთ. 27₁₆).

იღსქნ ქაქიძამ ჭაყილი მქ ზაჟანორ

εἶχον δὲ τότε δέσμοιον ἐπίσημοι

11. პატივი (პატიოსანი, პატივის-ყოფა)—**ყათილ ფალ.* pativ**

„პატივ“-ძირის სიტყვებშიც: არა ერთგზის იჩენს თავს ტექსტობრივი შეხვედრა; მაგალითად: „ყოველნი პატივისა-უყოფდენ ძესა, ვითარცა პატივისა-უყოფენ მამასა“ (ინ. 5₂₃).

ამსნსტსან იყათილსა ყენს ყირიქი, იყატსა ყათილსჳნ. ფნაკრჳ

παύτες τειμῶσι τὸν σὶβη ἄμθῶσ τὸν πατέρα

ადიშის „პატივ“-ძირის სიტყვებს სომხურში ამავე ძირის—**ყათილ** შესატყვისება კიდეც: ლკ. 18₂₀ ინ. 5₂₃ მ₃₀ 12₂₆-ში. ასევე ლკ. 7₂-სა და 14₈-ში ადიშის ტექსტის „პატიოსანის“ შესატყვისად სომხურში ამავე ძირის **ყათილსკან** იხმარება. მაგრამ ამასთან ერთად ვხვდებით ისეთ შემთხვევებსაც, როდესაც სომხური ტექსტის **ყათილ**-ძირის სიტყვების შესაბამისად ადიშის ტექსტი სხვა ძირის სიტყვებს იძლევა—მაგალითად „თავ-ყოფა“-ს.

„თავ-უყავ მამასა შენსა“ (მთ. 19₁₃).

ყათილსა ფნაკრ ჳ

τειμα τὸν πατέρα

აგრეთვე მთ. 15₄, ქართულ ტექსტში არის აგრეთვე „დიდება“:

„ერი ესე ბაგითა ხოლო მადიდებს მე“ (მთ. 15₆).

ძიღიღირჳს აკა ჳრქამარჳ ყათილს ყლს

ბ ლაბღ ობთღ თიღ ჳქსლსჳნ მჳ ტემა

გვხვდება აგრეთვე ადიშის ტექსტში „მრავალ სასყიდელი“:

„ჰოსი რაჲ ერთი მრავალ-სასყიდლისა მარგალიტი“ (მთ. 13₃₆).

ყათილ მქ ყათილსკან შაყიყარჳ

ენრან დღ ონა პოსლს ტე მოი მარყარჳთჳ

ამისდა პარალელურად არის შემთხვევები, როდესაც ადიშის „პატივ“-ძირის სიტყვათა შესაბამისად სომხური ტექსტი არ ხმარობს ამ ძირის სიტყვებს; მაგალითად: „და ზოიღეს ოც და ათი იგი ვეცხლი, სასყიდელი იგი პატიოსნისაჲ“ (მთ. 27₉).

ღ საიქს იერსაიღს არბამქინ იქინს ქადანისკიქ

კაღ ზღაფიონ თღ ტრეჩკონთა ორყრეღ, თჳნ თყიყ თღ ტე ტე რე მენო

ასეთივე სახის შემთხვევა გვაქვს მკ. 6₄ 14₃ 15₁₃ 21₅.

12. ჯამი—**ჭამი, ჭამანსკ**—ფალ. ჯამიჳ ჯამანაკ

მრავალია ტექსტობრივი თანხედენილობის შემთხვევები; მაგალითად:

„გამოიკითხა მათგან ჟამი“ (მთ. 2₇).

ათიღსაყ ქ ჳიყანს ჳღ ჭამანსკ

ჳქრქმთსენ პარჳბთჳნ თბ ჳრბონო

ასეთივე ტექსტობრივი შეხვედრასთან გვაქვს ჩვენ საქმე: მთ. 2₈ 1₆ 6₂ 3₅ 5₆ 7₁₆ 17₈ 29₉ 9₁₅ 22₁₀ 10₁₉ 19₂₃ 11₂₅ 12₄₃ 13₃₀ 32₁₄ 11₁₆ 15₂₈ 17₁₈ 18₂₅ 19₂₉ 20₃₁ 5₆ 9₁₂ 21₃₄ 30₄₁ 23₁₅ 24₁₅ 25₃₂ 33₃₆ 44₄₈ 50₂₅ 33₁₉ 31₂₆ 18₂₉ 30₄₀ 45₅₅ 27₃₁ 45₄₅ 27₄₆ მკ. 1₁₅ 2₂₀ 4₁₅ 16₁₇ 17₂₀ 22₆ 11₃₅ 35₃₈ 9₂₁ 10₃₀ 11₁₃ 25₁₂ 23₁₃ 14₁₁ 14₂₈ 32₃₃ 14₇ 12₂₅ 14₃₅ 37₄₁ 15₂₅ 33₃₃ 34₁₇ ლკ. 1₁₀ 20₂₈ 4₅ 13₂₅ 6₂₂ 26₁₄ 28₁₃ 13₂₇ 10₂₁ 11₂₁ 24₁₂ 12₃₆ 39₄₀ 42₄₆ 54₅₅ 56₁₃ 11₂₈ 14₁₇ 15₃₀ 16₄₉ 17₁₀ 18₄ 30₁₉ 19₃₄ 20₉ 10₁₉ 21₈ 20₂₄ 22₅₃ 59₂₃ 36₄₂ 44₄₄ 24₃₃

ონ. 1₁₀, 3₉ 2₄, 10₂₂ 4₆, 21₂₁ 23₂₃ 25₂₅ 45₄₅ 52₅₂ 53₅₃ 5₆, 7₁₇ 25₂₅ 28₂₈ 35₃₅ 6₃₄ 7₆₇
6₁, 8₇ 27₂₇ 30₃₀ 31₃₁ 33₃₃ მ₂₀, 20₂₀ 28₂₈ 14₁₄ 9₁₃ 11₉, 42₄₂ 12₁₆, 23₂₃ 27₂₇ 32₃₂ 35₃₅ 13₁₂, 12₁₉ 33₃₃ 14₉ 15₂₆
16₂, 4₁, 4₁₃ 24₂₄ 21₂₁ 25₂₅ 26₂₆ 32₃₂ 17₁₇ 19₁₉, 14₂₇ 20₂₄ 21₁₈.

მაგრამ ქართული ტექსტი სომხ. *ქამ*-ძირის სიტყვათა შესაბამისად რიგ შემთხვევებში იძლევა არა „ჟამ“, არამედ სხვა ძირის სიტყვებს; მაგალითად, „ოდეს“:

„ოდეს იგი უშმა“ (მკ. 2₂₅).

კორტამ იქითი ხეხ

შ₂ე *χρ₂ε₂α₂ν* ზ₂σ₂χ₂ν

აგრეთვე მთ. 12₃ მკ. 3₁₁ 6₂₁ 8₁₉, 20 12₂₅ 13₄, 29 ლკ. 4₂₅ 5₃₅ 6₉ 9₂₆ 12₁₂, 58₁₄, 12₁₃ 21₇, 9 22₃₅ ინ. 5₂₅. „მაშინ“: *კაკინტამ*: „მაშინ აღესრულა თქმული იგი“ (მთ 2₁).

კაკინტამ ღათორეიოლ ათაყსაღ

ტ₂შ₂ე ზ₂ნ₂ღ₂ერ₂მ₂ჟ₂ თ₂ბ₂ ბ₂რ₂მ₂ზ₂

აგრეთვე: მთ. 2₇, 16 3₅, 13 4₁, 5₁₀ 7₂₀ 8₂₀ 9₆, 14₂₉ 37 11₂₀ 12₁₃, 22₃₈ 44₄₅ 45₁₃, 36₄₃ 15₁₁, 12₂₈ 16₁₁, 20₂₄ 27 17₁₃, 18 18₂₁ 19₁₃, 27 20₂₀ 21₂ 22₈, 13₁₆ 21 23₁ 24₉, 10₁₆ 21₂₃ 30 25₁₇ 7₃₁ 34₃₇ 41₄₄ 26₃, 14₃₁ 36₃₈ 46₅₀ 52₅₆ 65₆₇ 74₂₇, 3₉ 9₁₃ 16₂₈ 27₃₈ 53 28₁₀ ნკ. 13₁₄, 21₂₆ 27 ლკ. 13₂₆ 14₁₀, 21 21₁₀, 20₂₁ 27 24₄₆
ინ. 8₂₈ 11₁₄ 12₁₆ 19₁₆ 20₈.

„მარადის“—*კამნრაჟი ქამ*:

კ₂გ₂ლ₂ხ₂ა₂კ₂ნ₂ მ₂ა₂რ₂ა₂დ₂ის₂ თ₂ან₂ა₂ ა₂რ₂ი₂ან₂“ (მთ. 26₁₁).

კამნრაჟი ქამ იაგჟათა რნი ღხე იზნიჟ

π₂δ₂ν₂τ₂σ₂ε₂ γ₂δ₂ρ₂ τ₂σ₂δ₂ς π₂τ₂ω₂χ₂ο₂ς ζ₂χ₂ε₂τ₂ε₂ μ₂ε₂θ₂ ξ₂α₂υ₂τ₂ν₂

აგრეთვე: მკ. 14₇, 7 ლკ. 18₁ ინ. 12₇ 18₂₀.

„მეყსეულად“—*ნოჟი ქამაჟი*:

„მეყსეულად დასცნა წყაროა“ (ლკ. 8₄₄).

ნოჟი ქამაჟი ხლაყ რქილიან

π₂α₂ρ₂α₂χ₂ρ₂η₂μ₂α₂ ζ₂σ₂η₂ η₂ ρ₂ბ₂σ₂ς

„ვიღრემდე“—*ვირტამ*:

„ვიყავ მუნ, ვიღრემდე გრქუა შენ“ (მთ. 2₁₃).

ანიღ ქნიქქიჟი ვირტამ თაყიე ჟხე

ν₂σ₂μ₂ι₂ ξ₂α₂ε₂ν₂ ξ₂ω₂ ε₂ι₂π₂ω₂ σ₂ο₂

„საწუთრო“—*აო ქამანიაკ იქ*:

„საწუთრო არიდე“ (მკ. 4₁₇).

აო ქამანიაკ იქ ხე

ἀ₂λλ₂ξ₂ π₂ε₂ρ₂ο₂σ₂α₂ι₂ρ₂ο₂ς ε₂σ₂υ₂ν

„უქუეთუ“—*კორტამ*:

„უ (ქ)უეთუ თუალი შე(ნი) განმარტებულ ა(რს)“ (ლკ. 11₃₄).

კორტამ ალნი თოათ ლ

δ₂ε₂α₂ν₂ θ₂ θ₂φ₂θ₂α₂μ₂δ₂ς σ₂ο₂σ₂ θ₂π₂λ₂ο₂ς η₂

„მუნქუეს, მუნქუესცე“—*ნოჟიქამანიჟი*:

„მუნქუესცე აღვდა ნავსა“ (მკ. 8₁₀).

ნოჟიქამანი მინხაქ ი ნაი

κα₂ι₂ ε₂θ₂μ₂θ₂ς ξ₂α₂μ₂θ₂ς ε₂ι₂ς τ₂ο₂ π₂λ₂ο₂σ₂η₂

აგრეთვე: მთ. 21₁₉ მკ. 1₁₀, 12 6₄₅ 11₂.

„დღე“—*ძამ, ძამანახე*:

„ელისაბეთისნი აღიესნენ დღენი შობისანი“ (ლქ. 1₆₇).

ἐλισαβεθῆς ἡμερῶν γεννηθῆναι

თქმე *ἡμερῶν γεννηθῆναι τῆς ἡμερῶν* ანუ

აგრეთვე: მთ. 14₁₅ 24₁₂.

„ვერ მოცლა“: „ვერცა პურის ჰამად ჰვალნ“ (მქ. 6₃₁).

καὶ οὐκ ἔφαγον ἄρτους οὐδὲν

და ὅτι *οὐκ ἔφαγον ἄρτους*

„აწ“—*აწ* შეძიებთ მე მოკლვად“ (ინ. 8₁₀).

καὶ ἐπιτίθει μοι τὴν ἄρτην

ნუც *καὶ ἐπιτίθει μοι τὴν ἄρτην*

აგრეთვე: მთ. 3₁₅ 27_{42, 43} მქ. 15₃₂ ლქ. 6₂₁ 10₃₀ 11₃₆ ინ. 4_{18, 23} 11₈ 12₂₇ 13_{17, 21} 13_{36, 37} 14₂₉ 16_{22, 30, 31} 17₁.

„მოაქვამ დღე“—*ყოქამ*:

„შენ დაჰმარებ ღვინო კეთილი მოაქანდე“ (ინ. 2₁₀).

καὶ ἔδωκεν αὐτῷ τὸν ἄρτον

სუ *καὶ ἔδωκεν αὐτῷ τὸν ἄρτον*

აგრეთვე: მქ. 13₁₉.

მაგრამ, ამათ გვერდით შეიძლება აღვნიშნოთ არა ერთი შემთხვევა, როდესაც აღნიშნის ტექსტის ამა თუ იმ ადგილას „ჟამ“-ძირის სიტყვა იხმარება, სომხური ტექსტის შესატყვის ადგილებში კი ეს სიტყვა არ ჩანს; ასე მაგალითად:

„ხოლო რაჟამს აღესრულა ჰეროდე“ (მთ. 2₁₉).

καὶ ἔτελεσεν ἡμερῶν Ἡρῶδου

დასეთვე ვითარება გვაქვს: მთ. 7₂₈ 8_{1, 5, 23} 9_{10, 28} 10_{12, 14, 27} 11₁ 13_{21, 25, 26, 48, 53}

14₆ 17₂₄ 19₁ 20₈ 21_{1, 34} 22₁₁ 24₄₃ 26_{1, 16, 82, 73} მქ. 1_{32, 37} 2₁₉ 4_{10, 35} 6₃₅ 7₁₇ 9_{8, 10, 28} 14_{17, 28, 70} 15₂₀ ლქ. 20₂₇ 23₈ ინ. 12₁₇ 13₂ 14₁₉.

13. სპეტაკი—*სპეტაკი*—ფალ. *spētak*.

ეს სიტყვა მთელ რიგ ადგილებში აღიშნა და სომხურ ტექსტში თანხედნილადა წარმოდგენილი; მაგალითად:

„სამოსელი მისი სპეტაკ იყო“ (მთ. 28₃).

καὶ ἦν ἡμερῶν ἡμερῶν ἡμερῶν

სუ *καὶ ἦν ἡμερῶν ἡμερῶν ἡμερῶν*

აგრეთვე: მთ. 17₅ მქ. 9_{3, 3} 16₅ ლქ. 9₂₉ 23₁₁ ინ. 20₁₂. ქართულში მხოლოდ ერთი შემთხვევაა, როდესაც ნახმარია არა „სპეტაკი“, არამედ „ეთერი“. შემთხვევით არ უნდა იყოს ეს. ემჩნევა, რომ ამ სიტყვების მომხმარებლისათვის ნიუანსებრივი განსხვავება არის ამ ორ სიტყვის შორის: „სპეტაკ“-ს ხმარობს ძალიან ნათელისათვის, ბრწყინვალისათვის, ელვარისათვის. მთელ რიგ შემთხვევებში „სპეტაკი“ ნახმარია „ბრწყინვალისა“ და „ელვარე“-ს სინონიმად:

„სამოსელი მისი იქნა ბრწყინვალე სპეტაკ ფრიალ“ (მქ. 9₃).

καὶ ἦν ἡμερῶν ἡμερῶν ἡμερῶν

და *καὶ ἦν ἡμερῶν ἡμερῶν ἡμερῶν* სუ *καὶ ἦν ἡμερῶν ἡμερῶν ἡμερῶν*

„ეთერი“ კი ჩვეულებრივი გაგებით:

„იგი შევიდა ტაძარსა ღმრთისასა“ (მთ. 12₄).

ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ

ეიშქმენ ეიზ თონ ოიჯონ თენ მისენ, აგრ. ლქ. 6₄.

ან კიდევ: „იგინი არა შევიდეს ტაძარსა მის“ (ინ. 18₂₈).

καὶ οὐκ εἰσέλθῃς εἰς τὸ ἱερόν

კაი ამთოი ოიჯ ეიშქმონ ეიჯ თბ პრავიჯონ აგრეთვე: ინ. 18₂₈ 19₉.

ქართული „ტაძარობის“ შესატყვისად კი სომხურში იკითხება *ღუშრქ*

მაგალითად: „უყუარნ მათ მვნისთაობად ტაძარობასა“ (მთ. 23₆).

οὐκ εἰσέλθῃς εἰς τὸ ἱερόν

ფილთონ ძე თენ პრავთიჯონ ენ თოიჯ ძეიპნოიჯ,

ასევე: მქ. 6₂₁ 12₃₉.

16. ტომი—თიჩამ—ფალ. tohm

სომხური საყდათიჩამ-ის შესაბამისად ქართული ტექსტი ერთ ადგილას

„ნათესავ-ტომს“ ხმარობს:

„და ესმა გარემო ნათესავ-ტომთა“ (ლქ. 1₆₈).

καὶ ἡκούσθη ὅτι περὶ οἰκιοῦ καὶ οἰκίας

კაი ἡκούσθη ὅτι შემთხვევაში ქართული ტექსტის „ტომს“ სომხურში *საყდა*

შესატყვისება: „სჯილდეთ ათორმეტთა ტომთა ისრაშლისთა“ (ლქ.

22₃₀).

καὶ ἡκούσθη ὅτι περὶ οἰκιοῦ καὶ οἰκίας

კრ: ἡκούσθη ὅτι περὶ οἰκιοῦ καὶ οἰκίας

17. (3) ურაკპარაკი—*ურაკპარაკი*—ჩრდ. ფალ. *frapadak

ერთგან ტექსტობრივ შეხვედრასთან გვაქვს საქმე:

„უყუარნ მათ შორის... ურაკპარაკთა თაყუანის-ცემად“ (მთ. 6₉).

καὶ οὐκ εἰσέλθῃς εἰς τὸ ἱερόν

მთ. ფილთონ ენ თაიჯ სუნაყაჯაიჯ კაი ენ თაიჯ ორთაიჯ თენ პლავთაიჯ ორთ-

თაიჯ პრავთაიჯ

მაგრამ უფრო ხშირად სომხური *ურაკპარაკი*-ის შესატყვისად აღიშნის ტექსტი „უბანს“ ხმარობს: „მსგავს არს იგი ყრმთა, მსხდომარეთა შორის უბნებსა“ (მთ. 11₁₆).

καὶ οὐκ εἰσέλθῃς εἰς τὸ ἱερόν

ბმოიჯ ორთონ პაიდიჯიჯ კაი ἡκούσθη ὅτι περὶ οἰκιοῦ καὶ οἰκίας

აგრეთვე: მთ. 6₂ 12₁₈ მქ. 6₉₆ 12₃₈ ლქ. 7₃ 10₁₀ 14₂₁ 20₃₈.

„უბანს“ გარდა ქართული ტექსტი ხმარობს აგრეთვე „სავაქრო“-ს:

„იხილა სხუანი, მღვდომარენი სავაქროსა ზედა ცარიელად“ (მთ. 20₃).

καὶ οὐκ εἰσέλθῃς εἰς τὸ ἱερόν

ეიძენ ἄλλοιჯ ორთაიჯ ენ თენ ἡκούσθη ὅτι περὶ οἰκιοῦ καὶ οἰκίας

აგრეთვე: მქ. 7₄.

გვაქვს საწინააღმდეგო შემთხვევებიც: როდესაც ქართულშია „ურაკპარაკი“, ხოლო სომხური ტექსტი კი სხვა სიტყვებს იძლევა. მაგალითად *საყდა*-*რანს*-ს: „ერისა კაცთა მათ ბჰისათა წარიყვანეს იესუ ურაკპარაკად“ (მთ. 27₂₇).

καὶ οὐκ εἰσέλθῃς εἰς τὸ ἱερόν

ორთონ ὅτι ἡκούσθη ὅτι περὶ οἰκιοῦ καὶ οἰκίας

ტავრიონ

ან კიდევ *ასისან*-ს: „შეკრბეს... ფარისეველნი ჰურაკპარაკსა“ (ინ. 11₄₇).
ჰიოქიხეჲსი ღრანანაკისიჲსი და ქიარქისხეჲსი ასისან
 საჩუგაჲნი... ონ *ფარეაჲნი* სუნდრისი აგრ. მთ. 10₁₇.

18. შენ (შონ)—*ღნი*—ფალ. ზნი

შენ (შონ)—ძირის სიტყვათა ხმარებისას ბევრგან იჩენს თავს ტექსტობრივი შეხვედრა. მაგალითად: „რომელმან ალაშენა სახლი თჳსი კლდესა ზედა“ (მთ. 7₂₄).

იერქინსაკე ვითინი რერქი ქერაკი ქიქი

ბოძეს ფიქობრეჲსი ამთონ თჳსი ონიანი ეპი თჳსი პეტრეჲსი

ასევე: მთ. 7₂₆ 16₁₈ 21₄₂ 23₂₉ 26₆₁ 27₄₀ მკ. 13_{1, 2} 14₅₈ 15₂₉ ლკ. 4₂₉ 7₅ 11_{47, 48} 12₁₈ 14_{28, 30} 17₂₃ 20₁₇ ინ. 2₂₀.

მაგრამ რიგ შემთხვევებში სომხური ტექსტის *ღნი*-ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვათა შესაბამისად აღიშის ტექსტი სხვა სიტყვებს იძლევა: „დაბნებო“: „რათა წარვიდენ ვარემო დაბნებო“ (მთ. 14₁₆).

ქი ლქიქისნი ვერქი ქი ღნიანი

ნიჲ ანელბითესი ესე ტაჲ ანჲსი

„სოფელი“: „გამოვიდა იესუ... სოფლებსა მის კესარიასა ფილიპასას“ (მკ. 8₂₇).

ნი შირიანი... ქი ღნიანი ლსარსაკი ქიქიქისი

ზეჲსიანი ბ'იჲსიანი... ესე ტაჲ ანჲსი და *Καθαρεία* თჳსი *Φιλίππου*

„ნაქმნები“: „მოუტდეს მის მოწაფენი თჳსნი ჩუენებად მისა ნაქმნევისა“ (მთ. 24₁).

მთასანი აჯახერსიანი ვიციანსი ნამი ვქინიანი ბი

პრაჲსიანი ონი მათჲსი ამთონ ეპინეიანი ამჲრ ტაჲ ონი ონიანი თონ ლერი სამაგიეროდ გეხედება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც აღიშის ტექსტის „შენ“-ის შესატყვისად სომხური ტექსტი სხვა ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვებს იძლევა. ასეა მაგალითად: მთ. 2₂₃ (*გნახიქი*) და ლკ. 21₅ (*გარეგარსი*).

19. შიში—*ქი*—ფალ. * ზნი

ტექსტობრივ თანხვედნილობასთან გვაქვს საქმე, მაგალითად, მთ. 26₇-ში: „მოუტდა მის ღელაკიტი რომელსა აქუნდა შიშითა ნელსაცხებელი.“

მთასიანი ან ნამი ქინიანი იქი იქი იქი იქი

შეჲსიანი ვიციანი ან ანჲსიანი მართი

აგრეთვე მკ. 14₃, სომხური *ქი*-ის შესატყვისად აღიშში იკითხება აგრეთვე „ალაბასტრი“: „მოილო ალაბასტრი ნელსაცხებლისა“ (ლკ. 7₃₇)

ქერსანი ქი ქი იქი ანიანი

ანიანიანი ან ანჲსიანი მართი

ე. ხემატობრივი მომდინარენი

1. ამენ—*ანი*—ებრ. אמן (ბერძნ. ἄμην)

შემთხვევათა უდიდეს ნაწილში ტექსტობრივი შეხვედრა გვაქვს: მთ. 6₁₃ 13₁₇ 19₉ ლკ. 4₂₄ 7₉ 12₃₇ 18_{17, 29}.
 [აგრამ ლკ. 12₄₁-ში აღიშის ტექსტის „ამენ“-ის ნაცვლად სომხურში *არეგარსი*-დგას.

2. ზეთი—*ბეჲ*—სირ. زيت

ტექსტობრივი შეხვედრა ბევრ სხვადასხვა ადგილას იჩენს თავს. მაგალითად: „არა იაღეს მათ თანა ზეთი“ (მთ. 25₉)

პქს რნიქ ჯრქანი სჯ რარბჩნი

სსჯ ზღაპონ მემქნასუნ ზღაღონ,

აგრეთვე: მთ. 21₁ 24₃ 25₄ 26₃₀ ლქ. 10₃₄ 16₈ 19_{29, 37} 22₃₉.

ამის გვერდით არის შემთხვევები, როდესაც აღიშის ტექსტის „ხეთა“ ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვათა შესაბამისად სომხური ტექსტი სხვა სიტყვებს ხმარობს; მაგალითად:

„ღა სცხებდეს ზეთსა მრავალთა სნეულთა“ (მკ. 6₃).

ს თღანქჩნი ქრთქი ყვარამ ხქლანიყ

კაი ზღეფონ ეღაღი პიღლის აგრანთოსჯ

ასეთივე ვითარება გვაქვს: მთ. 25₄, 8₈ ლქ. 7₄₆.

3. თარგმანი, თარგმანება—ქარქამანი—სირ. targmānā

ტექსტობრივ თანხვედნილობასთან გვაქვს საქმე მაგალითად: „რომელ არს თარგმანებით: ჩუენ თანა ღმერთი“ (მთ. 1₂₃).

ორ ქარქამანი რნიქ მნიყ ასითღაბ

მესუნ მემქრქევეს მემონ მემქჩმან ბ მესჯ

ასევე: მკ. 5₄₁ 15₃₄ ინ. 1_{38, 41, 42} 9₇ 20₁₆.

ამის გვერდით ბერია არათანხვედნილობის შემთხვევებიც. კერძოდ, ისეთი შემთხვევები, როდესაც ქართული ტექსტის „თარგმანი“—ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვათა შესაბამისად სომხური ტექსტი სხვა სიტყვებს ხმარობს; მაგალითად, „პრქუა მას: გამოგვთარგმანე ჩუენ იგავი ეგე“ (მთ. 15₄₈).

ასჯ მხქჩნი ს მნიყ ვითაღი ვაჟი

ეღევე აბტჲ ფრძოსონ ზღეღი თჳი პარაღისღი

ასევე: მთ. 23₄ ლქ. 24₂₇.

4. ქალაქი—ქარქაღ—kalak

შემთხვევათა დიდი უმეტესობა ტექსტობრივ თანხვედნილობას გვაწვდის: მაგალითად: „მოჰვიღა იესუ ქალაქებსა“ (მთ. 9₃₅).

ს ჯრქჩნი ქრთთა რნიქ თანხანიყ ქარქაღ

კაი: პერჩქეენ ბ იჳთოსჯ თღჯ პბღესჯ პბბბჯ,

აგრეთვე: მთ. 2₂ 4₅ 5₃ 8_{33, 34} 9₁ 10_{6, 11, 14, 15, 23, 23} 11_{1, 20} 12₂₅ 14₁₃ 21_{10, 17, 18} 22₇ 23_{34, 34} 26₁₈ 27₅₃ 28₁₁ მქ. 1_{33, 33, 45} 5₁₄ 6_{33, 56} 11₁₉ 14_{13, 16} ლქ. 1_{26, 39} 2_{3, 4, 11, 39} 4_{29, 29, 31, 43} 5₁₂ 7_{11, 12} 7_{12, 37, 37} 8_{1, 4, 4, 27, 34, 39} 9_{6, 10} 10_{1, 8, 10, 11, 12} 13₂ 14₂₁ 15₁₆ 18_{2, 3} 19_{17, 19, 41} 23_{19, 51} 24₄₉ ინ. 1₄₄ 4_{5, 8, 28, 30, 39} 11₅₄ 19₂₀.

მაგრამ რიგ შემთხვევებში სომხ. ქარქაღ-ის შესატყვისად აღიშის სხვა სიტყვებს იძლევა, მაგალითად:

„არაიენ წინაწარმეტყუელი შეწყნარებულ არს თჯსსა სოფელსა“ (ლქ. 4₂₁)-

ღჯ მარქარჯ რნიქ თანხანიყ ქარქაღ ქრთაღ

სმბესჯ პრაქქეჯ მხანჯ ბანუ ენ თჳი პანქრბი ზასთჯ,

ან კიდევ: „რომელნი მოსრულ იყენეს ყოვლისაგან დაბნებისა“ (ლქ. 5₁₇).

ორჯ მთიქისღ ღქჩნი კანხანიყ ქარქაღ

ბ: ზთჳი ზღეღსმბბბჯ ეღ პბბბჯ აბ მნიყ...

დ. სომხურიდან მომდინარენი

1. მართალი, სიმართლე—არქაღ¹
ტექსტობრივი შეხვედრა გვაქვს: მთ. 1₁₉ 3₁₅ 5_{20, 45} 6₃₃ 9₁₃ 10_{11, 41, 41} 11₁₉

¹ ი. აბულაძე „პართ. და სომხ. ლიტ. ურთ-ბა IX-X სს-ში“ გვ. გვ. 099—0100.

12_{37, 44} 13_{17, 43, 43} 21₃₂ 23₂₉, 23_{35, 35}, 25_{37, 46} 27_{4, 19, 24} მკ. 2₁₇ 6₂₀ ლკ. 1_{6, 17, 75}
2₂₅ 5₃₂ 7_{29, 35} 10₂₉ 14₁₄ 15₁₇ 16₁₅ 18_{9, 14} 20₂₀ 23_{17, 50} ინ. 4₁₈ 5_{19, 24, 25, 30}
16_{8, 10} 17₂₅.

მაგრამ რიგ შემთხვევებში სომხური ტექსტი სხვა სიტყვებს იძლევა, მაგალითად:

ამწეს-ს: მთ. 5_{18, 76} 6_{5, 16} 8₁₀ 10_{16, 23, 42} 11₁₁ 16₂₈ 17₂₀ 18_{9, 13, 18} 19_{23, 28}
21_{21, 31} 23₃₆ 24_{2, 34, 47} 25_{12, 40} 26_{13, 21, 34} მკ. 3₂₈ 8₁₂ 9_{1, 41} 10_{16, 29} 11₂₃ 12₄₃
13₃₀ 14_{9, 18, 25, 30} ლკ. 23₄₃ ინ. 1_{21, 51} 3_{3, 5, 11, 11} 5_{18, 24, 25} 6_{36, 26, 32, 32, 47, 47}
6_{53, 53} 8_{34, 34, 51, 51, 58, 58} 10_{1, 1, 7, 7, 24} 12₂₃ 13_{16, 16, 20, 20, 21, 21, 38, 38} 14_{19, 12}
16_{20, 20, 23, 23} 21_{16, 18}.

ქრალთნო-ს: მთ. 5₂₅ 12₁₈ ლკ. 1₆ 11₄₂ 23₄₁.

იღიქ-ს: მკ. 7₃₅ ლკ. 7₄₃ 10₂₈ 20₂₁ ინ. 7₂₃.

არქანი-ს: ლკ. 12₃₇.

2. ჩორრორდი—ჯირყიყაყხა

ერთ ადგილას რამდენადმე თანხვედნილობა იჩენს თავს: „ესმა ჰეროდეს ჩორრორდისა“ (მთ. 14₁).

ქრალ ნეროქეს ჯირყიყაყხა

ჩაათსენ ჩრანოვს ბ ტერძაქიყ

მაგრამ სხვა შემთხვევებში სომხ. ჯირყიყაყხა ადიში „ოთხთა საბრძანებელთა მთავრის“ (ლკ. 3₁₈) და „მეოთხედ მთავრის“ (ლკ. 9₇) სახითაა გაცემული.

ე. ძართულ-ძართველური მნამიდან სომხურში უხვული სიტყვები

1. მუშაკი—მჯაკ¹

გვევლებმა ტექსტობრივი შეხვედრებიც, ასე მაგალითად:

„სამკალი ფრიად არს და მუშაკნი მცირედ“ (ლკ. 10₂).

ჩანბქ რაილია სხს მჯაკჲ სასკა

ფერეთბჲ პოსს, ონ ბჲ ჰერჯტაი ბსკი

აგრეთვე: მთ. 9₃₇ ლკ. 10_{2, 7}.

მაგრამ უფრო ხშირად სომხ. მჯაკ-ის შესატყვისად ადიში „მოქმედ“-ს ხმარობს:

„კაცმან ვინმე დაასხა ვენაჯი და მისცა მოქმედთა“ (ლკ. 20₉).

აკრ იანი არსიყიყ აკიქ, ს სო ღნა მჯაკს

ბეჩეთის ჰფათსათჲ ბჲპაქსათჲ ჩან ბჲბჲთო აბთონ ჴეაქიქ

აგრეთვე მთ. 9₃₈ 20_{1, 2, 8} 21_{33, 34, 35, 38, 40, 41} მკ. 12_{1, 2, 2} 12_{7, 9} ლკ. 13₂₇ 20_{10, 14, 16} ინ. 15₁.

2. პილენბი—ყიქნბ

არის ტექსტობრივი შეხვედრა: „ნუ მოიგებთ... პილენბის სარტყელთა“ (მთ. 10₉).

მქ თთანაკჲ... იქიქნბ ქიქთიქ ბქრ

მუ ჩრქთთჲ... ჴაღსბენ ეის ტბჲ ჴანაჲ ნჲამ

¹ პირველად აქარიანმა აღნიშნა, რომ ეს სიტყვა სომხურში ქართველური ენებიდან (კავკასიური ენებიდან) არის ნასესხები. კავკ. ენებში ეს სიტყვა ფართოდაა გავრცელებული. შდრ. ქართ. მუშა, მუშაკი, მუშაობა, მუშაკობა, სამუშაო, მემუშავე. ლაზ. მუჭა, ინგლ. მოჭაჩაყ, მუჭ. მოჭაჩაყ, მოჭაჩაყ, სუან. მოჭაჩ, მოჭაჩ, ინგ. მოჭა, ჩერქ. მოჭაჩ და სხვა.

აგრეთვე: მკ. 6, ინ. 24₅. მაგრამ სომხური ტექსტის *ყიჩხა*-ის შესატყვისად ქართულში გვხვდება სხვა სიტყვებიც, მაგალითად

„ქუაბი“: „უსწვივის მარხვად: განბანაჲ სასუმელთაჲ და სტამანთაჲ და ქუაბთაჲ“ (მკ. 7₁).

ჟორ რჩკარან იანსი, ძკრთიქჩინს რაჭახყ, ხ სთიმანთყ, ხ ყიღუნ-ა ხაყ

παρξλαβιον ηρατειν, βαπτισμους ποτερειαν και ξεστων και χαλαχιαν
აგრეთვე „ქერმა“: „იესუ .. ხეღვიდა, ვითარ ერი იგი დასდებდა ქერმასა ფასის შესაწირავსა მას ზელა“ (მკ. 12₄₁).

შჩათს... ისინანქრ ჟჩარყ ძიივიღერჟ არჩანქრ ყიჩხა ქ ჩანბანსაჟ

წმეწრე პწხ ბ ზჯლხ ბქლხეი ხაღახბნ ეიხ ტბ ყაფიჟსაქიბი

3. სტევი—თს¹

გვაქვს თანხვედნილობის შემთხვევა: „იოვანე მოსილ იყ(ო) სტევითა აქლე(მ)ისადათა“ (მკ. 1₆).

ქრ შიქანსხა ყიყხყაქ სთხ იღითი.

ჟბ ბ 'ადანუჯ ზნდხმუხეიხ ტრჩჯჯ კამჟლუ
მაგრამ სომხ. ტექსტის *სთხ*-ის შესატყვისად აღიში ხმარობს აგრეთვე „თმას“: „იოჰანეს ემოსა სამოსელი თმის აგან აქლემისა“ (მთ. 3₁).

შიქანსხა იანსი ჩანსიქრ ქ სთხსი იღითი.

ბ 'ადანუჯ ეიჯნ ზნდხმუ ანთხ ბბ ტრჩჯნ კამჟლუ

4. ცხოვარი—იჯსარ²

არის ტექსტობრივი შეხვედრებიც, მაგალითად: „უმჯობეს არს კაცი ცხოვარისა“ (მთ. 12₁₂).

სთაღქრ ქ მორე ჟან ვიჯსარ

ბიაფრეი ჟმფრპიხ ტრიბჯტოხ

აგრეთვე: მთ. 7₁₅ 9₃₆ 10_{6,16} 12_{11,12} 15₂₄ 18₁₂ 26₃₁ მკ. 6₃₄ 14₂₇ ლკ. 15_{4,6} ინ. 2_{11,15} 10_{1,2,3,4,7,8,11,12,12,10,13,15,16,26,27} 21_{16,17}.

მაგრამ სომხური ტექსტი ქართ. „ცხოვარი“-ს შესატყვისად სხვა სიტყვებსაც ხმარობს. *სიღქრ*-ს (მთ. 25_{22,33}) და *ქაჯჩხრ*-ს (ინ. 4₁₂). აქვე შეიძლება დავსახელოთ აღიშნის „ცხოვარი სბანელი“ (ინ. 5₂), რომელსაც სომხურშიც და ბერძნულშიც საკუთარ სახელად ნახმარი „პრობატიკე“ შეესატყვისება³.

5. კული—*ჩჩხრ* (ტერფი, კვალი)

სომხ. ტექსტში ფონეტიკურად შესატყვისი სიტყვა გვხვდება მთ. 8₃₄ 16₂₄ ლკ. 23₂₆ ინ. 1₄₀ ში. ამის გვერდით არის ისეთი შემთხვევაც, როდესაც ქართული ტექსტის „კულის“ შესატყვისად სომხური ტექსტი ამ ძირის სიტ-

¹ ეს სიტყვა ქართულში გვხვდება მხოლოდ მარკოზის სახარებაში და აკარიანის აზრით სწორედ სახარების თარგმნის დროს უნდა იყოს ნასესხები ქართულის მიერ სომხურიდან. ნ. მარის აზრით კი ამ სიტყვაში სენიზში იჩენს თავს: სენ. stem (stew) კანონზომიერი ფორმა იქნება ქართ. „თმაჲ“-სა (XB, II, გვ. 25—26).

² ნ. მარმა გარკვევა სომხ. *იჯსარ*-ის ქართ. „ცხოვარ“-თან კავშირი და მისი მგზრ.-ქან. შესატყვისობასთან (შხური, მხხური) ახლო ნათესაობა. ნ. მარის ეს მოსაზრება თითქმის ყველა მკვლევრის მიერ არის გაზიარებული, მთ შორის აკარიანის მიერაც.

³ იხ. ენიმკის მოამბე, XI V, გვ. 102—103.

ყვას არ ხმარობს: „ნუ უკუმოიქცევი კუალსა აღლებად სამოსლისა თვისისა“.
(მკ. 13₁₆).

მე უარვხე ქსათი თინილ ყბორა ხე

მაჲ ჰქარაქათა ეღვ ტა ბქ!თა ჰრჷ თბ ჰმადთი თბთბ

ნ. უკუანა—*ღჩხ* (შემდგომად, უკუანა).

ერთგან ტექსტობრივი შეხვედრის მოვლენა იჩენს თავს: „რომელნი უკუანა შეუღგეს, ლალადღდეს და იტყოდეს“ (მკ. 11₉).

არ თადღჩნი ღ ღჩხი ღრქსაქნი, თყათიღჩნი ღ თსქნი

თნი ჰჯაღთთინთედ ჰქარაჯთ...

მაგრამ ბევრ სხვა შემთხვევაში ადიშის „უკუანა“-ს ნაცვლად სომხ. ტექსტი ამის ფონეტიკ. შესატყვისს არ იძლევა (მთ. 19_{30, 30} 20_{16, 16} მკ. 5₂₇ 8₃₃ 9₃₆ 10_{31, 31}).

ჩ. უცნობი ზოგადინარაობის სიტყვები

1. ამბორო—*ამრო*¹

ამ სიტყვის შემთხვევაშიც თავს იჩენს ტექსტობრივი შეხვედრები. ასე მაგალითად, ერთგან ვკითხულობთ:

„რომელსაცა ამბოროს-უყო, იგი არს“ (მთ. 26₃₈).

ღნი იროამ ღსა ღამროღრღეღენა ღ

ღნი ჰღე ფიღჲთა, თბთბ ჰბთთ

ასეთივე ტექსტობრივი შეხვედრა გვაქვს: მთ. 26₃₉ ლკ. 7_{38, 45, 45} 15₂₉ 22_{47, 47, 48}. მაგრამ არის შემთხვევები, როდესაც ქართული ტექსტი სომხური *ამრო*-ის შესატყვისად სხვა ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვას იძლევა. მაგალითად:

„ჭრქუა: მოძლუარ! და მოიკითხა იგი“ (მკ. 14₃₃).

თსქენა თარღჩი ღ ღამროღრღეღენა

ღჩენი ‘Pαββελ, αβ: ჰბბბბბბბბბბბბბბბბ (აგრ. მკ. 14₄₄).

2. ბილწი, პილწი—*იღებ*²

გვაქვს ტექსტობრივი თანხვედნილობის შემთხვევები:

„რაჲამს იხილოთ ბილწი იგი ოვრებისაჲ“ (მთ. 24₁₅):

ქორძამ თსთანიღეღე იღებთბბბბბ თბბბბბბ

ბბბბ ბბბ ბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბ

აგრეთვე: მკ. 7_{15, 15, 18, 20, 23} 13₁₄ ლკ. 16₁₅.

ამის გვერდით მრავალია ისეთი შემთხვევაც, როდესაც სომხური ტექსტის *იღებ*-ის შესატყვისად ადიშის ტექსტი სხვა, არა ამ ძირიდან ნაწარმოებ, სიტყვებს იძლევა. მაგალითად, „შეგინება“-ს: არა თუ რომელი შევალს ბირით, შევაგინებს იგი კაცსა“ (მთ. 15₁₁).

თბ იბ ბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბ

თბ ბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბ

აგრეთვე: მთ. 15_{11, 18, 20} 18₂₈. გვხვდება აგრეთვე „შეურაცხეთა“: „მდღელთა ტადარსა მას წინა შათათი შეურაცხეთა“ (მთ. 12₆).

ღარანაქენი ბ თბბბბბბბბბბბბბბბბბ

თნი ჰბბბბბ ბბბ ბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბბ

¹ ი.ლ. აბულაძე, დსახ. ნაშრომი, გვ. 0108. აქარიანს ქართ. „ამბორო“ სომხურიდან შეთვისებულად მიაჩნია.

² ი.ლ. აბულაძე, ქართ. და სომხ. ლიტ. ურთ-ბა IX—X სს-ში, გვ. 0108. აქარიანს ახრით ქართულს ეს სიტყვა სომხურიდან აქვს შეთვისებული.

ხოლო, როდესაც ლაბარაკია სულის შესახებ; იქ ქართულ ტექსტში მხოლოდ „არაწმიდა“ იხმარება: „მისცა მათ ფლობად სულთა ზედა არაწმიდათა“ (მკ. 6₇).

*ს თაჲრ ზიგა ქეჲსანიოქჩინ ზ ქერაკ აკაიყ იღობოვ
ბენიოა აბთიჯ ზნოსიან თნუ. პნესამჰანოვ ბჯბ ბჰრთავ*

ასევე: მთ. 10₁ 12₄₃ მკ. 1₂₃ 2₆₁ 27 3₁₁ 3₃₀ 5₂ 8₁ 13 7₂₅ ლკ. 4₃₃ 38 6₁₈ 8₉ 9₄₂ 11₂₄... გვაქვს საწინააღმდეგო შემთხვევაც: მკ. 7₂₂-ში აღიშის „ბილწება“-ს შესატყვისად სომხური ტექსტი ამ ძირით წარმოებულ სიტყვას არ ხმარობს (*ჯარიოქჩინ*).

3. დრტზნვა, ტრტზნვა—*არანღელ*
არის ტექსტობრივი შეხვედრაც:
„დ რ ტ ვ ე ი დ ე ს მისთჳ ჰურიანი“ (ინ. 6₄₁)
ართრ ღ ჯ ლ ნ ე მ ა ნ ჯ ჯ ჯ ჯ ჯ

ბერძენი: *δ ρ τ ζ ν ε ι ο ν* იხილეთ *ἰουδαίου περι ἀβθον*
აგრეთვე: მთ. 20₁₁ ლკ. 5₃₀ 15₂ 19₇ ინ. 6₆₁ 7₃₂.
მაგრამ არის ისეთი შემთხვევაც, როდესაც ქართულში „დრტზნვა“-ა-ხოლო სომხურ ტექსტში კი სხვა ძირის სიტყვა დგას (*ჰრქქანღელ*):
„დ რ ტ ვ ე ა ი ყ ო შორის ერსა მას“ (ინ. 7₁₂).

ს ჰ რ ქ მ ა ნ ღ ჯ ლ ნ ე რ ე მ ა ნ ჯ ჯ ჯ ჯ ჯ
აჲს ობოყყსამუხჳ ჟე პერი აბთონ პისჳ ბენ თჳ ზღჳ აგრ. ინ. 6₃₃.

4. ველი, ველური—*ქაკ*¹
გვაქვს ტექსტობრივი თანხვედნილობის შემთხვევებიც: მაგალითად:
„სახრდელად მისა იყო... თაფლი ველური“ (მთ. 3₄).

ქერაქირ ზირა ჯრ... აჩერ ქაკერხნი
ჟ ბ ე ტროფი ჟე აბთონ... მელი ბეროი

აგრეთვე: მთ. 6₂₈ 3₃₀ მკ. 1₆. მაგრამ არის შემთხვევები, როდესაც სომხ. *ქაკ*-ძირის შესატყვისად ქართული ტექსტი სხვა ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვებს იძლევა, მაგალითად: „მთასავალს“: „და ვითარცა მიიწინეს იგინი შთასავალსა მას“ (ლკ. 19₃₇).

ს ჭ რ რ ს ა ნ ჯ ჯ ჯ მ ხ რ ბ ჯ ჯ ჯ ჯ ჯ
ბერჯიჯიოთი: ბე აბთონ ჟბე პრბჳ თჳ აბბბბბბბ...

ამის საწინააღმდეგო შემთხვევები გვაქვს: ქართულშია „ველი“, სომხური კი სხვა სიტყვებს ხმარობს: *თაქაროქ*-ს: „და დადგა ადგილსა ერთსა ველსა“ (ლკ. 6₁₇).

ქელხალ ზიჰაჰ ჯანღერბ ჯ სიღი მ ჯ თაქარაქ
ჰთჳ ბე: ბბბბბ ბბბბბბ...

ანუღ—ს: „და რომელი ველსა გარე იყოს...“ (მთ. 24₁₈).

ს ი რ ქ ა ნ ო ჯ ჯ ჯ ჯ
აჲს ბ ბენ თჳ ბერბ... აგრ. ლკ. 17₃₁

თაქარაქ-ს რომელი ველსა გარე იყოს...“ (მკ. 13₁₆).

ს ი რ ქ ა ო რ ა ქ ჯ ჯ ჯ ჯ
ბ ბენ ბენ ბერბ...

აგრეთვე: ლკ. 15₁₆ 17₁₇.

¹ ქართ. „ველი“ ნ. მარს სომხ. *ქაკ*-ის ექვივალენტადმიიხნდა (TP. VI, გვ. 61). აქა-რი იანი არ იხიარება ნ. მარის ამ მოსაზრებას. წარმოშობილობის თვალსაზრისით აქ, როგორც ჩანს, უცნობი მომდინარეობის სიტყვასთან გვაქვს სიაქმე (ინ. ილ. აბუღაძე, დასაზნაზნა, გვ. 0108).

გალო-ს: „რომელნი ველსა იყვნენ...“ (ლკ. 21₂₁).

ს ი რ ქ გალოანს ჭენს

ὁὶ ἐν ταῖς χάραις...

5. ზატიეი—**გაოჩქ**

ხშირია ტექსტობრივი შეხვედრები, მაგალითად:

„შეჰამონ ზატიეი იგი“ (ინ. 18₂₈).

ოსაქყისი იყასიქის

φάραση τὸ πᾶσχα

აგრეთვე: მთ. 26_{2, 17, 18, 19} მკ. 14₁₂ ლკ. 2₄₁ ინ. 11_{55, 55} 12₁ 13₁ 19₁₄.

მაგრამ ხშირია ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც სომხ. **გაოჩქ**-ის შესატყვისად ადიშის ტექსტი სხვა სიტყვებს ხმარობს. მაგ., „ნებ ბას“: „რაჟამს ვნებ ბათასა მას დაჰჴვლიდეს“ (მკ. 14₁₂).

იორამ იყასიქისი კინაქის

მეხ τὸ πᾶσχα ἔσθισον

აგრეთვე: მკ. 14_{1, 14, 16}.

„დღესასწაულს“: „იყო დღესასწაული იგი ჰურიათაე მოახლე-ბულ“ (ინ. 2₁₃).

ქრ მხრბ იყასიქისი ზქქე

ἐγγὺς ἦν τὸ πᾶσχα τῶν Ἰουδαίων

აგრეთვე: ინ. 2₂₃ 6₄ 18₃₉.

6. ძკრი—**ჯარ¹**

ამ სიტყვის შემთხვევებიც ხშირად იჩენს თავს ტექსტობრივი თანხვედრებით. მაგალითად: „ჯრამა ჩემი ძეს სახლსა შინა ჩემსა დაქსნილი, ძკრ-ძკრად ტანჯული“ (მთ. 8₆).

მანოიქ ჯამანქსაქ ჯარქ თანიჯხაქ

ὁ παῖς μου βέβηται ἐν τῇ ἰσχυρᾷ παραსυτιᾷ, ὡς ὅτι βλαστηθήσεται

ასევე ადიშის „ძკრ“-ს სომხურში **ჯარ**-ი შეესატყვისება: მთ. 9_{4, 16} 12₄₅ 17₁₅ 27_{23, 64} მკ. 2₂₁ 3₄ 7_{10, 23} ლკ. 11₂₆ 16₂₅ 23_{10, 14, 22, 32, 33, 39} ინ. 5_{14, 29, 45, 45} 18_{29, 30}-ში.

მაგრამ ამის გვერდით ხშირია შემთხვევები, როდესაც სომხ. **ჯარ**-ს ნაცვლად ქართული ტექსტი „ბოროტს“ ხმარობს. მაგალითად:

„ნათესავი ბოროტი არს, სასწაულსა ითხოვს“ (ლკ. 11₂₉).

აიყ ჯარ ქ ჯარსი ქარქ

ἦ γυνεὲ ἀσχη γυνεὲ πονηρὰ ἐστὶν σημεῖον ἡγερῆς

ასევე: მთ. 5_{39, 45} 6₂₃ 12_{35, 45} 15_{19, 23} 22₁₀ ლკ. 6₂₂ ინ. 7₇ 18_{23, 23}.

არის საწინააღმდეგო შემთხვევებიც, როდესაც ქართული ტექსტში დგას „ძკრი“, ხოლო სომხური ტექსტი შესაბამის ადგილებში სხვა სიტყვებს იძლევა (იხ. მთ. 5₂₈ 9₃₉).

7. ჰეშმარიტი—**ჯარქსა²**

¹ კროფ. ილ. აბულაძის აზრით ქართ. „ძკრი“ კავშირშია სომხ. **ჯარ**-თან, რადგანაც აქ ჩვენ წინაშეა ფონეტიკურად და სემანტიკურად სრული შესატყვისობა (დასახ. ნაშრ. გვ. 0110). სომხ. **ჯარაჯარ**-ძკრძკრად-ს (იქვე, გვ. 0108). აქ ჩვენ უტყვობი მომდინარეობის სიტყვასთან უნდა გვქონდეს საქმე (იხ. იქვე).

² ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 0108. აქარიანს ეს სიტყვა ქართულში სომხურიდან ნასესხებად მიიჩნია.

აქაც მეტად ხშირია ტექსტობრივი შეხვედრა; მაგალითად:

„ჭეშმარიტ არს წამებაა მისი“ (ინ. 21₂₄).

ბღამრიხ ე ქსკიქსქსნი ზორა

ბღამრიხ აბთინ რე მარსურა ბჟსუ

ასევე მთ. 22₁₆, 16 მკ. 12₁₄, 14, 32 ლკ. 1₃, 4 16₁₁ 20₂₁ ინ. 1₉, 14₁₇ 3₂₁, 33 4₂₃, 23₂₄, 37, 42 5₃₁, 32, 33 6₁₃, 32, 55, 55 7₁₈, 28, 30 8₁₃, 14, 16, 17, 26, 31, 32, 32 8₃₆, 40, 44, 44, 46, 46 10₄₁ 14₆, 17 15₁, 26 16₇, 13, 13 17₃, 8, 17, 17, 19 18₃₇, 37, 38 19₃₅, 35.

მაგრამ არის შემთხვევები (აგრეთვე საკმაოდ მრავალრიცხოვანი), როდესაც აღიშის ტექსტის „ჭეშმარიტის“ შესაბამისად სომხური ტექსტი სხვა სიტყვებს ხმარობს: *არღარს* (მთ. 14₃₃ 26₇, 27₆ მკ. 14₇₀ 15₃₉ ლკ. 4₂₅ 9₂₇, 21₃ ინ. 1₄₇), *ათოკიქსქსნი*, *ათიკე* (მკ. 5₃₃ ლკ. 22₅₉).

8. ჯერკული—ჯაჟ¹

გვაქვს ტექსტობრივი შეხვედრებიც: მთ. 7₁₇, 17, 18, 18; 12₃₃, 33; მაგრამ ქართ. „ჯერკულის“ შესატყვისად სომხურ ტექსტში მთ. 13₁₆-ში ვკითხულობთ *ქითან-ს*, ხოლო ინ. 2₁₀-ში კი *კიჩი-ს*.

9. ჰამბავი—ჯამრას²

თავს იჩენს ტექსტობრივი თანხვედნილობაც, მაგალითად:

„განვლა ჰამბავი ესე“ (მთ. 9₂₆).

სე ჯამრასი აკა

ბღამრიხ რე ფეჟე მარსურა აგრ. ლკ. 4₁₄

მაგრამ როგორ შემთხვევებში სომხ. *ჯამრას-ს* აღიშის ტექსტში სხვა ძირიდან ნაწარმოები სიტყვები შეესაბამება: მაგალითად: „სიტყუა“: „განი-თქუა სიტყუა ესე“ (მთ. 28₁₅).

სე ჯამრასი აკა

ბჟამრიხ ბ ლევიც ბთინ

აგრეთვე: „მე“: „არაჟამს გესმოდის თქუენ... ვმეა წყობისა“ (მკ. 13₇).

კიოქამ რიქენდ... ჯამრასი ათისერაჟაჟ

ბთინ მბე მკისთეთე... მკისდ პილქმავ

აგრ. მთ. 24₆ არის პირუტყუც: ქართულშია „ჰამბავი“, სომხურში კი სხვა სიტყვა; მაგალითად—*გრჯახი*: „მიმოფენებოდა ჰამბავი მისი“ (ლკ. 4₃₇).

ხეჩსაკი გეღჯახი კინასი

ბღამრიხ ბეჟეც პერი ბთინ

ან კიდევ—*კორ*: „განვლა ჰამბავი ესე მისი“ (მკ. 1₂₆)

სე კორ ზორა

კამ ბღამრიხ რე მკისე ბთინ აგრეთვე. მთ. 4₂₄ 14₁.

ვ) ბიბლიკობრივი გონალოვნული ძარბულ-სომხური სარბოთ ხარბობის სიტყვებზე

- a) ქართულშია, სომხურში კი არა
- ა) ბერძნული მომდინარეობის სიტყვები

1. ბალანტი—*რახანთ*—*ბაღჩინი*

სომხურ ტექსტშია *რახი*, ბერძნულში კი *ბაღჩინი* (ლკ. 10₄ 22₃₅, 36).

¹ სომხ. *ჯაჟ* პრფო. ილ. აბულაძის აზრით კავშირშია ქართ. ძვრ-თან, ხოლო შინა წრიდან კი „ჯერ“—„ჯერკულ“—თან, რადგანაც აქ თავს იჩენს სრული ფონეტიკური დამსაბუნებელი შესატყვისობა (დასახ. ნაშრ., გვ. 0110).

² ილ. აბულაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 0108. აქ არიან ს ქართ. „ჰამბავი“ სომხურიდან ნასესხებად მიიჩნია.

2. მეხარბე—*խարբე*—სირ. *xarba*¹
მკ. 6₂₇ (სომხურშია—*ჩარბ*).

დ) სომხურიდან მომდინარეები

1. სასტიკი—*სასატიკ*
(ლკ. 19_{21, 22}) სომხურშია—*სოსატიკ*.

ე) ძარბოვლ-ძარბოვლური ენებიდან სომხურში შესული სიტყვები

1. ბაკი—*რახ*²
ინ. 10₁₆ (სომხურშია—*რახტი*).
2. ვარდნა—*ქარასი*³
მთ. 4₉ 5_{29, 30} 10₂₉ 13_{4, 5, 7, 8} 17_{6, 15} 18_{6, 8, 9, 26, 29} 21₂₁ 26₃₉ მკ. 4_{4, 5} 9₄₂
ლკ. 2₂₁ 5₁₂ 8_{5, 6, 7, 8, 14} 10₃₆ 16₂₁ 17_{9, 16} ინ. 12₄₂ 15₆ 21₇. სომხური ტექსტი
არც ერთგან ფონეტიკურად შესაბამის სიტყვას არ ხმარობს.
3. უნჯ-ძირის სიტყვები (საუნჯე და სხვა).
სომხურშია: *ღანა* (მთ. 2₁₁ 12_{35, 35} 13₄₄ ლკ. 12_{21, 34} 18₂₂), *ჯანაილი*
(მთ. 3₁₂ 6₂₆ 13₃₀ 24₂₆ ლკ. 3₁₇ 12_{3, 18, 24}), *ანსას* (მთ. 6₉) და *ჯანარს*
ლკ. 12₁₉).
4. წესი—*ბჯა*
სომხურშია *არბან* (მკ. 13₄ ინ. 5₁₀ 18₃₁), *ქარბელ* (ლკ. 7₈), *აიქრას*
(ლკ. 23₄₁).

ვ) უცნობი მომდინარეობის სიტყვები

- 1 აზნაური—*აღნა*⁴
მთ. 17₂₈ (სომხურშია *აღსა*).
2. ბრწყინვა—*აჯატაანას*⁵
სომხურშია: *აკაკილი* (მთ. 17₂), *ქაკას* (მთ. 24₂₇),
ქაკას (მკ. 9₃), *აკაკილიქან* (ლკ. 2₃₂ 16₁₉), *ქაკასთას* (ლკ. 17₃₄)
ქაკას (ლკ. 2₄₃). ასევე სხვა ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვებს იძლევა სომ-
ხური ტექსტი ქართ. „ბრწყინვის“ შესაბამისად კიდევ: მთ. 4₁₆ 13₄₃ 24₂₇ მკ.
4₈ ლკ. 2₉ 17₂₄-ში.
3. დანაკ—*ღან*, *ღანას*
ლკ 22₃₈ (სომხურშია *ასარ*).
4. ერლო—*ერე*
(მთ. 10₂₇ 24₁₇ მკ. 13₁₅ ლკ. 5₁₉ 12₃ 17₃₁ (სომხურშია *აოს*)).
5. უტევანი—*ქათქან*
მთ. 14₂₄ (სომხურშია *სათქან*),
6. ფოლოცი—*ქოცი*
ლკ. 14₂₃ (სომხურშია *ფან*).
7. ყრმა—*ქარი*⁶

¹ H. Hübschmann. დასხ. ნაშრ., გვ. 304.

² ილ. აბულაძე, დასხ. ნაშრ. გვ. 0105.

³ იქვე, გვ. 0106.

⁴ იქვე, გვ. 0109.

⁵ იქვე, გვ. 0108, 0110.

⁶ იქვე, გვ. 0110.

სომხურშია *მაროქ* (მთ. 2₈, 9₁, 11₁, 13₁, 13₁, 14₁, 16₁, 20₁, 20₁, 21₁, 8₆, 8₇, 13₁, 11₁₆, 14₂₁, 15₃₈, 18₂₁, 3₁, 4₁, 5₁, 19₁₃, 14₁, 20₁ მკ. 5₃₉, 40₁, 40₁, 41₁, 7₂₈, 32₁, 9₂₁, 24₁, 36₁, 37₁, 10₁₃, 15₁ ლკ. 1₄₁, 44₁, 59₁, 66₁, 76₁, 80₁, 2₁₃, 15₁, 2₁₇, 27₁, 40₁, 43₁, 7₂₂, 8₆₁, 5₂, 6₄, 9₄₂, 47₁, 48₁, 10₂₁, 11₇, 18₁₅, 16₁, 17₁, 21₁ ინ. 4₄₉, 51₁, 16₂₁, 21₅, 18₁). ერთ ადგილას კიდევ სომხური ტექსტი *ყათანსაქ*-ს ხმარობს (ინ. 6₉).

2. შფოთი—*ჟიქიქ*¹

სომხურშია: *ამ რიქ* (მთ. 9₂₃), *ყრაქელ* (ლკ. 10₄₁), *ხიოქელ* (მკ. 5₃₉ ლკ. 21₉).

ბ) სომხურშია, ძარბულში კი არაა

ა) ირანულიდან მომდინარე სიტყვები

1. *ასაყან*—ავანანი *ახვან*
ქართულშია: ემზაზი (ინ. 9₇), საბანელი (ინ. 5₇);
2. *არათ*—ბოროტი—ფალ. * bar
ქართულშია: კეთრონი (მთ. 8₄, 10₆ ლკ. 4₂₇, 5₁₂, 13₁, 7₂₂), განბოკლებული (მთ. 8₂, 11₅, 26₆ მკ. 1₃₀, 14₃ ლკ. 1₇, 13₁);
3. *განს*—განძი—ფალ. *გან*
ქართულშია: საუნჯე (მთ. 2₄₁, 12₃₅, 36₁, 13₄₄ ლკ. 12₂₁, 34₁, 18₂₂), საფასე (მთ. 6₂₀, 13₃₂, 19₂₁ მკ. 10₂₁ ლკ. 12₃₃ ინ. 8₂₀), შესაწირავი (მკ. 12₃₃), ფასის შესაწირავი (მკ. 12₄₁)...
4. *დუჟაკ*—გუშავი—ფალ. *დუჟაკ*
ინ. 11₅₇ (ქართულშია „თქმა“).
5. *დე*—დევი—*დევ*
ქართულში ყველგან არის „ემზაკი“ (მთ. 7₂₂, 8₃₁, 9₃₄, 10₆, 11₁₈, 12₂₄, 28₁, 17₁₇ მკ. 1₃₄, 3₁, 3₁, 3₁, 3₁₅, 22₁, 5₁₅, 6₁₃, 7₂₈, 29₁, 9₃₈ ლკ. 4₃₅, 41₁, 7₃₃, 8₂, 27₁, 29₁, 30₁, 33₁, 35₁, 38₁, 9₄₁, 49₁, 10₁₇, 11₁₄, 15₁, 18₁, 11₁₉, 20₁, 13₃₂ ინ. 7₂₀, 8₄₈, 49₁, 62₁, 10₂₀, 21₁).
6. *ჟრაგ*—ჭრაქი—ფალ. * *ჟრაგ*
ქართულშია „სანთელი“ (მთ. 5₁₅, 6₂₂ მკ. 4₂₁ ლკ. 8₁₆, 11₃₃, 34₁, 36₁, 12₃₅, 15₃ ინ. 5₃₅).
7. *სრან*—სრა—ფალ. * *სრან*
ქართულშია: „ეზო“ (ინ. 5₂), „სტოა“ (ინ. 10₂₃, ბერძნულში *σρα*).
8. *ვარდა*—ვართაპეტი—ძვ. სპარს., ფალ. * *ვარდა*
ქართულშია „მოდღარი“ (მთ. 19₁₆ მკ. 5₃₅, 6₂).
9. *ვინას*—უნასი—ფალ. *ვინას*
ქართულშია „ვიზესი“ (მთ. 19₃), „ენება“ (ლკ. 4₃₅), „ბრალი“ (მთ. 19₁₀, 27₃₇ ლკ. 23₁₁, 22₁ ინ. 9₂, 3₁, 19₄, 6₁).
10. *ტაქტა*—ტახტი—ფალ. *ტაქტა*
ქართულშია „ფიცარი“ (ლკ. 1₆₃ ინ. 19₁₉, 20₁).

ბ) სემიტურიდან მომდინარენი

1. *მაგასი*—მანგალი—სირ. *maggašā*
ქართულშია „მლული“ (მკ. 4₂₉).

¹ ი. ი. აბულაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 0108.

² ამ ჯგუფში შეტანილი რიგი სიტყვები მხოლოდ გვიანდელ ქართულ ძეგლებში იჩენს თავს და აქ ჩვენ სომხურიდან გვიანდელი სფსების მოვლენასთან გვაგვს საქმე. ასეთებია: გუშავი, ვართაპეტი, უნასი, ტახტი, აღვატი, არაკი, ვრკემალი, მენჯი, მიაშიტი, ჯან-...

2. *სათანაჲ*—სატანა—სირ. *sātānā*

ქართულშია „ემშაკი“¹ (მთ. 12₂₆ მკ. 3₂₃, 26 4₁₅).

ბ) სომხურიდან მომდინარე სიტყვები

1. *აღდათ*—აღქატი

ქართულშია: „გლახაკი“ (მთ. 5₉ 19₂₁ 26₉, 11 მკ. 10₂₁ 14₅, 7 ლკ. 4₁₈ 6₆ 7₂₂ 1₄, 13, 21 16₂₀, 22 18₂ 19₈ 21₂, 3 ინ. 12₅, 6, 8 13₂₉) „ჰირვეული“ (მთ. 11₅).

2. *ათას*—არაკი

ქართულშია „იგავი“ (მთ. 13₃, 10, 13, 18, 24, 31, 33, 35, 36, 53 15₁₆ 21₃₈, 45 22₄ 24₃ მკ. 3₂₃, 4₂, 10, 11, 13, 13, 30, 33, 34, 7₁₇ 12₁, 12 13₂₈ ლკ. 4₂₃ 5₃₆ 6₃₉ 8₉, 10, 12 12₁₆, 41 13₉ 14₇ 15₃ 16₂₅, 29 18₁, 9 20₉, 19 ინ. 10₆ 16₂₉, 29).

3. *არბიქ*—არწივი

ქართულშია „ორბი“ (ლკ. 17₃₇).

4. *ათას*—ატენი

ქართულშია „კრებული“ (მთ. 5₂₂ მკ. 13₉).

5. *ხრქსსან*—ერკემალი

ქართულშია „ორით წლისათგანნი“ (მთ. 2₁₆).

6. *მქ*—მენჯი

ქართულშია „წელი“ (მკ. 1₆).

7. *მსაქო*—მიამიტი

ქართულშია „უმანკო“ (მთ. 10₁₆).

8. *ღანაქ*—ჯან

ქართულშია: „შურომა“ (ნთ. 6₂₈ ლკ. 12₂₇), „ლუწა“ (ლკ. 13₂₄).

9. *სასიქ*—სასტიკი

ქართულშია: „ძლიერი“ (ინ. 6₁₈). სომხურში გვხვდება ამ ძირიდან ნაწარმოები ზმნატი—*სასიქ*, რომლის შესატყვისად ქართული ტექსტი „შერისხვა“-ს (მკ. 4₃₉ ლკ. 4₃₅, 39, 40 8₂₄ 9₄₁, 42, 55), „ბრძანება“-ს (ლკ. 4₃₆) ხმარობს.

10. *სიქ*—ტიკი

ქართულშია „თხიერი“ (მთ. 9₁₇, 17, 17, 17 მკ. 2₂₁, 22, 22, 22 ლკ. 5₃₇, 38).

ვ) უცნობი მომდინარეობის სიტყვები

1. *ან*—ზარი

ქართულშია „შეზინება“ (მკ. 5₁₅).

2. *ქიიყ*—ფოლოცი

ქართულშია „უბანი“ (მკ. 11₄).

3. *კადმსქ*—კაზმე²

ქართულშია „განკერვა“ (მთ. 4₂₁).

4. *ყარქ*—პარკი

ქართულშია „გულდა“ (მთ. 10₁₀ მკ. 6₅).

5. *სხსასქ*—სენაკი³

ქართულშია „საუწვე“ (მთ. 6₆).

¹ თავისთავად ეს სიტყვატ ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვაა.

² ი. ლ. აბულაძე, დასახ. ნაშრ. გვ. 0109. აქ არიან ს ქართ. კაზმა, კაზმვა, აკაზმვა, დაკაზმა და სხვა სომხურიდან ნასესხებად მიიჩნია.

³ იქვე, გვ. 0108. აქ არიანი ქართ. „სენაკს“ სომხურიდან ნასესხებ სიტყვად სთვლის.

რა შვილდება ითმავს ან პოტანილი მხსალის შესახებ

1. როგორც ვხედავთ, ადიშის ხელნაწერში საკმაოდ დიდი ოდენობითაა დაცული ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვები. ამ სიტყვებში წარმომობილობის თვალსაზრისით სულ სხვადასხვა წყაროდან მომდინარე სიტყვებთან გვაქვს საქმე. არის: ბერძნულიდან, ირანულიდან, სემიტურიდან, სომხურიდან მომდინარე სიტყვები, ქართულ-ქართველური ენებიდან სომხურში შესული სიტყვები და ბოლოს უცნობი მომდინარეობის სიტყვები. ბუნებრივად არის საფიქრებელი, რომ უცხო (ბერძნულ-ირანულ-სემიტური) მომდინარეობის სიტყვათაგან ქართულს ყველა უშუალოდ პირველწყაროდან როდი ექნება შეთვისებული, არამედ რიგი მათგანი ქართულში სხვა ენის მეშვეობით, სომხური გზით, არის შემოსული, ხოლო სემიტური მომდინარეობის სიტყვათა ერთი ნაწილი—ბერძნული გზით. ეს ვარაუდობა ადვილად ჩანდა ზემოთა, სადაც ჩვენ მოგვყავდა პირველწყაროს ფორმების გვერდით მათი შესატყვისი სხვა ენის ფორმებიც.

მოყვანილი მაგალითებიდან ირკვევა, რომ ბერძნული მომდინარეობის სიტყვათა უდიდესი ნაწილი ქართულს უშუალოდ ბერძნულიდან აქვს შეთვისებული, როგორც ამას შეპირისპირება აჩენდა ერთის მხრივ ბერძნულ ფორმებთან და მეორე მხრით სომხურთან. ასეთი დაპირისპირებიდან მხოლოდ თითო-ორჯოა სიტყვა ჩანს, რომ შესაძლებელია ისინი ქართულში სომხური გზით იყვნენ შემოსულნი. ასე მაგალითად, ბგერითი შემადგენლობის მხრივ ქართული აგარაკი უფრო სომხურ ფორმას უჭერს მხარს, ვიდრე პირველწყაროს. ეს კი საშუალებას იძლევა ვიფიქროთ, რომ ეს ბერძნული მომდინარეობის სიტყვა ქართულს ბერძნულიდან კი არ უნდა ჰქონდეს უშუალოდ ნასესხები, არამედ სომხური გზით.

ასეთივე კუთხით თუ შევხედავთ ადიშის ოთხთავის ტექსტში დაცულ ირანული მომდინარეობის ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვებს, შევნიშნავთ, რომ მათში ჩანს სიტყვათა ერთი ნაკადი, რომელიც ქართულში სომხური გზით უნდა იყოს შემოსული. ასე მაგალითად, ისეთი სიტყვები ჩვენი წუხსისა, როგორიცაა: ამბოხი, ამპარტავანი, ასპარეზი, ბეგრი, ბორაკტი, ვაში, ყამი, ურაკპარაკი ქართულს სომხური გზით უნდა ჰქონდეს ნასესხები, რაკი ბგერითი შემადგენლობის მხრით ქართული ფორმები მხარს უჭერს უფრო ამ სიტყვების სომხურ სახეს, ვიდრე პირველწყაროსას, ან პირველწყაროდან მომდინარე სხვა რომელიმე უცხო ენის ფორმებს.

მაგრამ ზემოთ ჩამოთვლილ სიტყვებში გვხვდება ისეთებიც, რომელთა ქართული სახე უცვლელად იმეორებს სომხურთან ერთად ირანულის შესაბამის ფორმებს (მაგ.: გრაივი, გუნდი, დანგი, ვაჰარი, ვეშაბი, მარი, როჰიკი, სანდლი, სპეტაკი, ტავარი, ტანჯვა). ასეთი სახის შემთხვევებში, როგორც ფიქრობენ¹, სავსებით შესაძლებელია, რომ ფალაურიდან ქართულის მიერ უშუალო შესახებთან გვექონდეს საქმე, თუკი სხვა რაიმე დამაბრკოლებელი გარემოება არ იქნის საამისოდ თავს². სესხების გზებზე მსჯელობისას ამავე სახის მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე, როდესაც ამა თუ იმ სიტყვის ქართული ფორმა მცირეოდენ და ერთნაირ განსხვავებულობას აჩენს სომხურ და

¹ ილ. აბულაძე, ქართული და სომხ. ლიტ. ურთიერთობა IX—X სს-ში, გვ. 090.

² დასახ. ნაშრ., გვ. 090.

ირანულ ფორმებთან მიმართებით (მაგ.: გუნდრუჟი, ვარშამაგი, იავარი, ლაშქარი, ქაბუჯი).

ვხვდებით აგრეთვე შემთხვევებს, როდესაც ქართული ფორმა უფრო ახლო დგას ირანულთან, ვიდრე შესატყვის სომხურ ფორმასთან (ასეა მაგ., შგოსნის, ნოგვის, ნიშის, ტაძრის შემთხვევებში). ამ დროსაც საესებით შესაძლებელია ქართულის მიერ ირანულიდან უშუალო სესხების ფაქტთან გვეჭონდეს საქმე¹.

მაინც, ექვს გარეშეა, რომ ყველა იმ გარემოების დროს, რომელთა მიმართაც აღენიშნეთ ქართულის მიერ უშუალოდ ირანულიდან სესხების ფაქტის შესაძლებლობა, მართლა უშუალო სესხების მოვლენასთან შეიძლება არ გვეჭონდეს საქმე. კერძოდ, იმ კატეგორიის სიტყვები, რომელთა ქართული ფორმა ბევრითი შემადგენლობის მხრივ უცვლელად იმეორებს სომხურთან ერთად ირანულის შესატყვის ფორმას, უკვე ასეთი ფონეტიკური შესატყვისობის პრინციპით თანაბრად შეიძლება მომდინარეობდეს როგორც ირანულიდან, ისევე სომხურიდან; ასე, რომ ასეთ დროს ფონეტიკურ მხარეს თითქმის არაფრის თქმა არ ძალუძს საკითხის გადასაჭრელად. ბუნებრივია, რომ აქ სხვა საბუთების მოშეღობება იქნება საჭირო.

ქართულში შემოსულ სემიტური (უმეტეს წილად სირიულ) მომდინარეობის სიტყვათა მიმართ ირკვევა, რომ მათი ერთი ნაწილი ქართულს სომხური გზით აქვს შეთვისებული, რაზედაც მიგვიბრუნებს ბევრითი შემადგენლობაც ასეთი სიტყვებისა, რომელიც მხარს უჭერს სომხურ ფორმას, ვიდრე სირიულ (თუ სხვა სემიტურ) პირველწყაროს; აღსანიშნავია აგრეთვე ის გარემოება, რომ სემიტურ-სირიული წარმოშობის რიგი სიტყვები ქართულში ბერძნული ან ბერძნულის გავლითი გზითაც არის შეთვისებული. ასეთ შემთხვევასთან უნდა გვეჭონდეს საქმე ადიშის ხელნაწერში დაცული სემიტური მომდინარეობის რიგი სიტყვების მიმართაც. მაგალითად ბერძნულიდან აქვს ქართულს შეთვისებული: „ამენა“. „გეჰენა“—ბერძნულსაც და სომხურსაც სირიული გზით აქვს მიღებული, ამასთანავე სომხურს, როგორც ჩანს, ბერძნულიდან, ქართულს კი სომხურიდან. ასევე ბერძნული გზით უნდა ჰქონდეს ქართულს მიღებული ისეთი სიტყვები, როგორცაა: ბელზებული, მამონა, მანანა, ნური, პასქა და სხვა.

2. ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ადიშის ხელნაწერით დაცულ ქართულ-სომხური საერთო ხმარების ლექსიკაში მხოლოდ ერთ, შედარებითი მცირე, ნაწილს შეადგენს უშუალოდ სომხურიდან ანდა სომხურის გზით ქართულში შემოსული სიტყვების ნაკადი. მაგრამ ამ უკანასკნელი რიგის სიტყვების არსებობაც თვისითავე არაფერს ლაპარაკობს ქართული ტექსტის სომხურზე დამოკიდებულების შესახებ: ამ ტიპის სიტყვათა უდიდესი ნაკადი ქართულ ენას არა მწიგნობრული, არამედ ზეპირი გზით უნდა ჰქონდეს შეთვისებული. აქვე მოსატანია ის გარემოება, რომ ამა თუ იმ ქართულ ტექსტში სომხურთან საერთო ხმარების სიტყვების არსებობა წარმოუდგენელია იმ გარემოების გარეშე, რომ მომხმარებელთა (მკითხველთა) იმ წრეს, რომლისათვისაც განკუთვნილი იყო ეს ქართული ძეგლი, ესმოდა ეს სიტყვები, წინააღმდეგ შემთხვევაში ავტორი (თუ მთარგმნელი) ასეთს სიტყვებს ვერ იხმარდა.

როგორც ცნობილია, არაბობამდე ქრისტიანული ხანის ქართული მწიგნობრობისა და ლიტერატურული შემოქმედების უმთავრეს კერას ქვემო ქართ-

¹ ილ. აბულაძე, ქართული და სომხ. ლიტ. ურთიერთობა IX—X სს-ში, გვ. 090.

ლი (განსაკუთრებით მისი სამხრეთი კუთხეები) წარმოადგენდა. ამ ხანაში აქ ჩვენ ვხვდებით სომხურ მოსახლეობასა და სომხურ კულტურულ სამყაროსთან შიდა ურთიერთობაში მყოფ მოსახლეობას¹. ამის გამო ამა თუ იმ ქართულ ნათარგმნ ძეგლში (ამჟამად ამ ტიპის ძეგლები გვიანტერესებს) სომხურიდან საერთო ხმარების, ან თუნდაც უშუალოდ სომხურიდან ან სომხური გზით შემოსული სიტყვების უხვად არსებობა საეგზეთ შესაძლებელია, რომ შედეგი იყოს არა სომხურ ტექსტზე დამოკიდებულებისა, არამედ აქ თავს იჩენდეს მომხმარებელ-მკითხველთა სწორედ ასეთი წრის (სომხურ სამყაროსთან ახლო მდგომი წრის) არსებობის ფაქტი.

3. ადიშის ხელნაწერში დატულ ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვების უდიდესი ნაწილი წარმოადგენს ძველ ქართულ ორიგინალურ თუ თარგმნით ძეგლებში მეტის-მეტად ხშირად ხმარებულ სიტყვებს. ჩვენი ძეგლში ისეთი სიტყვების არსებობა, როგორცაა: აგარაკი, ანგელოზი, ეკლესია, კეისარი, ლიტრა, მარგალიტი, მილიონი, ფსალმუნი (ბერძნული მომდინარეობისა), ამოხი, ამპარტავანი, ასპარეზი, ბევრი, ბოროტი, გუნდი, იავარი, ლაშქარი, მგოსანი, მოგვ, ჟამი, ტანჯვა, ტომი, ქაბუჯი, ჯოჯოხეთი (ირანული მომდინარეობისა), ამენ, ბასრობა, გეჰენია, ზეთი, პასკა, ქალაქი, შაფალი (სემიტური მომდინარეობისა), მართალი, მგელი, ხარკი, ჯურღმული, ჰასაკი (სომხური მომდინარეობისა), მუშაკი, პილენძი, საუნჯე (ქართველური ენებიდან სომხურში შესული სიტყვებიდან), ავაზაკი, აზნაური, ამბორი, ანგაპრება, ბილწი, ველური, ყრმა, შფოთი, ქემშირტი, ჰამბავი (უცნობი მომდინარეობისა) და მრავალი სხვა, ცხადია, თავისთავად სრულიად არაფერს აღაპარაობს რაიმე ტექსტობრივი დამოკიდებულების შესახებ.

4. მაგრამ ტექსტობრივი დამოკიდებულების საკითხებზე მსჯელობისას, ვფიქრობთ, უფრო მეტის მოცემა შეუძლია ისეთ ქართულ-სომხურ საერთო ხმარების სიტყვებს, რომლებიც ჯერჯერობით მარტო ჩვენი ხელნაწერთა არიან დამოწმებულნი ანდა (რამდენადაც ჩვენამდე მიღწეული ძეგლების მიხედვით შეიძლება ვიმსჯელოთ) შედარებით უფრო იშვიათი ხმარებისანი არიან ძველ ქართულ სამწერლო ენაში. ადიშის ხელნაწერში ასეთი სიტყვების არსებობა, ვფიქრობთ, კიდევ უფრო ბევრის მთქმელია ისეთ შემთხვევებში, როდესაც სომხური ტექსტის შესატყვის ადგილას ამავე ძირის სიტყვას ვხვდებით. ამ სახის სიტყვებად შეიძლება ჩაითვალოს ადიშის ხელნაწერში დაცული: ბალარჯობა, დანგი, ვარშამავი, პარი, რეზი, სტევი, ტაქუჯი, შიში, ჩოროროდი². ამ სიტყვათა უდიდესი ნაწილი (ბალარჯობა, დანგი, ვარშამავი, პარი, სტევი, ტაქუჯი, ჩოროროდი) ადიშის გარდა დაცულია სხვა ძველ ქართულ ტექსტებშიც, მაგრამ ესენი მაინც შედარებით უფრო იშვიათად ხმარებული ჩანან. ასე, რომ, ვფიქრობთ, მათი ხმარება ადიშის ხელნაწერში ძეგლის წარმომავლობის საკითხებზე მსჯელობისას უფრო მეტის მომცემია, ვიდრე ხმარება ისეთ შემოწმებული სიტყვებისა, როგორცაა: აგარაკი, ავაზაკი,

¹ ი. ლ. აბულაძე, დასხ. ნაშრ., გვ. 0104.

² სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ადიშის „ჩოროროდი“ ბევრი არაფერის მთქმელია ადიშის ტექსტის სომხური წარმომავლობის სასარგებლოდ: სახეზეა, ჯერ ერთი, ფორმის მიხედვით მნიშვნელოვანი განსხვავება (ადიშის „ჩოროროდი“ სომხ. „ჩორორაპეტ“-ის ნაცვლად) და, მეორეც, საფურცლებზე, რომ ეს სიტყვა ქართულში შემოსული ყოფილა სამხრეთ საქართველოს გარკვეულ წრეებში და მოუპოვებია მოქალაქეობრივი უფლებები ისე, რომ თანამდებობის აღწინაშესდელი ტერმინიდან საკუთარ სახელად გადაქცეულა: ცნობილია მთელი რიგი ქართულ წარჩინებულთა, რომელთაც ეწოდება: „ჩოროზი“ და „ჩოროდენალი“ (იხ. თ. ჟვრდანიანი, ქრონიკები II, 108, 110).

ამბოხი, ამპარტყეანი და სხვა ასეთების, მეტადრე, როდესაც ტექსტუალურ შეხვედრებთან გვაქვს საქმე. ზემოჩამოთვლილ სიტყვებში საქმე გვაქვს ქართულ-სომხურ ტექსტობრივი შეხვედრის თვალსაზრისით ან ისეთ სიტყვებთან, რომლებიც ქართულსა და სომხურ ტექსტებში მუდამ თანხვედნილად არიან წარმოდგენილნი (ბალარჯობა, პარი, რეზი, ტაკუკი), ანდა ისეთ სიტყვებთან, რომლებიც ქართულსა და სომხურ ტექსტებში ალაგ-ალაგ არიან თანხვედნილად წარმოდგენილნი (ვარშამაგი, სტევი, შიში, ჩოროროდი—იხ. ზემოთ).

ამასთანავე ეს ფაქტი უფრო მეტი მნიშვნელობისა იმ გარემოების გამო, რომ იმ ადგილებში, სადაც ადიშის ხელნაწერის ლექსიცა ასეთ მნიშვნელოვან სიახლოვეს იჩენს სომხური ტექსტის ლექსიკასთან, ქართული ოთხთავის სხვა ხელნაწერები ჩვეულებრივ სხვა ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვებს იძლევიან:

ადგილი	სომხური	ადიში	ოთხთავის სხვა ქართული ხელნაწერები (V—ფლავტა, A—ოპიხის, B—ტბეთის, D—ჯრუჟის, E—პარხლის, X—ხანმეტი ლექციონარი, V—ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოცემული ხანმეტი სახარების ფრაგმენტები).
მთ. 26 ₁₇ მკ. 14 ₁₃	გოიარღსაქსრე	ბალარჯობა	V ABDE უცმოოება (ბერძნ. ἄσπασος) V AB ასარი (ბერძნ. ἀσάρειν)
შთ. 5 ₂₆ ინ. 20 ₇	ყანიჟ ქარკოასქ	დანგი ვარშამაგი	V DEX სუღარი (ბერძნ. σισμάρειν)
ლკ. 15 ₃₅ ინ. 11 ₃₄	ყარ ხრქი	პარი რეზი	V DEY განცხრომა V ABDE სახუეველი
მკ. 1 ₆	აახ	სტევი	V ABDE თმა
ინ. 26 ₇ , ნკ. 14 ₃	ქსაქსქ	ტაკუკი შიში	V DE სარწყული V ABDE ალაბასტრი (ბერძნ. ἀλάβαστρος)
მთ. 14 ₁	ჯირიქიქაიქსო	ჩოროროდი	V ABDE ოთხთა სამთაეროთა მთავარი

ამას გარდა ხაზი უნდა გაესვას ისეთ შემთხვევებსაც, როდესაც ადიშის ხელნაწერი იძლევა ძველ ქართულ ძეგლებში საერთოდ იშვიათად ხმარებულ ქართულ-სომხურ საერთო ხმარების სიტყვებს, თუმცა ოთხთავის სომხური ტექსტის შესატყვის ადგილებში ჩვენ ამ ძირის სიტყვებს არ ვხვდებით. ეს ფაქტი, ცხადია, უფრო მეტი მნიშვნელობისაა, მაშინ, როდესაც ოთხთავის სხვა ქართული ხელნაწერები ამ ადგილებში სხვა სიტყვას იძლევიან. ასეთი მოვლენა იჩენს თავს, მაგ., ადიშის ხელნაწერის „ტაგარის“ და „მეხარბეს“ შემთხვევაში.

ასეთ შემთხვევებში, ვფიქრობთ, არ არის გამორიცხული, რომ თუ მართლა ადიშის რედაქცია სომხურ ტექსტთან დამოკიდებულებაში იმყოფება,

აქ თავს იჩენდეს ოთხთავის რომელიმე სომხური, ჩვენამდე არ მოღწეული, რედაქციის ვაგონა.

ადგილი	ადიში	ოთხთავის სხვა ქართ. ხელნაწერები
მკ. 12 ₁	ტაგარი	V A B Д E საწინეელი
მკ. 6 ₂₇	მეხარბე	V A B Д E მეგრამლ

აქვე შეიძლება ყურადღება მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ აქ ჩვენ მიერ აღნიშნულ შემთხვევებში, სადაც ლექსიკის სფეროში ადიშის ტექსტი ასე თუ ისე მნიშვნელოვან სიახლოვეს ამჟღავნებს ოთხთავის სომხურ ტექსტთან, არც ერთი არ მოხვდა ლუკას სახარების იმ ნაწილიდან (3₉—15, და 17₂₈—23₂), რომელიც ადიშის ძირითადი ტექსტისაგან რედაქციულად განსხვავებულ, „პროტოვულგატას“ (ჯრუჟ-პარხლის ხელნაწერებით წარმოდგენილი ოთხთავის) ტიპის ტექსტს წარმოადგენს.

5. ყურადღების ღირსია აგრეთვე ის გარემოება, რომ ლექსიკის სფეროში ადიშის ტექსტი მეტ ლტოლვას იჩენს სომხურთან საერთო ხმარების სიტყვათა მოცემისაკენ, ვიდრე ოთხთავის სხვა ძველი ქართული ხელნაწერების ტექსტი. ჩვენ შევუდარეთ ადიშის ტექსტის ქართულ-სომხური საერთო ხმარების ლექსიკა ცალ-ცალკე: ვულგატას, ტბეთის, ოპიზის, ჯრუჟის, პარხლის, ხანშეტი ლექციონარისა და ხანშეტი სახარების სხვა გამოცემული ფრაგმენტების ლექსიკას, რის შედეგადაც შეგვიძლია მიუუთიოთ რამდენიმე ათეულ ისეთ შემთხვევაზე, როდესაც ადიშის ტექსტი და სომხური ოთხთავი ერთი და იგივე ძირის სიტყვას ხმარობს, მაშინ როდესაც ოთხთავის სხვა ძველი ქართული ხელნაწერები ამ ადგილებში სხვა ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვებს გვაწვდიან. ამასთანავე საინტერესოა ისიც, რომ მიუხედავად იმისა, რომ ჩვენ საცნობიო ცალ-ცალკე ვუდარებდით ადიშის ლექსიკას ვულგატას, ტბეთის, ოპიზის, ჯრუჟის, პარხლის და სხვა ხელნაწერების ლექსიკას და რაიმე დაჯგუფება-გაერთიანებებისაკენ არ მივისწრაფოდით, აღმოჩნდა, რომ ქართულ-სომხური საერთო ხმარების ლექსიკის სფეროში ეს დასახელებული ხელნაწერები უბირისპირდება ადიშის ტექსტს, როგორც ერთი მთლიანი რამ: ჩვეულებრივ, შემთხვევათა უდიდეს ნაწილში. იქ, სადაც ადიშის ტექსტი და სომხური ტექსტი ლექსიკურ შეხვედრებს გვიჩვენებს (ე. ი. ერთი და იგივე ძირის სიტყვას ხმარობს), ხოლო ოთხთავის რომელიმე სხვა ძვ. ქართ. ხელნაწერი კი სხვა სიტყვას იძლევა, ამავე სიტყვას იძლევიან სხვა დანარჩენი ძვ. ქართ. ხელნაწერებიც. ასე მაგალითად, მთ. 6₂-ში ადიში ხმარობს „ურაკბარაკს“ სომხ. ტექსტის ამავე ძირის სიტყვის — *հրայաբակ*-ის შესაბამისად, ქართული ვულგატა, ტბეთის, ოპიზის, ჯრუჟისა და პარხლის ხელნაწერები კი ამ ადგილას ყველანი „უბანს“ კითხულობენ, და სხვ. როგორც ზემოთ დავინახეთ, ასეთივე ვითარება იმ სიტყვების მიმართაც, სადაც ადიშის ტექსტი შედარებით მნიშვნელოვან სიახლოვეს ამჟღავნებს ოთხთავის სომხურ ტექსტთან (ბალარჯობა, დანგი, ვარშამაგი, პარი, რეზი, სტევი, ტაკუკი, შიში, ჩორორიდი). ეს ფაქტი გარკვეული რამის მთქმელია წარმომავლობის საკითხისათვისაც, მაგრამ უფრო ბევრის მთქმელია იგი ალბათ რედაქციუ-

ლობის თვალსაზრისით ქართული ოთხთავის სხვადასხვა ხელნაწერების დაჯგუფება-კლასიფიკაციისათვის.

რაკი, როგორც ვთქვით, ქართულ-სომხური საერთო ხმარების ლექსიკის სფეროში აღიშის ტექსტთან მიმართებით სხვა ძვ. ქართ. ხელნაწერები (ვეულვატა, ტბეთის, ოპიზის, ჯრუჭის, პარხლის და სხვა) ერთნაირ განსხვავებებს გვიჩვენებენ, უპირისპირდებიან მას, როგორც ერთი მთლიანი რამ, ამიტომაც ქვემოთმოყვანილ ცხრილში ჩვენ სწორედ ამ სახით ვიძლევეთ ჩვენი შედარების შედეგებს. ამ ცხრილში ჩვენ აღვნიშნეთ ის შემთხვევები, როდესაც ლექსიკის სფეროში აღიშის ტექსტი და ოთხთავის სომხური ტექსტი ტექსტობრივ შეხვედრას იძლევა (ერთი და იგივე ძირის სიტყვას ხმარობს), ხოლო ოთხთავის სხვა ძვ. ქართ. ხელნაწერები კი სხვა სიტყვებს ხმარობენ¹.

აღიღილი	სომხური	აღიღი	ოთხთავის სხვა ძვ. ქართ. ხელნაწერები (V—ვეულვატა, A—ოპიზის, B—ტბეთის, D—ჯრუჭის, E—პარხლის, X—ხანმეტის ლექციონარი, Y—ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოც. ხანმეტის ტექსტები).
მთ. 13 ₃₁	<i>აგარაკ</i>	აგარაკი	V ABDE გტილი
მთ. 19 ₂₉	"	"	ABDE ქუეყანა
მთ. 24 ₃₀ მკ.	"	"	V ABDE ველი
15 ₂₁	"	"	V DEY ველი
ლკ. 15 ₂₅	"	"	V ABDE დაბნები
მკ. 5 ₁₄	"	"	ABDE დაბნები
მკ. 6 ₃₆	"	"	V სოფელი
ინ. 5 ₁₃ 7 ₄₉	<i>ამრის</i>	ამბოხი	V DE ერი
ლკ. 24 ₁₃ ინ.	<i>ასიყარეს/ყ</i>	ასპარეზი	V DE (აგრ. X მთ. 24 ₁₃) უტვანო
6 ₁₉ 11 ₁₈	"	"	"
მთ. 24 ₁₅ მკ.	<i>აქიბ</i>	ბილწი	V ABDE საძაგელი
13 ₁₄	"	"	V DE საძაგელი
ლკ. 16 ₁₆	"	"	"
მკ. 7 ₁₅ 15 ₁ 18 ₁	<i>აქიბი</i>	ბილწ-ძირი	V ABDE შეგინება
7 ₁ 20 ₁ 20 ₂ 23	"	"	"
მთ. 13 ₃₃	<i>აქილ</i>	გრივი	V ABDE საწყაული
ინ. 18 ₃	<i>აქილ</i>	გუნდი	V DE ერი
ინ. 18 ₁₂	"	"	V DE კრებული
მკ. 14 ₁₄	<i>აქილ</i>	ვანი	DE საყოფელი
ინ. 1 ₃₈ 39	"	„ვან“-ძირი	V DE ყოფა
მთ. 26 ₂ მკ.	<i>აქილ</i>	ზატიკი	V ABDE ენება
14 ₁₂	"	"	"

¹ ამ ცხრილში ჩვენ არ შევიტანეთ „ვან“-ძირის და აგრეთვე ზოგიერთი ასეთი მცირე მნიშვნელობის სიტყვათა ხმარების შემთხვევები.

ადგილი	სომხური	ადიში	ოთხთავის სხვა ძვ. ქართ. ბელნაწერები
მთ. 16 _{17, 18}	<i>ღათიქ</i>	ზატიკი	ABDE ვნება V პასქა
ინ. 12 ₁	"	"	V DE ვნება
მთ. 26 ₁₀ ლკ. 2 ₄₁	"	"	V DE პასქა, პასექი
ინ. 11 _{53, 44} 13 ₁ 18 ₈ 19 ₁₄ 20 ₁₆			
ლკ. 16 ₁₉	<i>ქსნიქ</i>	ზევზი	V DE ბისონი (ბერძნ. βρασος)
ინ. 20 ₁₆	<i>ქარეჟანსიქ</i>	თარგმანება	V DE რქმევა X თქუმა (ხითქუმის)
მკ. 3 _{27, 27}	<i>ასარ</i>	იავარ (-ყოფა)	V DE გამოტყუენვა
ინ. 13 ₁₅	<i>ქინე</i>	კონქი	V DE საბანელი
ინ. 4 ₁₈	<i>არყარ</i>	მართალი	V DE კეშმარტი
ლკ. 16 ₆	<i>მარ</i>	მარი	V DE საწნებელი
მთ. 24 ₃₀	<i>ნიანი</i>	ნიში	V ABDE სასწაული
მთ. 10 ₉ მკ. 6 ₈	<i>აკიჩნა</i>	პილენძი	V ABDE რვალი
ინ. 2 ₁₅	"	"	V DE კერწა
ლკ. 13 ₁₁	<i>საქთასიქ</i>	სპეტაკი	V DE ბრწყინვალე
მკ. 7 ₄	<i>სთომან</i>	სტამანი	AB ქუბი
ინ. 7 ₂	<i>საილასარ</i>	ტალავრობა	V DE კარვობა
მთ. 8 ₆	<i>სანჯხიქ</i>	ტანჯვა	V ABDE გვემა
ლკ. 1 ₅₈	<i>თინამ</i>	ტომი	V DE ნათესავი
მთ. 6 ₆	<i>ნრაილარსიქ</i>	ურაკპარაკი	V ABDE უბანი
მთ. 18 ₂₄	<i>ღანღარ</i>	ქანქარი	ABDE შანთი V ტალანტი
მთ. 9 ₈ 17 ₁₅ 27 ₂₃	<i>ჯარ</i>	ძვრი	V DE ბოროტი
მკ. 3 ₁ 7 _{10, 23}			
ლკ. 16 ₂₅ 23 ₂₈			
ინ. 5 ₂₉ 18 ₃₀			
მთ. 9 ₁₆ მკ. 2 ₂₁	"	"	V DE უფროდსი DE უფროდსი
მკ. 2 ₂₁	"	"	
ლკ. 23 _{10, 14}			
ინ. 5 ₄₆ 18 ₂₉	"	"	V DE შესმენა
მთ. 8 ₆	<i>ჯაროჯარ</i>	ძვრძვრად	ABDE ძნიალ V ფრიალ
ლკ. 12 ₅₅	<i>ქიორასიქ</i>	ხორშაკი	V DE სიცხე
მთ. 7 _{17, 17, 18, 18, 33, 33}	<i>ჯარ</i>	ჯერკუალი	V ABDE ხენში

მაგრამ ასეთი ვითარება (როდესაც ადიში და სომხური ტექსტი ერთსა და იმავე ძირის სიტყვებს იძლევა, ოთხთავის სხვა ძვ. ქართული ხელნაწერებში კი სხვა ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვებს ხმარობენ) როდია ერთადერთი და წესის სახით გატარებული: არის საწინააღმდეგო შემთხვევებიც, როდესაც, პირიქით, ოთხთავის ეს სხვა ძვ. ქართული ხელნაწერები უფრო მეტ სიახლოვეს იჩენენ ლექსიკის სფეროში სომხურ ტექსტთან, ვიდრე ადიშის ტექსტი. საილუსტრაციოდ შეიძლება რამდენიმე საგალითი მოვიყვანოთ: 1) მკ. 11₂₇-სა და 12₃₅-ში V ABDE—და სომხური ტექსტი იძლევა „ტაძარ“-ს (*თაძარ*), ადიში კი „სამღლელო“-ს; 2) მთ. 8₂₉ 10₁₇ 23₃₄-სა და მკ. 5₇ 13₆-ში V ABDE და სომხური ტექსტი ხმარობს „ტანჯ“ (*თანჯ*)-ძირიდან ნაწარმოებ სიტყვებს, ადიში კი „გვემა“-ს. 3) მთ. 5₃₆-ში V ABDE კითხულობს: „განსპეტაკებად“. იგივე ძირის სიტყვა დგას სომხურშიც, ადიში კი „განთეთრებად“. 4) მთ. 26₆-სა და მკ. 13₇-ში V DE ხმარობს „ამბავს“, ისევე, როგორც სომხური ტექსტი, მაშინ როდესაც ადიში სხვა სიტყვას იძლევა. 5) იგივე ითქმის მკ. 14₄₄ 45-ის „ამბორის“ და 6) მთ. 20_{1, 2} 28-ის „მუშაკის“ შენახებ. 7) მთ. 3₄-ში ჯრუჟის ხელნაწერი, ისევე როგორც ოთხთავის სომხური ტექსტი, „სტეეს“ (*სთს*) ხმარობს, ადიში კი ამ ადგილას იკითხება „თმა“. 8) მკ. 4₂₉-ში ადიში იძლევა „მელუს“, მაშინ როდესაც ჯრუჟის, პარხლის ხელნაწერები, ქართული ვულგატა და სომხური ტექსტი „მანგალ“-ს (*მანგალ*) და ასე შემდეგ... მაინც, საჭიროა აღინიშნოს, რომ ასეთი ტიპის შემთხვევები უფრო მცირეა, ვიდრე წინა სახის შემთხვევები, ე. ი. ისეთები, როდესაც ადიშის ოთხთავი სხვა ძველ ქართულ ხელნაწერთან მიმართებით უფრო მეტ სიახლოვეს აჩენს სომხურ ტექსტთან, მის ლექსიკასთან.

საინტერესოა, რომ ამ მეორე სახის შემთხვევებშიც თავს იჩენს ის ფაქტი, რომელიც აღნიშნეთ წინა სახის მიზართ: ადიშის ტექსტის საპირისპიროდ სხვა ძველი ქართული ხელნაწერები ერთნაირ ჩვენებებს იძლევიან, უპირისპირდებიან ადიშის ტექსტს, როგორც ერთი მთლიანი რაბა... ეს ფაქტი, როგორც ვთქვით, გარკვეული რამის მომცემია რედაქციულობის თვალსაზრისით ქართული ოთხთავის კვლევა-ძიებისას.

მაინც რისი მთქმელია ეს ორი სახის შემთხვევები? უტყველია, რომ ისევე როგორც პირველი ტიპის შემთხვევები (იხ. ზემომოყვანილი ცხრილი) არ ლაპარაკობენ იმაზე, რომ აღნიშნულ ადგილებში მედავანდება ა უ ე ი ლ ე ბ ა დ სომხურისაღმი ადიშის ტექსტობრივი დამოკიდებულება, ასევე მეორე სახის შემთხვევები როდი ლაპარაკობენ იმაზე, რომ ამ ადგილებში ვულგატა, ტბეთის, ოპიზის, ჯრუჟის, პარხლის ხელნაწერების ტექსტი ოთხთავის სომხური ტექსტისაგან დამოკიდებულებას ამჟღავნებს. აქ, ჯერ ერთი, შეიძლება შემთხვევითობას ექნეს ადგილი და მეორეც, უტყველია, რომ ოთხთავის ამა თუ იმ ქართული რედაქციის ლექსიკა განიცდის არა მარტო იმ უცხოური ტექსტის ლექსიკის გავლენას, რომლიდანაც იგი მომდინარეობს, არამედ აქ ხშირად თავს იჩენდა ალბათ ოთხთავის სხვა ქართული რედაქციების ლექსიკის გავლენაც, იმ რედაქციებისა, რომლებიც ხშირად განსხვავებულ წყაროდან მომდინარეობდნენ. ეს ფაქტი, უსათუოდ, გასათვალისწინებელია ქართული ოთხთავის ამა თუ იმ რედაქციის ლექსიკაზე მსჯელობისას: ასე რომ ვულგატა, ვთქვით, რომელიც აშკარად ბერძნულ წყაროზე დამოკიდებული, ლექსიკაში (და სხვაშიც) შეიძლება აჩენდეს არა მარტო ბერძნობებს, არამედ

არმენიზმებსაც, რაც რიგ შემთხვევებში შეიძლება მოდიოდეს სომხურიდან მომდინარე ოთხთავის ამა თუ იმ ქართული რედაქციის გავლენიდან.

ამრიგად, თუკი შევაჯამებთ ყოველივე ზემოთქმულს, შეიძლება დავასკვნათ: 1. როგორც დავინახეთ, ადიშის ხელნაწერში საკმაოდ დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვები, მათ შორის კიდევ გვხვდება მხოლოდ ამ ძველით დამოწმებული ან საერთოდ ძველ ქართულ ძეგლებში იშვიათად ხმარებული ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვები (აღსანიშნავია ისიც, რომ ხშირად სომხური ტექსტი ამ ადგილებში იგივე ძირის სიტყვებს ხმარობს, ხოლო ოთხთავის სხვა ძველი ქართული ხელნაწერები კი სხვა სიტყვებს გვაწვდიან). 2. ქართულ-სომხური საერთო ხმარების სიტყვათა კარგა დიდი ნაწილი ადიშის ხელნაწერსა და სომხურ ტექსტში თანხედენილადა წარმოდგენილი და 3. ადიშის ძირითადი ტექსტის ლექსიკა ოთხთავის სხვა ძველი ქართული ხელნაწერების ტექსტის ლექსიკასთან მიმართებით უფრო მეტ ლტოლვას იჩენს სომხურისაკენ (ხშირია ისეთი ადგილები, როდესაც ადიში და სომხური ტექსტი ერთსა და იმავე სიტყვას ხმარობს, ოთხთავის სხვა ქართული ხელნაწერების ტექსტი კი სხვა სიტყვას)—არ არის გამორიცხული, რომ ამაში თავს იჩენდეს ადიშის ოთხთავის ოთხთავის სომხურ ტექსტთან შეხების მოვლენა.

Е. И. ДОЧАНАШВИЛИ

МАТЕРИАЛЫ К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ АДЫШСКОГО ЧЕТВЕРОГЛАВА

Резюме

В серии «Материалы по истории Грузии и Кавказа» (вып. 29, 1951 г.) нами опубликована статья об отношении композитов Адышского четвероглава к композитам армянского и греческого текстов Четвероглава. Данная статья является продолжением предпринятой нами работы, целью которой является публикация материалов по вопросу о происхождении Адышского четвероглава. Темой настоящего исследования является засвидетельствованная в большом количестве в Адышском Четвероглаве грузино-армянская общая лексика. В работе показаны точки соприкосновения в этой области между армянским текстом Четвероглава и текстов Адышского четвероглава.

მხსალეზი კლასობრივი ბრძოლის ისტორიისათვის XVIII ს.
საქართველოს ქალაქებში

(გორის ქეთხუდების საჩივარი)

საბუთი, რომელსაც ქვემოთ ვაჭვეყნებთ, უკანასკნელ დრომდე, სანამ იგი. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმს გადაეცემოდა, აკად. ივ. ჯავახიშვილის პირად არქივში ინახებოდა. ივ. ჯავახიშვილმა ამ დოკუმენტზე მიუთითა 1918 წელს თავის ცნობილ წერილში—„ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს.“¹; მაგრამ ივ. ჯავახიშვილი მაშინ დოკუმენტის შინაარსს არსებითად არ შეხებია და ამიტომაც იგი უკანასკნელ ხანებამდე მკვლევართათვის უცნობი დარჩა. საბუთი კი მრავალმხრივ არის საინტერესო.

დოკუმენტი წარმოადგენს გორის მოსახლეობის მიერ ერთკლე II-ისადმი წარდგენილ საჩივარს; იგი, როგორც აღრე ივ. ჯავახიშვილმა გავკრით აღნიშნა, შედგენილია გორის ქეთხუდების მიერ. ეს კარგად ჩანს თვით „საჩივრის“ ერთი ადგილიდან: „ამილახორს ნიხართან საქმე არა აქვს, ქეთხუდისა არის. ჩვენ ნიხრმიცემულს ჯარისმ იღებს“, ე. ი. ჩვენგან, ქეთხუდებისგან, ნიხრმიცემულებს ამილახორი აჯარბებსო. აშკარაა, მთელი ეს საჩივარი ქალაქის მოსახლეობის ზედაფენის წარმომადგენლებს, ე. წ. „აღმორჩეულ მოქალაქეებს“, ანუ ქეთხუდებს შეუდგენიათ. მაგრამ, ქეთხუდები ამ შემთხვევაში გამოდიან გორის მთელი მოსახლეობის სახელით, საჩივრის შინაარსი სწორედ ამაზე მიგვივითებს... და ეს არცაა გასაკვირი: ქალაქის მოსახლეობა ფეოდალური არისტოკრატის წარმომადგენელთა წინააღმდეგ ხშირად ერთიანი ფრონტით გამოდიოდა—ქალაქის მოსახლეობის ზედა და ქვედა ფენების ინტერესები ამ შემთხვევაში ერთიანდებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ „საჩივარი“ შინაარსის მიხედვით მთელ მოსახლეობას ეკუთვნის, რაკი იგი ქეთხუდების მიერ არის შედგენილი, ჩვენ მას „გორის ქეთხუდების საჩივარი“ ვუწოდეთ. ამგვარადვე იხსენიებდა ამ დოკუმენტს ივ. ჯავახიშვილი.

„ქეთხუდების საჩივარი“ შედგენილია იესე ამილახორის გორში მოურავობის დროს. საჩივარი სწორედ მის წინააღმდეგ არის მიმართული. როგორც საბუთებიდან ირკვევა, იესე ამილახორი გორში მოურავად XVIII ს. 80—90-იან წლებში უნდა ყოფილიყო.

ერთი დოკუმენტიდან აშკარად ჩანს, რომ 1795 წ. იესე ამილახორი გარდაცვლილი იყო და გორის მოურავობა მის ძმისწულს ოთარ ამილახორს ჰქონდა. იმავე დოკუმენტიდან ჩანს აგრეთვე, რომ ოთარ ამილახორი გორის მოურავად სწორედ იესეს შემდეგ დაინიშნა².

¹ იხ. ყურნ. „პრობლემა“, № 1, 1918, გვ. 35—61.

² საქ. ცენტ. საისტორიო არქივი, ფ. 227, საბ. 758.

ამრიგად, „ქეთხუდების საჩივარი“ 1795 წლამდე, მის ახლო დროს, არის შედგენილი.

„გორის ქეთხუდების საჩივარი“ მრავალ საინტერესო ცნობას იძლევა XVIII ს. მიწურულის გორის ეკონომიური მდგომარეობის შესახებ. მაგრამ იგი ჩვენ ამჟამად გვიანტერესებს, როგორც კლასობრივი ბრძოლის ამსახველი დოკუმენტი და მხოლოდ ან თვალსაზრისით შეეცხებით მას.

ფეოდალური საქართველოს ქალაქების მმართველობა მეფეთა მიერ დანიშნული პირების ხელში იყო. ქალაქის მოხელეებს,—როგორც ეს ჩვენ მიერ საგანგებოდ იქნა შესწავლილი¹—მოურავებს, მელიქ-მამასახლისებს, ნიცელებს და სხვებს სამეფო ხელისუფლება ჯამაგირს კი არ აძლევდა, არამედ ამა თუ იმ ქალაქის სხვადასხვა სახის შემოსავლიდან განსაზღვრულ ნაწილს. ასე რომ, ქალაქი თვით კვებავდა მეფის მოხელეებს... ქალაქის მოხელეთა გასტუმრების ანგვარი წესი ფართო გასაქანს აძლევდა მეფის მოხელეებს თვითნებობისა და მოსახლეობის გაუქითხავი ექსპლუატაციისათვის. რაც უფრო მეტი იქნებოდა ქალაქიდან მიღებული ამა თუ იმ სახის შემოსავალი—გამოსაღებები, ჯარიმა, ბეი და სხვ.—მით უფრო მეტი იყო ამა თუ იმ მოხელის სარგოც, გასამრჯელოც. ამიტომაც, ქალაქის შემოსავალზე მინდობილი მოხელეები ყოველნაირად ცდილობდნენ როგორმე გაეზარდათ ჯარიმების, ბაყებისა და სხვათა რაოდენობა. ზოგჯერ კიდევ, მოხელეები საკუთარ გასამრჯელოდ მოსახლეობისაგან აშკარად მოითხოვდნენ გაცილებით უფრო მეტს, ვიდრე ეს ამა თუ იმ დებულებით, „გარიგების წაგნით“ იყო განსაზღვრული. ასე რომ, მეფეთა მიერ ქალაქებზე გამოსაკვებად მიჩენილი პირები, ქალაქის მოურავით სათავეში, ქალაქებს უყურებდნენ, როგორც პირადი გამდიდრების წყაროს, ქალაქის მოსახლეობას კიდევ ძარცვის ობიექტს.

ჩვენ არა ერთი დოკუმენტი მოგვეპოვება, რომელიც ქალაქის მოხელეთა თვითნებობაზე, მათ მიერ უკანონოდ წართმეულ ჯარიმებსა თუ გამოსაღებებზე მოგვითხრობს, მაგრამ მათ შორის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ჩვენ მიერ ქვემოთ გამოქვეყნებულ დოკუმენტს.

როგორც „საჩივრიდან“ ირკვევა, ქალაქის მოსახლეობის განუქითხავი ექსპლუატაციით განსაკუთრებით თავი გამოუჩინია ქ. გორის XVIII ს. 80—90-იან წლების მოურავს იესე ამილახორს. მას ქ. გორში მანამდე არარსებული გამოსაღებები დაუწესებია, ზოგი კიდევ ხელოვნურად გაუზარდა. ასე მაგ., თუკი გასამყრელო მანამდე 5 მინალთუნი იყო, დოკუმენტების სიტყვით, „ამან ჯერ თორმეტი მინალთუნი გახადა, ახლა თორმეტ თუმნათა გახადა“; ამის გარდა, ყოველ კოძლს თითო ურემი შეშა ბეგარად დააღვია; მოურავი, რათა თავისი შემოსავალი გაეზარდა, მოქალაქეებს უდანაშაულოდ აჯარიმებდა და ჯარიმის სახით სამ, ზოგჯერ ხუთ თუმანს ართმევდა. იგი ამითაც არ დაკმაყოფილებულა. ქალაქის საგადასახადო დავთარი, რომელიც გადასახადის გამწერი „ამორჩეულ მოქალაქეებს“ უნდა ჰქონოდა, მოურავს მათთვის წაურთმევია და სახელში შეუნახავს, რათა ვინც ქრთამს მოუტანდა—გადასახადი შეემცირობინა, ხოლო ვისაც მტრობდა—მოემატებინა. მოურავი ითვისებ-

¹ შ. მ. გ. ს. ი. ა., მასალები ქართლ-კახეთის სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის, მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1948, ნ. 26, გვ. 019—024.

და მოსახლეობის უფასო შრომასაც: ქალაქის ხელოსნებს უფასოდ ართვეინებდა ზამბას, ფეიქრებს აქსოვინებდა, მღებრებს კი შეღებვინებდა. ამას გარდა, ქალაქის მოსახლეობა ვალდებული იყო მოურავისათვის, აგრეთვე უფასოდ, თივა მოეთიბა და საკუთარი ურმებით მისთვის ღიეტანა. მოურავისაგან მოსვენება არ ჰქონდა გორელთა ხარებს, ურმებსა და მესურმებს... მოურავს გამოსაღებები დაუწესებია ქალაქის მოსახლეობის ვენახებზე, ბაღებზე, ბოსტნებზე, ისე რომ მოქალაქეების ვენახი, ბაღი და ჭირნახული გორელებისა კი არ იყო, არამედ მოურავისა. მოურავის თვითნებობა იქამდეც მისულა, რომ ქალაქის მოედანიც კი მოუხნავს და თავისთვის ბოსტანდ გაუყუთებია. მადაგახსნილი მოურავი ამითაც არ დაკმაყოფილებულა და გორელებისათვის „ყოველ ჭირსა და ლხინზე ძღვენის“ მირთმევაც დაუქისრებია. გორის მოსახლეობას, როგორც ჩანს, განსაკუთრებით აწუხებდა ის, რომ მოძალადე მოურავი თვით გორში იჯდა. მათი სიტყვით; არც ერთი „მოურავი აქამდე გორში არ მჯდარა“, ეს კი „თავს დაგვეჯდომია“ და მთელი უმედურებაც, ანუ, როგორც საბუთშია ნათქვამი—„ჭირი“, მოურავის „აქ (გორში, შ. მ) დგომით დაგვემართაო“. როგორც ჩანს, ქალაქის განმგებელად დანიშნული მოხელის მუდმივად ქალაქში ყოფნა მოსახლეობისათვის უმედურების, ახალახალი უკანონო სათხოვრებისა და ზეგარის მომტანი იყო.

გორის მოსახლეობის ძარცვაში მოურავს, როგორც ამვე დოკუმენტიდან ირკვევა, თანამონაწილეებიც ჰყავდა—გორის მამასახლისი და „მოურავის ბიჭები“. ქალაქის ასე უკანონო ძარცვაში „მამასახლისი შეჰყრია მოურავს ამხანაგათა“, მოურავი „თავს დაგვეჯდომია, მამასახლისი კი ბოლოსა“—აცხადებდნენ გორელები. „მოურავის ბიჭები“ კი დუქნებს ამტვრევდნენ, მელუქნებს იტაცებდნენ და შემდეგ თავს გამოასყიდვინებდნენ. მოურავმა, მამასახლისმა და მათ თანაშემწეებმა გორში ხალხი ისე ააწიოკეს, რომ „ნავათი შიშით ბახარში ასნაფებიც (ხელოსანთა და ვაჭართა ამქრები, შ. მ.) ვეღარ დამდგარანო“.

ისედაც მძიმე საბატონო და სანეფო გამოსაღებებით დაბეგრული ქალაქის მოსახლეობის მდგომარეობას კიდევ უფრო აუარესებდა ქალაქის მოხელეთა ზემოხსენებული და სხვა მსგავსი თვითნებობანი. გორის განუქითხავად ექსპლუატირებული მოსახლეობა, ყოველივე ამის გამო, იძულებული გამხდარა მოურავის წინააღმდეგ ერთიანი ძალით გამოსულიყო და ვრცელ საჩივარი, მოურავისადმი ბრალდებების წაყენებით, ზეფისათვის მიერეთია.

სასამართლოში თუ მეფესთან საჩივრების წარდგენა და ამ გზით „სამართლის ძიება“ ფეოდალურ ქვეყანაში კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთი პასიური ფორმა იყო. მაგრამ, იყო შემთხვევები, როცა კლასობრივი ბრძოლის ეს ფორმა უფრო მრისხანე სახეს იღებდა და იგი ქალაქის მოსახლეობის მასიურ ანტიფეოდალურ გამოსვლად იქცეოდა. ასეთი იყო სწორედ გორელების ერთიანი პროტესტი თავგასული მოხელისა და დიდი ფეოდალის წინააღმდეგ.

გორელები, როგორც საბუთიდან ჩანს, ერეკლე II თბილისში „ქვეყნის გაფუჭების მოსახსენებლად“ ხლებიან. ჩვენს ასეთ დიდ გასაჭირზე საჩივარი ნუ გაგიკვირდებათ—აცხადებდნენ ისინი—სხვა ქვეყნებში უბრალო საქმეებზედაც კი ჩივიან, „პეტრე ჭემწიფეს (პეტრე I, შ. მ.) ერთმა ბაყალმა სამს ქერამზენდა უჩივლაო“.

იმდენად კატეგორიული იყო გორის მოსახლეობის საჩივარი, რომ მეფე იძულებული გახდა მისთვის ყურადღება მიექცია და 1795 წ., უკვე ახალი მოურავისათვის, ოთარ ანილახორისათვის მტკიცედ განესაზღვრა უფლება. მოვალეობა და სარგო. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ 1795 წ. გორის მოურავის ახალი დებულება თვით გორის მოსახლეობის წარმომადგენლების მიერ იყო შედგენილი. გორელების მიერ წარდგენილ ახალ დებულებაზე ერეკლულ II-ს წაუწერია: „ბატონო ამილახვარო, რაც გორელებს ამ არხით ამილახვარის სარგო, განწესებათით ოეულათ მოუხსენებიათ, ამას უნდა დასჯერდეთ“. გორის ახალი მოურავიც თავის მხრივ უმატებდა: „ჩვენ მის უმაღლესობის ოქმი რომ ვნახეთ, მის [ბძა]ნებას დაემორჩილდით [და რაც] იმაში განწესება სწერია, იმას დაუჯერდით“. ამ შინაწერს ქვემოთ მისდევს გორელების მიერ შედგენილი ახალი დებულება, რომლის ჩვენთვის ცნობილი პირიც, სამწუხაროდ, ისეა დაზიანებული (ტექსტის ერთი ნახევარი მოხეულია), რომ მისი სისრულით აღდგენა შეუძლებელი ხდება. გადარჩენილი ნაწილიც კი აშკარად მეტყველებს, რომ ახალი დებულება საგრძნობლად ზღუდავდა გორის მოურავის უფლებას და სარგოს და აფართოებდა ქეთხულების როლს საქალაქო მმართველობაში.

გორელებმა ახალ მოურავს პირობაც დაადებინეს: „იმის გარდა, რაც ეს წერილი დაგვიღვია, ამის მეტი ჩემი სამოურაო გორში არა ნოვქმედლოა; ჩვენი ოჯახისა და თქვენი ოჯახების მშვიდობისათვის მოგეცით ეს წერილი; დღეს და დღეის იქით არა ჩვენ და არა თქვენ ამანუდ მეტნაკლებობა არა მოვიდომოთ რა. თუ რომელმაც ამანუდ ნაკლები მოვიდომოთ, ღვთისაც და ჯელმწიფისაც წინააღმდეგი იქნება“¹.

როგორც მოტანილი მასალებიდან ჩანს, ქალაქის მოსახლეობის ანტიფეოდალური გამოსვლა საჩივრებითა და პროტესტებით ზოგჯერ ისე მწვავე და მისიურო ხასიათს იღებდა, რომ სამეფო ხელისუფლება იძულებული ხდებოდა მისთვის განსაკუთრებული ყურადღება მიექცია. გორელების ერთიანი გამოსვლა, ქალაქის მსხვილი ვაჭრების, მოსახლეობის ზედაფენის მეთაურობით, როგორც ჩანს, გამარჯვებით დამთავრდა. მეფე იძულებული გახდა თავისი მოხელე, ძლიერი ფეოდალი თვით მოქალაქეთა მიერ შედგენილი „გარიგების წიგნისათვის“ დაემორჩილებინა.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ქალაქის მოსახლეობის ამგვარი ანტიფეოდალური გამოსვლები ფეოდალური საქართველოს ქალაქებში ისე ხშირ და საშიშ სახეს იღებდა, რომ თვით მეფეც „ვერ. ბედავდა“ „ქვეყნის დაუკითხავად“ ქალაქზე ახალი გადასახადები გაეწერა. გორელები მეფეს სხვათა შორის სწერდნენ: თქვენ როცა გინდობათ „ქვეყნის შესამატად და მტრის დასაწყნარებლად სალუკო“ გამოსაღები გაგეწერათ, „რამდენი ხანი ამის მასლათი ქართლისა და კახეთის ბერთან და დარბაისელთან გქონდათ... რომ თითქმის ვერც კი ბედავდით, რომ ერთი რამ არაფერი შესაწუხარი“ ქალაქის მოსახლეობას არ შემთხვეოდაო და ეს ამილახვარი ვინაა არის, „ამდენი უღები რომ დაგვღვია“.

1795 წ. შედგენილ ახალი „სამოურაო დებულებიდან“ ირკვევა, რომ გორელების ეს ანტიფეოდალური გამოსვლა ერთადერთი არ იყო. გორელები ადრეც ამხედრებულან ქალაქის ფეოდალური მოხელეების წინააღმდეგ: ქართლ-

¹ საქ. ცენტრ. საისტ. არქივი, ფ. 227, სპ. № 758.

ში ერეკლე I-ის მეფობის დროსაც (1688—1703) გორის მოსახლეობის დიდი ნაწილი, მოურავის თვითნებობით შევიწროებული, თბილისს „პირველ მეფე ერეკლესთან ჩასულან [და] უნივლიათ“. ამ შემთხვევაშიც, ერეკლე I იძულებული გამხდარა ოურავის ყველა ძველი „დებულბანი“, რომლის ძალითაც გორის მოურავი მოქმედებდა, „დაეყენებინა“, გაეუქმებინა და „სხვა ახალი განჩინება“ მიეცა. ეს ახალი განჩინება შედარებით ხელსაყრელი ყოფილა ქალაქის მოსახლეობისათვის და ამიტომაც გორელები, მათი ხელმძღვანელები, მათი მოსახლეობისათვის, XVII ს. 90-იან წლებშიც, მის ისევ განახლებას მოითხოვდნენ. მაგრამ, ერეკლე პირველის მიერ დადგენილი ახალი დებულება გორის შემდეგდროინდელ მოურავებს, რაკი მათს უფლებასა და გაზრდილ მადას შესამჩნევად ზღუდავდა, გადაუშალავთ და ერეკლე II-ის მეფობის დროს, თუმცა მეფე მის დაუყოვნებლივ მოქმედებას ბრძანებდა, არ გამოუჩინიათ; ერეკლე II 1795 წ. თებერვლის პირველს წერდა: „მაგრამ რომელიც პაპის ჩვენის მეფის ერეკლესაგან განწყობების წიგნი არის, თუ ის წიგნი არ გამოჩნდა არას გზით არ იქნება, ის უნდა გამოაჩინონ; თუ ის წიგნი არ გამოაჩინეს, ამ განწყობებას აღარ მივსცემთ, კიდევ მოუშლით. ასე იცოდეს—ამილახვარის ოჯახში უნდა იპოვნოს ეს წიგნი, რათ უნდა დაიკარგოს ის. ძველი წიგნები, რომელიც ყოფილა, ჩვენ უნდა გვიჩვენონ. სამი-ოთხი ოჯახი არის ამილახვარიანთი და იმათ ოჯახებში იქნება, უნდა რომ იპოვნონ და მოგვართვან, გავშიჯოთ და გავასწოროთ ის საქმე“¹. მიუხედავად ამ ბრძანებისა, თათარ ამილახვარი ირწმუნებოდა—„მეფის ერეკლესაგან ბოძებული წიგნი არ გვექონდა რომ გამოგვეტანაო“². როგორც ჩანს, გორის მოურავებს გორის მოსახლეობის ბრძოლით მოპოვებული ეს წიგნი მოუსპიათ და ქალაქის მოსახლეობის ძარცვისათვის ძველებურად ისევ ხელი მიუყვიათ. ყოველი ვეჰმან კი გორის მოსახლეობის ახალი მასობრივი გამოსვლები განიჭვია. ამის ერთი, ჩვენთვის ცნობილი, შედეგი იყო გორის ქეთხუდების ის საჩივარი, რომელსაც ქვემოთ ვაქვეყნებთ³.

* * *

„გორის ქეთხუდების საჩივარი“ დაწერილია 14 1/2 × 172 სმ ზომის ქაღალდის გრაგნილზე XVII ს. გაკრული მხედრულით⁴. სასვენ ნიშნად ყოველი სიტყვის შემდეგ ერთი წერტილი იხმარება, რაც ჩვენ არ დავგვიტოვებთ—სასვენი ნიშნები ჩვენ დავსვით. ძეგლის ენა კი უცვლელად დავტოვებთ; გავასწოროთ მხოლოდ აშკარა, „კალმის შეცდომები“, რაც მრგვალ ფრხილებში ჩავსვით. „საჩივრის“ პირველი ხუთი სტრიქონი საგრძნობლად დაზიანებულია. ჩვენ მიერ აღდგენილი ადგილები, ამ და სხვა სტრიქონებში, კუთხოვან ფრხილებშია მოთავსებული.

ძეგლის ენას ახასიათებს, თუ შეიძლება ასე ითქვას, „ამეტობა“: „გავდები“⁵, „დაგომა“⁶ „მოგავიხსენებია“⁷ და მისთანანი; ამთ გარდა, ტექსტში „ბძანეთ“-ის მიგვირად ყველგან წერია „ბაძნეთ“. ყველა ესენი ჩვენ მიერ

¹ საქ. ცენტრ. საისტ. არქივი, ფ. 227, № 758.

² იქვე.

³ აქვე უნდა შევინიშნოთ, რომ საჩივრებით მასიური გამოსვლები არ ყოფილა ფეოდალურ საქართველოს ქალაქებში კლასობრივი ბრძოლის ერთადერთი ფორმა, მაგრამ ამავე ჩვენსაგანეგობდ სხვაგან შეეჩერდებოთ.

⁴ ს. ჯანაშიას სახ. საქ. სახელმწ. მუზეუმი, ფ. QI : 7120.

გასწორებულია, მაგრამ სქოლიოში მითითებულია ის ადგილები, სადაც „ა-მეტრობასთან“ თუ დამახინჯებასთან გვაქვს საქმე.

[გორის ძეგლები; სარჩვეო მარკა II-ს]

ქ. ჩვენს მოწყალეს ველმწიფეს [მ]ოვახსენებ. მრავალჯერ მოგახსენეთ [ჩვენი] დაჭირება ამილახორისაგან, მაგრამ თქვენი მოუტყულობით პასუხი არ მოგვეცა.

ქ. პირველი ეს—რამდენიმე ამილახვარი ყოფილა, მაგრამ არა ამილახვარი გორში არ მჯდარა.

ქ. მეორე ესა არს—ამილახვარს ეს ქვეყანა ასრე უდებით არ გაუბეგრავს.

ქ. მესამე ესა—ეს კაცი რომ უშვილო გახლავთ მოსულა, ქიხოსროს შვილებისათვის საბოლოს აკეთებს, [უ]მართლობით გვებეგრავს.

ქ. მეოთხე—ჩვენც ვალი გვაქვს თქვენის ველმწიფობისა. პირველი თქვენი შვილების საბოლოო მოგახსენოთ, რომ ეს ქვეყანა არ გაუუტყდესთ. მასუკან ჩვენის შვილების ვალიც გვაქვს, რომ უსამართლო უდებით არ დაგვეკარგნენ.

ქ. მეხუთეს ამას მოგახსენებთ—ჩვენი მოურაობა რომ მისცემით, ეს ქვეყანა რომელს გაუბეგრავს ასე.

ქ. მექვსე ესა,—დემრთმან¹ განაძლიეროს თქვენი ველმწიფობა:—ამ თქვენს დროში ამითი თხთი ამილახვარი მჯდარა:

ქ. გივი ამილახვარი,

ქ. ამირინდო ამილახვარი,

ქ. რევაზ ამილახორი,

ქ. ეს იასე ამილახორი.

ამ ამილახორის წინ ეს სამი ამილახვარი მჯდარა. მოკითხული ბძანეთ², რაც ამის ქვეით მოგვიხსენებია³, ვის დროს გვდებია⁴ და ან ვის გაუჯონია, რაც ამან თავის ძალითა არ გვიყო:

ქ. პირველი—გორში დგომა⁵, რომ ერთი თავს დაგვეჯდომია და მეორე ბოლოს.

ქ. მეორე—სადავითის დადება.

ქ. მესამე—ახალწლის შაქარი.

ქ. მეოთხე—საჩქმე.

ქ. მეხუთე—გასამყრელო ხუთი მინალთუნი გვაქც(ს); ამან ჯერ თორმეტნი მინალთუნი გახადა, ახლა თორმეტ თუმნათა გახადა.

ქ. მექვსე—კომლზე⁶ თითო ურემი შეშას დადება, იასაუღლით გვ[ა]ნიღვინებს.

¹ დედანშია ქარაგმით—„ლთნ“.

² დედანშია—„ბაძნეთ“.

³ დედანშია—„მოგვიხსენებია“.

⁴ დედანშია—„გავდებია“.

⁵ დედანშია—„დგომა“.

⁶ დედანშია—„კომლზე“.

- ქ. მეშვიდე—შართა და უსამართლოთაი და შართ (sic) ჯარიმის რთმე-
ვა ხუთ თუშნობით და სამ თუშნობითა.
- ქ. მერვე—მესანთლების ლიტრობით სანთელი|ს| წართმევა ყოველწლიეა.
- ქ. მეცხრე—საპალნეზე ლენის ბაჟის დადება.
- ქ. მეთე—გორის დავთრის წართმევა, შინ დადება. ქრაამს აიღებს—მო-
შკლებს¹ და ვისიც მტრობა უნდა—მოუმატებს.
- ქ. მეთერთმეტე—გლენიკაცის ჯარიმა რომ ბოგანოზედ არ არის.
- ქ. მეთორმეტე—ამილახორს ნიხრთან საქმე არა აქვს, ქეთხუდისა არის;
ჩვენ² ნიხრმოცენულს ჯარიმას იღებს.
- ქ. მეცამეტე—ვინც ბაზარში უამასოთ ორაგულს გასჭრის, თუშნის ჯა-
რიმის წართმევა.
- ქ. მეთოთხმეტე³—ბაზბის დართვა, ფეიქრების ნართის შეყრა⁴ და მუქ-
თათ მოქსოვა და შეწითლების მუქთათ შეღება.
- ქ. მეთხუთმეტე—ყოველწლიე კონის ჩადგმა⁵ თავისთენ.
- ქ. მეთექვსმეტე—ყოველწლიე ჩვენი ჩაყრილი ოჩახების ჩახრეკა, რომ ეს-
ლა ოთხაბაზა⁶თ თეფი იყიდება.
- ქ. მეჩვიდმეტე—მეიდანის მოხვნა და ბოსტანთ გაკეთება, რომ ჩვენი სა-
ქონელი მეიდანზე ვეღარ ვადის.
- ქ. მეთვრამეტე—ხორაგზე ბაჟის დადება ახალციხილამ და იმერეთილამ.
მოსულის.
- ქ. მეცხრამეტე—ჩვენი გათიბული თიფების ზიდვა ურმებითა⁷.
- ქ. მეოცე—ვენახი არ არის ჩვენი, ბალი და ბოსტანი და ქირანახული-
მუღამ.
- ქ. ჩვენს ცხენებს მოიტაცებენ და თვითა ჰყავთ, რომ იმათ ხელში კვი-
ცებს⁸ იგებენ და ისე ძლიე ვართმევთ ამათ ბიჭებს.
- ქ. კალოებზე თითო ურემი ბზეს გვართმევს.
- ქ. აუღამ წელწილადს ხარს არა აქვს მოსვენება, ურემსა და გლეხს⁹.
კაცსა წყალის დაწყევტაზედ.
- ქ. ამისი ბიჭები ღუქნებს ამტვრევენ, შენს სახასო კაცს იტაცებენ¹⁰ ტყუ-
ილათ¹¹ და ჯარიმისთენ თავს ასყიდვინებენ.
- ქ. ყოველწლიე თქვენს იჯარადარს, ვინც იქნებიან, სარგოს გარდა ზოგს-
ორ თუშმანს ართმევს, მეტსა, ზოგს საშსა.
- ქ. თქვენი სახასობის სიგლებისა და ოქმების წართმევა.
- ქ. პირსა და ლხინზე ძღვნის დადება.
- ქ. მაგათი შიშით ბაზარში ასნაფებიც ვეღარ დამდგარან.
- ქ. ჩვენ კიდევ ამას მოგახსენებთ¹², თქვენს მეფობაში რამდენი ამილა-
ხორი გხლებით და რამდენიმე მამასახლისი, ამ ქვეყანის ასე გაბეგვრაზედ
რომელი მამასახლისი შეჰყარია მოურავს ამხანაკათა.

¹ დედანშია—„მოთუკალებს“.

² დედანშია—„მეთოთხმეტე“.

³ დედანშია—„შეყარა“.

⁴ დედანშია—„ჩადგმა“.

⁵ დედანშია—„ურამებითა“.

⁶ დედანშია—„კვიცებს“.

⁷ დედანშია—„ბღლუხას“.

⁸ დედანშია—„იტნებენ“.

⁹ დედანშია—„ტყაუილათ“.

¹⁰ დედანშია—„მოგახსენებთ“.

ქ. თუ ტყულს¹ მოგახსენებთ, თავის სარგოს გარდა ამდენი უდები რომ ამილახორს გაუჩენია და ნება, ახლა თქვენ უბძანეთ² მამსახლისა—თქვენ რაღა გამსახუროთ ეს ქვეყანა.

ქ. ჩვენო მოწყალე, დაჭირებული კაცი ღმერთს³ შესცოდამს, მოხსენებისათვის⁴ ნუ გაგვიწყობით⁵—ბეტრე ვემწიფეს ერთმა ზაყალმა სამს ჭერამზედ უჩივლა.

ქ. ახლა ამ შენის ქვეყანის გაფუჭებას მოვსულვართ და სანართლითქვი ვჩივით.

ქ. ამისთვის თქვენს უმაღლესობას ბევრჯელ უბძანებია⁶: მე თქვენი მოვლის ვალი მაქვს და თქვენ—სამსახურისა.

ქ. ჩვენო მოწყალე, ეგების თქვენ საკადრისთ ვერ გვემსახუროს ამის მიზეზით, რომ ეს ჭირი თქვენ შეუტყობრივ გჭირებია. როდესაც ჭალასა⁷ მდგარა ამილახორი, ამდენს მოსახსენებელში არც ერთი არ გვჭირებია, ამათი აქ დგომით დაგვემართა.

ქ. მოგახსენებთ, რევაზ ამილახორი ლეკის მიზეზით ცოტას ხანს ამ ქვეყანას ხიზნათ გახლდათ. ახლა, ღმერთმან⁸ განძლიეროს თქვენი ჯელმწიფობა, თქვენის დოვლათით⁹ ორმოცის წლის ხარაბა სოფლები აშენდა და ყველა თავის ალაგას წაივდა და ამათგან კი არა გვეშველა რა. წყალობას ვითხოვთ—ამისი სამართალი გვეღირსოს.

ქ. ჩვენო მოწყალე, ღმერთმან¹⁰ განგაძლიეროსთ, თქვენ რომ ქვეყანის შესამატათა და მტრის დასაწყენარებლათ, სალგეო ოცდა ათი შაური და კოდნახევარი პური დაზღვეით, რომ არ დებულეყო რამდენიმე ხანი ამის მასლათი ქართლისა და კახეთის ბერთან და დარბაისელთან გჭონდათ ამისი მასლათი (სიღ), რომ თითქმის¹¹ ვერც კი ბედამდით, რომ ერთი რამ არაფერი შესაწუხარია და ქვეყანაზედაც¹² არის. ახლა ამ ამილახორმა ამდენი უდები რომ დაგვდვა, ვისი მასლათით დაგვდვა და ან ვის შესამატათა—ეს მოგახსენოსთ¹³.

ქ. შენს მოწყალეობას ვევედრებით, რომ ჩვენი საჩივარი მოიხსენოთ და ღმრთიული¹⁴ სამართალი გვეღირსოთ.

¹ დედანშია—„ტყულს“.

² დედანშია—„უბძანეთ“.

³ დედანშია ქარაგმით—„ღმერთს“.

⁴ დედანშია—„მოხსენებისათვის“.

⁵ დედანშია—„გაგვიწყობით“.

⁶ დედანშია—„უბძანებია“.

⁷ დედანშია—„ჭალს“.

⁸ დედანშია ქარაგმით—„ღმერთს“.

⁹ დედანშია—„დავლათით“.

¹⁰ დედანშია—„თითქმის“.

¹¹ დედანშია—„ქვეყანაზედაც“.

¹² დედანშია—„მოგახსენოსთ“.

¹³ დედანშია ქარაგმით—„ღმრთიული“.

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ბ. ლომინაძე

„იმემ ბარათბუვილის ცხოვრება-ანდერძის“
ახალი გამოცემის ბამო

ტექსტი გამოცდა შესავლით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და
საძიებლებით ავთანდილ იოსელიანმა. 120 გვ. მასალები საქ. და კავკ.-
ისტორიისათვის. 1950. ნაკვ. 28

„იესე ბარათბუვილის ცხოვრება-ანდერძი“ (სათაური პირობითია)-
XVIII საუკუნის ისტორიის შესასწავლად ერთ-ერთი პირველხარისხოვანი
წყაროა.

ამ საინტერესო ძეგლის პირველი პუბლიკაცია ჟურნ. „ცისკარს“ ეკუთ-
ვნის (1871 წ. № 11—12; 1872 წ. №№ 1, 2, 4, 10, 11—12). მეორედ, 1913
წელს, ცალკე წიგნად გამოსცა ს. კაკაბაძემ („თავგადასავალი იესე ოსენ შვი-
ლისა“). არც ერთი ეს გამოცემა მეცნიერულ-კრიტიკული არ არის და ამჟა-
მად ბიბლიოგრაფიულ იშვიათობასაც წარმოადგენენ.

დიდი ხანია ამ მნიშვნელოვანი ძეგლის კრიტიკული გამოცემის საჭი-
როება დგას. ა. იოსელიანმა სცადა შეესრულებინა ასეთი სამუშაო. მან გა-
მოსცა ტექსტი, დაურთო მას შესავალი, შენიშვნები, საძიებლები და ლექსი-
კონი. ეს მესამე პუბლიკაცია წარმოადგენს ამჯერად ჩვენი განხილვის საგანს.

ვიდრე ტექსტობრივ საკითხებს გავარჩევდეთ, უნდა მივუთითოთ სარე-
ცენზიო გამოცემის იმ ნაკლზე, რომ შესავალ წერილში ძეგლის შესახებ
რამე ისტორიოგრაფიული ცნობები მოცემული არაა. გარდა ერთი ფრაზისა,
რომ ეს თხზულება „ღირსშესანიშნავი მოვლენაა“ (V გვ.), არაფერია ნათქ-
ვამი ძეგლის ავტორის მსოფლმხედველობის, კლასობრიობის, შრომის მიზნის,
წყაროებისა და მეთოდების შესახებ. ცნობილია, თუ რა დიდი მნიშვნელობა
აქვს ამას მკითხველისათვის. ამას გარდა, ჩვენს თანამედროვე სამეცნიერო
პრაქტიკაშიც ეს წესი დიდი ხანია მიღებულია ნარატული წყაროების გამო-
ქვეყნების დროს. ნაკლი იმითაცაა სამძიმო, რომ ამ ძეგლზე, როგორც
წყაროზე, დაბეჭდილი ლიტერატურა საერთოდ არ არსებობს.

შევხვით ტექსტის გამოცემის საკითხებს.

ორი ზემოდასახელებული გამოცემის გარდა ა. იოსელიანის განკარგუ-
ლებაში კიდევ ორი ხელნაწერი არსებობდა—აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის-
მუზეუმისა—ფ. A, № 1770 და საქართველოს ცენტრარქივისა—ფ. 233, №526.
შესავალ წერილში ა. იოსელიანი დაწვრილებით და ცალ-ცალკე განიხილავს
თითოეულ ამ გამოცემათა და ხელნაწერთა ღირებულება-ნაკლოვანებებს. მისი
აზრით დასახელებულ ხელნაწერთაგან არც ერთი დედანი არ არის, და არც
ის ხელნაწერია დედანი, რომელსაც „ცისკრის“ და ს. კაკაბაძის გამოცემები
ეყრდნობიან (ამ შემთხვევაში იგი მსჯელობს დაბეჭდილი ტექსტის მიხედ-
ვით), ყველა ესენი (გამოცემული და გამოუცემელიც), მისი აზრით, სხვადა-

სხვა, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი ნუსხებია (რამდენად სწორია უკანასკნელი ორი შეხედულება, ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი).

რაზეა დაფუძნებული ახალი გამოცემა? ამის შესახებ ა. იოსელიანი გვამცნობს: „ჩვენი გამოცემა არსებულ („ცისკრის“ და 1913 წ.) გამოცემებს არ ემყარება, მათ მხოლოდ საკონტროლო მნიშვნელობას ვანიჭებთ ტექსტის მეცნიერულად დადგენისას. „ანდერძის“ დღემდე უცნობ ხელნაწერებთან მათი შეჯერებით. იესე ოსეს ძე ბარათაშვილის „ანდერძის“ ტექსტის წინამდებარე გამოცემა დამყარებულია წინა გამოცემისათვის უცნობ ორ ხელნაწერზე. მათ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებათ როგორც ტექსტის დაზიანებული ადგილების აღდგენისათვის, ასევე ტექსტულურად სიეკვო, გაუმართავ თუ დამახინჯებულ ცალკეულ ადგილების მეცნიერულად დადგენის თვალსაზრისითაც; საბოლოოდ კი ჩვენ გამოცემას საფუძვლად უდევს C ნუსხა“ (X გვ.). ამგვარად, გამოცემა ემყარება ზემოდასახლებულ ორ ხელნაწერს, ხოლო მათ შორის უპირატესობა C ინდექსით აღნიშნულ ცენტრარქივის ნუსხას (ფ. 233, № 526) აქვს მინიჭებული.

მართლაც C ხელნაწერი, როგორც ამას შესავალ წერილშიც კარგად ასახულებს ა. იოსელიანი, შედარებით სრულია, ნაკლებად შეიცავს აზრობრივად დამახინჯებულ და გამოტოვებულ ადგილებს, ენობრივ შეცდომებს, ხოლო, რაც მთავარია, მას გაცილებით ნაკლები რაოდენობის გერდები აქვია, ვიდრე სხენებულ ორ გამოცემას და მუზეუმის ხელნაწერს.

ღ ხელნაწერი თუმცა პირია, მაგრამ შედარებით კარგად და უცვლელადაა დედნიდან გადაწერილი. ჩანს იგი მაშინ შეუსრულებიან, როცა დედანს ჯერ კიდევ არ აკლდა და მასში არც ცვლილებები იყო შეტანილი. (ზოგი წინადადებებისა და სიტყვის წაშლა). ასეთ პირობებში, ვფიქრობთ, ა. იოსელიანის მიერ აღებული გზა სწორია—ე. ი. ტექსტის ძირითად წყაროდ C ნუსხის მიჩნევა.

მაგრამ ა. იოსელიანი ცდება, როცა გვარწმუნებს, რომ ამ გამოცემაში „B და C ხელნაწერების გამოყენებით მოხერხდა „ანდერძის“ ტექსტის დადგენა“ (XXIX გვ.). მას ხომ არ გამოუყენებია მესამე ხელნაწერი, რომლის შესახებაც თვითონვე გვამცნობს,—იგი „ს. კაკაბაძის საკუთრებას წარმოადგენს და ჩვენ ამ ნუსხით სარგებლობის უფლებას მოკლებული ვიყავით“ (IX გვ.). მართალია, ა. იოსელიანს ვერ ვუსაყვედურებთ, თუ რატომ არ ისარგებლა მან კაკაბაძისეული ნუსხით, მაგრამ სწორი არაა და საქმეს სრულებით არ შევლის ის გზა, რაც მან ამ მდგომარეობიდან გამოსასვლელად აირჩია, სახელდობრ: მესამე ხელნაწერი „შერყვნით“ გადანაწერად გამოაცხადა (თუნდაც რომ ეს ასე იყოს), ხოლო თვით ამ „გადანაწერი“ ხელნაწერის ექვივალენტად ს. კაკაბაძის მიერ დაბეჭდილი ტექსტი გამოიყენა. მესამე ხელნაწერის უშუალო გამოყენების საჭიროება ა. იოსელიანმა მოხსნა აგრეთვე ს. კაკაბაძის შემდეგი განცხადების საფუძველზეც: ტექსტი „გამოვეცი სრულიად შეუცვლელად ხელნაწერის მიხედვით“ (IX გვ. ამის შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ).

ყოველგვარი წინასწარი შემოწმების გარეშეც შეიძლება ითქვას, რომ ა. იოსელიანი ამ შემთხვევაში ვერ იჩენს მკვლევარისათვის სავალდებულო სიფრთხილეს. მესამე ხელნაწერის გათვალისწინების გარეშე ახალ გამოცემას ძეგლის დადგენილ ტექსტად გვთავაზობს. და თანაც, ს. კაკაბაძის განცხა-

1 B აღნიშნავს ბუხეუმის ხელნაწერს, ფ. A; № 1770

დების მისეღვით თვის, რომ მესამე ხელნაწერი ბექდურთან შედარებით განსხვავებას არ შეიცავს (ბექდურით გამოწვეულ შეცდომებს ა. იოსელიანიც ვარაუდობს, მაგრამ როგორც ახალი გამოცემიდან ჩანს, ძლიერ უმნიშვნელო). მან არაფრად ჩააგდო ის ფაქტიც, რომ C ხელნაწერი გადაწერილი პირია და ამავე დროს გვიანდელიც.

შემოწმებამ სულ სხვა რამ გვიჩვენა. ა. იოსელიანის მიერ უგულვებელყოფილი ხელნაწერი¹ დედანს, აეტოგრაფს, წარმოადგენს, ხოლო ს. კაკაბაძის გამოცემა არაა შესრულებული „სრულიად შეუცვლელად ხელნაწერის მიხედვით“. პირიქით, ბექდური ტექსტი საკმაოდ ამახინჯებს დედანს. ყველაფერ ამის გაუთვალისწინებლობამ კი. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, დიდად აწერა სარეცენზიო გამოცემის ტექსტის გამართვას. საქმე ისაა, რომ თითქმის ყველა ცვლილება, რაც ა. იოსელიანმა ს. კაკაბაძის გამოცემიდან (ე. ი. როგორც ხელნაწერიდან) C ხელნაწერის ტექსტში შეიტანა, ნამდვილად მესამე ხელნაწერის დამახასიათებელი თვისება კი არაა, არამედ გამოცემის ტექნიკური მხარე ან შეცდომა. განმარტების გარეშეც ცხადია, რომ ამ გზით არა თუ ტექსტის დადგენა, ფაქტიურად თვით C ხელნაწერის ტექსტის დამახინჯებაც მივიღეთ. ამგვარად, ჩვენ ჯერ კიდევ არა გვაქვს იესე ოსეს შვილის „ანდერძის“ დადგენილი ტექსტი, რადგან ამ ახალ გამოცემაში მესამე ხელნაწერი (დედანი) უშუალოდ, მთელი ღირებულებით, გამოყენებული არ არის, ხოლო ს. კაკაბაძის 1913 წლის გამოცემაც არაა მის შესაფერისად მოხმარებული (როგორც არაკრიტიკული ტექსტი).

მაგრამ მიუხედავად იმისა, რომ ეს გამოცემა დასახულ მიზანს (დედნის ტექსტის დადგენას) ვერ ამართლებს, ჩვენ ვთვლით, რომ მას თავისი გარკვეული მნიშვნელობა მაინც აქვს. C ხელნაწერზე დაფუძნებული ტექსტის გამოცემა უეჭველად დადებითი მოვლენაა, რადგან აღნიშნული ხელნაწერი დედანთან ახლოსაა, ხოლო ჩვენს ხელთ ამჟამად დედნის მხოლოდ არასრული და ნაკლები გამოცემები.

შეინიშნავთ მხოლოდ, რომ წინამდებარე გამოცემით ჩვენ წინაშე C ხელნაწერი უცვლელად არ არის და ვერც იქნებოდა. ტექსტის დადგენისა და გამართვის მიზნით გამოამცემელმა მასში მრავალი არსებითი „შესწორება“ შეიტანა B ხელნაწერიდან, ს. კაკაბაძისა და „ციცკის“ გამოცემებიდან (აქ მხედველობაში არა გვაქვს ნაკლებად ადგილთა შეცვლა და უხეშ შეცდომათა გასწორება). ჩვენის აზრით გამოცემა ბევრად მოიგებდა, თუ ა. იოსელიანი შემოიფარგლებოდა მხოლოდ C ხელნაწერის, როგორც პირის, გამოცემით, მასთან დანარჩენ ხელნაწერ-გამოცემათა სხვაობების სათანადო ჩვენებით. ეს გამოიწვევდა ტექსტის გამართვის საბუშარის სხვაგვარ წარმართვას, მრავალი შეცდომა, რაც ახლა გამოცემას ასლავს, უთუოდ აცილებული იქნებოდა, ხოლო მივიღებდით დედანთან ზედმიწევნით ახლოსმდგომ პირის ტექსტს. სამეცნიერო პრაქტიკაში კი სავსებით მიღებულია მნიშვნელოვანი პირის თუ ვარიანტის გამოცემა.

ჩვენი მიზანია შევამოწმოთ წინამდებარე გამოცემა მხოლოდ იმის მიხედვით, რა სახითაც ის ამჟამად ჩვენ წინაშე არის წარმოდგენილი.

სამწუხაროდ ტექსტის გამოცემის საბუშარ მეტად პრიმიტიულად და დაუდევრად არის შესრულებული. არსებულ ნაკლოვანებათა აღნიშვნა კი სა-

¹ პროფ. ს. კაკაბაძემ საშუალება მოგვცა გავცნობოთ ამ მესამე ხელნაწერს, რომელიც მის არქივშია დაცული, რისთვისაც მადლობას ნიჯახსენებთ.

ქიროდ მიგაჩნია, რათა მკითხველს თავიდან აეციდინოთ მოსალოდნელი შეცდომები ტექსტის გამოყენებისას.

ხელნაწერ ტექსტს (C, B) და კაჟაბაძის გამოცემა¹ ახასიათებს დაქარაგმების წესი. დაქარაგმებულია ჩვეულებრივად: ზმნისართები, კავშირები, რელიგიურ-საეკლესიო სიტყვები (ქ, ღისა, ღთი, კზის და სხვ.); დროის აღმნიშვნელი სიტყვა ქკს („ქორანიკონს“, რანდენიმე გამოცემის გარდა), ქკს („ქრისტეს“ [აქეთ] sic) და სხვ. სარეცენზიო გამოცემის ტექსტში ქარაგმა ყველგან გახსნილად არის მოცემული, ხოლო ა. იოსელიანი არსდ ერთი სიტყვითაც კი არ მიუთითებს, რომ ქარაგმათა გახსნა მის მიერ ჩატარებული ოპერაციაა. ამ შემთხვევაში იგი ვალდებული იყო სათანადო შენიშვნა გაეკეთებია ანდა დაერთო ქარაგმების ცალკე ცხრილიც. სარეცენზიო გამოცემა, რომელიც ყოველივე ამას მოკლებულია, შთაბეჭდილებას ქმნის, თითქოს ამ ძეგლს ეს თვისება არ ჰქონდეს.

ყველა ხელნაწერში და ბეჭდურშიც ქრონოლოგია და ყოველგვარი რიცხვითი სათვალავი გადმოცემულია ქართული ანბანით. ახალი გამოცემის ტექსტში კი ყველგან არაბული ციფრებია ნახმარი, ხოლო გამომცემელი ამ შეცვლის შესახებ საერთოდ არაფერს ამბობს (მიუთითებს მხოლოდ სქოლიოში ორ კონკრეტულ შემთხვევას—4, 72 გვ.), რის გამოც მკითხველი დარწმუნებულია, თითქოს იესე არაბულ ციფრებს ხმარობდა. რასაკვირველია, ეს ფაქტი სათანადო ყურადღების ღირსია, ვინაიდან რიცხვითი სათვალავის ხმარების ესა თუ ის წესი გარკვეული მნიშვნელობისაა კულტურის ისტორიის შესასწავლად; ამ მხრივ მდგომარეობა ერთნაირიც არ იყო. VXIII საუკუნისათვის, იესეს უახლოეს თანამედროვეთა შორის ერთ-ერთ მაგალითად შეიძლება დავასახელოთ ომან ხერხელიძე, რომელიც არაბულს ხმარობდა, ასევე ვახუშტი ბაგრატიონიც ნაწილობრივ, ხოლო ჩვენთვის ცნობილნი სენია ჩხვიძე, პაპუნა ორბელიანი და სხვები იესესავით ქართულ ანბანს ხმარობდნენ.

გამომცემელს ნებისმიერად, ყოველგვარი წინასწარი განმარტების გარეშე, შეაქვს ტექსტში სტილისტურ-ორთოგრაფიული ცვლილებები და ამ ოპერაციას არათანმიმდევრულადაც აკეთებს. ცხადია, ყოველივე ეს მკითხველს ყალბ შეხედულებას უქმნის ძეგლის ენაზე საერთოდ (ამის გარდა C ხელნაწერზეც). რამდენიმე მაგალითი:

1. B და C ხელნაწერებში, ასევე A-ში, ნახმარია სიტყვა „ყოელი“ დამისგან წარმოებული სიტყვები „ყოელთავან“ და ა. შ. იშვიათად არის „ყოელი“-ც. ა. იოსელიანის გამოცემის 1,19, 6,30, 7,18, 8,11, 16,15 და სხვ. გვერდებზე დატოვებულია უცვლელად ხელნაწერისული ფორმა (B, C) „ყოელი“, ხოლო 2,35 გვერდზე ხელნაწერის ფორმა „ყოელთავან“ (B, C) შეცვლილია ფორმით „ყოველთავან“. ასევე, ხელნაწერისეული „ყოელთვის“ (C) შეცვლილია ფორმით „ყოველთვის“ 43,2 და ხელნაწერისეული „ყოელთავე“ (C) შეცვლილია ფორმით „ყოველთავე“ (43,5) და სხვ.

2. B და C-ში ხარებულია ფორმა „თვითან“, ხოლო გამომცემელი სცვლის მას ფორმით ზოგჯერ „თითონ“, ზოგჯერ—„თვითონ“. მაგ., ხელნაწე-

¹ ა. იოსელიანი A—ინდექსით აღნიშნავს ხელნაწერთან გაიგივებულს კაჟაბაძის გამოცემის ტექსტს. რეცენზიაში ყველგან ნახმარი იქნება „A“ მხოლოდ ბეჭდური გამოცემის მნიშვნელობით.

რისეული „თვითან“ (B, C) შეცვლილია ფორმით „თითონ“ (41, 13), ხოლო 44, 2 გვერდზე ხელნაწერისეული „თვითან“ (B, C) შეცვლილია ფორმით „თვითონ“. ამავე დროს 47, 8 და 77, 1, 4 გვ-ზე უცვლელად არის დატოვებული ხელნაწერის (B, C) — „თვითან“ და სხვ.

3. C ხელნაწერს (და სხვებსაც) ახასიათებს ფორმა „წმიდა“, ა. იოსელიანი კი მას გამოცემის ტექსტში არათანამიმდევრულად სცვლის ფორმით „წმინდა“. მაგ., ხელნაწერის ფორმა „წმიდა“ (B, C) გამოცემის 1, 1, 2, 29, 3, 1 გვერდებზე შეცვლილია ფორმით „წმინდა“, ხოლო 87, 7-ზე დატოვებულია უცვლელად C ხელნაწერის „წმიდა“.

4. B, C-ში (A-შიც) იკითხება: „მასწავებელი მღუდელთა და დიდი ქადაგი ეკლესიისა“, გამომცემელს შეუცვლია „მასწავლებელი... და სხვ. 2, 34. ამაზე კი არსად არ შენიშნავს.

5. B, C-ში იკითხება: „საერისთაობი“, A-შიც ასევე, მაგრამ შეცდომით მხოლოდობით რიცხვში — „საერისთაო“. ა. იოსელიანს კი უსურვებია დაეწერა „საერისთობი“, 43, 28.

6. B და C ხელნაწერებში (A-შიც) იკითხება: „სამკვიდროს ნასყიდს“, ა. იოსელიანს აურჩევია „სამკვიდროს ნასყიდს“, 43, 17. შეცვლის შესახებ კი არსად არ მიუთითებს.

7. C-ში იკითხება: „ლამის მჭუმლაღი ვიყავ“. გამომცემელს შეუცვლია ფორმით „ვიყვი“, 18, 35, როგორც ეს A-ში არის და არ შენიშნავს.

8: C და A-ში: „უმომსახუროდ სიარული“. ა. იოსელიანს შეუცვლია — „უმომსახუროდ“, 32, 27, რაც უმართებულოა.

მაგალითების მოტანა კიდევ მრავალს შეიძლებოდა, მაგრამ ესეც საკმარისად მიგვაჩინა და კვლავ შევნიშნავთ, რომ თუ ზიანცა და ზიანც გამოცემული ასეთი ცვლილებების შეტანას განიზრახავდა ტექსტში (რის უფლებაა ჩვენის აზრით არ ჰქონდა), მაშინ მას ეს თანამიმდევრულად და სთანადოდ განმარტების დარტვით უნდა ჩაეტარებია.

ორთოგრაფიის შესახებ უნდა ვთქვათ, რომ მართალია გადაწერლები „ჯ“-ის ხმარებაში თანამიმდევრობას ვერ იცავენ; მაგრამ, სამწუხაროდ, გამომცემელსაც თავის მხრივ კიდევ უფრო გაუზრდია აღრევის შემთხვევები, რადგან ადგილ-ადგილ შეუცვლია ხელნაწერის „ჯ“ — „ხ“-ით.

შესავალ წერილში ა. იოსელიანი მკითხველს აუწყებს: „სისრულისათვის ჩვენ ამომწურავად (ხაზი ჩვენია, ბ. ლ.) ვუჩვენებ ჩვენს განკარგულებაში მყოფი ხელნაწერების და არსებულ გამოცემათა კითხვა-სხვაობანი; ზოგი იმათგანი, მართალია, ფონეტიკური ხასიათისანი არიან, მაგრამ ისინი უმთავრესად ენობრივი თვალსაზრისითაა საინტერესო“ (XIV—XV გვ.); ან, „სხვა დეტალებზე აქ არ შევჩერდებით. ისინი ყველგან ზუსტადაა (ხაზი ჩვენია, ბ. ლ.) მითითებული წინამდებარე გამოცემის სქოლიოებში“ (XII გვ.). სამწუხაროდ, ეს განცხადება სინამდვილეს არ შეეფერება. კითხვა-სხვაობანი ახალ გამოცემაში არც ამომწურავად და არც უყველგან ზუსტადაა ნაჩვენები. პირიქით, ისინი ზოგჯერ დამაზნავებულადაც არიან წარმოდგენილი, ხოლო რიგ შემთხვევებში სინამდვილეში არარსებული სხვაობანიც კი არის სქოლიოში მითითებული. ნაკლოვანებათა ამ მხარეს ჩვენ სპეციალური მსჯელობის საგნად არც ვავხდებით, რომ ამ მხრივ მეტად მრავალ შემთხვევას არ ჰქონდეს ადგილი.

შენიშნავთ: გამომცემელს სრული უფლება ჰქონდა გადამწერის შეცდომები გამოწვეული გადამწერით (მცდარი წაკითხვა, კალმის ლაპსუსი და სხვ.) სქოლიოში ჩათუნლად გაესწორებია (თუმცა უკეთეს შემთხვევაში მას ასეთების ცალკე ცხრილი უნდა მოეცა), მაგრამ აქ ჩვენ ამგვარ შეცდომებზე ლაპარაკი არა გვაქვს. ქვემოთჩანილი საკითხები, რამდენადაც ისინი შინაარსობრივ, სტილისტურ ან სხვა ხასიათის საკითხებს აღძრავენ, შექველად სქოლიოში უნდა გატანილიყო.

აი რამდენიმე მაგალითი მრავალთაგან:

1. კითხვა-სხვაობანი, რომელნიც სქოლიოში შეტანილი არ არიან: ა) 3,26 იკითხება „ას სამოცდა შვიდი თუმანი“, B-ში სიტყვა „ას — არ არის. ბ) 4,24, „მოვიდა სპასალარი“, B-ში სწერია „...მივიდა...“ (კონტექსტის მიხედვით ეს უკანასკნელი სწორია—C ხელნაწერს ეს ადგილი აკლავ). გ) 41,12 „სასოლასშვილო წიგნი“, B— „სასოლასშვილოს წიგნი“. დ) 87,21, „ეს ალექსანდრე გარდმოვიდა“, სიტყვა „ეს“ B და C-ში არ არის, არის მხოლოდ A-ში. ე) 88,27, „მისის შობის დღე გათენდა“. სიტყვა „დღე“ არ არის B და C-ში, არის მხოლოდ A-ში. ვ) 64,31, „2 მინა“. არ არის C-ში, არის A-ში (ამ სახის მაგალითები უფრო დაწვრილებით ქვემოთ).

2. კითხვა-სხვაობანი, რომელნიც დამახინჯებულად არიან სქოლიოში გატანილნი: ა) 3,7, სიტყვა „მდივანბეგისშვილი“ აღნიშნულია პირველი შენიშვნით: „მდივანბეგისშვილი BC“. C-ს მიმართ შენიშვნა ზედმეტია, რადგან იქ სწორადაა, ხოლო B-ში იკითხება „მდივანბეგის-(|| მდივანბეგის; ბ. ლ.) შვილი“. ბ) 5,33, „სამწყსოს“ 12 შენიშვნით: „სამყაროს B“. ნამდვილად B-ში იკითხება „სამყსოს“ (გადამწერს „წ“ გამოჩენია). გ) 44,5, წინადადება: „ეს უფრო დიდი წინადადებაა“—2 შენიშვნა. „ეს უფრო დიდი წინადადებაა ჩასმულია ფრჩხილებში BC-ში“. ნამდვილად კი სიტყვა „დიდი“ B და C-ში არ არსებობს, არის A-ში. დ) 43,22, „შესცილება“—12 შენიშვნა. „შესცილება BC“, ნამდვილად C-ში არის „შესცილება“, გადამწერს „ი“ გამოჩენია. ე) 56,8 „ჯაშუში“—3 შენიშვნა. „ჯაშუში < AC“, ნამდვილად C-ში ეს სიტყვა არსებობს ამ ადგილას. ვ) 56, 14. „მომღები“—6 შენიშვნა. „მომღები BC“, ნამდვილად B, C-ში ეს სიტყვა სწორადაა და სხვ.

3. ისეთი „სხვაობანი“, რომელნიც სინამდვილეში არ არსებობენ: ა) 45,5, „ნალარა ხანი“—3 შენიშვნა. „ნალირახან BC“. ნამდვილად არც B და არც C-ში ასეთი სხვაობა არ არსებობს, ორივეგან იკითხება სწორად „ნალარა-ხანი“ (შეერთებულად სწორია). ბ) 59,37, „შეთქუნენ“—9 შენიშვნა. „შეთქუნენ BC“, ნამდვილად C-ში ასეთი სხვაობა არ არსებობს, არის სწორად „შეთქუნენ“, ხოლო B-ში არის „შეთქუნეთ“. გ) 52,9, „ზრბითს“—5 შენიშვნა. „ზრბითს < B“. ნამდვილად B ამ სიტყვას არ აკლავს. 52,4, „ლოინანთ“—2 შენიშვნა. „ლოინთ B“, ნამდვილად B-ში ასეთი სხვაობა არ არსებობს. არის „ლოინანთ“. 52,2, „ერისთვის“—1 შენიშვნა. „ერისთვის B-ში ზემოდანაა ჩამატებული“. ეს შენიშვნა სწორი არაა, ნამდვილად B-ში, ტექსტშივე, იკითხება ასე: „ერისთვის სასახლეს ერისთვის შუა“, სადაც, როგორც ვხედავთ, „ერისთვის“ არის ზედმეტი. ა. იოსელიანის ამ შენიშვნაში მეორე შეცდომა ისაა, რომ ხელნაწერის მიხედვით იკითხება „ერისთვის“ და არა „ერისთვის“. დ) 88,27, მეფე „შვიდს ამაზა ჩირმანს იღვა“—4 შენიშვნა. „ამანა B“, ნამდვილად B-ში არის „აზანა“ და არა „ანანა“. ე) 14, შენიშვნა. 6, „თვითან რომ ერთი

შეიღო დაიგულა, მე დედოფალს <BC (ex homoioteleuto)“. ნამდვილად C არ აკლებს ამ ფრაზას.

განსახილველ ტექსტში მოიპოვება სხვაგვარად დამახინჯებული ადგილებიც, რომელთა წარმოშობა მკითხველისათვის ზოგჯერ გაურკვეველი რჩება, ხოლო თუ ისინი გამოცემის „შესწორებებს“ წარმოადგენენ, არსად შენიშნული არაა, თუ რა საფუძველზე მოახდინა მან ეს.

1. 44,8, არის: 1764 წლის „იანვრის 5“. B, C ხელნაწერებში და A-ში (სხვათა შორის დედანშიც) იკითხება „ი ე ნ ი ს ი ს ე“. საიდან გაჩნდა „იანვარი“? იანვრის არსებობა აქ ისედაც შეუძლებელია, ვინაიდან ამის წინ მოთხრობილი ამბები ყველა 1764 წლის მანძილზე ხდება, ე. ი. იანვრის შომდევნო თვეებში.

2. C და B ხელნაწერებში, ასევე A-შიც ვკითხულობთ: „სამოცი თუმანი კიდევ ემართა და ამის სარგებლისათვის თვე და თვე აწუხებდნენ“. გამოცემის ამ ადგილას კი ნახმარია „სარგებლობისათვის“ (3,37), რითაც სპეციალური ფინანსიურ-იურიდიული ტერმინი „სარგებელი“ დაკარგულია.

3. C ხელნაწერი: „მოველ... აღას სახლში დამპრაილი და გაყინული“, უკანასკნელი სიტყვა გამოცემაში შეცვლილია: „დაყინული“ (81,15). აქ „გაყინული“ უფრო სწორი ფორმაა (B ხელნაწერს და A-ს ეს ადგილი აკლია).

4. B, C ხელნაწერში: „ეიტყვი გველისა მექვესობასა და ორღანობასა“ ა. იოსელიანის გამოცემაში სიტყვა „გველის“ მაგიერ იკითხება „ძველი“ (სხვაგვარად დაბეჭდილ ტექსტებშია—„ცისკარი“ და A); „გველი“ კი სქოლიოშია ჩატანილი (31,13). როგორც კონტექსტი კარგად მიუთითებს, „ძველი“ აქ არაფერ შუაშია. „გველის“ ამგვარი გააზრება სამფლეთო წერილიდანაა შემოტანილი. ამასთანავე შესაძლებელია ხელნაწერშიც (დედანში) იკითხება „გველისა“. ამგვარად, ა. იოსელიანი აქ იმეორებს „ცისკრისა“ და ს. კაკაბაძის შეცდომას.

5. C ხელნაწერი: „ვისაც ის სახლი აფშენებინა, იმისი ასაშენებცი ქალაქის ბჭეებმა მე მიმაცემინეს“; B ხელნაწერი: „... ქალაქის ბიჭებმა მე მიმაცემინეს“. ა. იოსელიანის გამოცემაში იკითხება „... ქალაქის ბიჭებმა“... (83,17). ამგვარად, გამოცემის B-ს წაკითხვა აურჩევია, რაც აშკარად მცდარია. სამწუხაროდ, მას სქოლიოც გამოჩენია C ხელნაწერის ამ სხვაობის მითითების შესახებ, რათა ამით მკითხველს მაინც მისცემოდა საშუალება შეცდომის მიხვედრისა. საინტერესო ცნობა „ქალაქის ბჭეების“ შესახებ ან გამოცემით მკითხველისათვის დაკარგულია! ეს ადგილი A-ს აკლია, რაც სამძიმოს ხდის აონიშნულ შეცდომას.

6. C ხელნაწერი: „სახლები“, გამოცემაში კი ამის მაგიერ არის „სასახლე“ (82,36). ამ ორი ცნების ნებისმიერი შეცვლა სწორი არაა.

7. ა. იოსელიანის გამოცემის 41 გვერდზე ვკითხულობთ: მანუჩარ სოლოლაშვილი „დაჯდა, დაუწყო წერა, მთელი სასოლოლაშვილი წიგნი დამიწერა... ტაბახმელის მეოთხედი და საუფროსო და ნასყიდობა ასლამაზისაგან სასახლისა დამიწერა, სალორისის მეოთხედი და საუფროსო და ნასყიდობა“.

ეს ადგილი B და C ხელნაწერებში (აგრეთვე დედანში) განსხვავებულად, ე. ი. სწორედ იკითხება („სხვაობანი“ კი ახალი გამოცემის სქოლიოში მითითებული არ არის). ამ შემთხვევაში ა. იოსელიანი უცვლელად იმეორებს ს. კაკაბაძის გამოცემას (A), სადაც დედანი აშკარად დამახინჯებულად არის დაბეჭდილი.

აი ხელნაწერთა ტექსტი: B—„... სასოლოლაშვილოს წიგნი დამიწერა... (1) ასლამაზისაგან ტაბახმელის მეოთხედი და საუფროსო და ნასყიდუ-

ლობა. (2) სასახლის და მიწისა, საღორისის მეოთხედი და საუფროსოა და ა. შ. C ხელნაწერი იგივეა, ოღონდ იქ ეს ნუმერაცია არ არის და სიტყვა „ასალაზისაგან“ იკითხება „სასახლის“ წინ, როგორც გამოცემაშია. აშკარაა, რომ ხელნაწერები არ ცდებიან: ხელნაწერთა ცნობა ტაბახმელის მერვედობის შესახებ სწორია, რამდენადაც იგი პირდაპირ ემთხვევა ამ ძეგლში სხვა ადგილას მამულების რაოდენობის ერთიან სიას, სადაც ტაბახმელა მართლაც მერვედია დასახელებული და არა მეოთხედი. ა. იოსელიანის გამოცემის ამ ტექსტში, როგორც ვხედავთ, არის სხვა შეცდომებიც: უნდა იყოს „ნასყიდულობა“ „ნასყიდობის“ მაგიერ და „და მიწისა“ „დამიწერას“ მაგიერ.

8. ძეგლში გადმოცემულია იესეს დიალოგი მეფე ერეკლესთან. „ღართის კარი, რომ გამოვიარეთ, მცხეთა დავინახეთ. იქ მოვახსენე: მე თუ ორგული ვარ ის მიბრძანე.—ღმერთი ნუ შემარცხვენს არა ხარ ორგული.—მას გიძრახე და სხვას არავის უძრახავს მეთქი. დიდა მრავალსა, რომ ჩემის ყურითაც შესმისო და კაის პასუხს მოგცემო“(B,C). გამოცემაში სიტყვა „გიძრახე“ შეცვლილია სიტყვით „მიძრახე“ (84,20), რაც ყოველად გაუმართლებელია. ჯერ ერთი: მოტანილი ტექსტის შინაარსი თავისთავადაც ნათლად გვიჩვენებს, რომ „გიძრახე“ აქ სრულიად თავის ადგილზეა, მეორე ის, რომ თვით ხელნაწერებიც ასე სწერენ (ამ ადგილას დედანში ამოხეულია გვერდი, ამიტომ A-საც აკლია).

9. B, C ხელნაწერი: „ჩემისთანა მწერალ მწიგნობარი არავინ ახლდა“ და სხვ. გამოცემაში იკითხება: „... მწერალი, მწიგნობარი“ (31,27). გამომცემელს სრულიად უმართებულოდ შეუსწორებია C-ს ტექსტი. ერთი ცნება „მწერალ-მწიგნობარი“ დაუყვია ორ ცნებად—შუაში მძიმე დაუსვამს. და „ი“-ც მიუმატებია. ამ შემთხვევაში იგი ს. კაკაბაძის გამოცემას (A) იმეორებს.

10. 4,10—11 „... 12 დროშა, 500 ამაშა, ქეშიკი, ჯარი“. იმის გამო, რომ გამომცემელს ვერ გაუგია სიტყვათა ნიშნელობა, ერთი ცნება „ამაშა-ქეშიკი ჯარი“ მძიმეებით გაუყვია და სამ სხვადასხვა ცნებად მიუჩნევია.

11. 83,36 „... ქსუისი, პაპუთი, ტყვიავი... (გეოგრაფიული სახელების ჩამოთვლა). C ხელნაწერში კი არის: „ქსუისი პაპუთი, ტყვიავი“ (A-ს ეს ადგილი აკლია). გამომცემელი ამ შემთხვევაში ეყრდნობა B-ს.

12. ხელნაწერ ტექსტებში თარიღის ზითითებისას სიტყვა „ქორანიკონს“ ზოგჯერ არ იხმარება, პირდაპირ დასახელებულია რიცხვი. ა. იოსელიანს კი ყველგან შეუტანია ის, ხოლო ამის შესახებ არაფერს შენიშნავს. მაგ., „ქორანიკონს“ არ უნდა: 76, იხ. სქოლიო (აქ A სწორად გადმოცემს); 77,31 და 75,6 (გამომცემელი ამ ორ შემთხვევაში იმეორებს A-ს შეცდომას) და სხვ. ეს სიტყვა გამოცემის 10,12 სწორადაა დიდ ფრჩხილებში ჩასმული და ასე უნდა ყოფილიყო სხვაგანაც.

ხელნაწერებში თარიღის აღნიშვნისას სიტყვა „წელი“ როგორც წესი არ იხმარება, გამომცემელს კი იგი შეაქვს ტექსტში და ხშირად ფრჩხილებში ჩასმა ავიწყდება. მაგ., 22,14, 15,7 და სხვ.

13. შეიმჩნევა სიტყვების გამოტოვებაც: B, C—რისხვით ვიყავით გათავებული“, „ვიყავით“ გამოტოვებულია (82,12); C—(B-ს აკლია)—„ქეშმარიტად დიდად ვეცადე“, „ქეშმარიტად“ გამოტოვებულია (81,7); B, C—„ამარილის ივ მეწყინა კტდ ქეს აღდგომის დღეს“, „მეწყინა კტდ“ C გამოტოვებულია (77,31). C—„ავღევ და გაველ“, „და“ გამოტოვებულია (32,12)—

14. BC, და ხელნაწერში: „ვ ა ლ ი ს ა გ ა ნ მარადის დაჩაგვრა გულისა“. სარეცენზო გამოცემაში იკითხება სხვანაირად: „ამისაგან მარადის დაჩაგვრა გულისა“ 13,11. ამგვარად, ა. იოსელიანი სიტყვას ვალისაგან სრულიად უმართებულად „ასწორებს“ სიტყვით „ამისაგან“, ხოლო სქოლიოში კი ამჯერად ასე შენიშნავს: „ABC ხელნაწერებში „ალისაგან“ სწერია. ჩვენ ამ სიტყვას ვასწორებთ ამისაგან“. როგორც ვხედავთ, თვით შენიშვნაც C მიმართ სიმართლეს არ შეეფერება, B, C ხელნაწერში არავითარი „ალისაგან“ არ სწერია, არის-სწორად „ვალისაგან“.

* *

შევხებთ, როგორ არის გამოცემაში შესწავლილი ხელნაწერთა ტექსტების ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი. ამ მხრივ სპეციალური კვლევა განომცემელს არ ჩაუტარებია. მართალია, თითოეული ხელნაწერი განვილუ-ლია ცალ-ცალკე, მაგრამ ერთმანეთთან კავშირის გარეშე. ამ საკითხის შეუსწავლელობა კი გამოცემის დიდ ნაკლად უნდა ჩაითვალოს, ხოლო ის მოსაზრე-ბანი, რაც გამომცემელს ამის თაობაზე მიიწევს აქვს წამოყენებული, დასაბუ-თებას მოკლებული და მცდარია.

ა. იოსელიანი მცდარად წარმოგვიდგენს მესამე ხელნაწერის (A) რაობას. კვლევის მეთოდიც, რაც შეცდომის წყაროდ იქცა ამ შემთხვევაში, მანკიერია. ზემოთაც შევნიშნავდით, რომ ა. იოსელიანმა მეტად სახიფათო პა-სუხისმგებლობა იკისრა, როცა ამ ხელნაწერზე მსჯელობა მხოლოდ და მხო-ლოდ არაკვალიფიციური გამოცემის თვისებების მიხედვით აგვა. რაკი ა. იოსელიანს უშუალოდ ხელნაწერის შემოწმების საშუალება არ ჰქონდა, ბევ-რად სჯობდა თავი შეეკავებინა არანახული ხელნაწერის ამგვარი შეფასებისა-გან, რაც, ცხადია, ხელს არ შეუშლიდა მას სათანადოდ გამოეყენებინა ს. კა-კაბაძის გამოცემა, როგორც ხელნაწერის ნუსხის ბეჭდური ტექსტი. ს. კაკაბა-ძის შენიშვნა, რომ მან ხელნაწერი გამოსცა. „სრულიად შეუცვლელად“ ვერა-ფრით ვერ ამართლებს ა. იოსელიანს, რამდენადაც სწორედ ის შეცდომანი, რომლებიც ისედაც კარგად ემჩნევა კაკაბაძისეულ გამოცემას, უკვე საკპარისი საბუთია, სხვა გარემოებაც რომ მხედველობაში არ იქნეს მიღებული, რათა გამო-ცემის იდენტურობა ხელნაწერთან ეჭვის ქვეშ დადგეს. აკი თვითვე ა. იოსე-ლიანი ს. კაკაბაძის 1913 წლის გამოცემას „არაკრიტიკულსა და დეფექტურს“ უწოდებს! (VIII გვ.) „ანდერძის“ 1913 წლის პუბლიკაციისა და მის შესაბა-მის ხელნაწერისადმი ა. იოსელიანის მცდარმა მიდგომამ არსებითად იმოქმე-და ახალი გამოცემის ტექსტის მართებულად დადგენაზე. ამის გამოა, რომ მკითხველის ყურადღებას საგანგებოდ ვაჩერებთ კერძოდ ამ საკითხზე.

ა. იოსელიანი წერს: „1913 წლის გამოცემეში დარწმუნებულია, რომ ეს ხელნაწერი დედანია, დაწერილი თვით იესე ოსეს ძის მიერ. უკანასკნელი, ვფიქრობ, სინამდვილეს არ უნდა შესაბამებოდეს, ვინაიდან აღრევათი, შეუ-საბამობანი და უამრავი შეცდომა ტექსტუალური ხასიათისა, რომლებიც და-შვებულია ამ ხელნაწერზე დაყრდნობით ს. კაკაბაძისეულ 1913 წლის გამოცე-მაში, ძნელი წარმოსადგენია ყველა ვივარაუდოთ ბეჭდურ შეცდომებად; არ შეიძლება ეს შეცდომები მივაწეროთ იესე ბარათაშვილსაც, რომელიც მე-18 საუკუნის ცნობილი მდივან-მწიგნობარი და კალიგრაფი იყო. ამიტომ ვფიქ-რობთ, რომ ს. კაკაბაძის 1913 წ. გამოცემა არ უნდა ემატებოდეს ავტო-გრაფს, არამედ იესეს „ანდერძის“ რომლიც დაუდევარი გადამწერის ნიერ აშკარად შერყენილ ხელნაწერს“ (IX გვ.).

აღნიშნული შეხედულება, მის არგუმენტაციითურთ მცდარია. ნამდვილად, ეს ხელნაწერი დედანია, ავტოგრაფი და, რასაკვირველია, მასში არაერთარ „აღრევს“, „შეუსაბამობს“ ან „შეცდომებს“ ადგილი არ აქვს. ყველა ასეთი-მხოლოდ ს. კაკაბაძის არაკვალიფიციური გამოცემითაა შექმნილი. ერთადერთი-ნაკლი, რაც შეიძლება ამ დედანს მივაწეროთ, ის არის, რომ მის შიგადაშიგ გვერდები აკლია (ამოხეულია) და რიგი წინადადებებისა „წაშლილია“ (მათი წაკითხვა თავისუფლად ხერხდება. ამის შესახებ ქვევით).

ხელნაწერი საშუალო ზომის ბლოკნოტის ფორმისაა, ჩასმულია მაგარ ყავისფერ ტყავის ყდაში. გვერდები იშლება ზევიდან. ხელნაწერის დედნობას-ბევრი რამ მოწმობს: I. უპირველეს ყოვლისა ხელი. ნაწერია გაკრულად და ვინც იესენ გაკრულ ხელს იცნობს, ძნელი არაა სრული მსგავსება დაინახოს. II. არა ნაკლებ მნიშვნელოვანია ხელნაწერის ერთი ადგილიც: აი რას ვკითხულობთ—„მაგრამ კვესიაშვილს გოგაის რომ ჩემთვის ეჩივლა გიორგობის 14-ქორანიკონს 464, ის დამრჩა. ზეიდან სამი ფურცელი გადმოაბრუნეთ და იქ ქაღალდი დამრჩა, იმაზე დამიწერია მოკლედ და თუ გონება გაქვსთ იმას გაშლით და კაი პასუხები“ (ციტირებულია ს. კაკაბაძის გამოცემით 103 გვ.). რას ნიშნავს ეს? ავტორი მკითხველს აუწყებს: კვესიაშვილი გოგაის საჩივარი გამომ-რჩა, მაგრამ გადმოშალეთ სამი ფურცელი უკან, იქ თავისუფალი გვერდი დამრჩა დაუწერელი და მასზე დავწერე მოკლედ, იქვე არის პასუხებიცო. მართლაც: თუ ამ ხელნაწერის სამ გვერდს უკან გადმოვშლით, ნათქვამი სავსებით დას-ტურდება. წერის დროს, ეტუბა, ფურცელი ფურცელს შეეწება და ამგვარად-ორი გვერდი დაუწერელი დამრჩა, სწორედ ამ გვერდებზეა მოთავსებული „კვესიაშვილის საჩივარი“ და „პასუხებიც“ (ე. წ. „პასუხი შემოკლებული“). მაგრამ აქ საყურადღებო ისიცაა, რომ ამ გამოტოვებულ გვერდებზე ტექსტი-შებრუნებულად (თავდაყირა) არის ჩაწერილი. ეს კი სავანგებოდ გაუკეთებია-ავტორს, რათა მკითხველს შეცდომა არ მოსვლოდა—ჩაწერილი ტექსტი წინა გვერდის გაგრძელებად არ მიეჩნია.

მოტანილი ადგილიდან საყურადღებოა სიტყვები: „ზევიდან სამი ფურ-ცელი გადმოაბრუნეთ“, რაც სრულიად ეთანხმება ამ ხელნაწერის ტექნიკურ თვისებას. გვერდები ამ ხელნაწერში მართლაც „ზევიდან“ იფურცლება ბლოკ-ნოტის მსგავსად.

ნიშანდობლივია გადამწერთა დამოკიდებულება ამ ადგილის მიმართ იმ მხრივ, რომ მათ გადაწერისას გამოუსწორებით ავტორის ეს ტექნიკური შეცდომა: გამოტოვებული ტექსტი თავის ადგილს შეუტანიათ, ხოლო ამის შემდეგ წინადადება: „გადმოაბრუნეთ... კაი პასუხები“—მდე, როგორც უკვე ზედმეტი, გადაწერილ ტექსტში აღარ შეუტანიათ (მხოლოდ დაწყებულია წი-ნადადება და წყდება: „ზევიდან სამი ფურცელი“, ამის შემდეგ C-ში ერთი სიტყვის დასატევი ცარიელი ადგილია). რას მოასწავებს ეს? იმას, რომ გა-დამწერნი ამ შემთხვევაში მექანიკურად კი არ მოქცეულან, არამედ სათანა-დოდ გაუზრებიათ ვადასაწერი ტექსტი. ამგვარად, „საჩივარი“ B, C-ში თავის ადგილზეა (სხვათა შორის, B და C ხელნაწერთა ერთნაირობა ამ შემთხ-ვევაში კარგად მოწმობს C-გან B-ს მომდინარეობას).

ს. კაკაბაძეს, ხოლო მის მიხედვით ა. იოსელიანსაც, მოტანილი ადგილი დაბეჭდილი აქვთ ყოველგვარი განმარტების გარეშე, რაც მკითხველს ვერ ურკვევს რას გულისხმობს „ქაღალდი დამრჩა“ და სხვ.

საჭიროა აქვე აღინიშნოს, რომ ა. იოსელიანი აქ B, C ხელნაწერთა და დედნის ტექსტს ამახინჯებს. მის „კვეცისაშვილის საჩივარი“ ყოვლად გაუმართლებლად ტექსტიდან სქოლიოში ჩაუტანია მხოლოდ იმ ნიშნით, რომ „იესე არაა ამ საჩივრის ავტორი“ (76—77 გვ.). ა. იოსელიანი, შეაქვს რა ასეთი კორექტივი, ანგარიშს არ უწევს იმას, თუ რატომაა ეს საჩივრის დოკუმენტი B, C ხელნაწერების (და თვით დედანის) ტექსტში მოთავსებული; იესე მას თავისი ნაშრომის ორგანულ ნაწილად თვლის; მასზე საგანგებოდ ლაპარაკობს ვრცლად და სხვ. საერთოდ უნდა ვთქვათ, რომ დოკუმენტის ტექსტში შეტანა სრულებით არ არის უჩვეულო რამ. იესე ხომ სხვაგანაც მიმართავს დოკუმენტის ციტირებას? „საჩივრის“ სქოლიოში ჩამოტანით ა. იოსელიანმა ტექსტს დააკლო მისი ორგანული ნაწილი და, მეორეც, გაუგებარი გახდა ტექსტი.—საქმე ისაა, რომ მომდევნო თხრობა ტექსტში, ე. წ. „პასუხები“ („პასუხი შემოკლებული“), ამ „საჩივართანაა“ დაკავშირებული და მის განმარტებას წარმოადგენს. ხოლო რამდენადაც ეს განმარტება ა. იოსელიანმა გამოცემის ტექსტში „შეიტანა“. ბუნებრივია, განსამარტებელიც ტექსტში უნდა იყოს შეტანილი.

III. ხელნაწერის გვერდები თითქმის შეგვეკბულად არის ნაწერი, მაგრამ ვიწრო არშიები მაინც არის დატოვებული. არშიებზე ხშირ შემთხვევებში ნაწერია განზე ტექსტისგე ხელითა და მელნით. ამიაზე ნაწერს მათი შინაარსისა და ტექნიკური თვისების მიხედვით ვერც შენიშვნებად და ვერც მიწერებად ჩავთვლით, მათ შეიძლება ჩამატებანი ვუწოდოთ და აი რატომ: 1. ისინი შესრულებულია თვით იესეს ხელით და ეტყობა ძირითადი ტექსტის წერის დროსვე ან მაინცა და მაინც არა დიდი ხნის შემდეგ. იესე უმრავლეს შემთხვევაში ნამყო ამბებზე წერდა და ადვილი შესაძლებელია ყველაფერს თანამიმდევრულად და სრულად ვერ იხსენებდა (ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ დაახლოებით 25 ასეთ მიწერილიდან 17 მიწერილი, და შედარებით უფრო ვრცელი, სწორედ 1768 წლამდე მოთხრობილ ამბებზე მოდის, დანარჩენი კი, უფრო მოკლები, მომდევნო პერიოდს ეხება).

ყველა ჩამატება ტექსტის შინაარსს აესებს და განმარტავს. 2. ჩამატების ნიშნად მათ გაკეთებული აქვთ ნულის მსგავსი წრე (O) და ასეთივე უზის ტექსტში შესაბამის სიტყვას. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ B და C ხელნაწერთა გადამწერებსაც სწორად გაუგიათ მათი მნიშვნელობა და გადაწერისას ყველა ჩამატება მითითებული ნიშნების მიხედვით ტექსტში შეუტანიათ შესაბამის ადგილებზე (არის ორიოდ შემთხვევა, როცა შეტანა გამორჩენილი). ს. კაკაბაძეს ამ შემთხვევაში ჩამატებანი ტექსტში არ შეაქვს, ათავსებს სქოლიოში, მაგრამ სათანადოდ მიუთითებს ნათ ადგილმდებარეობაზე სიტყვით—„განზე“ (რადგან დედანში დაწერილია განდაგან არშიაზე).

ა. იოსელიანი, რომელსაც კარგად ესმის, თუ რას გულისხმობს ს. კაკაბაძის შენიშვნა „განზე“, რატომღაც, უმრავლეს შემთხვევაში, სწორად არ გვამცნობს მის მნიშვნელობას, რითაც არეგ-დარეგა შეაქვს და მკითხველს მცდარ შეხედულებას უქმნის როგორც A გამოცემაზე, ისე მის შესაბამის ხელნაწერზე (დედანზე).

ასე მაგ., შენიშვნა „განზე“ მას გადმოაქვს სხვადასხვანაირად, ხან ასე: „ს ქო ლ ი ო შ ი ა გ ა დ ა ტ ა ნ ი ლ ი“, „მ ი წ ე რ ი ლ ი ა ს ქო ლ ი ო შ ი“ („ქორანიკონს 428 (1740 წ.), მიწერილია სქოლიოში A“, 5, შენიშვ. 5; „ტექსტში „დბლა—ჯარი“—მდე სქოლიოშია გადატანილი A-ში, მხოლოდ BC-ს ტექსტში

შეაქვს“, 4, შენიშვ. 1; 8, შენიშვ. 8; 10, შენიშვ. 3 და სხვაგან) და ხან ასე: „მიწერილია აშიაზე“, „აშიაზეა“, („ქორანიკონი 430 აშიაზეა A“. 5, შენიშვ. 12; „ამ სიტყვის გასწვრივ A-ში აშიაზეა მიწერილი: სახალშენი მიქელ დეკანოსიძისაგან აღიწერა“, 14, 22 და სხვ.)

ამგვარად, გამოდის, რომ ს. კაკაბაძის გამოცემაში და მის შესაბამის ხელნაწერში ჩამატებანი თითქოს ზოგი სქოლიოში და ზოგი არშიაზე იყოს მოთავსებული. მეორე სახის შენიშვნა („მიწერილია აშიაზე“) მართებულია და ყველგან ასე უნდა მიეთითებია გამოცემელს.

ყოველგვარი გარეშე ვერ დავტოვებთ ამასთან დაკავშირებულ შემდეგ გარემოებასაც: როგორც შენიშნული გვექონდა, დედნის არშიაზე არსებული ჩამატებანი B და C ხელნაწერებში ტექსტშია მოთავსებული, ხოლო რადგან სარეცენზიო გამოცემა C ხელნაწერს მიჰყვება, ამდენად მასშიც თვისთავად ჩამატებანი ტექსტში შევიდა. როცა გამოცემელს, ა. იოსელიანს, გზადგაბა ასეთი ჩამატებანი ხვდება (რასაც C-ს A-სთან შედარების გზით არკვევს), იგი მართებულად იქცევა, როცა სათანადო შენიშვით უთვალისწინებს მკითხველს იმას, თუ რომელ ხელნაწერში ან გამოცემაში სადაა ეს ჩამატებები მოთავსებული, ე. ი. არშიაზე თუ ტექსტში. ასე მაგ., „ტექსტი „დაბლა-ჯარი“-მდე სქოლიოშია გადატანილი A-ში, მხოლოდ BC-ს ტექსტში შეაქვს“. 4, შენიშვ. 1 (აქ A-ს მიმართ მითითება სწორი არაა, ამის შესახებ ზევით) და სხვ. მაგრამ სრულიად უმართებულა, როცა ა. იოსელიანი სხვა მსგავს შემთხვევებში შენიშვნის ამ ფარგლებს შორდება და უკვე განსხვავებულ განმარტებას აკეთებს. სახელდობრ, მაგალითად: „სიტყვები „ჭეშმარიტად—განსაცდელამდე“ სქოლიოშია ჩატანილი A-ში, ჩვენ BC-ზე დაყრდნობით ტექსტში შეგვაქვს“, 20, შენიშვ. 8; 74 და სხვ. რა გამოდის? მამ გამოცემის დამასახურება, რომ მითითებული ჩამატება გამოცემის ტექსტში მოხვდა? რა თქმა უნდა, არა. როგორც ერთხელ ითქვა, ჩამატებანი B, C ხელნაწერთა ტექსტში უკვე თავისთავად შეტანილია ვადამწერთა მიერ, ასე რომ ეს დამასახურება B, C ხელნაწერს ეკუთვნის. სულ სხვაა, თუ გამოცემელი საკუთარი დასაბუთების საფუძველზე (ასეთი შენთხვევა კი, როგორც დავინახავთ, მრავალია) ჩამოიტანს ჩამატებანი ტექსტიდან სქოლიოში ან პირიქით. მხოლოდ ეს შეიძლება ჩაითვალოს მის წვლილად ტექსტის გამართვის საქმეში. მაშინ შეუძლია მას ილაპარაკოს პირველი პირით (სამწუხაროდ ასეთი ცვლილებები ყველგან მცდარადაა გაკეთებული). სიმოკლისათვის ჩვენ აღარ ვეხებით გამოცემაში არსებულ სხვა ასეთი, არასწორი, შთაბეჭდილების შემქმნელ მითითებებს.

ვერ დავეთანხმებით ა. იოსელიანს, როცა მას B, C ხელნაწერთა ტექსტიდან სქოლიოში ჩამოაქვს რიგი ჩამატება და ამას იმით ხსნის, რომ „არსებითი არ არის“ ან „ტექსტთან შინაარსობრივი კავშირი არ აქვს“. რომ ეს ასეც იყოს (ნამდვილად კი სულ სხვა სურათია), მაინც ამგვარი ახსნა გაუმართლებელია. ვანა გამოცემლის სუბიექტური შეხედულებით შეიძლება შესწორდეს დედნის ან გადანაწერის ტექსტი! უცნაურია ა. იოსელიანის ასეთი მოქმედება მით უფრო, რომ არშიაზე მიწერილების ავტორად მას, სამართლიანად, იხე შეაჩნია და არა სხვა. ამასთანავე უნდა ისიც შევნიშნოთ, რომ ა. იოსელიანი მრავალ შეცდომას უშვებს ამ ჩამატებათა ადგილის მითითებისას.

ა. იოსელიანი შენიშვნას:

1. „ამ სიტყვის შემდეგ BC ხელნაწერში იკითხება: „ვიყავ წლისა ოცდაათისა“; A-ში ეს სიტყვები არშიაზე ყოფილა მიწერილი და როგორც არა-

არსებითი, ჩვენც სქოლიოში ჩავიტანეთ“ (22). რატომ არის „ვიყავ წლისა ოცდაათისა“ არარსებითი? ვკითხობთ ა. იოსელიანს. იმიტომ, რომ „არაშიაზე ყოფილა მიწერილი“? მაგრამ არაშიაზე სომ სხვა წინადადებებიცაა მიწერილი, რომლებიც B, C ხელნაწერებმა, ამის მკაფიასდევ, ტექსტში შეიტანეს და ა. იოსელიანმაც უცვლელად გაიმეორა თავის გამოცემაში? მაშ შინაარსობლივად არარსებითი? არა. წლოვანების აღნიშვნა-ჩართვა ღრო და ღრო ტექსტში ეს ხომ ჩვეულებრივი სტილია იესესათვის? აი მაგალითები: „ვიყავ წლისა ოცდახუთისა (15,31,32); „ვიყავ წლისა ოცდაშვიდისა“ (17,22); „ვიყავ წლისა ოცდაცხრისა“ (18,7) და ა. შ. იესე საგანგებოდაც კი მოუთითებს თავის ამ დამახასიათებელ სტილზე: „ვინათჳან ცხოვრებისა ამის ჩემისა რიცხუსა სწორებით ესწერ“ და სხვ. მაშ რით არის ზემომოტანილი ფრაზა, „ვიყავ წლისა ოცდაათისა“: „არარსებითი“? ცხადია, ასეთი არგუმენტაცია მხოლოდ იმას მოწმობს, რომ გამომცემელი საფუძვლიანად არ იცნობს გამოსაცემი ძეგლის ავტენტულობასა და ხასიათს. ვითარება მარტივია: აქ და მსგავს შემთხვევებში (იხ. ქვემოთ) ავტორს გამორჩენია ასეთი აღნიშვნები, ხოლო შემდეგ ჩაუმატებია არსებებზე ადგილ-ადგილ. ამგვარად, აღნიშნული წინადადება ტექსტში უნდა შევიდეს იმიტომაც, რომ B, C ხელნაწერებში იგი ტექსტშია შეტანილი და დედანში არაშიაზეა მიწერილი როგორც ავტორისეული ჩამატება.

უნდა შევნიშნოთ, რომ ამ წინადადების ადგილი ს. კაკაბაძისა და მის მიხედვით ა. იოსელიანის გამოცემაში შეცდომითაა მითითებული. როგორც B, C ხელნაწერები და დედანი მოწმობს, იგი უნდა იკითხებოდეს სიტყვის — „ქორანიკონს ჩ ღ ნ შ (1758)“—შემდეგ და არა სიტყვის—„ბრძანდებოდენ“ შემდეგ.

2. „ვიყავ წლისა 33—B, C ხელნაწერებში ტექსტშია, ხოლო A-ს სქოლიოში აქვს ჩამოტანილი“ (33).—„ვიყავ წლისა 33“; რასაკვირველია, როგორც ზემოთ დავასაბუთეთ, გამოცემის ტექსტში უნდა შესულიყო და არა სქოლიოში.

3. „არაშიაზე ქორანიკონს 458 (1770 წ.) ქრისტეს შობის პატარა ბარბარა მეჯვრის ვეც დაიბადა ბარბარობის დღესა—B, C ხელნაწერში ტექსტშია შეტანილი, სოლო A ნუსხაში არაშიაზეა მიწერილი, რასაც უცვლელად ვტოვებთ“ (58). ა. იოსელიანის ამ შენიშვნაში სამი შეცდომაა. ნამდვილად ეს ფრაზა—„ქორანიკონს... დღესა“—B, C ხელნაწერების ტექსტში მითითებულ ადგილას არ მოიპოვება, 58,17. მეორე. ეს წინადადება B, C ხელნაწერებსა და ს. კაკაბაძის გამოცემაში იკითხება „მეჯვრისხევეს მიგვიპატივეს“ შემდეგ (58,1).

(სხვათა შორის, შინაარსის მიხედვითაც ცნელი არაა შევამჩნიოთ ა. იოსელიანის მითითების შეუსაბამობა).—მესამე. აღნიშნული ფრაზაც გამოცემის ტექსტში უნდა ყოფილიყო შეტანილი როგორც ავტორისათვის არსებითი ბიოგრაფიული ცნობა (მსგავსი ადგილები ძეგლში უამრავია).

4. „აქ იესე შენიშნავს: „ქორანიკონს 453 (1775 წ.) მარტს 13, აქ უნდა ბრძიმისა და ელენეს დაბადება“ (67). ეს ადგილი C-ს ტექსტში შეაქვს, ხოლო AB—ხელნაწერში იგი არაშიაზეა მიწერილი... მინაწერს ვინაიდან ტექსტთან შინაარსობრივი კავშირი არ აქვს, ამიტომ ჩვენც სქოლიოში ვტოვებთ“. ა. იოსელიანი აქაც ცდებდა: ნამდვილად დასახელებული წინადადება C ხელნაწერშიც არაშიაზეა მოთავსებული, მაგრამ სხვა გვერდზე—66 ხ. B. C ტექსტის იმ ადგილას, სადაც ს. კაკაბაძე და ა. იოსელიანი მოუთითებს, იკითხება მხოლოდ ნაწყვეტი: „აქ უნდა ბრძიმისა“. აღნიშნული წინადადებაც. ცხადია, გამოცემის ტექსტში უნდა შესულიყო, როგორც ავტორისათვის არსებითი მითითება.

5. გამოცემელი იჩენს არათანმიმდევრობას. მას სრულიად ერთი და იგივე შინაარსის ჩამატებული (არშიაზე მიწერილები) ხან შეაქვს ტექსტში, ხან არა. მაგ., „ქორანიკოს 441 (1753 წ.) გიორგობის 2, წლისა 25“, რომელსაც A არშიაზე უჩვენებს („განზე“) (BC-ს არ შემოუნახავს), ა. იოსელიანის გამოცემაში სქოლიოშია ჩამოტანილი (17). ხოლო—„მაშინ ვიყავ მე წლისა ოცდაათხუტმეტისა“, რომელიც აგრეთვე A-ს მითითებით არშიაზეა („განზე“). გამოცემის ტექსტშია შეტანილი (34). „ვიყავ წლისა ოცდაათისა“, რომელიც ასევე არშიაზე დაწერილი (A—„განზე“), გამოცემის სქოლიოშია ჩამოტანილი და სხვ.

6. „ეს სასახლე იმათაც ნასყიდი ჰქონდათ ზურაბ ერისთვისშვილის—ემიკალასისაგან“ + BC ტექსტში (A-ში სქოლიოშია ჩატანილი)“, 53. ნამდვილად დასახელებული ფრაზა C ხელნაწერშიც არშიაზეა და არა ტექსტში. ხოლო ჩამატება—შენიშვნის ნიშანი C ხელნაწერში ზის სულ სხვა ადგილას, სახელდობრ იმავე წინადადების ბოლოში, სიტყვასთან—„აშენებული“ 53,3, რაც აზრობრივადაც უფრო სწორია ვიდრე ს. კაკაბაძის და ა. იოსელიანის გამოცემაში არის ეს; B ხელნაწერშიც სწორადაა შეტანილი ეს საკითხავი. სიტყვა „აშენებულის“ შემდეგ მოტანილი ფრაზის შეტანაც საჭირო იყო ტექსტში.

IV. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ დედანში ზოგი წინადადება წაშლილია. მაგრამ წაშლა შესრულებულია არა უბრალო ხაზის გადასმით, არამედ თავისებურად, თითოეული ასო დამატებითი ხაზების საშუალებით გადაკეთებულია გაუგებარ მოხაზულობად. ამეამად, დროთა გასვლის გამო, ეს ორი მელანი განსხვავებულია და ტექსტი იკითხება გარკვევით. ეტყობა ძლიერი სურვილი ჰქონიათ წაშლილი ადგილები ვერავის გაერჩია. მათი ასეთი დინტერესება გასაგები ვახდება, თუ ამ წაშლილი ადგილების შინაარსს გავცნობით: ყველგან იესეს წარსულ სოციალურ ვინაობაზეა ლაპარაკი—იგივე როგორც თბილელის ყმა, სიონელი ხუციშვილი და სხვ. გარკვეული გარემოების გამო საჭირო გამხდარა ამ ცნობების დამალვა, მაგრამ ეს რედაქცია იესეს დროს და მისგან არ არის მომხდარი, ვინაიდან მას ამ სახის ცნობები არა შემთხვევით, არამედ სავანგებოდ აქვს მოხსენიებული. მთელი შრომა იმითაა გამსჭვალული, რომ შვილებს დაანახვოს, თუ თავის მუყაითობით მან როგორ მიადწია სიონელი ხუციშვილობიდან თავადობამდე. მეორე გარემოება ის არის, რომ ყველა ეს ადგილი B და C ხელნაწერებში უკლებლად არის შესული, რაც იმას მოწმობს, რომ გადაწერისას ისინი დედანში წაშლილი არ ყოფილან (B გადაწერილია შედარებით გვიან). სოციალური წარმოშობის მუწყებელი ეს ადგილები ს. კაკაბაძის გამოცემაში ვერ მოხდნენ, რადგან ს. კაკაბაძეს ხელნაწერი დეტალურად არ შეუსწავლია; ყველა ისინი გამოუტოვებია ისე, რომ რაიმე შენიშვნაც არ დაურთავს (თუმცა მკითხველს აუწყებს უცვლელად გამოვეციო). ა. იოსელიანის გამოცემაში კი ყველა ეს საკითხავი თავთავის ადგილასაა, რადგან C და B ხელნაწერები, რომლებიც გამოცემას უდევს საფუძვლად, ამ მხრივ უნაკლონი არიან. ამის გამო ა. იოსელიანის გამოცემა ამ მხრივ საფუძვლიანად ასწორებს წინა გამოცემათა ნაკლს.

ა. იოსელიანი შესავალ წერილში ვრცლად საუბრობს აღნიშნული ადგილების შესახებ და ამასთან დაკავშირებით იგი მართებულად მიუთითებს „ცენზურაზე“, რომელიც მისი აზრით „განუცლია ტექსტს (უკეთ რომ ვიქვით ზოგიერთ ხელნაწერს)“ და რომ ზემოაღნიშნული ხასიათის სოციალური ცნო-

ბები მასში „მოუსპიათ“ (XVIII, გვ. 15). მაგრამ ა. იოსელიანი, როცა ამ საკითხთან კავშირში ხელნაწერის (A) დახასიათებას იძლევა, მცდარად წარმოგვიდგენს სინამდვილეს. ის წერს: „... ხელნაწერს A-ს (1913 წლის გამოცემა რომ ემყარება) განსხვავებით B-ს და C-საგან თანამიმდევრობით არ შემოუნახავს ცნობა იესეს შვილების ნამდვილი წოდებრივი თუ სოციალური ჩამომავლობისა;... B და C ხელნაწერებში ჩვენ ორ ადგილას ვხვდებით ცნობებს: „თბილელის ყმანი იყავით და ხუციშვილები“ (ჩვენი გამოც. 50, 26) და ან კიდევ „სიონელის ხუცის შვილებსა“ (ჩვენი გამოც. 97,12) მიმართავს თვით იესე შვილებს. A ხელნაწერში ეს და მსგავსი ადგილები არცერთხელ არ გვხვდება“ (XVIII გვ.). როგორც ვთქვით, A-ს ხელნაწერში (დედანში) ასეთი საკითხავები ნამდვილად შემონახულია, მხოლოდ გარკვეული დროის შემდეგ ის წაუშლიათ. ა. იოსელიანი კი, რომელსაც A-ს ხელნაწერი არ უნახავს და არც შეუძომებია, უცნაურია, რატომ ცდილობს ასე კატეგორიულად დაარწმუნოს მკითხველი, თითქოს მართლაც არ გვხვდებოდეს A—ხელნაწერში ეს ადგილები. ვიმეორებთ, წინამდებარე გამოცემისათვის სრულებით არ იყო აუცილებელი A-ს ხელნაწერის ღირსების ხელოვნურად დამცირება. გამომცემელს ამგვარი მსჯელობისაგან ან სრულიად ხელი უნდა აეღო, რითაც გამოცემა მოიგებდა, ან ს. კაკაბაძის არაკვალიფიციური გამოცემის მიხედვით ხელნაწერის შეფასება მხოლოდ სიფრთხილით უწარმოებია.

მოგვაქვს დედნიდან ყველა ეს წაშლილი ადგილი (მითითებულია სარეც. გამოცემის გვერდები, ვინაიდან დედანს ბაგინაცია არ აქვს): 1. „კათალიკოსის ანტონისაგან დიაკვნად ვეკურთხე“, 9 (შესავალ წერილში ამ ადგილის მიმართ სწორად არაა ნაჩვენები ნაკლული ტექსტის რაოდენობა, XXV). 2. „ტფილელის ყმანი იყავით და ერთი ხუცის შვილები ადენი“ 50,3; „ტფილელს“ 73,6; „ტფილელს“ 73,9; „სიონს გარეთ“ 73,17; „სიონელი ხუცის შვილისა“ 97,12. 4. ვერ დავეთანხმებით ა. იოსელიანს იმაშიც, რომ თითქოს ცნობა იესეს შვილების პირადობის დახასიათების შესახებ „ამოგლეხლი“ იყოს A ხელნაწერიდან (B და C-ში შემონახულია, XXIII გვ.) საქმე ისაა, რომ დედანს ამ ადგილას აკლია (ამოხეულია ფურცელი), ამას ს. კაკაბაძეც შენიშნავს (134).

ა. იოსელიანი თვით მოსაზრებს, რომ ჟურნალ „ციცკრის“ გამოცემის ხელნაწერი „ჯერჯერობით მიკვლეული არაა“—ჩვენ კი ვეთანხმებით ს. კაკაბაძეს, რომელიც „ციცკრისა“ და მის მიერ 1913 წლის გამოცემაში გამოყენებულ ხელნაწერს ერთ და იგივედ თვლის.

ა. იოსელიანი თავის მოსაზრებას აყრდნობს გამოცემათა ტექსტების არსებით განსხვავებულობაზე (IX გვ. შენიშვ.) და ამ გზით ასკენის—ჟურნ. „ციცკარს“ სულ სხვა ხელნაწერი უნდა ჰქონოდაო: „ანდერძის ხელნაწერი ტექსტებისა და არსებულ გამოცემათა კრიტიკულმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ არც ერთი აქ დასახელებული ხელნაწერი გამოსაყენებლად ცნობილი არ უნდა ყოფილიყო „ციცკრის“ რედაქციისათვის“ (VI გვ.). ა. იოსელიანი მართალია იმაში, რომ „ციცკრის“ გამოცემა A-საგან განსხვავებულად არასრულთაა, დადგენილი და გაუმართავია“, მაგრამ მხოლოდ აქედან შემომოტანილი დასკვნის გამოტანა სწორი არ იქნება. უპირველეს ყოვლისა, აქაც საჭირო იყო იმის დადგენა, თუ საიდან მომდინარეობენ „ციცკრის“ გამოცემის შეცდომები და აღრევანი. ხოლო ვინაიდან ეს გამოცემაც მსგავსად ს. კაკაბაძის გამოცემისა არაკვალიფიციურია, აპარატიც და სხვა ასეთი დართული

არ აქვს, ამიტომ მისი ამ მხრივი შემოწმება ისევ ხელნაწერთან შედარების გზით უნდა მომხდარიყო. ხოლო თუ ამის საშუალებას მოკლებული იყო ა. იოსელიანი, მაშინ, რასაკვირველია, დასკვნა ფრთხილ სჯობდა.

შემოწმებამ გვიჩვენა, რომ ყველა ის შეცდომა, რაც „ცისკარს“ ახასიათებს, მხოლოდ და მხოლოდ გამოცემის ბრალია და არა ხელნაწერის ტექსტისა. აი სახუთები: ვარეგნული ნიშნები მოწმობს, რომ ეს ხელნაწერი (A-ს დედანი) სტამბაში მოხვედრილა, საიდანაც უშუალოდ უწარმოებიათ აწყობა. 1. ხელნაწერს აჩნია სტამბის შავი საღებავი. 2. ხელნაწერში მოიპოვება ასოთ-ამწყობის აღნიშვნებიც. მაგ., ორ ადგილას ფანქრით გასმულია ხაზი და მიწერილია „აქამდე აიწყოს“ (ბოლოდან 7 გვერდი); „აქამდე“ (ბოლოდან 4 გვ.). საყურადღებო ისაა, რომ სიტყვა „აქამდე“ იმ სიტყვებთანაა მოთავსებული, სადაც „ცისკარში“ ბექდური ტექსტი წყდება—„შიხზე გაიშარჯვო“ (1872 წ. ნომბ.-დეკემბ., 591 გვ.). ამგვარად, მითითება დაბეჭდილს ეთანხმება. 3. „ცისკარის“ ბექდური ტექსტი, როგორც წესი, არშიაზე მიწერილებს არ გადმოგვცემს, ხოლო ალაგ-ალაგ ერთეულ სიტყვებს უშვებს. ასეთი შემთხვევის დროს, ხშირად, გამოტოვებული სიტყვის მაგიერ მრავალი წერტილია დასმული. დედანთან შედარებამ გამოარკვია, რომ ასოთამწყობს შეგნებულად გამოტოვებია: ან ძნელად ამოსაკითხი, ან სტრიქონს ზევით ჩაწერილი და ან არშიაზე მიწერილი სიტყვები. ზოგჯერ შეცდომა დაშვებულია სიტყვის ამოკითხვაში ფონეტიკურ-ორთოგრაფიული მსგავსების გამო. რაც შემთხვევაში ნებისმიერად ჩამატებულია ახალი სიტყვებიც. საერთოდ ეტყობა, რომ ასოთამწყობი მექანიკურად ახდენდა ყოველივე ამ ოპერაციას და ანგარიშს არ უწევდა იმას, რომ ამით ტექსტში აზრობრივი შეუსაბამობა იქმნებოდა. მაგ.: 1) სიტყვა „შიხზეზე“ გამოტოვებულია, დედანში კი იგი გაურკვეველად იკითხება და ტექსტს ზემოთ არის ჩამატებული (5,27; კაპაბძის გამოც. 9); „სპასალარი ლეონობისთვის“ გამოტოვებულია, დედანში „სპასალარი“ არშიაზეა გატანილი, „ლეონობისთვის“ გაურკვეველადაა დაწერილი (4,24; კაკ. 7; ცისკ.; 739); „იხევეწა გივი“ გამოტოვებულია—დედანში გაურკვეველადაა (8,23,24; კაკ. 13); „თამარი“ გამოტოვებულია—დედანში ნაწერია წვრილად და გაუგებრად (11,18,19; კაკ. 16); „თიბათევს“ გამოტოვებულია—დედანში ჩამატებულია ზევიდან წვრილად (11,22; კაკ. 16) და სხვ. 2) დედანში წერია „ქალნთარმა“—ამოკითხულია, როგორც „ქალაქს რომ“ (3,30; კაკ. 6; ცისკ. 739); დედანში „ქა წავიდა“—ამოკითხულია, როგორც „გეასწავიდა“ („ქა“ რიცხვითი მნიშ. 4,4; კაკ. 7; ცისკ. 739); დედანში „დაწერილი“—ამოკითხულია „დაქერილი არ“ (4/15; კაკ. 7; ცისკ. 739); დედანში „ჭარში შევიდა“—ამოკითხულია „ჯარში შევიდა“ (4,25; კაკ. 8; ცისკ. 740); დედანში „მამისდაბას“ (სოფლის სახელი)—ამოკითხულია „მამას და ბიძას“ (5,18; კაკ. 9; ცისკ. 740); დედანში „დაიბარა, მიბძანდა და შემირიგა, წამოიყვანა გივი ამილახორი და ბანგუა“—ამოკითხულია „დაიძრა მობრძანდა და შემირიგა წამიყვანა, გივი მილახა და ბანგუა“. ასეთი დამახინჯება გამოწვეულია იმით, რომ დედანში ეს ადგილი გაურკვეველი ხელით არის ნაწერი (მ,3,4; კაკ. 12); დედანში „საკომლო“—ამოკითხულია „საკობლო“, დედანში „მ—მიავგეს „მ“-ს (17; კაკ. 25) და სხვ. 3) ხშირად გამოტოვებულია ისეთი ქორონიკონები, რომლებიც დედანში არშიაზეა დაწერილი; 4) დედანში—ერთი შალი მივართვი, სამ თუმნად ვიყიდე“ (33,27). „ცისკარში“ დაბეჭდილია—„და ერთი შალი მივართვი ეს ენი სამ თუმნად ვიყიდე“. ამგვარად, სიტყვები „და“ და „ესენი“ დამატებულია „ცისკ-

რის“ მიერ (B და C ხელნაწერებში და არც A—გამოცემაში არ მოიპოვებინა ისინი). რომ „ცისკარი“ ამ დედნიდან სარგებლობდა, ეს იქიდან ჩანს, რომ დედანში სწორედ ამ ადგილას, სტრიქონს ზემოთ, ფანქრით ჩაწერილია ეს სიტყვები. არის მეორე შემთხვევა: დედანში წერია „ამ ხანში მოკლა იოანე ბერის დიაკონი იმამყულიხან“ (5,26,27; კაკ. 9). „ცისკარი“ ბეჭდავს—„ამ ხანში მოკლა იოანე ბერის დიაკონი იმ წყეულმა“ და სხვ. (ცისკ. 742 გვ.). ამგვარად, „ცისკარი“ უმატებს სიტყვას „წყეულმა“ და, რომ ამ შემთხვევაში „ცისკარი“ ამ დედნით სარგებლობდა, ეს შემდეგიდან ჩანს: მართალია შესაბამის ადგილს დედანში ფანქრით არ სწერია ეს სიტყვა (ალბათ, ასოთამყობს ზებიარად შეუტანია ბეჭდვისას ტექსტში), მაგრამ დედნის სხვა ადგილას არის ასეთივე სიტყვა ფანქრით აღნიშნული—„მამაძალი“ წაშლილია (72,11) და მის. მაგიერ ჩაწერილია ფანქრით „წყეული“ (ეს ადგილი „ცისკრის“ გამოცემაში დაბეჭდილი არ არის). ეს ფაქტი უდაოდ იმას მიუთითებს, რომ პირველი და მეორე შემთხვევაც ერთი და იგივე პირის მიერ არის შესრულებული, რომელსაც ხელში აღნიშნული დედანი სჭერია.

ვფიქრობთ, მოტანილი საბუთები საკმარისად ამტკიცებენ იმას, რომ „ცისკრის“ და ს. კაკაბაძის გამოცემები ერთი და იგივე ხელნაწერს, დედანს ეყრდნობიან; რომ ეს უბლიკაციები ამ დედანს შეცდომებით, არასრულად და საკმაოდ დამახინჯებულადაც ბეჭდავენ. ეს გარემოება, სამწუხაროდ, იმასაც არკვევს, რომ მრავალი ისეთი „სხვაობა“, რომლებიც უშუალოდ „ცისკრის“ და ს. კაკაბაძის გამოცემებს მიეწერება, ა. იოსელიანის მიერ „ხელნაწერთა“ კითხვა-სხვაობად არის ჩათვლილი და ყველა ისინი სქოლიოშია გადატანილი. აი, რა მძინე შედეგი მოჰყვა იმას, რომ ა. იოსელიანი არ შეეცადა ხელნაწერთა ურთიერთდამოკიდებულების საკითხის გარკვევას და წინასწარ, ყოველგვარი შემოწმების გარეშე, ისინი დამოუკიდებელ ნუსხებად მიიჩნია.

B და C ხელნაწერთა შესახებ უნდა ვთქვათ შემდეგი: ისინი ორივე ამ ერთი წყაროდან მომდინარეობენ, ან B გადმოწერილია C-დან. ჩვენ ეს უკანასკნელი აზრი მიგვაჩნია სწორად. ამას გვაფიქრებინებს ორივეში ერთნაირი შეცდომების არსებობა. საამისოდ უამრავი ფაქტების დასახელება შეიძლება: საკმარისად ვთვლით მივუთითოთ სარეცენზიო გამოცემის სქოლიოები. რამდენიმე მაგალითი ამ მხრივ ჩვენ მიერ მოტანილი იყო ზევითაც. რომ C ხელნაწერი უშუალოდ დედნიდან არის გადაწერილი, ამ მხრივ მეტად დამარწმუნებელ საბუთს იძლევა C-ს ერთი ტექნიკური შეცდომა, რომელიც შეიძლება წარმოშობილიყო მხოლოდ ამ დედნიდან და სარგებლობისას. რატომ მოხდა, რომ C (და B) ხელნაწერში წინადადება „ერთი ანდერძის წიგნი დაწერე, მაგრამ რაღა ხელს ვყრი“ (27 გვ.) შეცდომით მოთავსებულია სიტყვის „არ გვინახავსო“ შემდეგ? (იხ. 27,12,19 გვ. და შენიშ.). აი რატომ: დედანში verso იწყება ამ წინადადებით („ერთი ანდერძის...“), ხოლო მას ბოლოში გაკეთებული აქვს ჩამატების ნიშანი, მაგრამ თვით ჩამატება შესაბამისი ნიშნით მოთავსებულია არა ამავე (v) გვერდზე, არამედ წინა გვერდის (r) ქვედა არშიაზე და ისიც არა განდაგან, არამედ პირდაპირ როგორც ტექსტის გაგრძელება (ჩამატება ვრცელია: „ბესარიონ... არ გვინახავსო“. ს. კაკაბაძეს გამორჩენია ამ ჩამატების მითითება და ამიტომ არც ა. იოსელიანს აქვს შენიშნული). სწორედ ამის გამო ზოხდა ის, რომ ვადაწერმა, დაამთავრა თუ არა r გვერდი სიტყვებით „გამოვესალნე ყველასა“. მასვე მიაყოლა ქვედა არშიაზე მიწერილი ჩამატება, მიიჩნია რა იგი მის

გაგრძელებად. წესის მიხედვით აღნიშნული ჩამატება უნდა შეეტანა მას v გვერდზე ზემომოტანილი წინადადების („ერთი ანდერძის...“) შემდეგ, სწორედ ამიტომ ეს წინადადება თავის ადგილზე ვერ მოხვდა C ხელნაწერში. A გამოცემაში სწორად არის თანამიმდევრობა დატული, მხოლოდ შენიშვნის ნიშანი გაშორჩენილია. მსგავსი შემთხვევები კიდევ შეიძლება დაიძებნოს.

*
*
*

ტექსტს დართული აქვს მოკლე ლექსიკონი, რომელშიაც მრავალი ფრიად საინტერესო ტერმინი გამოტოვებულია. გამოტოვების მთავარი სჯობდა, რასაკვირველია, განუმარტავი სიტყვებიც შესულიყო ლექსიკონში კითხვის ნიშნის ქვეშ, როგორც ეს ჩვეულებრივ დაშვებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში.

ავტორისეული განმარტებანი უმეტეს შემთხვევაში მცდარი ან არასრულია. შეცდომის წყარო ხშირად ის არის, რომ ავტორი სიტყვათა განმარტებისას გვერდს უფლის თანამედროვე მეცნიერულ გამოკვლევებს, სანაგებროდ შედარებით ამომწურავად იყენებს მოძველებულ ლიტერატურას.

ლექსიკონში გადატანილ ყოველ სიტყვას იქვე გვერდის მითითებაც ახლავს. ეს საერთოდ კარგია, მაგრამ აქ ყოველგვარ აზრს მოკლებული ჩანს, რადგან განმარტება მოცემულია არა მხოლოდ ამ მითითებული კონტექსტის მიხედვით, არამედ აღებულია სიტყვის ფართო მნიშვნელობა. ამ შემთხვევაში კარგი იყო ავტორის მითითებია ყველა გვერდი, სადაც კი აღებული სიტყვა არის ნახშირი და არ დაემაყოფილებულიყო მხოლოდ ერთი გვერდის მითითებით, ეს გაზრდიდა ლექსიკონის მნიშვნელობას საძიებლის თავლასაზრისისათვის.

1. „ასნაფი“ განმარტებულია როგორც „ამქარი, ხელოსანთა რომელიმე საზოგადოების ან ცეხის წევრი“. ეს განმარტება სრული არაა. ასნაფი ან ამქარი პირველ რიგში ადამიანთა ერთი ხელობის ჯგუფს, ერთი ვარკვეული სპეციალობის ხელოსანთა ან ცალკე ვაჭართა ორგანიზაციას ეწოდებოდა. ამას გარდა ასნაფი, ამქარი, ამქარის წევრსაც ნიშნავდა.

2. „ახალი სჯული 43,15 ახალი წესი, წესდებულება“. ასეთი განმარტება არც საერთოდ და არც მითითებული კონტექსტის მიხედვით არის სწორი. აი, ტექსტი: „ქრისტიანენი არ იკადრებენ, ამისათვის, რომ ასეთი ხომ არავინ იქნება ან ძველისა და ან ახლის სჯულისა არა იცოდეს რა?“ აქედანაც კარგად ჩანს, და ავტორს უნდა მოეხსენებოდეს, რომ „ახალი სჯული“ სპეციალური გამოთქმაა, რომელიც ქრისტიანულ სარწმუნოებას გულისხმობს მისი ლიტერატურით (სახარებები და სხვ.), დაპირისპირებით „ძველ სჯულთან“, იუდაიზმთან და მის ლიტერატურასთან (დაბადება—მოსეს წიგნები და სხვ.).

3. „განფრდილება 15,26 ბოროტ საქმეებით გატაცება“. განმარტება სწორი არაა არც პირდაპირი და არც გადატანითი მნიშვნელობით.

სიტყვა ფრდა (ფრდიდა), განფრდა ნიშნავს გაყიდვას, ვაჭრობას; აქედან მოფარდული—გამყიდველი, მსყიდველი. „განფრდილი, ნებსით თავი გაიცილოს ვინმემ“ (საბა).

4. „გემოთმოყვარება 15,15 ავბორცობა, მრუშობა (ჩუბ.)“. სრულიად შეუსაბამო განმარტებაა. გემოთმოყვარება ნიშნავს პირისგემოს მოყვარულობას, მსუნაგობას. ამასვე ნიშნავს იგი იმ კონტექსტშიაც, სადაც არის ნახსენები. იესე ამბობს: კიდევ კარგი, რომ მონაზონი არ ვაგხდი, თორემ „ვინ უწყის, ეგების ბერობაშიაც ჩემი უღებება და გემოთ-მოყვარება არ მომეკლო და ანგელოზთ სახე შემეგინებინა და უძვირესი სასჯელი ნომეგო თავისა ჩე-

შისათვის“. აზრი ნათელია. თუ გავითვალისწინებთ იესეს არა-სრფხის განცხადებას თავისი პირადი თვისებების შესახებ, რომ იგი უღლები არ იყო და ზომიერი სმა-ჭამა იცოდა (1,2 და სხვ.), ადვილი გასაგებია, რომ აქ იგი გემოთმოყვარეობაზე მხოლოდ შედარებით ლაპარაკობს, რამდენადაც იცის, რომ ბერ-მონაზონი ერის კაცისაგან განსხვავებით შრომისა და კვების წესებს მკაცრად იცავს.

თუ ა. იოსელიანს დავეთანხმებით, გამოვა, რომ იესეს თვითონ უწოდებია თავის თავისათვის თავის ცოდვილად შერაცხვა, თავის დადაბლება დიდ ღირსებად იყო მიჩნეული სარწმუნოების თვალსაზრისით, მაგრამ ისიც უნდა ვიცოდეთ, რომ მრუშობა გარკვეულად ისჯებოდა საეკლესიო-სახელმწიფო სამართლით. რასაკვირველია, ნებით არავინ მიიკერებდა მის.

5. „ემიკალასი 73,16 იასაული, ხელჯოხიანი, სახელმწიფო მოხელე“.

6. „ემიკალასაში 76,2 ემიკალასების უფროსი“. ნოტანილი განმარტებანი თავის მხრივ ისევ ახსნას მოითხოვენ და საერთოდ სწორიც არაა.

7. „თარხნის“ განმარტებაში მცდარია ა. იოსელიანის დებულება: „თარხნობის წიგნი ეძლეოდა გლეხს ან მოქალაქეს“. ავტორი ამ შემთხვევაში პ. უმიკაშვილს იმეორებს, რომელსაც ნათქვამი აქვს „თარხნობა ეძლეოდა ხარჯის გამომღებს მოქალაქეს ან გლეხს“ (დასტურლამლი). ცნობილი გარემოებაა, რომ ფეოდალურ საქართველოში თარხნობა სხვადასხვა სფეროში სხვა სოციალური წრის წარმომადგენლებსაც შეეძლოთ მიეღოთ.

ნეორე შეცდომა აქ ის არის, რომ ავტორს საკუთარი სახელი „თარხანი“ სოციალურ ტერმინად მიუჩნევია და იგი, როგორც ასეთი, ლექსიკონში გამოუტანია. საჭირო იყო მხოლოდ ოდნავ ჩაევირევა, რათა ეს შეცდომა თავიდან აეცილინა.

8. „იასაული 26,4 ხელჯოხიანი, ბოქაული, მანდატური“. ასეთი განმარტება კვლავ განმარტებას მოითხოვს და თანაც მცდარია.

9. „ლანგარი, ჩინის ლანგარი“, ჩინური ლანგარი. 33,26 აკრობატთა ხელსაჭერი ძვირფასი სინი“. მითითებული ტექსტის მიხედვით, იესეს დედოფლისათვის მიუთითებია „ჩინის ლანგარი“. რა შუაშია აქ აკრობატები? ა. იოსელიანს ამ შემთხვევაში დ. ჩუბინაშვილის ლექსიკონიდან უსარგებლია, მაგრამ განმარტების სათანადო ადგილი უყურადღებოდ დაუტოვებია: „ლანგარი, დიდი სინი, ნაოქო, — ჩინისა... ქაჟიქიჟიხიე ნაოქო“.

10. „მალიათი 5,8 ფულადი გადასახადი“.

11. „მალუჯაათი 5,4 გადასახადი სოფელზე გაწერილი“. ავტორს შეეძლო უფრო სრული და ზუსტი განმარტებანი მოეცა, თუ იგი ამ შემთხვევაში გამოიყენებდა არსებულ სპეციალურ ლიტერატურას.

12. „ლიტრა 109,2 საწყაოს ერთეული“. არაფრის მთქმელია. უნდა იყოს ზომაც მითითებული.

13. „მანგლელი 36,24 მანგლისის საყდრის წინამძღოლი“. გაუგებარი განმარტებაა. მანგლელი მანგლისის ეპისკოპოსის ნიშნავს, ხოლო ეპისკოპოსი გარკვეული ტერიტორიული ერთეულის (ეპარქიის) სასულიერო-საეკლესიო გამგებელი იყო.

14. „მდივანი 30,30—35 სამეფო კარის მწერალ-მწიგნობარი. იყენენ სამეფო და საღვთოფლო მდივნები“. განმარტება სრული არაა და ნაწილში მცდარცაა. გარდა სამეფო კარისა, მდივნები, როგორც მწერალ-მწიგნობარნი,

კერძოთაღ არსებობდნენ. რასაკვირველია, ავტორს არ უნდა დაეწყებოდა ამ საკითხზე მკვლევართა სპეციალური შრომები (ვ. გაბაშვილი, დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით. ენიშკის „მოამბე“, XIII, 173—177; შ. მესხია, მასალები ქართლ-კახეთის სამეფოს სამოხელეო წყობის ისტორიისათვის, მასალ. საქ. და კავკ. ისტ-თვის, ნაკვ. 26, 1948, 027).

15. „მელიქი 52,6 თბილისის სომეხ-ვაჭარ-ხელოსანთა მეთაური“. აქ ა. იოსელიანი იშვორებს პ. უმიკაშვილს, რომელიც წერს: „იყო თავი ტბილისის ქალაქის ვაჭართა, ხელოსანთა და სომხობისა“. მართებული იქნებოდა ა. იოსელიანს ეთქვა, რომ მელიქი ეს იყო ქალაქის ერთ-ერთი გამგებელი, მეფის მიერ დანიშნული მოხელე, რომელსაც არა მარტო სომხური, არამედ საერთოდ ქალაქის ვაჭარ-ხელოსანთა მოსახლეობა ემორჩილებოდა.

16. „მორდალი 85,1 ბეკდის შენახველი, ბეკდის დამსმელი“. ასეთი განმარტება მკითხველს არაფერს ეუბნება, თან მცდარიცაა. რომელი ბეკდის? ბეკდელი ხომ თითქმის ყველა ხელისუფალს საკუთარი ჰქონდა? მორდალი იყო მხოლოდ სამეფო ბეკდის შენახველი და, რასაკვირველია, ბეკდის დასმა მას არ ევალებოდა. ბეკდეს სვამდა მეფე და სახლთუხუცესი (ვ. გაბაშვილი, დასახ. შრ. 177—179). მორდლის მოვალეობას შეადგენდა ბეკდის შენახვის გარდა დაბეჭდილი საბუთის გადაცემაც პატრონისათვის (შ. მესხია, დასახ. შრ. 029). სხვათა შორის ეს უქანასკნელი მომენტი იესეს ამ ნაშრომიდანაც კარგად მტკიცდება (85,1).

17. „მოურავი“ განმარტებულია, როგორც „განმგებელი მხარის, ქალაქის, თემის, სოფლის—დანიშნული სამეფო ხელისუფლების მიერ. ეს თანამდებობა არ იყო მემკვიდრეობითი“. მოტანილი განმარტების მეორე ნაწილი სწორი არ არის. ცნობილია, რომ მოურავები მეფის გარდა ჩვეულებრივ ფეოდალებსაც ჰყავდათ თავიანთ მამულებში და მათი დანიშვნაც მათ ეკითხებოდათ. რასაკვირველია, მოურაობაც შედარებით მემკვიდრეობითი თანამდებობა იყო. შეეძლო ავტორს, თუ მხოლოდ მეფის მოურავებზე ილაპარაკებდა, ეთქვა, რომ მეფის მოურავები მეფისაგან ინიშნებოდნენ. შეცდომის წყარო ის გახლავთ, რომ ავტორი აქ, და სხვა შემთხვევაშიც, როგორც ეს ზევითაც დაინახეთ, დიდი ნდობით იზიარებს პ. უმიკაშვილის მოსაზრებებს „დასტურლამალის“ ლექსიკონიდან, სადაც აღნიშნულია: მოურავი — „განმგებელი, მმართველი რომელსამე ადგილ-მასრისა, განწესებული მთავრობისაგან, მეფისაგან ამორჩევით და არა შთამომავლობით“ და სხვ. პ. უმიკაშვილის ასეთი განმარტება. (რომელიც 1886 წელს წერდა), მართებული არაა.

18. „მუფასები—67,33 შეცილება, ბაასი დასტ“. განმარტება სწორი არ არის, რამდენადაც იგი მითითებულ კონტექსტს არ უდგება. „ქართლი აღწერეს, არაგვი, ქსანი, შართლამებისა, მუფასებისა არა მომცეს რა“.

19. „მუქასარი 62,4 დანახევი“. სრულიად შეუსაბამო განმარტებაა, რომელიც მხოლოდ დაბნეებს მკითხველს. „მე ვიყავ და ათი თორმეტი კაბა არ გამომლეგია ზანდუქში, ოთხი და ხუთი ახალუხი, ხუთი და ექვსი პერანგი და მუქასარი, ჩახჩური და პაიჭი“ და ა. შ. ნათელია, რომ მუქასარი ტანისამოსის ერთი სახეობაა, სახელდობრ მაშაკაცის ქვედა ტანი. საბასაც ახსნილი აქვს, როგორც „ნიფხვის ტოტი“.

20. „სახასო მამული 14,23 სამეფო, სახელმწიფო ზვარი და ხოდაბუნი“. სწორი არ არის. სახასო განა მარტო ზვარი და ხოდაბუნი იყო? სახასოდ შეიძლება ყოფილიყო მეფის ყოველგვარი მამული, ყმები და სხვ. თვით მითითებული კონტექსტიც ხომ ამაზე მიუთითებს?

21. სახლთუხუცესის განმარტებაში ავტორი ცდებოდა, რადგან სახლთუხუცესის მხოლოდ სამეფო მოხელედ აცხადებს. სხვა ადგილას კი წინააღმდეგობაში ვარდება, რამდენადაც უკვე „სატფილელოს სახლთუხუცესისაც“ ასახელებს.

22. „ტფილელი“-ს განმარტებისას უეჭველად უნდა აღნიშნულიყო, რომ „ტფილელი“ თბილისის ეპისკოპოსს ნიშნავს.

23. „ღალა 14,91 გადასახადი. (ნატურით, შრომით ან ფულთ)“... ღალა რომ შრომითი გადასახადი არ იყო, ეს ცნობილია. ღალა (არაბ. ხორბალი, პური...) მოსავლი სწაწილია მიწის პატრონისადმი გადასახდელი. დასახელებული კონტექსტიდანაც კარგად ჩანს ეს.

24. „ნოქრისა“ და „ფარეშის“ ერთნაირი მნიშვნელობით განმარტება, როგორც „მსახურისა“, სწორი არაა.

25. „ხათრიჯამი 66,10 თავაზსა და პატივისცემაში დარწმუნებული, რიღის მქონე“. მცდარი განმარტებაა. მითითებულ კონტექსტსაც სრულებით არ უღებება ასეთი შინაარსი. ხათრიჯამი ნიშნავს დამშვიდებას, დამშვიდებულად ყოფნას, დარწმუნებას.

26. „ხელჯოხიანი 92,20. ხელარგონისანი, ბოქაული“. იასაული—„ხელჯოხიანი. ბოქაული, მანდატური“. ეშვიკალასი—„იასაული, ხელ-ჯოხიანი“. ეს ტავტოლოგიაა და არა განმარტება. ხელჯოხიანები ზოგადი სახელი იყო ეშვიკალასბაშის და მისი ხელქვეითი მოხელეებისათვის: ბოქაულთუხუცესი, თოფჩი და სხვ., რადგან მათ სახელისუფლო ნიშანს კვერთხი შეადგენდა. ხელჯოხიანები საპოლიციო მოვალეობას ასრულებდნენ, ისინი ადგილებზე იგზავნებოდნენ საქმის გამოსაძიებლად და განაჩენის სისრულეში მოსაყვანად.

27. „ჯარჩიბაში მეფის ცხენოსან გზირთა უფროსა“. არასრული და ამდენად გაუგებარი განმარტებაა. ირანში ჯარჩი ცნობათა გამომცხადებელს ეწოდებოდა. საქართველოში ჯარჩების მოვალეობას სასახლის დაცვა შეადგენდა, რომ სასახლეში უცხო პირები არ შესულაყვნენ. ჯარჩები აგრეთვე „მოუწოდებდნენ ხოლმე ჯარს ცხენებზე შესასხდომად. მერმე ცხენოსანი ჯარის აქეთ-იქით რიგ-რიგზე დგებოდნენ და „სწორად ატარებდნენ“, ჯარჩიბაში ჯარების უფროსი (ე. გაბაშვილი, დასახ. შრ. 193—194).

28. რიგ შემთხვევებში სიტყვათა განმარტებისას ავტორი არ მიუთითებს წყაროზე, საიდანაც ის არა მარტო აზრობრივად, არამედ სიტყვა-სიტყვითაც სარგებლობს. მაგ.: ხასადარი, საკომლო, მუსტოფი, ნაზირი, ნოქარი, ოქმი, ქეთხუდი და სხვ.

29. ლექსიკონში უნდა გატანილიყო ისეთი მნიშვნელოვანი სიტყვები, როგორცაა: ნასახჩიბაში, მილახორი, მისკარბაში, ყალმის აფრა, ჯიგარი (შავის მნიშვნელობით), დეტი, ოქმი, საბალახე, თამასუქი, შარბაბი, აღრაბი, ბადილი, ბალდადი მიწა, გაჯი (კირის მნიშვ.), მაქთუფში, ეეჯი, შართლამა, ჯამაგირი, ჯინჯილხანა და სხვ. ასეთი სიტყვები სულ 80-ზე მეტი შეიძლება აღირიქოს.

ზედმეტია ნიშანი „sic“—სიტყვასთან „დეტოგან“ (56,7), რამდენადაც ამ სიტყვის მნიშვნელობა საბას ლექსიკონში გარკვეულია.

30. საკუთარ და გეოგრაფიულ სახელთა სიაში შეიმჩნევა გამოტოვებულნი სახელები. 37 გვ-ზე გამოტოვებულია სულხანიშვილი, მანუჩარ; 42 გვ.—

კეხვი, ხელთუბანი; 68 გვ.—პაატა, დიმიტრი, ზალი; 68 გვ.—მანუჩარ; 84 გვ.—ბეგთაბეგის შვილი; 105 გვ.—ომარ ხან (საძიებელში შეცდომით „ოთარ ხანი“ არის); 77 გვ.—ჯალალა; კლდეკარი—58 და სხვ.

საძიებელში ვკითხულობთ: „გოდერძი, კათალიკოზი 100,25“. ასეთი კათალიკოზი, როგორც ცნობილია, საქართველოში არც იესეს და არც არას დროს არ ყოფილა. შეცდომა მომდინარეობს ა. იოსელიანის გამოცემის ტექსტიდან, სადაც დამახინჯებულადაა ხელნაწერი გადმოწერილი. არის: „ვინ იცის მოვკუდე კათალიკოზი გოდერძისა 1 თუმანი მმართვეს, მიეცით“. უ. ი. „ვინ იცის მოვკუდე კზის (კათალიკოზის) გოდერძისა... და სხვ. (C და A). გოდერძის ვინაობა აქ უკვე ნათლადაა.

ყველა აღნიშნული ნაკლოვანების საფუძველზე უნდა დავასკვნათ, რომ ა. იოსელიანის მიერ შესრულებული გამოცემა ხარისხიანი არაა. მეცნიერების განვითარების დღევანდელ დონეს გაცილებით უკეთესი პუბლიკაცია შეეფერება. სამწუხაროდ, გამომცემელს მეტად იოლად შეუხედავს თავისი ამოცანისათვის და ნაჩქარევად მოკიდებია ამ სერიოზულ საქმეს, ამას მოწმობს მითითებულ ნაკლთა ხასიათი. აქ წარმოდგენილი შენიშვნები არ არიან ამომწურავნი, მაგრამ გარკვეულ დახმარებას მაინც გაუწევენ მკითხველს განხილული გამოცემის გამოყენების საქმეში.

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედ.-საგამომც. საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი შ. მე ს ხ ი ა
ტექნედაქტორი ნ. ჯ ა ფ ა რ ი ძ ე
კორექტორები: ნ. მ ა ი ს უ რ ა ძ ე
ო. გ ი ო რ გ ა ძ ე

გადაეცა წარმოებას 24.1.55. ხელმოწ. დასაბეჭდად 27.4.55. ქალაქდ-
ზომა $70 \times 108 \frac{1}{8}$. ქალაქდ. ფურც. 7,625. საბეჭდ. ფურც. 20,9.
სავეტარო 17,92. სააღრ.-საგამომც. ფურც. 18,16.
შეკვ. 162. უფ. 03045. ტირაჟი 1000.
ფასი 12 მან. 20 კაპ.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობის სტამბა
თბილისი, ა. წერეთლის ქ. 3/5.

ფასი 12 მან. 20 კპ.

80/2